

Autorul bestsellerurilor *Demonul amiezii* și *De parte de trunchi*

ANDREW SOLOMON

„O carte frumoasă,
un portret al lumii
noastre.“

SALMAN RUSHDIE

UNDEVA, DEPARTE

CĂLĂTORIE PE MELEAGURILE SCHIMBĂRII:
ȘASE CONTINENTE ȘI UN SFERT DE VEAC

CELE
MAI BUNE
100 DE CĂRȚI

THE NEW YORK
TIMES BOOK REVIEW
ALE ANULUI 2016

memorii | jurnale

Andrew Solomon s-a născut în 1963. Și-a făcut studiile la Yale și Cambridge. Trăiește la New York și Londra. Este doctor în psihologie și scrie literatură de factură politică, culturală, psihologică și de ficțiune, actualmente fiind profesor de psihologie clinică la Centrul Medical al Universității Columbia. Apare în mod regulat – cu o largă și diversificată sferă de subiecte despre depresie, artiștii sovietici, renașterea culturală afgană, politica libiană și altele – în *New Yorker*, *New York Times Magazine*, *Artforum*, *Travel + Leisure* și în alte publicații. Cartea sa *The Noonday Demon: An Anatomy of Depression* (*Demonul amiezii: O anatomie a depresiei*, Humanitas, 2014) a câștigat în 2001 Premiul Național al Cărții, iar în 2002 a figurat printre finalistele pentru Premiul Pulitzer, fiind inclusă în lista publicației *The Times* a celor mai bune o sută de cărți ale deceniului.

Opera: *The Irony Tower: Soviet Artists in a Time of Glasnost*, Alfred A. Knopf, New York, 1991; *A Stone Boat*, Faber & Faber, New York, 1994; *The Noonday Demon: An Anatomy of Depression*, Scribner, New York, 2001; *Far from the Tree: Parents, Children, and the Search for Identity*, Scribner, New York, 2012 (*Departate de trunchi: Douăsprezece feluri de dragoste. Părinți, copii și căutarea identității*, Humanitas, 2015)

**ANDREW
SOLOMON**

**UNDEVA,
DEPARTE**

**CĂLĂTORIE PE MELEAGURILE SCHIMBĂRII:
ŞASE CONTINENTE ŞI UN SFERT DE VEAC**

Traducere din engleză de
Miruna Fulgeanu

 HUMANITAS
BUCUREŞTI

Redactori: Alexandru Anghel, Vlad Russo
Coperta: Ioana Nedelcu
Corector: Cecilia Laslo
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru

Tipărit la Art Group

Andrew Solomon
Far and Away
Copyright © 2016, Andrew Solomon
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2018, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Solomon, Andrew
Undeva, departe: călătorie pe meleagurile schimbării:
șase continente și un sfert de veac / Andrew Solomon;
trad. din engleză de Miruna Fulgeanu. – București: Humanitas, 2018
Conține bibliografie
Index
ISBN 978-973-50-6109-8
I. Fulgeanu, Miruna (trad.)
821.111

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021/311 23 30

**Pentru Oliver, Lucy, Blaine și George,
care mi-au dat un motiv să rămân acasă**

Cu gândul la drumul lung pân-acasă,
Să fi rămas acolo, gândind la drumul pân-aici?
Unde am fi astăzi?

Continent, oraș, țară, societate:
alegerea nu-i niciodată deschisă și niciodată liberă.
Aici sau acolo... Nu. Să fi rămas acasă,
unde o mai fi și-asta?

Elizabeth Bishop, „Probleme de călătorie“

Cuprins

	<i>Vești de pretutindeni</i>	11
URSS	Palete de iarnă	55
URSS	Trei zile de august	68
RUSIA	Decadența sfidătoare a tinerei Rusii	79
CHINA	Ironia, umorul (și arta) îi pot salva pe chinezi	110
AFRICA DE SUD	Artiștii Africii de Sud: separați și egali	145
SUA	Cuceririle lui Vladi	180
CAMBODGIA	Cei trei pași ai lui Phaly Nuon	183
GROENLANDA	Inventarea conversației	190
SENEGAL	Gol, mânjit cu sânge de berbec, bând o cola și destul de bine-dispus	200
AFGANISTAN	Renașterea de după talibani	207
JAPONIA	Muzeul fără ziduri	222
INSULELE SOLOMON	Cântecul Insulelor Solomon	227
RWANDA	Copiii de tristă amintire	237
LIBIA	Cercul de foc: scrisoare din Libia	251
CHINA	Toată mâncarea din China	286
CHINA	Opulență exterioară pentru pacea interioară: Grădina de Odihnă Qianlong	298
ANTARCTICA	Aventuri în Antarctica	309
INDONEZIA	Când toată lumea vorbește prin semne	321
GHANA	În pat cu președintele Ghanei?	329
ROMÂNIA	Gay, evreu, bolnav mintal și sprijinitor al țiganilor din România	333
MYANMAR	Vremea Myanmarului	340
AUSTRALIA	Pierdut la suprafață	378
POSTFAȚĂ	Cuvânt de încheiere despre America First	387
	<i>Mulțumiri</i>	415
	<i>Note</i>	419
	<i>Bibliografie</i>	459
	<i>Indice</i>	477

Vești de pretutindeni

Când aveam vreo șapte ani, tata mi-a povestit despre Holocaust. Eram într-un Buick galben pe autostrada 9A din statul New York și îl întrebam dacă Pleasantville e, într-adevăr, un loc plăcut (*pleasant*). Nu știu cum a venit vorba de nașiști câțiva kilometri mai târziu, dar îmi amintesc cum își făcuse impresia că eu știu deja despre Soluția Finală, așa că nu avea un discurs pregătit despre lagărele de concentrare. Mi-a spus că oamenilor li se întâmplase asta pentru că erau evrei. Știam că și noi suntem evrei și am tras concluzia că, dacă am fi fost acolo în acea perioadă, am fi pățit același lucru. Am stăruit ca tata să-mi explice totul de cel puțin patru ori, fiindcă tot credeam că îmi scapă un fragment din poveste care ar fi făcut-o să capete sens. În cele din urmă mi-a spus, cu o emfază care aproape a pus capăt conversației, că era vorba despre „răul pur”. Însă mai aveam o întrebare:

— De ce n-au plecat evreii ăia când au văzut că lucrurile se înrăutățesc?

— N-aveau unde să se ducă, mi-a răspuns.

În acel moment, m-am hotărât că voi avea mereu unde să mă duc. Că nu voi fi neajutorat, dependent sau credul; că nu-mi voi închipui niciodată că totul va fi în regulă doar pentru că totul fusese mereu în regulă. Atunci și acolo, mi s-a spulberat ideea de siguranță absolută acasă. Aveam să plec înainte să se închidă zidurile în jurul ghetoului, înainte să se termine liniile de cale ferată, înainte să se închidă granițele. Dacă centrul Manhattanului urma să se afle vreodată sub amenințarea unui genocid, aveam să fiu gata să-mi iau pașaportul și să mă îndrept spre un loc unde să fiu bine primit. Tata îmi spusese că unii evrei fuseseră ajutați de prieteni care nu erau evrei, așa că am tras concluzia că voi avea mereu prieteni care nu sunt ca mine și care m-ar primi sau m-ar ajuta să scap. Bineînțeles, acea primă discuție cu tata a fost, în mare măsură, despre spaimă, însă a fost și o conversație despre dragoste și, cu timpul, am ajuns să înțeleg că te poți salva prin larghețea propriilor emoții. Acei oameni muriseră pentru

că paradigmele lor erau prea înguste. Eu aveam să evit această problemă.

Câteva luni mai târziu, când eram cu mama la un magazin de pantofi, vânzătorul a remarcat că am platfus și a presupus că voi avea probleme de-a lungul vieții (din păcate, avea dreptate), dar și că s-ar putea să nu fiu primit în armată. Războiul din Vietnam ținea prima pagină a ziarelor, iar eu mă împăcasem cu ideea că, la sfârșit de liceu, urma să plec la război. Nu eram bun nici măcar în încăierările de la locul de joacă, iar ideea de a fi parașutat într-o junglă, doar cu un pistol la mine, mă înspăimânta. Mama credea că Războiul din Vietnam e o risipă de vieți tinere. În schimb, lupta în cel de-al Doilea Război Mondial a meritat din plin și fiecare tânăr american vrednic își jucase rolul, cu sau fără platfus. Voiam să înțeleg criteriul de comparație între războaiele care erau atât de justificate, încât propria-mi mamă credea că merită să dau piept cu moartea, și cele care, din nu știu ce motiv, nu erau treaba noastră. În America nu aveau loc războaie, dar America te putea trimite la război în orice alt colț al lumii, pe drept sau pe nedrept. Cu sau fără platfus, voiam să cunosc acele locuri, ca să-mi pot forma propriile opinii despre ele.

Mi-era teamă de lumea largă. Chiar dacă scăpasem de armată și fascismul nu prinsese rădăcini în vremea lui Nixon, oricând putea avea loc un atac nuclear. Aveam coșmaruri în care sovieticii detonau o bombă în Manhattan. Deși încă nu auzisem de legenda Evreului Rătăcitor, îmi făceam mereu planuri de scăpare și-mi imaginam o viață trăită din port în port. Mă gândeam că aş putea să fiu răpit; când părinții mă enervau mai tare, îmi și imaginam că fusesem răpit, luat de lângă niște oameni mai amabili dintr-o țară mai blândă și adus în acest cuib de nebunie americană. Construiam de timpuriu temelii unei tulburări de anxietate pentru vremea când aveam să devin tânăr adult.

În contrapunct cu meditațiile mele asupra nimicirii se înfiripase o afecțiune crescândă pentru Anglia, un loc pe care nu-l vizitasem niciodată. Anglofilia mea s-a instalat cam atunci când tata a început să-mi citească *Ursulețul Winnie*, la vârsta de doi ani. Mai târziu, a fost *Alice în Țara Minunilor*, apoi *Cinci copii și Arătarea*, apoi *Cronicile din Narnia*. Pentru mine, magia acestor povești era la fel de strâns legată de Anglia ca de zborul fanteziei autorilor lor. Mi-am dezvoltat o predilecție deosebită pentru marmeladă și pentru evenimentele istorice. Ca răspuns la diversele mele desfătări, părinții obișnuiau

să-mi reproșeze amintindu-mi că nu sunt prințul de Wales. Mi-am format o idee vagă cum că, dacă aș fi putut doar să ajung în Marea Britanie, aș fi primit drepturi (cineva care să-mi strângă jucăriile, cel mai scump preparat din meniu) pe care le asociaz mai mult cu un loc decât cu familia în care se întâmplă să te naști. Asemenea tuturor fanteziilor de evadare, această fantezie nu ținea doar de destinație, ci și de ce lăsam în urmă. Eram un copil care încă nu conștientizase că este gay și nu cercetase natura acestei diferențe, motiv pentru care nu avea un vocabular cu care s-o analizeze. Mă simțeam străin chiar și acasă; deși încă nu puteam să formulez ideea, înțelegeam că, dacă aș merge undeva unde *sunt* străin cu adevărat, aș fi distras atenția celor din jur de la natura mult mai intimă a alterității mele.

Anglofilia mea incipientă a fost hrănită de o dădacă din copilărie. Ca bebeluș, plângeam des din cauza colicilor, așa că mama căutase un ajutor care să-i dea un răgaz o zi pe săptămână. A dat anunț pentru acest post și a ținut interviuri cu persoane care aveau șanse de angajare. Într-o zi, a sunat cineva la ușă, deși nu trebuia să vină nimeni. Mama a fost surprinsă să vadă o femeie scoțiană, de vârstă mijlocie, pe cât de înaltă, pe atât de lată, care a anunțat: „Sunt dădaca. Am venit să am grijă de bebeluș.“ Mama, presupunând că a uitat o programare, a dus-o pe Bebe în camera mea, unde m-am liniștit în câteva clipe și am mâncat mai bine ca niciodată. Bebe a fost angajată imediat; abia mai târziu am aflat că coborâse din lift la etajul greșit și că ar fi trebuit să meargă la familia de la apartamentul 14E, nu la noi, la 11E. Însă era deja prea târziu. Timp de un deceniu, Bebe venea în fiecare joi, ne făcea prăjitură cu fructe și ne povestea despre cum a crescut pe insula Mull. Când era mică, avea o gentuță cu trei petice, pe care scria *Paris, Londra și New York*, și îi spusese bunicii ei că într-o zi avea să viziteze toate locurile acelea. Bunica ei izbucnise în râs – dar Bebe le vizitase, într-adevăr, pe toate; chiar mai mult, locuise în toate trei.

La fel ca personajele din cărțile mele englezești preferate, Bebe era excentrică și magică – ea însăși copilăroasă și imposibil de iritat, dezamăgire sau furie. M-a învățat cum să-l pronunț pe *r*. Cel mai aprig reproș al ei era ocazionalul „Ușurel, bursucel!“, când eu sau fratele meu făceam prea multă gălăgie. Îmi imaginam că toată lumea din Marea Britanie ar fi fost la fel de încântată de mine aproape tot timpul și că acolo copiii primesc două porții de desert la fiecare masă, chiar dacă nu-și mănâncă legumele sau nu-și termină temele.

Mă emoționase, de asemenea, povestea unei alte Anglii, una care mă liniștea când mă gândeam la cei care pieriseră pentru că nu aveau unde să se ducă. Vecinele noastre din apartamentul de alături, Erika Urbach și mama ei, doamna Offenbacher, erau evreice din Cehia care dobândiseră vize de intrare în Anglia când amenințarea nazistă devenise iminentă. Însă nu și-au primit vizele de tranzit pentru a traversa Europa decât după ce le expiraseră actele englezești. Cu toate astea, s-au urcat în trenul din Praga. În Olanda, un ofițer a încercat să le izgonească, susținând că nu vor fi primite în Anglia, dar doamna Offenbacher a insistat că nu pot fi întoarse din drum deoarece vizele lor de tranzit sunt valide. Când feribotul a acostat în Dover, au debarcat, iar doamna Offenbacher a petrecut o oră întreagă privind oamenii care treceau prin controlul de graniță, încercând să-și dea seama care funcționar părea cel mai binevoitor. În cele din urmă, doamna Offenbacher (care era o femeie frumoasă, așa cum și Erika era un copil frumos) a ales cu grijă una dintre cozi. Vameșul a remarcat:

— V-a expirat permisul de intrare în Marea Britanie.

Doamna Offenbacher i-a răspuns calmă:

— Da. Dar dacă ne trimiteți înapoi, o să murim.

A urmat o pauză lungă, în care s-au privit în ochi, apoi vameșul a ștampilat ambele pașapoarte și a spus:

— Bine ați venit în Anglia.

Preocuparea mea de a găsi un refugiu în străinătate era dublată de o curiozitate intensă față de aceeași lume care, totodată, mi se părea atât de amenințătoare. Deși Anglia ocupa primul loc în imaginația mea, voiam să știu și ce mâncau chinezii la micul dejun, cum își aranjau africanii părul, de ce se juca atât de mult polo în Argentina. Citeam cu aviditate, adâncindu-mă în basme indiene, povești populare rusești și în cartea *Tales of a Korean Grandmother* (*Poveștile unei bunici coreene*). Odată, mama mi-a adus acasă o cutie de șervețele ilustrată cu oameni în costumele lor populare. Crezând că toată lumea din Olanda tropăie în pantofi de lemn și că toți peruvienii poartă elegante pălării melon, îmi imaginam cum ar fi să-i întâlnesc pe toți aceștia, așa că am păstrat cutia după ce s-au folosit șervețelele. Voiam să vizitez fiecare țară din lume măcar o dată – de parcă să ajungi în China sau India echivala cu o aterizare în Gambia sau Monaco, sau cu o escală în Bahamas.

Din fericire pentru mine, mamei îi plăcea nespun să călătorească. Prima ei vizită în Europa fusese imediat după al Doilea Război Mon-

dial, când avea 22 de ani, pe vremea când o vizită pe continentul devastat era o ciudățenie îndeajuns de mare încât ziarul local să-i relateze plecarea. Prima noastră excursie importantă cu familia în străinătate – în Anglia, Franța și Elveția – a avut loc când aveam 11 ani, iar în anii următori l-am însoțit deseori pe tata în călătoriile lui de afaceri prin Europa. Pe el nu l-au interesat niciodată în mod deosebit locurile noi, însă călătoria scotea la iveală ce era mai bun din mama. Înainte de a merge undeva, ne învăța despre locul respectiv. Citeam cărți introductive, învățam despre istoria locală, ne informam despre ce preparate urma să mâncăm și ce atracții urma să vedem. Mamei îi plăcea să facă planuri; pregătea câte un itinerariu pentru fiecare zi, inclusiv ora la care ne trezeam și ora la care ne întorceam la hotel. O asemenea precizie poate sună alarmant, dar era, de fapt, liniștitoare, fiindcă însemna că nu eram surprinși decât de locurile în sine. Niciodată nu ne grăbeam. Mama spunea că trebuie mereu să călătorești cu gândul că vei reveni: dacă crezi că e singura ta vizită undeva, încerci să vezi totul și până la urmă nu vezi nimic cu adevărat. „Trebuie să lași mereu ceva pentru data viitoare, ceva care să te ademenească înapoi“, spunea ea.

Cu toate astea, abia în liceu am început să fac legătura între aceste aventuri geografice și un fir narativ mai cuprinzător. Domnul Donadio, profesorul meu de istorie din clasa a noua, era mare amator de sintagme pompoase: obișnuia să descrie diverse personalități importante (Ramses II, Pontiu Pilat, Ecaterina cea Mare, Napoleon, Thomas Jefferson) ca „stând la răscrucea istoriei“. Mi-i închipuiam pe toți ca pe niște oameni viteji care nu luau în seamă semafoarele din trafic, cotind brusc la stânga sau la dreapta acolo unde toți ceilalți plănuiseră să meargă drept înainte. În cele din urmă, mi-am dat seama că, deși astfel de oameni luaseră decizii care remodelaseră lumea, le luaseră, de fapt, din pricina circumstanțelor în care se găseau. Un alt profesor insista că este imposibil de stabilit dacă astfel de conducători făceau istorie cu bună știință sau dacă pur și simplu îi îndeplineau cerințele. Îmi amintesc că în clasa a noua mă gândeam că mi-ar plăcea să privesc răscrucile istoriei, cu speranța adolescentină că, dacă aș putea să descriu ce se întâmplă la o astfel de răscruce, poate chiar i-aș schimba cursul.

În 1980, în al treilea an de liceu, corul nostru trebuia să cânte în URSS, dar sovieticii tocmai invadaseră Afganistanul cu câteva luni în urmă, așa că ne-am reorientat spre România și Bulgaria. (Debutul

meu solo – care aproape că a fost și cântecul meu de lebedă, multumită vocii de bariton, răsunătoare dar stridentă – a constatat în interpretarea unui cântec popular spaniol, „Ríu Ríu Chíu“, într-un azil de bătrâni de la marginea Plevnei, al șaptelea oraș din Bulgaria ca număr de locuitori.) Nici măcar nu mai auzisem de cineva care să fi fost în aceste țări. Înainte să plecăm din Statele Unite, câțiva profesori și alți adulți cu scaun la cap mi-au explicat că, în vreme ce Bulgaria este un stat-marionetă al sovieticilor și un loc îngrozitor, România are un conducător viteaz și independent, Nicolae Ceaușescu, care refuză să asculte de poruncile Moscovei. Însă odată ajunși în Bulgaria, am simțit cu toții o căldură sinceră. Chiar și atunci când Louise Elton, întâia noastră soprană, și cu mine am fost răpiți pentru scurt timp de o trupă de țigani, atmosfera a rămas prietenoasă. În România, spre deosebire de Bulgaria, am văzut în fiecare zi scene de oprimare, care contrastau izbitor cu încercările gazdelor noastre de a ne convinge că țara lor e liberă și liberală. Un pacient a încercat să ne facă cu mâna de la fereastra unui spital, dar a fost tras înapoi cu forța de un însoțitor în uniformă militară, care a coborât imediat jaluzelele. Români cu chipuri neliniștite ne abordau pe stradă și ne rugau să le trimitem scrisorile pe furiș, dar le era teamă să stea de vorbă cu noi. La fiecare colț de stradă vedeam patrulile militare cu priviri aspre. Ne era interzis să explorăm Bucureștiul, pe motiv că „aici, în România, nu avem o viață de noapte prea amuzantă“, o remarcă pe care am repetat-o cu multă încântare în restul excursiei.

Când ne-am întors, am răspândit vestea că Bulgaria e fermecătoare, iar România e un stat polițienesc înfiorător. Toți cei care se considerau mai în temă decât mine mi-au spus cât de mult greșesc. Mai târziu, când regimurile s-au schimbat, s-a dovedit că Ceaușeștii nu erau așa admirabili – că regimul din România a fost probabil cel mai represiv din Europa de Est. Acest fapt m-a învățat multe despre intuiție: locurile care par plăcute la prima vedere pot să fie de fapt sinistre, dar rar se întâmplă ca locurile care par sinistre să se dovedească plăcute.

Aproape trei decenii mai târziu, l-am intervievat pe Saif al-Islam Gaddafi, fiu al conducătorului libian Muammar Gaddafi. În anumite privințe, era convingător: bine îmbrăcat, într-un costum scump, elocvent în limba engleză, cu multe relații în societate și de o eleganță grandioasă. Pe lângă asta, emana un egocentrism amenințător și mințea cu nerușinare; poveștile lui optimiste despre viața în Libia erau atât de diferite de ceea ce văzusem și auzisem, încât aproape păreau un

fel de repertoriu învățat. La câțiva ani după vizita mea, am fost invitat la un mic dejun pentru Saif Gaddafi, organizat de o prestigioasă asociație pentru politică externă. După discursul lui de 20 de minute, fiecare dintre noi a fost invitat să-i pună o întrebare. Am fost uluit de abordarea deferentă a interlocutorilor, mulți dintre ei diplomați cu experiență. Când mi-a venit rândul, am spus: „Tot ce promiteți că o să se întâmple este exact ce ați promis și acum cinci ani, și deocamdată nu s-a concretizat nimic. Cu ce temei să presupunem că promisiunile de acum sunt reale?” Mi s-a reproșat după aceea că am fost nepoliticos cu un „politician înzestrat” în care „ne punem toate speranțele pentru Africa de Nord”. Saif Gaddafi este acum în închisoare, iar Curtea Penală Internațională vrea să-l judece pentru crime împotriva umanității ca urmare a comportamentului său dezastruos în timpul revoluției din Libia, când a anunțat că vor curge „râuri de sânge” dacă va continua rebeliunea populistă. Un martor poate valora mai mult decât un analist politic. Un martor amator, fără prejudecăți conceptuale, uneori vede adevărul gol-goluț. Trebuie să nu ne lăsăm niciodată orbiți de o croială elegantă.

În vara de după absolvirea facultății, am fost în vizită la o prietenă, Pamela Crimmins, care prinsese postul de fotograf personal al ambadorului american în Maroc. La vremea respectivă, Marocul nu avea telefoane mobile și avea puține telefoane fixe, așa că hotărâsem dinainte că Pamela mă va aștepta la aeroport când ajungeam în Rabat, capitala țării. Era prima oară când mă aventuram de unul singur într-un loc atât de diferit de experiența mea de viață. Am aterizat noaptea, n-am găsit pe nimeni care să mă întâmpine și m-a cuprins panica. Un bărbat cu o mașină rablagită s-a oferit să mă ducă la blocul Pamelei, unde am urcat pe casa scărilor, strigând „Pamela!” la fiecare etaj, până când, în cele din urmă, i-am auzit vocea somnoroasă spunând „Andrew”? Privind în urmă, evenimentele acelei seri au fost neînsemnate, dar îmi amintesc cum mi se adâncea teama de a fi într-un loc străin și de a nu ști cum să îmi port singur de grijă. Propria naivitate mă înspăimânta la fel de mult ca posibilitatea unui pericol real.

A doua zi dimineată, m-am trezit entuziasmat de planurile noastre de a cutreiera țara, ca să aflu că Pamela primise o sarcină urgentă. Mi-a spus că Ahmed El Houmaidi, un șofer de la ambasadă, voia să-și viziteze mătușa în Marrakech și mi-a sugerat să merg cu el; am pornit la drum a doua zi, cu autobuzul. Mătușa lui Ahmed trăia în suburbiile orașului, într-o casă din bolțari construită în jurul unei grădini

dominate de un rodiu. A tratat sosirea unui străin ca pe o ocazie deosebită și și-a eliberat camera ca să-mi facă mie loc.

În fiecare seară din săptămâna aceea, bărbații familiei mă duceau la Djemaa el-Fna, piața mare din Marrakech, care este o îngrămădeală de turiști pe timpul zilei și punctul central al vieții sociale din zonă pe timpul nopții. Câțiva dintre verii lui Ahmed lucrau acolo, așa că toți ne petreceam timpul cu magicienii, povestitorii și dansatorii în timp ce se lăsa seara. Când ne întorceam acasă, ne aștepta o cină cu *tajine*. Femeile, mereu acoperite cu vâl, petrecuseră toată ziua făcând curat și gătind. Acum turnau apă pe mâinile bărbaților, apoi se retrăgeau, întorcându-se după ce terminam noi, ca să mănânce ce mai rămăsese. Casa nu avea apă curentă, nici electricitate. Singura avere de preț a mătușii lui Ahmed era un radio cu baterii. În ultima noastră zi acolo, i-a spus lui Ahmed că vrea să știe cuvintele cântecului ei preferat și, din moment ce engleza lui nu era îndeajuns de bună pentru a descifra versurile, Ahmed m-a rugat pe mine. „Se poate să-i fie greu mătușii tale să înțeleagă cântecul ăsta“, am răspuns. „Se numește «Girls Just Want to Have Fun»“¹.

Doi ani mai târziu, pentru că fratele meu studia biologie evoluționistă la facultate, familia noastră a plănuit o excursie în Insulele Galápagos. În biletele noastre de vas era inclus un tur al Ecuadorului. Pe părinții mei nu-i interesa – și nici pe ceilalți oameni care ne însoțiseră în croazieră. Așa că eu și fratele meu am avut un ghid doar pentru noi doi. După un tur al orașului Quito, am pornit spre Cuenca pentru a explora ruinele incașe de la Ingapirca. Ghidul ne-a avertizat cu privire la conflictele din zonă, dar a spus că ar fi de acord să ne însoțească dacă voiam. Drumul era aproape gol și am avut ruinele la dispoziția noastră, fiind întrerupți doar de câte o lamă, din când în când. Pe drumul de întoarcere, a trebuit să ne oprim brusc deoarece în mijlocul drumului abrupt se afla un bolovan uriaș. Câteva clipe mai târziu, o gașcă de bărbați înverșunați au răsărit de după un tufiș și s-au năpustit asupra mașinii. Unul dintre ei ne-a tăiat cauciucurile; unul a spart parbrizul; altul a scos un pistol. Ghidul ne-a zis să ieșim rapid. Am fost închiși cu el într-o baracă, în timp ce șoferul nostru negocia cu revoluționarii, care își declaraseră independența pentru că nu voiau să plătească impozite. Le-am explicat prin intermediul șoferului că, din întâmplare, nici nouă nu prea ne plăcea să plătim impozite. Șoferul le-a spus, se pare, că armata americană putea să

1. „Fetele vor doar să se distreze.“ (N. tr.)

le bombardeze satul și să le otrăvească recolta, iar după vreo două ore am fost eliberați. Ne-am furișat spre poalele muntelui până când am putut să facem autostopul înapoi spre Cuenca. Simțeam deja că sunt o altă persoană față de cel care fusesem în Maroc, mult mai puțin tulburat de un eveniment mult mai alarmant.

E o diferență covârșitoare între a trăi într-o țară străină și a călători prin ea. După ce mi-am luat licența, mi-am continuat studiile în Anglia și am descoperit că până și această țară e un loc cu obiceiuri tulburător de străine – lăsând la o parte fanteziile mele de a găsi acolo o destinație spirituală. Pentru a fi fluent în cultura lor, nu era de ajuns să adopt accentul și să învăț o brumă de cuvinte. Trebuia să stăpânesc reguli noi de intimitate și conversație, de îmbrăcăminte și comportament, de umor și reverență.

Fusesem repartizat într-o casă a colegiului, pe care aveam s-o împart cu alți americani și cu câțiva australieni. Asistentul responsabil pentru cazare mi-a explicat că mă voi simți „cu siguranță mai confortabil” printre cei „de-un neam” cu mine. Însă eu nu traversasem oceanul ca să coabitez cu concetățenii mei. Rugămintile de a fi mutat mi-au fost respinse politicos, dar ferm; când am insistat, respingerea a devenit mai puțin politicoasă și mult mai fermă. La două săptămâni după începerea trimestrului, am luat o răceală urâtă și m-am dus la asistenta colegiului, sora George, care și-a dat cu părerea că noile covoare sintetice din casa mea sunt pline de toxine. „Poate ești alergic la camera ta?”, mi-a sugerat. Profitând de șansa asta, am rugat-o să menționeze această posibilitate neverosimilă asistentului responsabil de cazare. Acesta m-a chemat la el în birou a doua zi și mi-a spus, cu un oftat exasperat: „În regulă, domnule Solomon. Ați câștigat. V-am găsit o cameră în colegiu.”

Mi-a luat ceva vreme ca să înțeleg că în Anglia educația era adesea considerată mai degrabă un lux plăcut decât o necesitate motivată de ambiție. Nu înțelesesem că meritocrația ocupa o poziție foarte delicată într-o societate cu asemenea rupturi între clasele sociale. Nu pricepeam de ce o mare parte din mâncare era fiartă atât de îndelung. Și nici nu-mi imaginasem încrederea de sine pe care o acumulaseră familiile ce trăiseră și munciseră pe același pământ secole la rând: folosirea elegantă a umorului pentru a masca parțial anumite sincerități; înclinația reconfortantă a întregii țări către permanență. M-a uimit faptul că persoanele pe care le cunoscusem în Anglia nu citiseră mulți dintre autorii mei preferați, dar și faptul că eu însumi nu auzisem de mulți dintre poeții lor preferați. Eram, într-adevăr, separați

de o limbă comună care se dovedea a fi mai puțin comună decât îmi imaginasem. Îmi plăcea nespus răspândirea universală a fastului și a splendorii, precum și convingerea, nouă pentru mine, că plăcerea este la fel de importantă ca succesul. Îmi plăceau sărbătorile lor naționale și pauzele de ceai. Îmi plăcea cum religia era ceva nobil și ritualic, nu ceva acuzator și reinventat perpetuu. Eram surprins de faptul că englezii călătoreau cu mult mai multă statornicie; de fapt, acest mod angajat de explorare m-a ajutat să pornesc pe drumul documentat în această carte. Am ajuns să iubesc Anglia din alte motive decât cele care mă făcuseră un anglofil juvenil.

Când mi-am terminat masteratul, am hotărât să rămân în Anglia o vreme. M-am apucat să trimit scrisori de intenție unor edituri și reviste, iar atunci când m-au vizitat ai mei în primăvara aceea, le-am spus degajat că-mi caut un loc de muncă în Londra. Tata s-a înfuriat atât de tare, că a lovit cu pumnul în masa barului din Grantchester în care îmi anunșasem planurile, reducându-i la tăcere pe toți ceilalți clienți. A declarat că-mi interzice, iar eu i-am spus că nu mai are dreptul să-mi interzică nimic. Cu toții ne revoltăm împotriva părinților noștri, dar, privind în urmă, mi se pare interesant că revolta mea era legată de un loc anume.

De fapt, alesesem să rămân în parte pentru a-mi întări legătura cu noua mea casă și în parte pentru a demonstra că pot să trăiesc departe de vechea mea casă. Aveam 23 de ani, eram gay și mă pregăteam să nu mă mai ascund (deși încă nu eram foarte conștient de asta), ceea ce nu puteam să fac în New York, unde mă simțeam absorbit într-un vârtej de așteptări și supoziții. Trebuia să mă rup de America pentru a avea loc să respir – nu pentru a fi eu însumi, deocamdată, ci pentru a-mi da seama ce fel de „eu“ voi deveni. Confundam, cum o fac mulți tineri, farmecul de a fi străin cu libertatea de a face sau a crede tot ce-mi trece prin cap. Nu-mi era de ajuns să recunosc existența unei identități nou descoperite; aveam să-mi creez o nouă personalitate și să devin faimos pentru imaginația radicală cu care făceam asta. Etalam haine excentrice, despre care credeam că amintesc de eleganța unei epoci apuse; foloseam construcții verbale întortocheate; eram promiscuu din punct de vedere social, acceptând orice fel de invitație. Acest exercițiu de autodefinire, deși până la urmă folositor în suita de nereușite ale tinereții, era adesea supărător pentru ceilalți. Ceea ce eu credeam că este originalitate avea adesea un iz de afectare. Eram îngâmfat în exprimarea noii mele personalități englezești și totodată ipocrit când mă agățam de sistemul meu nativ de valori. Îmi

negam privilegiile și autonomia pe care acestea mi-o ofereau, dar îmi și ignoram nelișiștea. Îmi manifestam sexualitatea confuză prin intermediul unei naționalități ambigue.

Asemenea multor persoane gay din acea perioadă, am prins rădăcini în locul și în prietenii pe care le alesesem singur. Însă, cu trecerea timpului, am ajuns să-mi dau seama că-mi tratam prietenii englezești cu aroganța unui amator și că nu înțelesesem că trebuia să fiu o persoană puțin diferită pentru a avea relații reușite. Eram fermecat de cât de englezi sunt prietenii mei englezi și am presupus că și ei ar fi încântați de cât de american am rămas – dar eu alesesem să mă dezrădăcinez, pe când ei nu. Am rănit profund mulți oameni dragi. Poate acele prietenii ar fi dat greș oricum; eram tânăr, nepăsător cu trăirile celorlalți și prins în mrejele solipsismului unei depresii în floare; eram și celibatar, în timp ce mulți prieteni vechi se căsătoreau, o diferență în viețile noastre care mă făcea să mă simt marginalizat. Astăzi, mulți dintre prietenii mei cei mai apropiați sunt englezi care trăiesc în New York sau americani care trăiesc în Londra. Dislocarea devine o patrie iertătoare, ceva ce ai în comun cu alții.

Dacă mutarea în Anglia a fost începutul exilului meu triumfător, deplasarea la Moscova a fost apoteoza acestuia. Excursia din liceu fusese anulată din cauza invaziei din Afganistan. Excursia în Uniunea Sovietică plănuită cu familia câțiva ani mai târziu fusese anulată în ultimul moment din cauza dezastrului nuclear de la Cernobîl. O parte atât de mare din literatura mea preferată era rusească încât, la fel ca faimoasele surori ale lui Cehov, obișnuisem să mă întreb tânguitor dacă aveam să ajung vreodată la Moscova. În 1988, lucram ca corespondent artistic pentru publicația britanică lunară *Harpers & Queen*, iar Sotheby's plănuia prima sa licitație de artă contemporană sovietică. După ce am aruncat un ochi pe materialele de lansare, am tras concluzia că, printr-o manevră cinică de exploatare, colecționarilor înstăriți li se prezenta cu surle și trâmbițe o artă înfiorătoare. Am propus să scriu un articol de investigație despre mascarada pompoasă din toată povestea asta jalnică.

Apoi am mers la Moscova. În a treia mea zi acolo trebuia să iau interviu unui grup de artiști care aveau atelierele într-un *squat*¹ de pe alea Furmannî, dar traducătorul meu nu și-a făcut apariția. N-am

1. Termen englezesc referitor la locuințe ocupate ilegal (în scopuri locative, sociale sau culturale) de mai multe persoane numite *squatters*. (N. red.)

vrut să fiu nepoliticos, așa că le-am vizitat atelierele de unul singur. Mi-au dat de înțeles că pot zăbovi mai mult pe-acolo. La început, nu prea am comunicat; eu nu știam rusă, iar ei nu vorbeau în engleză. Câteva ore mai târziu, a venit cineva care știa franceză, pe care o vorbeam și eu puțin, așa că am făcut ceva progrese; câteva ore după aceea, a apărut o persoană care știa engleză. Însă adevărata comoară, deși la momentul respectiv nu știam asta, au fost acele ore în care nu am putut să comunicăm verbal: am avut răgazul să privesc cum interacționau artiștii. Când își arătau operele unul altuia, înțelegeam că ei văd lucruri pe care eu nu le vedeam. Mai târziu, am aflat că își gândeau operele astfel încât să pară banale, pentru a evita atenția nedorită a KGB-ului, însă le încărcau cu înțelesuri ascunse. Cheia spre descifrarea acestor înțelesuri erau relațiile personale dintre artiști, dintre care nici unul nu se aștepta să își expună lucrările în fața unui public larg. Lucrările lor erau pline de glume pe care numai ei le înțelegeau. Mai mult decât atât, ele reflectau un misticism adânc: acești artiști credeau că își apără integritatea de un regim care căuta să submineze însuși adevărul.

Dacă traducătorul meu ar fi venit în dimineața aceea, n-aș fi înțeles nimic din toate astea. Occidentul dorea să știe mai multe despre acești artiști; am înțeles curând că și ei voiau să știe la fel de multe despre Occident și că nu aveau nici un punct de referință, fiindcă orice fel de schimb era interzis. Am intrat în sfera lor știind câte ceva despre lumea artei occidentale, iar ei își doreau îndrumarea pe care eu o puteam oferi. Complet desprins de ce îmi era familiar, nu știam cum să le interpretez lumea, dar au fost răbdători cu mine și, treptat, a început să se ivească o coerență reciprocă.

Vara următoare, m-am întors la Moscova pentru o lună de cercetare. Îmi amintesc cum stăteam în aeroportul Heathrow, cuprins de panică. Voiam să-mi văd prietenii ruși; mă hotărâsem să-mi scriu prima carte despre ei; însă simțeam un strop din acea frică de necunoscut care mă copleșise în Maroc, cu patru ani mai devreme. Imaginea mea de sine era încă fragilă și depindea de încurajarea constantă pe care numai familiaritatea o poate oferi. În Moscova, totul era diferit: mâncarea, locurile unde dormeam și subiectele pe care le discutam.

La început, locuiam într-o *dacea*¹ cu un grup de artiști germani, dar până la urmă am ajuns să mă instalez, cu o oarecare teamă, în

1. Casă de vacanță de mici dimensiuni, fără utilități, folosită cu precădere de clasa muncitoare rusă pentru a se recrea și a crește zarzavaturi. (N. red.)

casa de pe alea Furmanni. Eu mă consideram un observator, dar mi-am dat seama că prietenii mei artiști mă vedeau ca pe un participant la ceea ce se întâmpla acolo – atât pentru că viețile se schimbă atunci când sunt consemnate, cât și pentru că prezența unui intrus nu e niciodată neutră. La vremea aceea, în clădire trăiau deja peste 100 de artiști. Deși existau toalete în diferite locuri, o singură baie era perfect funcțională, la capătul celălalt al grădinii. Spre deosebire de artiști, eu mă spălam în fiecare zi. Împrumutasem un halat plușat, de culoarea fucsiei, de la pictorița Larisa Rezun-Zvezdocetova. Fiindcă Larisa abia dacă avea un metru și jumătate, halatul atârna destul de ciudat pe corpul meu înalt și subțire. Un documentar rusesc despre lumea artistică din perioada sovietică târzie, lansat câțiva ani mai târziu, conține filmări de tip plonjeu cu drumul meu zilnic de-a lungul grădinii în halatul Larisei, ca un fel de reper care să marcheze trecerea timpului.

Plecasem la Moscova știind despre teroarea stăpânirii sovietice, dar nu estimasem dimensiunea eroică a rezistenței, nici sociabilitatea indusă de o criză ideologică prelungită. Capacitatea rușilor de a lega prietenii strânse era corelată cu disfuncția societății lor. Visasem de mult la puterea artei de a schimba lumea, dar presupusesem totodată că arta este, de fapt, doar o formă de divertisment. Totuși, rușii erau în principal motivați să facă artă pentru a schimba lumea. „Vezi tu“, mi-a zis artistul Nikita Alekseev, „noi nu ne-am pregătit să devenim mari artiști, ci să devenim îngeri“. Acum, confruntându-se cu o piață occidentală în care trebuiau să se conformeze așteptărilor comerciale, unii dintre ei au creat opere care aveau trecere la colecționari și la muzee; alții au continuat să-și urmeze țelul moral inițial, făcând artă care nu prea avea potențial comercial; alții au renunțat la artă cu totul.

Ironia fusese pentru ei cea mai bună apărare de la Stalin încoace, și ironia a fost armura în care au întâmpinat noua ordine mondială. Artistul Kostia Zvezdocetov fusese chemat în armată ca pedeapsă la începutul anilor '80, numărându-se printre sovieticii care inițial fuseseră scutiți de serviciu militar, iar apoi înrolați; această măsură atrăgea mai puțină atenție în Occident decât o condamnare la gulag, însă avea același efect. Kostia s-a trezit într-o coaliție de hoți și ucigași în Kamceatka, peninsula care se găsește la est de Siberia și la nord de Japonia. Batalionul său primise ordin să dezgroape fundația unei clădiri construite pe gheața care începuse să se topească. Kostia, firav din punct de vedere fizic, s-a îmbolnăvit în repetate rânduri; până la urmă, superiorii săi și-au dat seama că este un desenator tehnic priceput și l-au

pus să lucreze la afișe de propagandă. Mulți ani mai târziu, la prima lui expoziție în vestul Europei, mi-a reamintit că odată fusese trimis mai departe în est decât ar fi visat sau dorit vreodată să meargă și că fusese pus într-o cameră, i se dăduseră vopseluri și materiale și i se spusese să creeze artă, iar el făcuse acest lucru, deși nu era de acord cu scopul lucrărilor sale, doar pentru a scăpa de munca fizică grea. Acum, mi-a explicat el, se află mai departe în vest decât visase sau dorise vreodată să meargă și, din nou, fusese pus într-o cameră, i se dăduseră vopseluri și materiale și i se spusese iar să creeze artă, și iarăși simțea că, prin lucrările sale, susține o ideologie cu care nu este de acord – însă, din nou, avea s-o facă pentru a scăpa de munca fizică grea.

Când cartea mea, *The Irony Tower: Soviet Artists in a Time of Glasnost* (*Turnul ironiei: artiștii sovietici în perioada Glasnost*), a apărut în iunie 1991, lumea m-a întrebat dacă va fi tradusă în rusă; le-am răspuns că sovieticii nu prea au nevoie să le spună un străin ce se întâmplă în propria lor țară. Cu toate astea, în 2013 a apărut o ediție rusească, având o prefață scrisă de Kostia. Atunci se schimbaseră deja complet peisajul politic și artistic al țării, iar viețile pe care le trăiserăm erau de interes istoric. Asta m-a făcut să mă simt bătrân, dar m-a făcut și să contemplan posibilitatea că dorința mea adolescentină de a participa la schimbare se împlinise, că relatarea schimbărilor mă absorbise în ele.

În noiembrie 2015, am luat cina cu unul dintre acești artiști, prietenul meu Andrei Roiter, și i-am povestit despre *The Irony Tower*, amintindu-mi de evenimentele puse în pagină pe care le împărtășiserăm. „Mai știi câtă speranță aveam?” m-a întrebat. L-am întrebat dacă regretă visurile care n-au devenit realitate, și el mi-a zis: „Chiar dacă s-a dovedit a fi neîntemeiată, simplul fapt că am simțit acea speranță în acel moment a influențat tot ce-am gândit după aceea, tot ce-am pictat, tot ce-am devenit.” Am deplâns împreună nedreptățile Rusiei lui Putin, iar el mi-a spus: „Până și acea violență e diferită, pentru că vine după speranță.” În timp ce vorbeam, mi-am dat seama că speranța e ca o copilărie fericită, își pregătește beneficiarii pentru traumele care vor apărea în mod inevitabil. O simți ca pe o dragoste primordială. Existența mea, destul de apolitică până la vizita mea în Moscova, a căpătat acolo caracterul imperios al unei integrități pregătite de luptă. Încă nu știam să-i spun *scop*, dar călătoriile descrise în această carte sunt toate urmarea acelei înflăcărări. Optimismul artiștilor sovietici era bazat pe ceva ce s-a dovedit a fi în mare parte ficțiune –

dar era un sentiment adevărat, chiar dacă se lega de o realitate imaginară. Speranța năruită este pătrunsă de o nobilitate pe care deznădejdea pură nu o va cunoaște niciodată.

M-am întors acasă de la Londra și Moscova când mama era pe moarte, ca să-i fiu alături în ultimele luni de viață. Căpătasem independență odată ce părăsisem New Yorkul, dar moartea mamei a sfâșiat identitatea pe care mi-o creasem; independența mea cerea ceva față de care să fiu independent, iar acel ceva fusese în parte Statele Unite, și în parte familia din care mă trăgeam. Gândindu-mă la boala mamei, am ajuns la concluzia că diferențierea mea era o exagerare. M-am întors acasă ca să fiu lângă ea și am rămas acolo pentru că am reușit în sfârșit să accept că sunt mai mult sau mai puțin american. Nimeni nu mă avertizase, totuși, că dacă locuiești în străinătate o bună bucată de timp, noțiunea de *acasă* este compromisă pentru totdeauna. Îți va fi mereu dor de alt loc și nici o logică națională nu ți se va mai părea complet limpede.

La un an după ce m-am restabilit la New York, avocatul meu din Londra m-a sunat să-mi spună că, deoarece avusesem o viză britanică de lucru timp de șase ani, puteam să aplic pentru naturalizare ca cetățean britanic. Trebuia doar să îndeplinesc vreo zece criterii. Îmi plătisem mereu impozitele; nu fusesem niciodată arestat pentru crimă. Însă ultimul criteriu era să nu fi petrecut mai mult de două luni în afara Marii Britanii în acei șase ani, iar aici, din păcate, aveam o problemă. Am scris într-o doară o scrisoare Ministerului de Interne, explicând că fusesem în Rusia ca să fac cercetare pentru cartea mea și în Statele Unite ca să am grijă de mama, dar că în adâncul sufletului îi sunt credincios Reginei. Pesemne că, în toamna lui 1993, mesajul meu a ajuns pe mâinile vreunui funcționar plictisit, fiindcă am primit imediat actele de cetățenie prin poștă.

Cetățenia britanică conferea legitimitate unei situații care înainte păruse doar un fel de subterfugiu. Dubla naționalitate îmi liniștea cumva anxietatea; nu doar că aveam dreptul la două locuri diferite, ci puteam și să fiu doi oameni diferiți. Am simțit că mă salvează de la povara de a-mi plăsmui o identitate unică, de la încercarea istovitoare de a-mi strivi natura contradictorie într-un singur fir narativ. Acest lucru mi-a arătat că experimentul plecării în străinătate fusese un succes, care mi-a creat opțiuni. Nu puteam să mă uit la noul pașaport fără să mă gândesc la tata spunând: „N-aveau unde să se ducă.” Eu aveam unde să mă duc, definitiv.

Actele de naturalizare mi-au validat dorința de a fi un cetățean al lumii. Deși nu încapе îndoială că аș fi continuat să călătoresc, acum simțeam că am o dublă motivație să explorez lumea în lung și-n lat. Zilele petrecute acasă se tolesc adesea una în cealaltă; zilele petrecute în locuri străine fac viața mai intensă. Ulise al lui Tennyson spunea: „Simt iarăși dor de ducă – voi bea viața / Până la drojdii.”¹ Prețuiam călătoria pentru felul în care face timpul să stea pe loc, forțându-mă să exist în prezent. Augustin de Hipona a spus celebrele vorbe: „Lumea e o carte, iar cei care nu călătoresc citesc doar o pagină“, iar eu voiam să o parcurg din scoarță-n scoarță. M-am hotărât să văd schimbarea pe care doream s-o întruchipez în lume.

Prietenul meu Christian Caryl, distins jurnalist politic și eseist, s-a mutat în Kazahstan în 1992 pentru a conduce institutul național de economie; un an mai târziu, m-am dus să-l vizitez. Când am spus că аș vrea să văd stepele și să-i cunosc pe nomazi, a râs și m-a întrebat ce am de gând să le spun când îi voi întâlni. În timp ce urcam pe un munte la marginea orașului Alma-Ata (care a fost apoi redenumit Almatî), ne-a prins viscolul. După o oră în care ne-am ghemuit ca să rezistăm furtunii, am auzit apropiindu-se un vehicul și i-am făcut cu mâna frenetic să se oprească. Șoferul ne-a primit înăuntru și, pe drum, tot sorbea dintr-o ploscă, dar nu prea puteam să ne plângem. Când mi-a înmănat și mie băutura, am luat o gură din ceea ce credeam că e votcă, însă era *spirt* – alcool etilic pur. Acea unică înghițitură m-a orbit și m-a amețit temporar. Apoi i l-am dat lui Christian. Bând și cântând, ne-am croit drum spre poalele muntelui. Când salvatorul nostru ne-a întrebat ce căutăm în partea lui de lume, mi-a ieșit pe gură povestea cu întâlnirea nomazilor din stepe, și el s-a oferit să ne ducă la stepe în dimineața următoare. Noi ne-am oferit să cumpărăm spirtul de a doua zi.

Nomazii (care deveniseră ceva mai puțin nomadici odată cu colectivizarea forțată a lui Stalin) n-ar fi putut fi mai primitivi. Ne-am așezat în iurta lor și i-am bombardat cu întrebări. Unul dintre ei a spus că părerea lui despre Iran era bazată pe asigurarea de drumuri și spitale în acea parte a țării, pe când impresia lui despre Statele Unite provenea în mare parte din episoadele din *Baywatch*, cel mai

1. Alfred Tennyson, *Ulise*, în Leon Levițchi și Tudor Dorin (ed.), *Antologie de poezie engleză de la începuturi până azi*, vol. 3, Editura Minerva, București, 1983, p. 22. (N. tr.)

difuzat serial străin acolo. Din aceste motive, el hotărâse că Iranul e bun, iar America e rea și decadentă. De vreme ce Kazahstanul este o țară întinsă, bogată în petrol și care abia își căpătase independența, mi s-a părut că am primit o informație crucială. Când am ajuns acasă, am scris un articol și l-am trimis unui redactor pe care îl știam la *New Republic*. Acesta m-a sunat înapoi aproape instantaneu și mi-a spus: „Foarte ciudat, asta e a doua propunere pe care am primit-o săptămâna asta legat de prejudecățile Kazahstanului în favoarea Iranului. Ceva se întâmplă acolo, e clar.“ L-am sunat apoi cu sfială pe Christian, care a recunoscut că, într-adevăr, și el trimisese o povestire despre aventura noastră de o zi.

Călătorind cu părinții când eram mai mic, îmi însușisem noțiunea turistică potrivit căreia este bine să observi, și nu să te implici. Ca jurnalist, mi-am dat seama repede de îngustimea acestui principiu. Când vizitam un loc nou, beneficiam deseori de o generozitate enormă din partea oamenilor pe care îi întâlneam acolo și nu înțelegeam cum aș putea să nu le răspund cu aceeași monedă. În 1992, eu și un prieten am fost implicați într-un accident auto în Zimbabwe. Cauciucul din față explodase pe un drum neasfaltat, iar mașina noastră aterizase cu roțile în sus într-o junglă deasă. Trebuia să ne întoarcem cu rabla asta în Africa de Sud. Stăteam la cort și aveam cu noi mâncare pentru zece zile, precum și saci de făină de porumb, care stă la baza dietei locale și pe care plănuiam s-o împărțim cu localnicii dacă eram nevoiți să stăm la ei. N-avea nici un rost să le luăm pe toate înapoi cu noi. Așa că, imediat după răsărit, ne-am abătut de la drum spre un grup de cabane circulare, deosebit de ponosite, și am urcat o pantă abruptă. Lângă un foc firav, mai mulți oameni își frecau mâinile ca să se încălzească, și le-am dat zece pungi de mâncare, bucurându-mă pentru un moment de uimirea lor. Călătoria presupune ajutor atât pentru, cât și de la străini.

Am devenit din ce în ce mai preocupat de această idee de implicare și reciprocitate. Orice relație nouă perturbă ambele părți. În loc să evit și să diminuez această perturbare, am început să încerc s-o primesc cu brațele deschise. Uneori implicarea era profundă; adesea, era din pură întâmplare. Deși îmi era ușor să mă acomodez în circumstanțe anormale, trebuia să recunosc și lucrurile care ne diferențiază, acceptând faptul că și ceilalți le observă. Nu te acomodezi într-un grup de oameni prefăcându-te că ești la fel ca ei; te acomodezi atunci când începi un dialog despre diferențele dintre voi și când renunți la supoziția că modul tău de viață e preferabil față de al lor.

Deoarece Castro insistase vreme de mulți ani că Cuba este o țară atee, permițând apoi un secularism mai moderat și, în cele din urmă, întâlnindu-se cu papa în 1996, celebrarea Crăciunului era încă șovăielnică atunci când am vizitat Havana, în 1997. În decursul deceniilor anterioare, ajunul Anului Nou devenise un fel de sărbătoare în familie, pentru a compensa lipsa Crăciunului; acum lumea abia începea să ia în seamă ideea unor festivități mai extravagante, iar eu m-am hotărât să profit de această vigoare neașteptată. Împreună cu prietenii mei, am găsit un apartament în centrul vechi al Havanei, într-o zonă destul de periculoasă, dar cu tavane de șase metri înălțime, coloane decorative, cornișe cu finisaj ornamentat și un balcon din care vedeai clădirile străvechi de peste stradă. Dacă vrei să cunoști o țară străină repede și bine, cel mai bine e să dai o petrecere. La petrecerile cubaneze, dansul începe când începe petrecerea. O superbă balerină negresă lesbiană pe nume Marleni m-a condus spre centrul camerei. „Muzica e cel mai important lucru din lume pentru mine“, mi-a mărturisit. „Mă face să simt lucrurile.“ Oricum, simțeam cu toții lucruri: 6 englezi, 2 americani și vreo 30 de cubanezi (diplomați, doctori, artiști, oameni de televiziune, directori de fundații, muzicieni, escroci, studenți), ne adunaserăm cu toții pentru a sărbători ideea pe care fiecare o avea despre un nou început. Curând, ne-am pierdut orice inhibiții – ne-au ajutat mult cocktailurile *mojito* – iar la miezul nopții ne-am aplecat peste balcon și am turnat găleți de apă pe stradă, pentru a spăla vechiul an și a-l întâmpina pe cel nou. Toți cei din casele alăturate făceau același lucru, deși unii aveau doar pahare de sherry, iar alții aveau butoaie cu apă de ploaie; cineva chiar a vărsat un *mojito*. Am încărcat cu vârf un platou de mâncare și băutură și l-am lăsat afară pentru zeii santerieni. Apoi am mâncat din nou și am dansat până în zori, iar când am pornit împleticit spre casă la răsărit toată lumea parcă încă dansa pe stradă. Cubanezilor le-a plăcut nespun petrecerea noastră pentru că a fost atât de americană, iar nouă ne-a plăcut pentru că a fost atât de cubaneză.

În 1993, am mers în Africa de Sud pentru un reportaj despre înfloritoarea lume a artei de acolo. Înainte să plec, aranjasem să închiriez o mașină și cumpărasem un atlas rutier. Avionul a ajuns cu întârziere, iar aeroportul era aproape închis când ne-am apropiat de poartă. Eram singura persoană din avion care închiriase o mașină și i-am amintit bărbatului somnoros din spatele ghișeului că cerusem din timp una cu transmisie automată. Nu mă descurc cu schimbătorul de viteze

manual nici în cele mai bune condiții; în Africa de Sud se conduce pe stânga, și nici cu asta nu prea mă descurc. Și-așa urma să tot frunzăresc printre hărți în timpul drumeției, și unde mai pui că era și perioada deturnărilor de mașini, când trebuia să fii vigilent ori de câte ori opreai mașina, gata să țâșnești sub lumina roșie a semaforului într-o situație periculoasă. Tipul de la închirieri a dispărut timp de 20 de minute, după care s-a întors și a spus: „Bine, șefule, avem o mașină automată.“ Am semnat actele și am pășit afară, unde am privit cel mai mare Mercedes alb pe care îl văzusem vreodată. Și eu care voiam să mă integrez în peisaj!

Era încă ilegal pentru albi să intre în districtele negrilor, iar atunci când totuși intrau, erau de obicei însoțiți de o persoană de culoare care știa să se descurce în zonă, fiindcă nu existau hărți pentru aceste districte. Într-o zi, am fost la Soweto ca să-i iau interviu unui pictor. M-a așteptat la intrarea în district și m-a condus spre atelierul lui; când am terminat, mi-a zis că drumul de întoarcere e atât de simplu, încât puteam să conduc de unul singur. Am pornit așa cum îmi indicase și mă descurcam binișor, până când am auzit o sirenă în spatele meu și am văzut un polițist care îmi făcea semn să opresc. A venit la mine la geam și m-a anunțat:

— Ați depășit viteza regulamentară.

Mi-am cerut scuze și am menționat că nu văzusem nici un semn cu limita de viteză. Sud-africanii albi aveau reputația de a-i trata pe polițiștii negri cu superioritate, dar eu fusesem respectuos și îmi cerusem scuze. Polițistul mi-a zis:

— Stați aici. Îl aduc pe șeful meu.

Zece minute mai târziu, a oprit o altă mașină de poliție, iar șeful a ieșit din ea și s-a apropiat de geamul meu.

— Ați depășit viteza regulamentară, mi-a spus.

Mi-am cerut din nou scuze.

— Nu sunteți din zonă, nu-i așa? a zis. Îl aduc pe comandant.

Zece minute mai târziu, a oprit o a treia mașină de poliție.

— Ați depășit viteza regulamentară, mi-a spus comandantul.

Mi-am cerut scuze pentru a treia oară.

— De ce mergeați cu viteză?

— N-am știut că există o limită de viteză; nu par să fie semne; și sunt un străin alb într-un Mercedes alb uriaș, conducând de unul singur prin Soweto, ceea ce este în sine exasperant.

Auzind asta, comandantul a izbucnit în râs.

— Stai liniștit, prietene. Te escortăm noi până la ieșire.

Am pornit într-o coloană auto, cu două mașini de poliție în fața mea și una în spate.

Călătoria este un exercițiu prin care, pe de o parte, îți lărgiești orizonturile, iar, pe de altă parte, îți definești propriile limite. Călătoria te distilează până la o esență ruptă de context. Nu te vezi niciodată mai clar decât atunci când ești în mijlocul unui loc complet străin. În parte, pentru că oamenii presupun lucruri diferite despre tine: adesea, așteptările lor au legătură mai degrabă cu naționalitatea ta, decât cu nuanțele felului tău de a vorbi, croiala hainelor tale sau înclinațiile tale politice. În egală măsură, călătoria te deghizează; în mod straniu, te poți simți camuflat și anonim când ești învelit în prejudecățile superficiale ale altora. Îmi place să mă simt singur atunci când mă însingurez în mod voit; pot să mă bucur de un loc îndepărtat și dificil atât timp cât cuiva îi e dor de mine acasă. Nu-mi plac constrângerile sociale, iar călătoria m-a ajutat să mă eliberez de ele.

În același timp, așa cum am descoperit în Uniunea Sovietică, o astfel de anonimitate socială mă și tulbura foarte tare. Această neli-niște reflectă atât dificultatea de a citi oameni din alte culturi, cât și propria mea ilizibilitate pentru ei. Dacă eu nu pot să-i înțeleg, probabil nici ei nu pot să mă înțeleagă. Când trebuie să înveți regulile necunoscute ale unui loc nou, te transformi iarăși într-un începător. Călătoria te face modest; ceea ce acasă e prestigios în străinătate poate părea irelevant sau ridicol. Nu te poți baza pe veridicitatea propriilor opinii într-o țară unde standardele sunt diferite. Deseori nu poți să înțelegi de ce acolo unele lucruri stârnesc râsul și câteodată nu poți să înțelegi de ce unele lucruri sunt privite cu gravitate. Îți pui sub semnul întrebării propriul umor, propria solemnități și chiar propria moralitate. Peisajele familiare te feresc de cunoașterea de sine, deoarece granița dintre cine ești și unde ești este estompată. Însă, într-un loc străin, începi să ieși la iveală: adevărata ta identitate este cea care persistă și acasă, și în străinătate.

Disonanța culturală devine adesea un prilej de amuzament lingvistic. La un hotel din zona fiordurilor norvegiene, am găsit un meniu care anunța: „Micul dejun se servește zilnic între 7:30 și 8:00 dimineața. Prânzul se servește zilnic între 12:00 și 12:30 după-amiaza. Cina se servește zilnic între 7:00 și 7:30 seara. Gustările de la miezul nopții se servesc până la 10:00 seara“. Nu poți decât să admiri un astfel de spirit chibzuit. M-a fascinat meniul din camera de hotel din

Africa Occidentală Franceză, ce oferea drept aperitive fie „clătite rulate cu somon afumat și ou de cocoloș” sau „săculeți de vânată roșie-mozzarella”; la felul principal, „muçegaiuri gratinate, firimituri cu parmezan” sau „căpitan prăjit, sos de ulei de măsline” sau opțiunea vegetariană, „sărituri indiene de linte”. Ca desert, singurul lucru de luat în considerare era „desert opera pe șarlotă”. În Xi'an, ni s-a făcut cunoștință cu un pianist care ne-a explicat în timpul prânzului că nu dădea multe concerte, ci se întreținea cântând noaptea într-un bar. Ne-am hotărât să vizităm barul și să-l ascultăm, în ciuda eforturilor lui de a ne descuraja. Cu bine-cunoscuta înzestrare chinezească pentru eufemisme lirice, semnul de afară, scris în engleză, descria acest local astfel: RAZĂ-DE-SOARE-DUPĂ-ORA-OPT CLUB-DE-SCHIMBAT-PRIETENI. Era un bordel. De-atunci înainte, ori de câte ori un prieten are nevoie să se schimbe, îmi închipui o excursie înapoi în nord-vestul Chinei și îmi amintesc de femeile tinere din provincie, unele dintre ele sfidătoare și multe din ele triste în neglijențele lor subțiri.

Chiar și atunci când te concentrezi, e ușor să devii confuz în locuri necunoscute din cauza lipsei de repere. În Praga anului 1985, prietena mea Cornelia Pearsall și cu mine am studiat singura hartă turistică care se găsea și ne-am hotărât că ar trebui să vizităm ghetoul evreiesc, însemnat cu numărul 16 pe hartă. Așteptându-ne să dăm peste murdărie, am fost plăcut surprinși să descoperim un complex de apartamente frumoase, multe dintre ele cu priveliști spectaculoase. Din moment ce toate indicatoarele erau în cehă, a trebuit să descifrăm noi singuri firul poveștii. Cornelia a observat numărul mare de pianе din zonă, iar eu i-am explicat că, în Praga, comunitatea evreiască fusese extrem de cultă și rafinată din punct de vedere artistic. Abia două zile mai târziu am descoperit că ghetoul evreiesc era, de fapt, numărul 17 pe harta noastră, și că noi ne petrecuserăm după-amiaza la vila lui Mozart.

Uneori, pur și simplu nu înțelegi la ce te uiți. Am ajuns să-l cunosc pe fostul ministru american al apărării, Robert McNamara, când împlinise 80 de ani. Omul din spatele recrutării în armată, care mă înspăimântase atât de tare în copilărie, distrusese o țară întreagă, prilejuise un milion de morți inutile și nu realizase nimic. Acum era un bătrân simpatic, care regreta răscrucea înfiorătoare a istoriei pe care o traversase. Mi-a descris întoarcerea sa în Vietnam și întâlnirea cu câțiva dintre omologii săi militari de acolo. Discuția purtată acolo, așa cum mi-a relatat-o, a constat în următorul schimb inițiat de vietnamezi:

— De ce ați făcut X?

Apoi McNamara a răspuns:

— Ei bine, pentru că voi ați făcut Y, ceea ce a însemnat cutare lucru.

Apoi vietnamezii ripostau:

— Nu, nu, nu, însemna fix opusul! Dar apoi voi ați făcut asta, care era clar o încercare de a escalada conflictul!

La care McNamara comenta:

— Nu, am făcut asta ca să încercăm să liniștim lucrurile, fiindcă noi credeam că voi...

Și tot așa.

Greșelile lui McNamara au provenit din ignoranța cu privire la inamicii săi – o problemă mult exacerbată de destituirea experților în probleme asiatice din guvernul și din universitățile americane în decursul epurărilor mccarthyiste. La fel cum făcusem eu și Cornelia în vila lui Mozart, McNamara a recurs la supoziții nefondate despre un loc pe care îl înțelesese total greșit. Dacă n-ar fi murit peste un milion de oameni în Războiul din Vietnam, întâlnirea lui cu foștii dușmani ar fi părut scoasă dintr-o farsă franțuzească. Să înțelegi un loc e ca și cum ai cunoaște o persoană: este un exercițiu de psihologie abisală. Pentru a pricepe conținutul lucrurilor comunicate, trebuie să-i înțelegi pe cei cu care comunică. E nevoie de modestie ca să recunoști că ceea ce este coerent pentru tine este incoerent pentru altcineva, și viceversa. „Ne-am certat folosind limba războiului“, mi-a spus McNamara, „pe care am considerat-o, în mod greșit, o limbă universală“.

Există de obicei o deosebire între turism și călătorie. Se spune că turiștii umblă în grupuri și că se consolează prin comparații defavorabile între locul pe care îl vizitează și țara lor de origine. Călătorii se aventurează la drum pentru că vor să simtă un loc, nu doar să-l vadă. Când Flemming Nicolaisen, un prieten de-al meu groenlandez inuit, m-a vizitat în New York în prima lui călătorie în străinătate, nu păreau să-l intereseze Statuia Libertății, Muzeul Metropolitan, spectacolele de pe Broadway. Prefera să-mi scoată câinele la plimbări lungi peste tot prin oraș. „Când ai venit în Groenlanda“, mi-a zis, „ai vrut să vezi monumentul eroilor? Sau muzeul din Nuuk?“ A trebuit să recunosc că, în mare măsură, îmi dorisem doar să fiu înconjurat de peisajul prismatic de gheață. A remarcat că întreaga populație a Groenlandei ar fi încăput într-unul din Turnurile Gemene (care atunci erau încă în picioare) și mi-a spus ca voia doar să simtă cum e să fii

într-un loc cu atâția oameni. El era un călător, iar programul pe care i-l făcusem eu era turistic.

Autenticitatea este graalul călătorului. Poți s-o cauți, dar nu poți s-o pui la cale. Când aveam 28 de ani, am condus prin Botswana cu prietenul meu, Talcott Camp, pe una dintre șoselele principale ale țării; din când în când trebuia să ne oprim ca să lăsăm să treacă turme de vaci. Odată, am văzut o turmă tare, tare departe, dar nici urmă de păstor. Când ne-am apropiat, ne-am dat seama că erau elefanți. Văzuserăm deja elefanți în rezervații enorme, în „habitatul lor natural“. Însă delimitarea legală a parcurilor naționale, unde turiștii plătesc ca să observe animalele sălbatice, dăduse întâlnirilor noastre o dimensiune artificială. Era infinit mai fascinant să dai peste aceste creaturi dincolo de limitele oficiale. Unul dintre elefanți bloca drumul, așa că a trebuit să oprim mașina. Am stat acolo aproape o oră. Soarele era jos pe cer și scâlda pachidermele într-o lumină rozalie. Am văzut elefanți în mai mult de zece țări din Africa și Asia, dar nicăieri altundeva nu am simțit un astfel de sentiment revelator.

Doi ani mai târziu, am călătorit în Țările Baltice cu tata. În Lituania, am vizitat un muzeu micuț dedicat minorității evreiești dispărute din Vilnius. Eram singuri în cele patru camere ale sale, cu excepția a două băbuțe, moțâind pe niște scaune de plastic, despre care am presupus că erau fie însărcinate cu paza, fie îngrijitoare. Propaganda nazistă învinuise populația evreiască pentru anexarea Lituaniei de către sovietici, iar nouăzeci la sută din evrei fuseseră măcelăriți cu ajutorul înflăcărat al autorităților locale. Lituanienii care încercaseră să-i ajute fuseseră, la rândul lor, uciși de aceleași autorități. Destul de puțini evrei lituanieni au ajuns în lagărele de muncă, însă unul dintre panourile muzeului descria condițiile de viață dintr-un astfel de lagăr și pomenea de un cântec pe care muncitorii costelivi îl cântau ca să se învesească. Tata, mare amator de muzică, a făcut un comentariu despre asta, iar eu m-am întrebat cu voce tare cum o fi sunat melodia. Din colț, s-a auzit o voce slabă și subțire. Nu ne trecuse prin cap că femeia de acolo ar putea înțelege engleză, nici că ar fi evreică; dar acum cânta acel cântec din lagăr, și am înțeles că nu era doar paznicul camerei, ci și subiectul acesteia. Când a tăcut, am încercat să vorbim cu ea, dar s-a retras într-un aparent monolingvism și n-a părut să înțeleagă ce o întrebam. Se număra printre acei care n-au avut unde să se ducă, dar care au supraviețuit.

E ușor să fii primitiv fără să fii autentic, dar e aproape imposibil să fii autentic dacă te temi de elementul rustic. John Ruskin, marele

eseist al perioadei victoriene, se plângea de faptul că eficiența deplasării cu trenul elimină bucuriile călătoriei. „Ești pur și simplu «trimis» undeva“, scria el, „și foarte puțin îți mai lipsește până să devii un colet“. Mi-a luat destul de mult timp prind gustul lipsei de confort. La început, îmi plăcea mai mult gândul de a fi trecut prin aventuri, decât să trec prin ele propriu-zis, dar, încetul cu-ncetul, mi-am dat seama că fie te simți bine, fie ajungi să ai o poveste de spus, iar până la urmă am ajuns să accept oricare dintre cele două rezultate. În copilărie, am avut parte de un mod de a călători destul de luxos; când am crescut, am învățat să călătoresc cu mai puține așteptări materiale și am descoperit că luxul este un concept schimbător. Când am fost în Ciudad de Guatemala ca să scriu despre viața grupurilor infracționale, m-am pomenit într-o zi în cartierul sărăcăcios La Limonada. Un bătrân cu o turmă de capre s-a apropiat de noi. „Ți-e sete?“, m-a întrebat delincventul adolescent care îmi era ghid. Când am spus că da, ciobanul a muls una dintre capre direct într-un pahar mare de hârtie, pe care mi l-a înmănat. Nu m-am bucurat niciodată așa mult de o băutură.

Dacă nu dorim să aflăm de ce restul lumii ne iubește, totodată, și ne urăște, mai bine să rămânem acasă. Când sunt în străinătate, rămân un american patriot, dar văd de asemenea și lipsa de demnitate, empatie și înțelepciune a țării mele. Nu poți să evaluezi pe deplin repulsia americană față de imigranți până nu vizitezi centre de emigrare și tabere de refugiați. Nu poți să înțelegi tirania bizară a NRA¹ până când n-ai petrecut timp în alte țări (în majoritatea altor țări, de fapt), unde legile de bun-simț cu privire la arme reduc infracțiunile violente. Nu poți să discerni cât de mult a pierdut America din punctul de vedere al mobilității sociale până când nu întâlnești o societate care avansează spre echitate economică. Călătoria este un ansamblu de lentile corectoare care te ajută să focalizezi realitatea încețoșată a planetei. Când E.M. Forster a fost întrebat cât timp i-a luat să scrie *A Passage to India*, a răspuns că nu a fost o problemă de timp, ci de loc. Nu putuse s-o scrie când trăia în India, a explicat el. „Când am plecat de acolo, am putut să mă apuc de treabă.“

Uneori, aceste noi perspective sunt dure, dar aproape tot timpul se dovedesc folositoare. „Orice călătorie are avantajele ei“, scria

1. National Rifle Association of America – Asociația Națională Americană a Armelor – o organizație nonprofit care susține dreptul de a deține și folosi arme. (N. tr.)

Samuel Johnson. „Dacă pasagerul vizitează țări mai bune, poate învăța cum s-o îmbunătățească pe a lui, iar dacă soarta îl poartă spre cele mai rele, poate învăța cum să se bucure de a lui.“ Am început să călătoresc din curiozitate, dar am ajuns să cred în importanța politică a călătoriei, să cred că a încuraja cetățenii unei națiuni să călătorească ar putea fi un lucru la fel de important ca încurajarea mersului la școală, a conservării mediului și a economiei naționale. Mi-am amintit de turneul muzical din liceu, prin România și Bulgaria, unde realitatea la care am fost martor părea atât de evidentă, deși majoritatea știrilor o contraziceau. Nu poți înțelege alteritatea unor locuri pe care nu le-ai cunoscut. Dacă toți tinerii adulți ar fi obligați să petreacă două săptămâni într-o țară străină, s-ar putea rezolva două treimi din problemele diplomatice ale lumii. N-ar conta ce țară vizitează sau ce fac de-a lungul șederii. Ar trebui doar să se împace cu existența unor locuri diferite și să recunoască faptul că oamenii trăiesc altfel acolo – faptul că unele fenomene sunt universale, iar altele, specifice unei culturi.

Imigrația îndeplinește același scop. Nu poți să-ți cunoști propria țară dacă nu ești observat; cei din alte locuri te ajută să-ți regândești problemele, ceea ce e necesar pentru a le putea rezolva. Le înțelegem nu doar călătorind în afara granițelor, ci și primindu-i pe cei care ne traversează nouă hotarele. Libera circulație de acasă în străinătate și libera circulație a altora de la casele lor la casele noastre au o valoare egală. Nici dragostea, nici munca, nici perspectivele favorabile nu sunt un joc cu sumă nulă. Când împarți din bunăstarea ta, aceasta se înmulțește. Ne observăm limitele atunci când întâlnim alteritatea, dar și atunci când noi înșine încarnăm acea alteritate. Identitatea este contingentă și totodată reciprocă.

Strămoșii mei au suferit din cauza antisemitismului, dar, spre deosebire de cei care au murit în Holocaust, ei au avut unde să se ducă: în Statele Unite. Părinții bunicii mele din partea tatălui s-au născut în Rusia și au venit la New York înainte să se nască bunica mea. Bunicul din partea tatălui, născut în România, s-a zbatut din greu ca să ajungă aici. Bunica din partea mamei a venit din Polonia; părinții bunicului din partea mamei, din Viena și Ucraina. Fără astfel de posibilități libere de a imigra, eu n-aș fi existat niciodată. Iar aceste posibilități au contribuit, de asemenea, la păstrarea unei culturi americane viguroase. Strămoșii mei au traversat Atlanticul pentru libertate, iar asta a fost mereu cel mai bine exportat ideal american. Explorând locuri aparent mai puțin libere decât țara mea de origine, n-am învățat doar

să apreciez mai mult libertățile americane, dar am priceput și că viața mea este mai puțin liberă decât am avut tendința să-mi imaginez. Libertatea este un concept alunecos și presupune ideea că poți alege la care dintre ideologiile stricte vrei să aderi; o marte parte din ce am susținut este mai degrabă liberalism decât libertate. Societățile represive au libertăți care aici sunt imposibil de cunoscut, libertăți modelate de lipsa de alternative și de lupta pentru a dobândi demnitate în fața lipsei drepturilor civile. Când intelectualii chinezi mi-au vorbit despre avantajele ce au decurs din masacrul din piața Tiananmen, când femeile pakistaneze mi-au vorbit despre mândria cu care poartă vâlul islamic, când cubanezii au lăudat autocrația din țara lor, a trebuit să-mi reconsider entuziasmul pentru autodeterminare. Într-o societate liberă, ai șansa să-ți îndeplinești propriile ambiții; într-una în care nu ești liber, nu ai această alegere, și asta îți permite adesea ambiții mai mărețe. În Moscova anilor '80, m-am apropiat de un grup care își spunea „arhitectii hârtiei“. Știind că nu există materiale pentru a construi după specificațiile lor tehnice, chiar dacă birocrăția sovietică le-ar fi dat această oportunitate, acești arhitecți își dădeau frâu liber imaginației și proiectau, de pildă, Turnul Babel, sau propuneau orașe întregi, sau sugerau o structură pentru un teatru care ar putea pluti pe mare. Energiile lor creatoare erau descătușate, însă ei rămâneau în continuare arhitecți, iar discursul lor – deși era nou și conceptual – folosea gramatica de bază a arhitecturii. Nici un arhitect occidental, dependent de materialele sale, nu a gândit vreodată atât de liber.

Rar se întâmplă ca libertatea să fie corelată cu stagnarea; ea apare în izbucniri bruște, în momente de enormă schimbare. Una dintre componentele ei este optimismul, care atrage după sine convingerea că ceea ce urmează să se întâmple poate fi mai bun decât ceea ce se întâmplă acum. Schimbarea este deseori amețitoare; schimbarea se termină deseori extrem de prost; schimbarea electrizează deseori atmosfera doar pentru ca apoi să se evapore, neîmplinită. Practica democrației cere fiecărui membru al unei populații să accepte responsabilitatea parțială de a lua decizii. Pentru mulți, această idee este atrăgătoare în teorie, dar dificilă când vine vremea să voteze. Când dr Ma Thida, autoare și activistă birmană, a venit la New York la 18 luni după ce i-am luat un interviu în Myanmar, mi-a spus că a fost zdrobită când și-a dat seama că nu doar guvernul trebuia să se schimbe – ceea ce se putea întâmpla repede –, ci și mințile oamenilor îndoctrinați de oprimare, iar asta putea dura o generație întreagă. Văzând cum oa-

menii își câștigă libertatea, mi-am dat seama cât de glorioasă și cât de dificilă poate fi această schimbare. Bineînțeles, după ce-ți câștigi libertatea, trebuie să înveți să fii liber; după cum spunea Toni Morrison, trebuie să „revendici sinele eliberat”. Mulți occidentali presupun că democrația este preferința de bază a tuturor și că va răsări pur și simplu odată ce toate obstacolele sunt îndepărtate. (George W. Bush și Tony Blair par să fi acționat pe baza acestei presupuneri în Irak.) Dovezile contrazic această idee.

Libertatea trebuie învățată și apoi pusă în practică. În februarie 2002, când eram în Afganistan, prietena mea Marla Ruzicka a planificat ca eu să vorbesc cu trei femei educate, cu înclinații liberale. Acestea au sosit purtând *burka*, pe care au dat-o jos imediat, dar m-am întrebat de ce o mai purtau. Talibanii căzuseră, iar legea nu le mai constrângea. Prima dintre ele mi-a spus: „Am presupus întotdeauna că o să scap de chestia asta când o să se schimbe lucrurile. Dar acum mă tem că schimbarea nu e stabilă. Dacă ies din casă fără *burka* și talibanii preiau din nou puterea, aş putea fi omorâtă cu pietre.” A doua mi-a spus: „Mi-ar plăcea să renunț la ea, dar standardele societății noastre încă nu s-au schimbat, și dacă ies din casă fără s-o port și sunt violată, au să-mi spună că e din vina mea.” A treia femeie a zis: „Urâsc îmbrăcămintea asta și mereu am crezut că voi renunța la ea imediat ce scăpăm de talibani. Dar, cu timpul, te obișnuiești să fii invizibilă. Te definește. Iar apoi ideea de a deveni din nou vizibilă pare extrem de stresantă.” Înainte să se poată petrece vreo schimbare în societate, trebuie să se schimbe multe înăuntrul indivizilor.

Istoria este plină de valuri de schimbări îmbucurătoare, urmate de prăbușiri înspăimântătoare. Relația unei culturi cu propria istorie reflectă adesea opinia cetățenilor acesteia cu privire la capacitatea lor de a acționa. Anumite culturi văd istoria ca pe un lucru care li s-a întâmplat; altele, o văd ca un lucru pe care l-au făcut. Cronologia evenimentelor este adesea mai puțin semnificativă decât concepția oamenilor despre relația dintre trecut și prezent; o revoluție poate reprezenta atât realizarea deplină a unei lungi tradiții, cât și o depășire a acesteia. Începuturile democrației tind să aibă o aură festivă, ceea ce se datorează în parte democrației, dar în parte și ideii de noi începuturi. Vezi Primăvara Arabă, care a încântat lumea din țările unde avea loc schimbarea, precum și pe străini, dintre care mulți au presupus în mod greșit că, indiferent ce se va întâmpla, va fi mai bine decât a fost înainte.

Teama aproape universală de schimbări extreme la nivel individual coexistă, fără probleme, cu perspectiva îmbătătoare a schimbării în tovărășia concetățenilor noștri. Am o slăbiciune pentru acel scurt moment idilic când o societate în pragul schimbării se îndrăgostește temporar de ea însăși. Am auzit aceleași persoane vorbind despre speranța nemaipomenită pe care au simțit-o când Stalin a preluat puterea și despre speranța pe care au simțit-o apoi când a murit; și am auzit alte persoane vorbind despre speranța pe care au simțit-o când a început Revoluția Culturală și speranța pe care au simțit-o când s-a terminat. Multe societăți au pășit înainte, iar pentru unele situația chiar s-a îmbunătățit, în timp ce pentru altele nu. Viața omului de rând din Rusia secolului XXI este mai bună decât era atunci când au fost eliberați iobagii, dar nu cu mult. Afganistanul este în continuare la pământ. Libia o ducea mai rău sub Gaddafi decât ar putea înțelege cineva care n-a fost acolo, dar am exagera dacă am descrie situația curentă ca fiind altceva decât un dezastru.

Din când în când, însă, câte o mare tiranie este distrusă. În ciuda tuturor relelor din Africa de Sud, căderea apartheidului a reînnoit încrederea lumii în bunătate. Și în China viața e mai bună decât era înainte de Deng Xiaoping, deși este destul loc de mai bine. Speranța este un refren des întâlnit în viața politică; americanii îi cad pradă o dată la fiecare patru ani, când mulți dintre noi cred că acel minut în care ne exercităm autodeterminarea în cabina de vot ar putea schimba istoria. Walter Pater considera experiența, nu rezultatul acesteia, drept scopul vieții. Se spune că Zhou Enlai a sugerat că e prea devreme pentru a judeca dacă Revoluția Franceză a avut succes. Însă Revoluția Franceză n-a fost doar o cale spre o nouă ordine; a fost și un eveniment în sine. Momentele în care se petrece schimbarea pot fi de mare preț chiar dacă promisiunile lor nu se împlinesc niciodată. Fascinația mea de o viață pentru rezistența în fața sorții m-a aruncat adesea în locuri aflate în chinurile transformării. Cu timpul, am devenit mai cinic decât eram înainte; la răscrucea istoriei, schimbările care par a fi spre bine dau deseori greș, iar marile progrese merg uneori mână în mână cu tragediile. Cu toate astea, sentimentul de înnoire și renaștere este important chiar și atunci când răsare într-o societate prinsă într-o neșiguranță perenă. Schimbarea nu este întotdeauna rezultatul unei eroziuni graduale, ci al înmulțirii unor încercări ratate; transformarea apare doar atunci când două, trei sau zece tentative neizbutite alcătuiesc un salt înainte.

Pe de altă parte, schimbarea creează instantaneu nostalgie. Un prezent mai bun nu șterge cu buretele un trecut imperfect, și orice trecut are părți de o frumusețe deosebită. Capacitatea unei persoane de a trăi în prezent, amintindu-și totodată o identitate de mult apusă, este o dovadă de curaj. În 1993, o prietenă din Moscova m-a dus în vizită la o bătrână pe care o cunoștea. Am urcat șapte etaje de scări înguste ca să ajungem la apartamentul ei înghesuit și întunecos. Mi-a povestit despre cum a crescut într-un palat din Sankt-Petersburg. Aproape toți cunoscuții ei fuseseră uciși în revoluția din 1917. Ulterior, își pierduse soțul ca urmare a muncii grele din gulag. Reușise să păstreze o singură amintire a originilor sale aristocratice: o ceșcuță din porțelan imperial aproape transparent, pictată minuțios cu o scenă pastorală. Pentru că eram oaspetele ei de onoare, mi-a servit ceaiul în ea. Mie îmi tremură mâinile chiar și în momentele bune, și niciodată nu mi-am dorit mai puțin să țin ceva în mână decât acea emblemă fragilă a unei vieți dispărute.

— Cine știe? a spus prietena mea, care știa poveștile bătrânei pe dinafară. Poate că, mulțumită glasnostului, vom trăi din nou așa.

Bătrâna doar a râs.

— Nimeni nu va mai trăi așa, a spus și ne-a îndemnat să mai luăm din prăjitura pe care o făcuse după o rețetă de la curtea țarului, cu ingrediente pentru care stătuse la coadă patru zile la rând.

Prăjitura și ceșcuța: de ce curaj dăduse dovadă supraviețuind și ce pasiune zăcea în acele ultime legături cu trecutul ei!

Avea melancolia pe care o simt toți bătrânii pentru tinerețea lor.

Povestirile din această carte sunt din trecut. Ele nu au prezis viitorul atunci când le-am scris și doar unele dintre visurile exprimate în ele s-au împlinit. Acestea sunt relatări nepărtinitoare despre anumite locuri în anumite perioade. Nici chiar capitolele cele mai intensiv documentate nu reflectă o expertiză cu privire la regiunile respective. Am petrecut o bună bucată de timp în Rusia și am călătorit în China de mai multe ori, dar nu am petrecut mai mult de două săptămâni în Afganistan, în timp ce în Libia am stat doar șase săptămâni. Am făcut multă cercetare înainte, după și în timpul acestor excursii și am păstrat legătura cu mulți dintre oamenii pe care am ajuns să-i cunosc, însă observațiile mele se bazează mai degrabă pe o cunoaștere generală cumulativă, decât pe o cunoaștere particulară specializată. Nu pot să mă compar cu sinologi, cu kremlinologi sau cu africanologi. Scrierile mele despre artă se referă mai mult la artiști decât la creațiile

lor. Poveștile complexe sunt spuse cel mai bine de cei care pot îmbrățișa complexitatea, iar arta își forțează creatorii să se lupte cu tensiunile și ambiguitățile sociale. Aceste relatări sunt mai curând studii psihologice, decât cercetări politice, mai curând mărturii ale unui *zeitgeist* trecător, decât analize ale unor decizii guvernamentale. Eu sunt doar un generalist, un colecționar de experiențe, și încă unul excentric.

A-ți citi propriile lucrări adunate la un loc este o experiență care duce la modestie și uneori la agonie. Aceste relatări reflectă o lume aflată în flux și dezvoltare, dar reflectă totodată fluxul și dezvoltarea mea, așa că am rezistat impulsului de a le redacta ca să le șlefuiesc după opiniile și percepțiile mele actuale. Ele reprezintă ceea ce am scris atunci, și nu ceea ce aș scrie astăzi. Dacă este dezamăgitor să îmbătrânești, se poate spune tot atât de bine că este stânjenitor să fi fost tânăr. Ești surprins de ce făceai atunci, dar n-ai face acum. Pornind cu ideea destul de trufașă că problemele națiunilor și ale indivizilor pot fi rezolvate, acum am ajuns să cred că e adesea mai înțelept să accepți problemele decât să încerci să le rezolvi. Am încercat să găsesc un tipar în puținele lucruri care se schimbă (noi granițe, un progres general al drepturilor civile și al drepturilor persoanelor cu dizabilități) și în multe lucruri care nu se schimbă (alegerile care perpetuează nedreptatea, tendința puterii de a corupe). Am încercat să devin mai puțin prescriptiv, să pun întrebări mai meșteșugite și să nu mă mai pripesc cu răspunsurile. Obișnuiam să fiu adeptul convins al revoluției transformative, dar acum cred încă în evoluție ameliorativă. Însă convingerile care îmi par acum naive au motivat unele dintre cercetările pe care le-am întreprins asupra altor culturi.

Unele dintre aceste articole au fost revizuite în mică măsură, altele într-o măsură mai mare, iar altele deloc. Am folosit versiunile mai lungi ale câtorva articole care fuseseră scurtate. Când am fost angajat să scriu articole de călătorie despre Brazilia și Myanmar, aveam în vedere această carte, așa că am scris eseuri mai lungi decât mi se ceruse. Am eliminat recomandările învechite de călătorie, acolo unde apăreau în povestirile mele. Articolele apar în mare parte în ordine cronologică, deși am încercat să dau întâietate cronologiei reportajelor, nu a publicării. Am mutat câteva povestiri pentru că făcusem reportaje ulterioare, după ce povestea fusese publicată, și am vrut să includ informația mai recentă. (Comentariile mele despre Grădina Qianlong, însă, sunt aranjate în conformitate cu vizita mea acolo, deși am aflat mai multe despre ea în anii următori.) Pentru fiecare articol, am scris câteva

paragrafe noi pentru a oferi un context, atât cu privire la experiența mea, cât și din punctul de vedere al evenimentelor ce au urmat. Nu am adnotat articolele publicate anterior, care au fost verificate la momentul publicării. Însă am adăugat note explicative pentru materialele noi ca să lămuresc cititorii de unde am luat informațiile și ca să ofer resurse celor care poate doresc să aprofundeze aceste subiecte.

Mă interesează frumusețea în aceeași măsură în care mă interesează adevărul. Am început să scriu pentru *Travel and Leisure* în 1996 și am descoperit curând că faptul de a scrie frecvent despre călătorii e o muncă grea, dar că faptul de a scrie o dată pe an echivalează cu o vacanță gata plătită. Mi-am dat seama și că majoritatea jurnaliștilor de la această revistă voiau să scrie despre un hotel cu spa din Positano sau despre o stațiune din Nevis, dar că aceste articole necesită doar o vizită de una-două zile, pe când pentru articolele despre destinații mai necunoscute e nevoie de o ședere mai lungă și de un studiu mult mai aprofundat. Uneori, îmi plăceau nespusele aceste țări și îmi plăcea să spun de ce; într-adevăr, faptul că spuneam de ce mă ajuta să iubesc acele locuri. Vacanțele fără reportaje mi se par ciudate acum; îmi lipsește un pretext ca să pun întrebări. Poate fi tulburător să treci repede de la reportaje despre războaie și devastare la reportaje despre restaurante și atracții turistice, dar ambele sunt elemente ale unui proiect mai vast ce presupune interacțiune cu lumea, hrănind până la urmă același adevăr.

În ultimele două cărți ale mele, *Demonul amiezii: O anatomie a depresiei* și *Depart de trunchi: Părinți, copii și căutarea identității*, am inclus reportaje din locuri îndepărtate: voiam să înțeleg cum se schimbă firul narativ atunci când schimbi contextul. Am adaptat ceea ce am scris la cărțile pe care le scriam; în această carte, am inclus versiuni ale acelor vizite într-o formă puțin diferită. Când am mers într-un turneu de promovare a cărții mele despre depresie, m-a surprins diversitatea atitudinilor pe care le-am întâlnit. În Spania, aproape fiecare jurnalist care venea să mă intervieveze începea conversația spunând: „Eu personal n-am fost niciodată deprimat, dar...” și tot așa, în timp ce eu mă întrebam în sinea mea de ce hotărâseră acești oameni, care pretindeau că sunt fericiți, să-mi ia un interviu atât de amănunțit despre maladiile mintale. În Japonia, fiecare intervievator făcea un comentariu despre propria depresie, dar mă ruga să nu mai spun nimănui despre asta. În timpul celui mai cunoscut program matinal televizat din Finlanda, o blondă superbă s-a aplecat

spre mine și m-a întrebat, pe un ton ușor ofensat: „Deci, domnule Solomon. Ce le puteți spune finlandezilor dumneavoastră, un american, despre depresie?” M-am simțit de parcă aș fi scris o carte despre ardei iuți și m-aș fi dus s-o promovez în Sichuan.

Această carte este strâns legată de lucrările mele despre psihologie și relațiile familiale. Am scris de curând două cărți despre cauzele interne ale diferenței și identității, dar mă interesează în egală măsură și cauzele externe. Am crescut într-o familie în care pentru orice exista o abordare preferabilă, iar eu m-am străduit să găsesc puterea de a-mi alege principiile copilăriei, fără a accepta să-mi fie impuse. Călătoriile m-au învățat cum să formez legături cu oameni care au valori incompatibile și, prin urmare, cum să fiu eu însumi contradictoriu. Dacă am ajuns ulterior să scriu despre tulburări mintale, despre dizabilități și despre formarea caracterului, aceasta a fost o prelungire a misiunii mele de a mă elibera de prezumția că există un singur mod corect de a trăi. Continuu să mă mișc între străinătatea lăuntrică și străinătatea exterioară. Fiecare dintre ele îmi sporește relația cu cealaltă.

Rezultatul însumat al acestui proces de antologare este cumva un *bildungsroman*, o carte despre aventurile mele, cât și despre planeta pe care am avut aceste aventuri. N-aș fi putut-o scrie niciodată dacă nu eram îndrăgostit de ideea unui altundeva, o exuberanță sinceră ce își are începuturile cu mult timp în urmă, în acea cutie de șervețele decorată. Am reușit să ajung în 83 dintre cele 196 de țări recunoscute ale lumii. Intenționez pe viitor să scriu un volum despre profilurile oamenilor, care să completeze această carte despre locuri. Însă, într-un sens profund, oamenii sunt locuri și viceversa. N-am scris niciodată despre oameni fără să țin cont de locuri.

În cei aproape 25 de ani cuprinși în această carte, statutul persoanelor gay s-a schimbat dramatic în țări de o varietate neașteptată. La data scrierii acestui text, 20 de țări au legalizat căsătoria între persoane de același sex, iar altele au adoptat legi care oferă diferite alte forme de protecție persoanelor gay. În multe societăți, homosexualitatea rămâne o subcultură plină de viață; asemenea artei, este o lentilă prin care un anumit loc poate fi interpretat.

Obişnuiam să călătoresc incognito în ceea ce privește orientarea mea sexuală, dar am devenit din ce în ce mai deschis despre faptul că sunt gay, semn al maturizării mele, dar și a lumii. În unele situații,

identitatea mea a fost mult mai evidentă decât îmi dădeam seama; în Ulan Bator, în 1999, am văzut un tânăr păstor mongol venind pe strada unde se afla hotelul meu, în fruntea unei turme de oi cu coadă grasă și lână mițoasă. Mă holbam indiscret la acest spectacol și am fost uimit când tânărul a traversat strada și mi-a spus, într-o engleză bunicică: „Ești băiat gay? Și eu sunt băiat gay.“ Apoi a adăugat cu subînțeles: „Poate să las oile în parcare hotel și vin înăuntru cu tine?“ În Ilulissat, ghidul meu a oftat, spunând că nu e ușor să fii singurul gay care conduce sanie de câini din vestul Groenlandei (un episod de care îmi aduc aminte ori de câte ori mă cuprinde singurătatea existențială). La o cină formală din Delhi, când am întrebat dacă orașul are o cultură gay, având în vedere câți indieni discreditați homosexualitatea drept un „import occidental“, gazda m-a privit de parcă picasem din spațiu și mi-a spus: „Ce crezi că e petrecerea asta?“ Iar în Cartagena de Indias, în Columbia, în timpul sesiunii de întrebări de la sfârșitul unei prelegeri pe care am ținut-o, o femeie îmbrăcată elegant a spus că auzise despre copiii părinților gay că sunt mai bine adaptați decât copiii părinților heterosexuali și a sugerat: „Îmi închipui că e din cauză că bărbații și femeile se ceartă atât de mult.“ Mă încântă ideea că cuplurile gay ar depăși inclinația către certurile meschine. Identitatea sexuală se află în prim-planul mai multor societăți; a devenit un subiect de discuție inevitabil.

Eu și soțul meu ne-am căsătorit în Anglia, în 2007, având parte de o ceremonie care atunci se numea parteneriat civil, dar care oferea toate beneficiile de care se bucură oamenii căsătoriți în Marea Britanie. Aceasta i-a dat lui John dreptul de-a imigra. Am vrut să mă asigur că și el are unde să se ducă. O căsătorie în Massachusetts (singurul stat american care legalizase căsătoriile între persoane de același sex la vremea respectivă) s-ar fi numit *căsătorie*, dar nu ne-ar fi oferit nici un fel de protecție legală. Deși societatea liberală din statele aflate pe coasta Americii era mai tolerantă cu persoanele gay decât echivalentul său britanic, legea a avansat mai repede în Regatul Unit, reflectând relativa absență a religiei din viața politică engleză. Doi ani mai târziu, ne-am căsătorit, însușindu-ne în sfârșit acest statut alunecos, în Connecticut, unde legea ne oferea acum un nou val de drepturi.

Însă progresul drepturilor gay n-a fost nici pe departe universal. Consiliul de Securitate al ONU a ținut prima sesiune despre probleme LGBT în august 2015, pentru a discuta abuzurile comise de Statul Islamic din Irak și Levant (ISIL, cunoscut și ca ISIS sau Daesh). Acest

grup terorist a difuzat videoclipuri în care sunt executați homosexuali, îndeosebi în Siria și Irak. În iunie 2015, ISIL a distribuit fotografii cu un bărbat gay din nordul Irakului care a fost aruncat de pe o clădire înaltă, în fața unei mulțimi de privitori. În Iran, manifestările homosexuale sunt pedepsite cu moartea; Makwan Moloudzadeh, acuzat că a comis sodomie când avea 13 ani, a fost executat acolo la vârsta de 21 de ani, deși presupusele lui victime își retrăseseră acuzațiile. În Egipt, a fost pusă la cale o descindere televizată asupra unei băi comunale; 26 de bărbați au fost trimiși la închisoare. În alt episod, mai mulți bărbați egipteni au fost încarcerați pentru simplul motiv că au participat la o nuntă gay. În Arabia Saudită, homosexualilor li se aplică pedeapsa cu moartea; în 2007, doi saudiți care au fost descoperiți făcând sex au fost condamnați la 7000 de lovituri de bici fiecare, iar acum sunt invalizi pe viață.

Ca urmare a legii rusești împotriva „propagandei gay”, lesbienele și bărbații gay au fost bătuți pe stradă; mulți au fugit din țară. În Kîrgîzstan, poliția prinde în capcană bărbați gay pe site-uri matrimoniale și îi supune la amenințări și șantaj; cei găsiți vinovați de „propagarea relațiilor sexuale netradiționale” sunt condamnați la un an de închisoare. La sfârșitul lui 2013, cea mai înaltă curte de justiție din India a decis să mențină incriminarea comportamentului homosexual, ce datează din perioada colonială. Iar 27 de țări africane au adoptat legi împotriva sodomiei. În Nigeria, este legal să ucizi persoanele gay cu pietre, iar linșarea extrajudiciară a oamenilor gay a devenit ceva obișnuit. Un camerunez a fost condamnat la trei ani de închisoare în 2011 fiindcă i-a trimis un mesaj afectuos unui alt bărbat. Camerunul încarcerează mai mulți oameni decât orice altă țară pentru acte de homosexualitate, „dovedind” adesea orientarea sexuală a presupușilor bărbați gay prin „examinări” medicale, sub ordin judecătoresc, în care li se verifică elasticitatea anusului, în ciuda faptului că astfel de proceduri sunt ilegale în baza dreptului internațional și nu au nici o bază științifică. Președintele Republicii Zimbabwe numește homosexualii „gunoie” și a amenințat că-i va decapita. În 2014, Uganda a declarat comportamentul homosexual drept o infracțiune capitală, dar acea lege a fost până la urmă anulată.

Hasan Agili, un student pe care l-am cunoscut în Libia, mi-a scris după ce și-a părăsit țara. Un prieten îi împrumutase laptopul, se uitase prin istoricul lui de căutări, apoi îl dăduse în vileag la facultatea de medicină. A fost înjosit cu atâta cruzime, încât a renunțat la studii și

s-a mutat în alt oraș. Dar amenințările au continuat cu aceeași înverșunare. „Am văzut videoclipuri publice în care prieteni de-ai mei erau decapitați fiindcă erau homosexuali“, mi-a scris. „Pentru mine s-a terminat totul acolo. Nu pot să mă întorc. Lumea mă cunoaște și voi fi vânat. Nici măcar cu familia mea nu pot să vorbesc despre ce s-a întâmplat sau de ce am plecat.“ Acum se ascunde într-o țară vecină în care homosexualitatea e ilegală, fără acte care să-i permită să se angajeze legal, trăind mereu cu teama că va fi găsit, hărțuit și deportat într-o țară unde viața i-ar fi pusă în pericol.

Am petrecut perioade lungi în țări unde fusesem sfătuit să-mi ascund identitatea sexuală. În 2002, viitorul meu soț m-a însoțit în Insulele Solomon într-o excursie pentru un reportaj. M-a surprins cât de dificilă a fost situația pentru John, dar el dedicase mulți ani și multă energie sufltească pentru a-și dezvălui orientarea sexuală și nu-și dorea să se ascundă din nou. Deși nu ne confruntam cu o posibilă condamnare la moarte în Insulele Solomon, ni s-a sugerat în repetate rânduri să nu închiriem o cameră cu pat dublu și să evităm orice fel de gesturi fățișe de afecțiune care ar putea fi „interpretate greșit“ – ceea ce însemna, de fapt, „interpretate corect“. La început, m-a enervat indignarea lui John. De ce era o problemă așa de mare să ne adaptăm la acest moft al locului pe care îl vizitam? De-a lungul anilor ce au urmat, am ajuns să cred că, deși se cuvine să te conformezi și să respecti normele locale de intimitate, nu se cuvine să te refugiezi în minciună. Limita dintre cele două rămâne adesea greu de trasat. Cu cât înaintez în vârstă, cu atât mă înfurie mai tare actele pentru viză care mă întreabă dacă sunt căsătorit, acte unde trebuie să accept realitatea că acasă am acest statut, pe când în locul în care îmi doresc să merg nu-l voi mai avea. Mă simt de parcă aș avea tulburare de personalitate multiplă. Când cartea mea despre depresie a fost tradusă în chineză, s-au eliminat toate referințele la sexualitatea mea, fără să mi se ceară permisiunea. În calitate de susținător al sănătății mintale, m-am bucurat să le fiu de ajutor chinezilor care suferă de depresie, dar m-a tulburat să-mi văd povestea cenzurată. Dacă s-ar fi dezvăluit totul, ar fi fost imposibil pentru mulți chinezi să audă ce aveam de spus, însă expurgarea a privat alte persoane de ajutorul pe care l-aș fi putut oferi.

Cenzura nu se rezumă nici pe departe la probleme de orientare sexuală. În 2015, am devenit președintele Centrului American PEN, o organizație dedicată literaturii americane și universale, precum și

libertății de exprimare acasă și peste hotare. PEN promovează scriitorii reduși la tăcere prin cenzură și persecuție, inclusiv un număr mare dintre cei închiși pentru susținerea publică a unor idei care au deranjat persoanele aflate la putere. De când am preluat acest rol, primesc zilnic vești despre violența împotriva scriitorilor din străinătate care împing societăți recalcitrante spre tranziție. PEN monitorizează, de asemenea, îngrădirile din Statele Unite exercitate asupra scriitorilor care se simt constrânși de supraveghere, de rasism sau de alte manifestări înăbușitoare ale prejudecăților, de teama de a-și pierde slujba sau casa, sau de cei care vor să reprime libertatea cuvântului în numele unui ideal aparent superior. „Vorbele nu sunt fapte“, spune personajul shakespearian Henric al VIII-lea, dar eu sunt de altă părere. Discursurile care instigă la ură sunt periculoase: cei care neagă Holocaustul sau membrii Ku Klux Klan, de pildă, seamănă un întuneric adânc, iar timpul pe care l-am petrecut în Rwanda m-a făcut să înțeleg cu câtă ușurință propaganda poate face niște oameni de rând să comită fapte înfiorătoare. Pe de altă parte, suprimarea ideilor provocatoare nu are ca rezultat dreptatea socială, și nici nu este o componentă a libertății. Exprimarea liberă duce la corectitudine mult mai rapid decât controlul forțat, indiferent cât de bine intenționat este. Îți trebuie curaj ca să respingi însăși noțiunea de declarații interzise și o scripă extraordinară ca să exprimi ceea ce este interzis și să-l transformi astfel într-un lucru ce poate fi articulat.

Una dintre valorile morale des întâlnite este dorința de a oferi altora avantajele de care te bucuri tu, însă nu ne luptăm pentru libertatea globală de exprimare doar dintr-un simț al datoriei. „Până când nu suntem liberi cu toții“, scria poeta americană Emma Lazarus, „nici unul dintre noi nu e liber“. Așa cum se poate observa în această carte, o parte din scopul meu ca reporter este să îmbrățișez diversitatea umană, așa cum îndeamnă cuvintele lui Lazarus. Fiecare voce înăbușită îi privează pe cei care ar fi putut s-o audă și scade din inteligența colectivă la care recurgem cu toții. În 1997, Aung San Suu Kyi, laureată birmană a premiului Nobel, le-a cerut americanilor: „Vă rog, folosiți-vă libertatea pentru a o promova pe a noastră.“ Libertatea noastră este dependentă de a tuturor celorlalți. Luptând pentru a susține exprimarea cea mai liberă cu putință aici și peste hotare, PEN nu este implicat în două proiecte separate, ci într-o singură campanie dedicată schimbului liber de idei.

Am început să călătoresc ca să mă asigur că voi avea mereu unde să mă duc și am ajuns să înțeleg că trebuie să le ofer și altora un loc în care să se ducă. Am avut un sentiment extraordinar de deconectare atunci când primii mei prieteni sovietici au venit la New York și au stat în apartamentul familiei mele (eu trăiam în Anglia, dar venisem acasă în vizită). Lumea avangardei moscovite îmi păruse atât de îndepărtată de existența mea burgheză din New York, iar când l-am găsit pe poetul și artistul radical Dima Prigov savurând o băutură cu părinții mei la noi în living, mi s-a părut ca o scenă ruptă din Buñuel. Mi-a luat ceva să înțeleg că nu descoperi lumea împărțind-o în compartimente. Acum avem mereu prieteni din străinătate în vizită la noi acasă; este un program constant de schimburi culturale.

Când l-am cunoscut pe Farouq Samim în prima mea zi în Kabul, mă așteptam să am o relație profesională cu el, fiindu-mi traducător și intermediar, dar curând a devenit limpede că am putea fi prieteni. Am stat împreună câte 14 ore pe zi în toată perioada cât i-am vizitat țara. Era destul de înfricoșător să te afli exact atunci în colțul acela de lume; răpirea și apoi decapitarea jurnalistului Daniel Pearl în Pakistan se petrecea tocmai atunci când eu treceam prin Islamabad și Peshawar ca să traversez granița. Însă, spre surprinderea mea, mi-a plăcut nespun Afganistanul, în parte pentru că Farouq își iubea atât de mult țara și își exprima pasiunea într-un mod atât de captivant. Farouq studiasse medicina în Kabul sub talibani, ceea ce însemna că fiecare zi conținea multe ore de învățătură religioasă și doar câteva de instruire medicală. El voia să înțeleagă cum lucrează doctorii într-o societate dezvoltată, așa că, odată ajuns acasă, am vorbit cu administratorii Spitalului New York, care mi-au spus că îl vor primi pentru o vizită de două luni, în care să observe intervențiile medicale.

Apoi Farouq a depus o cerere pentru viză, cu care am încercat să-l ajut. Noi s-a spus în repetate rânduri că șansa unui tânăr afgan necăsătorit de a intra în Statele Unite în 2002 era, practic, nulă. În cele din urmă, Farouq a renunțat la medicină deoarece nu avea nici o șansă de a-și aprofunda educația insuficientă în Kabul și fiindcă și-a dat seama cât de satisfăcătoare este colaborarea cu jurnaliști străini. A câștigat o bursă care îi permitea să studieze jurnalismul în Canada. La aproape un deceniu de la vizita mea în Afganistan, am reușit să-l aducem în Statele Unite.

Politica americană se axează pe securitate, iar teroriștii de la 11 septembrie erau musulmani cărora li se dăduseră vize, în mod nechibzuit

poate. Știu de ce s-au speriat funcționarii de la consulat de profilul lui Farouq. Dar știu și că Farouq ajutase mulți americani în patria lui și că o vizită în Statele Unite în 2002 i-ar fi întărit imaginea pozitivă despre țara noastră. S-ar fi întors acasă și ar fi răspândit acel mesaj. Nu voia să emigreze aici și nu voia să arunce în aer vreo clădire, ci doar să fie parte din schimbul cultural prin care diverse popoare ajung să se cunoască reciproc. Nu demult, am încercat să fac rost pentru prietenul meu gay libian, Hasan Agili, de o viză de intrare în Statele Unite, unde și-ar putea termina studiile medicale și i-ar putea ajuta pe bolnavi și pe săraci, în loc să fie deportat și împins să înfrunte cetele ucigașe care-l așteaptă acasă. Procedurile nu s-au simplificat câtuși de puțin. Când am fost în Libia, persoanele pe care le-am întâlnit și care studiaseră în Statele Unite aveau în esență o atitudine pro-americană, pe când ceilalți se opuneau cu vehemență Americii. Ceea ce nu înseamnă că o înmulțire a vizelor de student emise la cererea Universității din Iowa sau a Universității din California va rezolva toate probleme lumii, ci doar că e greu să iubești un loc pe care nu l-ai vizitat niciodată. Un sistem generalizat care exclude turiștii din țări „suspecte“ ar putea fi, până la urmă, dăunător pentru apărarea noastră națională, deoarece îi împiedică pe acei oameni care ar putea să ne vorbească de bine să descopere toate celelalte lucruri demne de admirație de aici, în afară de *Baywatch*.

După atacurile din Paris din noiembrie 2015, s-a afirmat că excluderea culturală este cea mai bună apărare a noastră, un argument care și-a arătat consecințele nefaste în încercările americane și europene de a priva refugiații din Siria și Irak de drepturi civile. Candidatul favorit la președinție din partea partidului republican, Donald Trump, a propus ca tuturor musulmanilor din alte țări să li se interzică intrarea în Statele Unite, și chiar ca musulmanii americani să aibă cărți speciale de identitate. Această demagogie contravine intereselor noastre. Dacă punem un zid între noi și restul lumii, devenim demni de ura celor pe care îi excludem, oferindu-le un motiv să se radicalizeze. Înăbușirea alterității generează în celălalt o înstrăinare față de noi care duce la o ură potențial periculoasă. Afirmția centrală a acestei cărți este că, într-o lume globalizată, izolarea nu este doar imposibilă, ci este chiar primejdioasă. „Caută și vei găsi“, spune textul biblic, însă căutarea este una dintre primele victime ale xenofobiei. Nu ne închidem în palatul imperial bine păzit pe care și-l imaginează izolaționiștii americani, ci într-o închisoare putrezită.

Cea mai recentă carte a mea, *Departee de trunchi*, abordează natura diferențelor din cadrul familiilor: cum învață părinții să se bucure de copiii care nu au crescut așa cum se așteptau. Cartea de față abordează, într-o oarecare măsură, un proces similar: acceptarea unor puncte de vedere și a unor căi străine nouă. N-aș vrea să subestimez efortul necesar realizării acestui lucru. Dacă acceptarea copiilor care nu sunt conformi cu propriile așteptări este dificilă, trebuie să ținem cont că acest proces este și mai dificil. Instinctele naturale îi împing pe părinți spre copiii lor; instinctele naturale ne împing departe de străinii care sunt altfel decât noi. Dar nu înseamnă că trebuie să cădem în plasa grupurilor de afinitate și a „spațiilor sigure“, unde persoane care împărtășesc deja aceleași opinii se „protejează“ una pe cealaltă de „intruziunea“ altor puncte de vedere. Dacă ne ferim de cunoașterea în profunzime a acestei lumi vaste și uluitoare, ne privăm pe noi înșine de propriile drepturi civile, indiferent cât de mult ne sporește puterea acest lucru.

Diplomația este adesea mai degrabă o abilitate decât un instinct. Colaborăm cu alte țări deoarece ne sunt aliate, însă acestea ne sunt deopotrivă aliate deoarece colaborăm cu ele. Deseori, societățile capitaliste definesc această colaborare din punctul de vedere al banilor și al puterii militare, dar acestea sunt niște modele neadecvate. Ca orice colaborare, internaționalismul trebuie să fie un punct de întâlnire al ființelor umane. Ne încântă importul de tehnologie japoneză și de modă italiană; omniprezența băuturii Coca-Cola ne avantajează; iar prezența trupelor peste hotare a crescut influența americană în unele țări asuprite. Însă soluția acestei înstrăinări se găsește în interacțiunile transnaționale dintre oamenii de rând. „Dacă nu înțelegem pe cineva“, scria Carl Jung în *Mysterium Coniunctionis*, „tindem să-l considerăm un nerod“. În cazul acesta, ambele părți nu au decât de pierdut. În relațiile naționale, la fel ca în cele personale, e mai ușor să rezolvi o stare de tensiune când poți să-ți dai seama ce gândește celălalt. Arta, cultura, chiar și mâncărurile și monumentele din alte locuri ne ajută în acest sens; iar cel mai mult ne ajută oamenii. America folosește o astfel de *soft power* pentru a câștiga încredere peste hotare, dar adesea noi nu ne îngăduim luxul de a ne lăsa convinși de alții. Călătoria nu este doar un divertisment pentru persoanele înstărite, ci și un remediu necesar pentru vremurile primejdios de temătoare în care trăim. Într-un moment în care mulți politicieni ne sporesc neliniștea, spunându-ne că până și ieșitul din casă e prea periculos,

cu atât mai tare se impune să ținem cont de faptul că trebuie să ieșim în lume și să înțelegem că avem toți același destin. Dorința de libertate și de aventură arată cât de necesar este internaționalismul în aceste vremuri paranoice.

Nu sugerez că putem sau că ar trebui să eliminăm granițele și națiunile, nici că într-o zi ne vom amesteca într-un singur popor atotcuprinzător, nici că vreo piatră din Rosetta a valorilor culturale va stinge antipatiile înăscute. Inamicii vin adesea de peste hotare, și atât istoria îndepărtată, cât și cea recentă sunt marcate de jafuri și cuceriri. Agresiunea este parte din noi, iar idilele utopice ale nonviolentei nu au adus niciodată armonie durabilă la scară largă. Stăpânirea de sine nu este o trăsătură implicită de la care deviem doar prin forța împrejurărilor. După ce am petrecut un timp îndelungat pe teren cu personalul forțelor armate americane, sunt recunoscător celor care ne-au îmbunătățit armamentele, precum și celor care le mânuiesc în apărarea noastră. Mai mult decât atât, am văzut cum violența este un mijlocitor pentru compasiune. Cel mai adesea, pacea se obține prin intervenții, nu printr-o pasivitate înnobilită. Înțelegerea există în opoziție cu agresiunea, însă rareori o previne.

Cum poți așadar menține un echilibru între aceste nevoi contrare: definirea celui alt, înțelegerea faptului că acel om poate constitui o amenințare, familiarizarea cu el și acceptarea neproblematică a lui în comunitatea ta? Oamenii fug chiar și atunci când n-au unde să se ducă. Când Justin Trudeau, în Canada, și Angela Merkel, în Germania, întind o mână prietenoasă refugiaților, ni se amintește cât de ridicol este să presupunem că cei care vin dintr-un țărâm plin de dușmani sunt neapărat la rândul lor dușmani. Să nu ai unde să te duci poate fi fatal; să ai unde să te duci este o condiție prealabilă a demnității; să oferi altora un loc unde să se ducă este adesea un act de o generozitate înțeleaptă ce aduce beneficii de ambele părți.

Este greu să-ți iubești aproapele și este și mai greu să-ți iubești dușmanul; de fapt, ultima variantă e uneori rezultatul unei judecăți nechibzuite. Fiind animale sociale, ne organizăm după asemănări. Poate că acceptarea diversității este un imperativ ecologic, o responsabilitate socială și o trăsătură ineluctabilă a unei lumi ce se micșorează, dar neglijarea diferențelor dintre oameni și culturi nu are niciodată efectul dorit. În ciuda așteptărilor liberale, anumite studii convingătoare sugerează că copiii cărora nu li se vorbește niciodată despre rasă tind să se grupeze în funcție de culoarea pielii, pe când copiii

cărora li se subliniază contextele diferențelor sunt mai dispuși să se amestece cu ceilalți. Suntem niște esențialiști care ne formăm identitatea mai ales comparând-o cu trăsăturile nefamiliare ale altora. America n-ar putea exista fără să existe străinătatea; dacă am putea demistifica străinătatea în totalitate, America, așa cum o cunoaștem astăzi, ar dispărea. Chiar dacă ne segregăm cu pașaportul în mână, putem lupta din răspuțeri pentru înțelegere între popoare, putem recunoaște că Planul Marshall a funcționat cel puțin la fel de bine ca bombardarea Dresdei și putem să-i tratăm ca egali pe cei care nu au privilegiile noastre. Putem să separăm nevoia urgentă de a ne identifica dușmanii actuali de nebunia creării unor noi dușmani.

După ce eu și soțul meu am reușit să ne îmbogățim familia cu doi copii, am început să-i luăm cu noi în excursii de îndată ce au învățat să meargă, fiindcă am vrut să înțeleagă lumea ca un loc mare și variat, ce debordează de posibilități. Copiii sunt maleabili doar pentru scurt timp, iar limitele pe care le impui devin curând ceva normal pentru ei. Voiam ca această normalitate să cuprindă surpriza, farmecul, neplăcerile, entuziasmul și ciudățeniile călătoriilor. Când se fac mari, pot alege să devină sedentari, dar măcar vor ști la ce renunță.

Fiica mea are opt ani, iar fiul meu, șase și jumătate, și amândoi sunt deja niște călători nemaipomeniți. Când abia învățaseră să meargă, lumea ne spunea: „Sunt mult prea mici. N-o să-și amintească niciodată Spania.“ Însă nu avem experiențe în prezent doar de dragul amintirilor din viitor; aventurile au rolul lor chiar și atunci când sunt limitate la momentul de față. Deși anticipam că George și Blaine s-ar putea să nu-și amintească un loc anume, știam că eu îmi voi aminti că i-am dus acolo, și că pe ei îi va forma acea înțelegere cât se poate de timpurie a faptului că oamenii au păreri și obiceiuri diferite. Când Blaine avea trei ani, am dus-o în fața unui restaurant ca să vadă apusul din Place de la Concorde și i-am spus despre cum și eu văzusem acea priveliște cu mama mea.

— O, tati, mi-a zis. Sunt așa de fericită.

Un an mai târziu, ne jucam pe podea cu păpușile ei, când a anunțat:

— Lui Emma îi e foame. Trebuie să se ducă să mănânce ceva.

Am spus:

— Ei bine, unde i-ar plăcea Emmei să mănânce ceva? Poate în piața centrală?

— Nu, nu cred.

— Atunci unde?

— La Paris.

Fiul meu George dovedește o pasiune deosebită pentru hărți. Le studiază ore în șir, urmărind cu degetul unde se învecinează o țară cu alta. Un taximetrist din New York ne-a spus că vine din Senegal, s-a uitat la George, care la vremea aceea avea cinci ani, în oglinda retrovizoare și a zis:

— Fac pariu că nu știi unde e, puștiule.

George i-a spus:

— La sud de Mauritania, lângă Mali și Guineea.

Șoferul aproape a făcut accident.

Câteva luni mai târziu, l-am întrebat pe George unde ar merge, dacă ar putea să meargă oriunde în lume. A stat pe gânduri o clipă, după care a răspuns:

— Siria.

John și cu mine ne-am speriat amândoi.

— Siria! am spus. De ce Siria?

George ne-a explicat răbdător, folosind o expresie destul de utilizată la noi acasă:

— Cineva trebuie să le spună oamenilor de acolo că nu e voie să se poarte așa.

Călătoria cu propriii copii îmi aduce îndeosebi trei plăceri. În primul rând, bucuria lor când descoperă lucruri noi mă bucură și pe mine, redându-mi senzația de noutate în timp ce mă dau cu gondola, când admir Munții Stâncoși și când privesc ceremonia de Schimbare a Gărzii. Suntem expuși excesiv la multe clișee turistice tocmai pentru că sunt unice și spectaculoase, iar copiii îmi oferă un pretext să mă bucur din nou de ele. În al doilea rând, avantajele călătoriei sunt o moștenire deosebită: mă simt norocos că mi s-a dat în dar lumea atât de devreme. Dând acest dar mai departe, îmi întăresc legătura cu mama; ducându-mi copiii în locuri îndepărtate, aduc un omagiu amintirii ei. În sfârșit, copiii au dat din nou un scop călătoriei. Am vizitat atâtea locuri și am văzut atât de mult, încât uneori totul pare a fi un exces de apusuri, biserici și monumente. Diversitatea lumii mi-a extins mintea, care își atinge, poate, limitele elasticității. Totuși, când vine vorba de mințile copiilor mei, mi se reaprinde sentimentul că toate aceste drumuri au un rost. Nu mă aștept ca George să rezolve conflictul cu ISIL, dar cred că lucrurile pe care le vor acumula el și Blaine, precum și frații lor vitregi, Oliver și Lucy, le vor spori bună-tatea înăscută și vor crește astfel rezervele epuizate de compasiune ale planetei.

Obişnuiam să cred că sunt extrem de sensibil la aerul rarefiat din cabina presurizată a avionului. Plâng în avion – la filmele pe care le urmăresc, la cărțile pe care le citesc, la scrisorile și e-mailurile la care încerc să răspund. Aceste valuri de emoție sunt de o intensitate abruptă, care este asociată cel mai des cu consumul de stupefiante. Câteodată e o senzație plăcută și câteodată nu; uneori, emoția puternică este palpitantă, iar alteori este profund tulburătoare. Vreme de mulți ani, am presupus că această hipersensibilitate este legată de alte efecte fiziologice ale altitudinii, precum abilitatea scăzută de a deosebi gusturile – o binecuvântare în cazul majorității companiilor aeriene. Am căutat studii care să dezvăluie dacă circulă mai mult sau mai puțin sânge spre anumite părți ale creierului, studii despre cum unghiul urcării îmi afectează capacitatea pulmonară.

Acum am ajuns să cred că orice plecare mă întristează, indiferent dacă mă duce spre un loc pe care am vrut dintotdeauna să-l vizitez sau spre casa de care mi-e dor. Deși călătoria poate spori intensitatea vieții, ea evocă și moartea. E o detașare. Decolarea mă neliniștește nu din cauza presiunii atmosferice și nu din cauză că avionul s-ar putea prăbuși, ci fiindcă simt că mă evapor. Am fost crescut în așa fel încât să prețuiesc siguranța mai mult decât confortul și confortul mai mult decât curajul, și mi-am petrecut toată viața de adult încercând din răputeri să răstorn această ierarhie. Rilke a spus: „Avem, unde iubim, numai atât: a lăsa pe celălalt. Căci a ne ține ne pare ușor și nu trebuie-nvățat.”¹ În timp ce urcăm deasupra norilor, încerc să las în urmă locul din care vin sau locul în care am fost. Deși în timpul acestor plecări mă întărește gândul la sosire, sentimentul de despărțire mă trage mereu spre un regret cel puțin trecător. Însă, chiar și în miezul acelei tristeți, știu că nu am putut să-mi iubesc cu adevărat căminul până când nu am plecat în străinătate, dar și că nu am putut să apreciez străinătatea până când nu m-am întors acasă iar și iar. Pentru mine, a spune rămas-bun este primul pas spre apropiere.

1. Rainer Maria Rilke, „Pentru o prietenă”, în *Requiem / Recviem*, trad. Eliza Simon și George State, Paralela 45, București, 2005. (N. tr.)

Palete de iarnă

Harpers & Queen, 1988

Mă întrebasesem adesea de ce oamenii care mergeau în Rusia păreau să devină obsedați de ea, și am aflat motivul în 1988, cu prilejul primului reportaj în străinătate pentru revista lunară *Harpers & Queen* care mă trimisese în URSS să scriu despre vânzarea revoluționară de artă contemporană sovietică de la Sotheby's. Trei ani mai târziu, am publicat un raport mai extins despre aceleași evenimente în *Connoisseur*. Am combinat aici cele două articole, reflectând acel sentiment exaltant al descoperirii – nu doar pentru mine, ci și pentru artiștii respectivi – izvorât atunci când viețile noastre personale și politice s-au ciocnit. Întâlnirea descrisă în acest articol mi-a deschis drumul spre prima mea carte, *The Irony Tower: Soviet Artists in a Time of Glasnost*.

— Pentru Brejnev! a spus unul dintre artiști. Fiindcă era aproape de răsărit și eram frânt de oboseală, mi-am ridicat paharul cu ceai fără să sesizez numele cu adevărat.

— Pentru Brejnev! am strigat toți în cor, dând pe gât ceaiul.

Abia atunci mi s-a părut ciudat că, în vara lui 1988, ciocneam în cinstea lui Brejnev, nu a lui Gorbaciov. Să fi fost cam patru dimineăța, poate cinci, și conversația degenerase; uitasem de Baudrillard, de deconstructivism și postmodernism, și făceam glume despre turiștii japonezi. Eram înghesuiți toți șapte în jurul unei mese mici, într-o cameră mică, vorbind toți odată și repezindu-ne lacom la mâncarea făcută de unul dintre artiști, folosind farfuriile cu rândul, pentru că nu erau suficiente. Apoi a urmat acest toast, după care cineva a remarcat că fusese o seară bună, cu discuții bune, „tocmai ca pe vremea lui Brejnev“. Eram mult prea neatent ca să pun vreo întrebare.

Am părăsit atelierelor interconectate de pe aleea Furmannî, aflate, în mod ironic, deasupra unei școli pentru nevăzători, la șase și jumătate. În Moscova se iveau zorile, iar strada îmi părea neverosimilă. Mă aflam acolo de ieri, de la 11 dimineăța, și căpătase acel caracter de realitate apăsătoare ce decurge în mod inevitabil din dezbateri îndelungi

și epuizare completă. Ne-am despărțit din nou cu acele cuvinte: „Pentru Brejnev!” Apoi unul dintre artiști mi-a amintit:

— Să fii la gară, azi la prânz. Ne vedem acolo.

M-am întors la opulența îndoielnică a hotelului meu occidental. La ora 11, alarma a sunat ca o glumă proastă, m-am târât morocănos din pat și am pornit spre gară, întrebându-mă în tot acest timp ce-mi venise să aranjez întâlnirea asta. Când am ajuns acolo, am văzut câțiva avangardiști pe care-i cunoșteam și, dându-mi seama că mă bucur să-i văd, n-am mai blestemat somnul pierdut în noaptea aia și mi-am amintit de ce stătusem de la bun început treaz atât de târziu.

Am pornit cu toții spre un loc cu o priveliște bucolică, la vreo două ore depărtare de Moscova. O singură persoană – eram vreo 40 – știa unde mergem și nici măcar aceea nu știa ce aveam să găsim odată ajunși acolo. Eram în drum spre o Acțiune a Grupului Colectiv de Acțiune (K/D), iar misterul făcea parte din tot acest demers. Când am coborât din tren, ne-am pomenit la marginea unei fâșii înguste de pădure și am mers în șir indian, vorbind în șoaptă, râzând uneori, așteptând să vedem ce se va întâmpla. După prima pădure, am ajuns la niște lanuri întinse de porumb, dincolo de care erau niște case stranii și dărăpănate; apoi am ajuns la o pădure de mestecăn, apoi la un lac înconjurat de trestii, apoi la o pădure de pin, unde trunchiuri impasibile țâșneau din pământul neted. Închipuiți-vă numai: toată avangarda Moscovei, o mulțime de chipuri de geniu și privirile înflăcărâte ale acoliților acestora mergând printr-o pădure neclintită ca în prima zi a genezei.

Am ajuns într-o câmpie prin care curgea un râu. Pe râu, pescari în bărci de cauciuc își aruncau undițele și urmăreau – cu ceva mirare, dar nu cu cine știe ce interes – procesiunea artiștilor. În cele din urmă, am ajuns pe un deal, unde ne-am oprit, ne-am așezat în rând și am privit râul. Curând, am văzut un artist, George Kizevalter, stând pe malul apei. A plonjat, a înotat spre malul opus și a dispărut pe partea cealaltă. A rămas cu ochii ațintiți la locul în care dispăruse. S-a întors la malul apei ținând un pachet plat și enorm, a sărit din nou în apă și a înotat înapoi. S-a dus pe dealul opus mabilei noastre, unde i s-au alăturat conducătorul K/D, Andrei Monastîrski, și un alt artist. Au îndepărtat ambalajul exterior, viu colorat, de pe pachet, dezvăluind o pictură mare, alb-negru. Cu grijă, au scos cuiele care fixau pânza pe șasiu și au așezat pânza pe pământ. Au dezasamblat șasiul, care avea o alcătuire complicată, până când n-au mai rămas decât șipcile de

lemn din care era compus. Au înfășurat lemnul în pânza alb-negru, pe care au înfășurat-o în ambalajul exterior. Apoi Monastîrski a împărțit privitorilor fotocopii ale picturii.

În tot acest timp, pe un deal din spatele nostru, într-o cutie albastră suna un clopot și nimeni nu-l auzea.

Aceasta a fost Acțiunea. Două ore până acolo, două ore înapoi (ca să nu mai vorbesc de timpul petrecut venind și plecând de la gară) și zece minute de ceea ce mie mi s-a părut un *performance* obositor și vanitos. După aceea, am mers la un picnic lângă râu, care ar fi trebuit să fie vesel, dar eu eram iritat. Mă bucuram că văzusem pădurea, iar pâinea și brânza erau grozave, dar restul mi se părea o idioțenie absolută. Serghei Anufriev, unul dintre conducătorii mișcării de hermeneutică medicală, m-a luat deoparte și mi-a explicat în detaliu, făcând trimiteri elaborate la momente artistice anterioare, la legăturile dintre artă și natură, la preocupările estetice vechi și demodate ale sovieticilor, precum și la întâmplări din viața unor persoane. Când a terminat, am crezut pentru o clipă că am înțeles. Eram deja prea obosit ca să-mi mai bat capul cu asta.

Abia mai târziu am înțeles că nu înțelesesem nimic și că așa și trebuia. Începusem deja să-mi dau seama de ce ciocneam în cinstea lui Brejnev, tiranul, și nu a lui Gorbaciov, salvatorul. Sub Brejnev, la fel ca sub Hrușciov, avangardiștii sovietici nu puteau să-și expună lucrările în public, așa că le agățau la ei în apartament sau în atelier și invitau lumea să vină să le vadă. Singurele persoane care le vedeau lucrările erau alți avangardiști. Erau, în cuvintele lor, „asemenea primilor creștini sau a francmasonilor“. Se recunoșteau unul pe celălalt dintr-o privire, erau împreună la bine și la greu și nu trădau niciodată un membru al cercului. Credeau că știu un adevăr mai înalt decât cel împărtășit de restul sovieticilor, dar știau și că încă nu îi venise momentul. Din aceste împrejurări dificile, învățaseră să fie integri și își construiseră o lume a reciprocității. Deși plină de ironii tăioase și de conflicte meschine, această forță vitală dădea importanță lucrărilor lor, într-o țară în care, pentru atât de mulți oameni, orice mișcare părea zadarnică. Chiar dacă se confruntau cu dificultăți, obținuseră o bucurie strâns împărtășită, iar surpriza constantă a sentimentului profund că aveau un scop îi învățase cât de valoros era talentul lor.

Acest talent era formidabil. Deși aveau parte de o bucurie impresionantă, drumul spre ea era prea primejdios pentru a atrage vreo persoană incapabilă de transcendență; în plus, frustrarea de a lupta

fără vreo tărie intelectuală împotriva unui sistem sovietic atotcuprinzător îi îndepărta repede pe imbecili. Comunitatea artistică moscovită nu avea loc pentru observatori pasivi; dăruirea membrilor săi era enormă. Întrucât înțelegerea operelor acestora depindea de înțelegerea lor, ca oameni – de vreme ce cei aproximativ o sută de indivizi care alcătuiau avangarda erau și creatorii, și publicul artei sovietice –, personalitățile artiștilor erau esențiale creațiilor lor. Caracterele lor puternice se definesc, pe de o parte, prin rolul pe care-l joacă în lumea artei și, pe de altă parte, prin înclinațiile care i-au adus în avangardă, însă geniul lor este, în mod necesar, acela al pictorului, al poetului și al actorului. Îmbinarea asta curioasă îi face captivanți, irezistibili, necruțători și, în fond, impenetrabili. De aceea ei combină acea trăsătură riguroasă a integrității cu o neclaritate șireată, ce poate părea adesea a fi o lipsă de onestitate. Operele lor sunt pline de adevăr, dar rostit mereu într-un limbaj ocolit.

Descrierea Acțiunii făcută de Anufriev era o minciună isteată. Dorea să mă facă să cred că se întâmplase ceva inteligibil, coerent și simplu. De fapt, ceea ce se întâmplase era un comentariu fascinant cu privire la problemele artei contemporane sovietice și, la un nivel destul de literal, era un lucru explicabil, dar era și o afirmare a comunității artistice creată de opresiune, o comunitate care se simțea zguduită de libertate. Toată ideea era că Acțiunea avea atât de multe trimiteri, încât nimeni nu putea să le înțeleagă pe toate. Înțelegând multe dintre ele, artiștii care erau de față își reafirmau apartenența la avangardă și, neînțelegându-le pe restul, le confirmau caracterul secret. Cercul de avangardiști, brusc amenințat de cei care cred că a fi artist este o cale scurtă spre faimă și avere, organizează astfel de evenimente pentru a-și proteja noua și înfricoșătoarea fragilitate, pe măsură ce slăbirea restricțiilor și piața internațională amenință cetatea sufletească a membrilor săi.

Venisem la Moscova ca să particip la vânzarea de artă contemporană sovietică ținută de Sotheby's. Publicitatea din jurul licitației era orbitoare. Sotheby's organiza turul suprem al Moscovei, o ofertă ce includea o primire diplomatică, muzică țigănească, vizionarea nerestricționată a unor icoane greu accesibile, întâlniri cu persoane importante, lăzi de șampanie importată și icre de morun, care în trecut erau rezervate doar pentru țari și comisari. Nu mergeam la o simplă licitație, ci la un eveniment important în istoria Orientului și Occidentului. Pe o broșură al naibii de isteată, cuvântul *Sotheby's*

lucea roșu, atât în caractere latine, cât și chirilice, pe nuanțele cafenii ale unei vechi hărți cu scris indescifrabil. Deși încântați de ideea icrelor și a icoanelor, mulți călători au fost surprinși să descopere că această hartă – sigla întregii călătorii, reprodusă iar și iar în presa internațională – era, de fapt, o veche hartă a Bermudelor. „Asta am avut la îndemână“, mi-a spus unul dintre directorii de la Sotheby's.

Fiind o companie care trebuia să facă profit, Sotheby's avea și alte motive pentru a organiza vânzarea, dincolo de interesul pentru opera avangardei sovietice. Era o ocazie de a stabili relații bune cu guvernul sovietic la începuturile perestroikăi, cu posibilitatea unor contracte de monopol și a altor beneficii pe viitor. La început, priviseră arta și artiștii contemporani ca pe un mijloc pentru atingerea unui scop. Deși Occidentul începuse să descopere treptat arta sovietică în deceniul anterior vânzării de la Sotheby's, când câțiva artiști sovietici au ajuns în atenția presei din Europa de Vest și din New York, actorii principali din lumea artei nu prea îi băgaseră în seamă.

Când Sotheby's se pregătea pentru vânzare, în Vest aveau deja loc expoziții rusești în galeriile de artă, dintre care se remarcă o instalație de Ilia Kabakov, la Ronald Feldman Fine Arts din New York. Acesta recrease un apartament comunal moscovit, în care fiecare cameră aparținea cuiva cuprins de obsesie din cauza înghesuiei. Într-una dintre camere, trăia „Omul care nu aruncă niciodată nimic“, al cărui spațiu era plin de cartonașe cu obiecte mici, care erau lipite pe niște planșe și etichetate: „scame din buzunarul meu“, „praf din colț“, „agrafă de hârtie“, „insectă“. În altă cameră, „Omul care a zburat din apartamentul lui în spațiu“ montase în aer un scaun cu patru arcuri uriașe, ce se întindeau în cele patru colțuri ale tavanului, plănuiind să se lanseze spre libertatea stratosferei. Într-o alta, trăia „Omul (poate chiar Kabakov însuși) care își descrie viața prin personaje“. Aceste expoziții stimulasera câțiva colecționari serioși de artă sovietică, dar, deși gusturile lor nu mai erau excentrice, erau încă rafinate și obscure.

Înainte să preia funcția de director al Sotheby's Europe, Simon de Pury fusese curatorul privat al baronului Thyssen-Bornemisza. Călătorind cu el în Uniunea Sovietică, de Pury auzise zvonuri despre lumea artei contemporane de acolo. Prinsese de veste și că o mulțime de lucrări importante ale avangardiștilor sovietici din anii '20 rămăseseră în colecții private, precum și mobilă și obiecte prețioase din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. Era dornic să înceapă cu dreptul relația cu noul guvern al lui Gorbaciov, cu politica sa de glasnost sau

de deschidere, astfel încât Sotheby's să fie într-o poziție favorabilă în cazul în care greutățile financiare i-ar împinge pe sovieticii ce dețineau aceste comori să le vândă. Lenin vânduse unele dintre cele mai bune opere ale Muzeului Ermitaj ca să-și sprijine noul guvern; poate Gorbaciov avea să facă ceva asemănător. Noua artă era o simplă monedă de schimb. Licităția „contemporană“ la care venisem cuprindea mai multe lucrări importante din anii '20 – inclusiv opere de seamă ale lui Aleksandr Rodcenko, Varvara Stepanova și Aleksandr Drevin. „Să vezi ce puțin o să dureze până când vom avea un birou în țara asta, pe ușa căruia va scrie SOTHEBY'S MOSCOVA“, a remarcat unul dintre colegii lui de Pury. Însă de Pury a înțeles curând că arta contemporană ar putea fi valoroasă în sine. „Totul e un mare și minunat risc“, mi-a spus. „Nu știm mai nimic despre lucrările pe care le cumpărăm – dar știm că merită cumpărate.“

Noaptea licitației, 7 iunie 1988, a adus laolaltă persoane pe care nici o altă circumstanță nu le-ar fi putut strânge. La șase și jumătate, grupul care fusese în turul Sotheby's a început să se alinieze în marea cameră de conferințe a hotelului Mejdunarodnaia. După ce se oprea la recepție ca să-și primească paleta de licitare, fiecare oaspete pornea spre scaunul pe care îl avea rezervat în partea din față a camerei. Impresarul lui Elton John schimba politeturi cu sora regelui Iordaniei. Un fost jucător de baseball escorta o mică adunare de domnișoare scandinave de viță nobilă. Un grup de nemțoaice înstărite, îmbrăcate în roșu în onoarea țării-gazdă, glumeau însuflețit cu un membru al Departamentului de Stat american. „Chiar ai de gând s-o cumperi pe aceea?“, a întrebat cineva. „Cu orice preț“, a venit răspunsul, însoțit de un chicotit.

O femeie slabă, cu diamante la gât și o geantă enormă din piele de crocodil, se răsucea în față și în spate între două tablouri de doi artiști diferiți. „Pur și simplu nu pot să mă hotărâsc. Nu pot“, se tângui ea, după care întreabă un vecin: „Care dintre acestea vă place mai mult?“

În spatele anturajului de la Sotheby's, veneau vesticii care trăiau în Moscova și sovietici influenți, îmbrăcați prea sofisticat, care păreau grași și degajați pe lângă turiștii americani și vest-europenii veniți în vacanță. Ambasadorul american Jack F. Matlock era acolo cu soția, fiul și logodnica rusoaică a fiului. Erau acolo fiii și ficele oamenilor de afaceri străini care lucrau în URSS. Multora le era dor de rutina evenimentelor mondene din Occident, așa că profitau de ocazie să-și

etaleze ținutele Adolfo și Valentino. Era plin ochi de jurnaliști cu camerele, camere de filmat și echipament TV – nu jurnaliști de artă aduși cu avionul pentru eveniment, ci jurnaliști politici, dat fiind că toate serviciile din Moscova înregistrau acest moment istoric.

În treimea din spate a camerei nu erau scaune. Spațiul, închis cu ajutorul unor cordoane de catifea, era ticsit de restul invitaților din Moscova, oameni cu permise de intrare despre care se spunea că s-au vândut la prețuri uluitoare, zvonindu-se că fuseseră achiziționate în schimbul unor tablouri și chiar al unor apartamente. Artiștii din mulțime – dintre care mulți participaseră la Acțiunea Colectivă de lângă râu – stăteau în pâlcuri și șușoteau, fiind doar o atracție secundară față de ceea ce era, de fapt, evenimentul lor hotărâtor la nivel mondial. Dincolo de cordoane se aflau muzeografii de la Pușkin, prietenii artiștilor sovietici, ceilalți membri ai avangardei. Câțiva artiști veniseră din Leningrad; vărul unui artist călătorise din Tbilisi, la peste 1000 de kilometri depărtare. Lumea se împingea și se mișca spre partea din față a mulțimii, doar ca să fie adusă înapoi de valurile de oameni lipiți de alți oameni, dar salvați în miezul lui iulie de minunatul aer condiționat, care nu era ceva des întâlnit în viața sovietică de zi cu zi.

La șapte fix a început licitația. De Pury, transpirând în ciuda aerului condiționat, era în spatele podiumului, dirijând vânzarea de parcă era maestrul de ceremonii al celui mai mare spectacol din lume. Operele sovietice mai vechi au depășit cu mult prețurile anticipate; o pictură de Rodcenko, *Linie*, evaluată undeva între 165.000 și 220.000 de dolari, s-a vândut cu 561.000 de dolari.

Odată cu Lotul 19, a început vânzarea de artă contemporană sovietică. Lucrările erau catalogate după numele de familie al artiștilor, în ordine alfabetică – după alfabetul latin. Astfel, primul a fost Grișa Bruskin, un om mic și butucănos care se afla de ani buni la periferia cercurilor artistice, văzut de colegii lui ca fiind prietenos și cu tehnică bună, dar destul de neînsemnat. Toate tablourile lui au atins prețuri duble, triple, cvadruple față de cele mai optimiste estimări; apoi unul estimat la 32.000 de dolari s-a vândut cu 415.700 de dolari.

Artiștii au început să schimbe priviri tăioase. Vedeau, în sfârșit, cum își cheltuie vesticii banii. Cu gesturi nonșalante, aproape obosite, membrii turului Sotheby's își ridicau paletele de lemn albit, oferind sume cu șase cifre. O diferență de o mie de dolari nici nu-i clintea.

Averi la care mulți dintre acești artiști nici măcar nu visaseră erau date cu nonșalanță pe un tablou – un tablou sovietic. Artiștii începeau să înțeleagă că schimbarea politicilor guvernamentale ar putea, în cele din urmă, să-i facă neverosimil de bogați.

După Bruskin a urmat Ivan Ciuikov, un membru foarte respectat al artei neoficiale. Dacă cineva plătitise peste 400.000 de dolari pentru un tablou de Bruskin, atunci nu încăpea îndoială că lucrările lui Ciuikov vor valora milioane. Însă al său *Fragment dintr-un gard* nu a atins nici cea mai joasă estimare, de 15.000 de dolari, iar *X și zero* nu și-a atins valoarea minim estimată de 20.000 de dolari; abia și-au depășit prețul de rezervă. Vânzarea a continuat în aceeași notă, cu prețuri mari care îi zăpăceau pe sovietici și prețuri mici care-i făceau de rușine. Apoi a fost supus licitației un tablou deosebit de plăcut, dar în esență decorativ, al Svetlanei Kopîștianskaia; era o femeie serioasă și o pictoriță pricepută, însă nu era nemaipomenit de originală, iar prețul lucrării ei creștea din ce în ce mai mult. Cum se putea una ca asta? Dacă avangardiștii n-ar fi fost sechestrați în spatele cordonului și dacă ar fi înțeles bătaia de orgolii din lumea licitațiilor, ar fi observat un război între palete. Dacă ar fi fost la luxoasa cină oficială din seara precedentă, ar fi aflat poate că Elton John își instruisese impresarul să liciteze pentru același tablou pe care o elvețiană încântătoare anunțase că îl va cumpăra cu orice preț. După ce tabloul a ajuns la 75.000 de dolari, artiștii tot repetau, într-o bolboroseală confuză: „Asta înseamnă că vesticii cred că Sveta Kopîștianskaia e o pictoriță mai bună decât Ciuikov? Decât Kabakov?”

S-au vândut aproape toate tablourile. Cele mai drăguțe picturi, sau uneori lucrările care erau în mod evident cele mai neobișnuite, s-au vândut pe cele mai mari sume, ceea ce i-a bulversat în totalitate pe avangardiștii moscoviți, insuflându-le teama că Occidentul va crea un canon bazat pe niște standarde complet diferite de ale lor. Au fost profund necăjiți de câțiva din ofertanții pe care i-au întâlnit, al căror refuz de a înțelege contextul sovietic părea să sugereze că nu erau capabili să recunoască nici un fel de context. Într-unul dintre ateliere, după ce ascultase o explicație teoretică de 30 de minute a unui pictor despre opera sa, o femeie care a licitat apoi una dintre cele mai mari sume de la eveniment a întrebat: „Pictați în alb, negru și gri pentru că la voi în țară e greu să faceți rost de vopsea colorată?”

Deși unele dintre cele mai bune lucrări au ajuns la persoane care le înțelegeau cu adevărat, majoritatea au intrat pe mâinile unor

oameni care cumpărau suveniruri. Licităția a adunat 3,5 milioane de dolari, aproape de două ori mai mult decât estimarea optimistă de 1,8 milioane de dolari. Simon de Pury l-a îmbrățișat pe Serghei Popov, director adjunct al Ministerului Culturii.

În timp ce părăseau sala principală, o femeie i-a arătat alteia ceva în catalogul ei și a exclamat:

— Pe asta am cumpărat-o.

Apoi s-a încruntat ușor.

— Sau poate pe asta. Nu mai țin minte.

— Ce contează? a spus cealaltă. Important e că ai o amintire de astă-seara. Nu-i așa că a fost palpitant?

Și astfel artiștii au fost aduși în atenția publicului, un loc în care e tulburător să te afli atunci când opera ta se bazează pe cea mai extremă formă de tăinuire. Gândită astfel încât să pară lipsită de înțeles și chiar plictisitoare în ochii KGB-ului, arta lor era creată conform unor standarde atât de disimulate încât, în mod paradoxal, avea să rămână de neînțeles în Occident multă vreme după ce a devenit renumită. Când o operă de artă e separată de originile ei, este nemaipomenit de ușor să pierzi din vedere ironia acesteia. În arta sovietică, insistența asupra multiplicității adevărului este un act la fel de politic precum pictura însăși, fiindcă acceptarea unui singur adevăr oficial reprezintă un vechi obicei stalinist. Punctul central al criticii trebuie să fie mai degrabă caracterul disimulării decât lucrul disimulat. De aceea examinarea sociologică este cea mai rațională cale de urmat. Pe scurt, este întemeiat să aplauzi genialitatea deghizării și este comic să aplauzi deghizarea în sine. Licităția organizată de Sotheby's îi catapultase pe artiști într-o relație ambivalentă cu celebritatea și succesul, o relație ce avea să le submineze întregul sistem de valori.

Deși ignoranța ofertanților nu era din vina casei de licitații, dacă vânzarea s-ar fi organizat într-un mod mai puțin teatral, o parte dintre cumpărătorii de suveniruri ar fi rămas acasă. Firește, atunci tablourile nu ar fi strâns astfel de sume enorme. Iar dacă licitația nu ar fi fost un succes așa răsunător, Ministerul Culturii cel mai probabil nu ar fi organizat, în lunile ce au urmat, alte evenimente asemănătoare care au ajutat și mai mulți artiști sovietici. Ministerul, care păstra o parte considerabilă din încasări, a început brusc să-i privească pe artiștii pe care cândva îi detestase cu o bunăvoință egoistă, acum că deveniseră o sursă principală de monedă forte.

Sotheby's lua în considerare toate aceste perspective. Casa de licitații știa că exploatează o nouă sursă de profit, dar în același timp își depășea obișnuitul mercantilism banal. La cina de rămas-bun din seara următoare, chiar și cei mai cinici angajați ai Sotheby's – precum și cei mai sceptici funcționari din Ministerul Culturii – păreau a fi gata să izbucnească în lacrimi. Cele două părți erau de multă vreme într-o opoziție simbolică și, dacă acceptăm că scopul ultim al artei este comunicarea, atunci această vânzare era în sine o operă de artă, o colaborare miraculoasă. În anii ce au urmat, criticii, curatorii, colecționarii și artiștii au pus pe seama casei de licitații, după caz, descoperirea, inventarea sau distrugerea mișcărilor artistice. Într-o oarecare măsură, aveau cu toții dreptate.

Artiștii aveau sentimente contradictorii cu privire la licitație și poate nici nu înțelegeau toate rațiunile din spatele ei. A doua zi după eveniment, au organizat o excursie cu o ambarcațiune pentru a protesta împotriva mercantilismului occidental. Toți avangardiștii erau de față, dezbătând însuflețit, în timp ce navigam spre o stațiune, posibilele efecte ale comercialismului vestic. Apoi am debarcat cu toții ca să ne plimbăm prin pădure, să ne relaxăm pe nisip sau să închiriem bărci cu vâsle sau mici hidrobiciclete. Eu am ajuns într-o barcă cu Viktor Misiano, curatorul responsabil de arta contemporană de la Pușkin, și Jora Litișevski, un pictor cu o rezistență incredibilă la vâslit. Toată lumea ieșise la joacă, afirmând încă o dată temeinicia comunității avangardiste. În timp ce se izbeau de noi hidrobiciclete și oameni zâmbitori încercau să ne strophească, Misiano îmi făcea semn spre unul sau altul și spunea: „Acolo e un conceptualist important din Leningrad. Acolo e un adevărat pictor comunist. Acolo e un formalist sovietic.” Asemenea Acțiunii din pădure, aveam ocazia să văd această comunitate nebună în elementul ei, un mod bun de a le înțelege opera cifrată.

Abia după vânzare mi-a descris unul dintre organizatori prima întâlnire în care reprezentanții Sotheby's discutaseră cu Ministerul Culturii despre diverși artiști în parte. La vremea aceea, era extrem de greu să obții informații despre artiști, iar Sotheby's a prezentat o listă de artiști underground ale căror nume fuseseră obținute de la relații vestice din URSS. Comisarii de la cultură le-au spus destul de iritați celor de la casa de licitații că fiecare occidental care se întâlnea cu ei aducea exact aceeași listă – și își dădeau seama că era *exact* aceeași pentru că unul dintre numele de pe ea era al unui pianist, nu al unui pictor.

Licitația a reprezentat un punct de cotitură în istoria artei sovietice. În următorii doi ani după eveniment, unii artiști care fuseseră personalități dominante ale avangardei au căzut în anonimat. Alții s-au deprins cu viața de aristocrați; colecționarii îi invitau în palatele și locuințele lor luxoase, iar în apartamentele din Turnul Trump, în New York, se organizau cine în cinstea lor. Opera lor era menționată în presă cu regularitate, dar chiar și atunci când era nepopulară, ei înșiși se bucurau adesea de succes. Apăreau în emisiuni matinale la televizor și se scria despre ei în revistele mondene. Cele mai bune lucrări au ajuns să reflecte certitudinea că Occidentul putea înțelege dorința de a comunica, chiar dacă nu înțelegeau actele de comunicare în sine. Faptul că așteptau o anume faimă cu o exuberanță precaută nu însemna nicidecum că nu reflectau cu amărăciune asupra trecutului.

Pentru acești artiști sovietici, poetica semnificațiilor rezidă în parte în nostalgia lor, și pesemne este o binecuvântare mai mare decât își dau seama că printre atributele lor culturale se numără aplecarea către dorul de acasă. Când înțeleg prin opera lor că un vis împlinit este și un vis pierdut, ei resuscitează atât puritatea țelului lor, cât și acel simț al umorului care nouă, vesticilor, ni se pare atât de ispititor. Timpul și inevitabilele eșecuri au început să le înapoieze acestor artiști darul subtil al reflexivității pe care îl folosiseră atât de bine în anii anteriori licitației. Redescoperindu-și de la o distanță benefică țara și existența reprimată de altădată, aceștia și-au redescoperit motivele inițiale pentru a vorbi, în secret sau nu, despre ceea ce ei consideră a fi un adevăr inalienabil. Puterea convingerilor lor ne convinge și pe noi. Aceste lucrări sunt la un nivel moral și estetic atât de înalt pentru că spun adevărul – darul suprem pe care îl oferă artiștii nu doar muzeelor și colecționarilor, ci și lumii întregi. Pe măsură ce acești artiști sovietici și opera lor călătoresc spre Vest, schimbările prin care trec ne vor modifica percepția asupra artei.

Deși lucrările multor artiști din avangarda sovietică târzie au fost comercializate de către occidentali, au devenit curând destul de cunoscute și în patria lor. Capitala Rusiei se poate lăuda acum cu Muzeul de Artă Modernă din Moscova, Muzeul de Artă Multimedia și Muzeul de Artă Contemporană Garage; Garage este găzduit într-un fost restaurant din Parcul Gorki, extravagant modificat, cu o suprafață de 5.400 de metri pătrați, cu un atriu ce prezintă două fresce de Erik Bulatov, înalte de câte nouă metri. Artiștii lucrează în ateliere dintr-o fostă centrală energetică din Moscova și în ceea ce era cândva brutăria industrială Smolinski,

din Sankt-Petersburg. Printre școlile independente de artă din Rusia se numără Școala Britanică de Artă și Design (fondată în 2003), Școala de Artă Rodchenko (2006), Institutul Baza (2011) și Laboratorul de Artă Media (2013). Ermitajul a fost gazda ultimei Manifesta, o importantă expoziția paneuropeană, iar Bienala din Moscova merge ca pe roate, împreună cu diverse târguri de artă comercială, precum Cosmospow.

Cu toate astea, guvernul lui Vladimir Putin disprețuiește libertatea de exprimare, iar autoritățile rusești interzic sau închid frecvent expozițiile care îi ofensează pe conservatori. Membrele trupei de rock feministe Pussy Riot au fost condamnate la închisoare ca urmare a unui spectacol din 2012 în Catedrala Hristos Mântuitorul din Moscova; povestea lor a captivat presa internațională, dar este doar unul dintre numeroase episoade similare. „Gașca artisto-anarhico-punk” Voina („Război”), caută să conteste „simbolurile și ideologiile represiv-patriarhale demodate”. Voina au organizat o orgie la Muzeul de Biologie Timiriazev din Moscova, concomitent cu alegerile prezidențiale rusești din 2008. În 2010, cinci dintre membrii săi au desenat un falus, înalt de 60 de metri, pe podul basculant din Sankt-Petersburg, astfel încât să fie vizibil din birourile Serviciului Federal de Securitate atunci când se ridică podul. Mulți dintre membrii Voina sunt acum la închisoare. Alex Plutser-Sarno, care rămâne în libertate, a spus că grupul se găsește acum în spatele „unui zid înalt și impenetrabil al închisorii Sankt-Petersburg”, unde artiștii Oleg Vorotnikov și Leonid Nikolaev „se sting încetul cu încetul”.

Printre expozițiile închise în ultimul deceniu se numără *Arta interzisă*, de la Centrul Saharov din Moscova (2006), care l-a costat pe director locul de muncă; *Invectivă spirituală*, de la Galeria Marat Guelman din Moscova (2012), după care organizatorii au fost supuși unui interogatoriu; și *Bine ați venit la Soci*, prezentată în Perm (2013), despre care parlamentarul Andrei Klimov, susținător al lui Putin, a scris: „Operele reunite aici mi-au amintit de felul în care Rusia era înfățișată de propagandiștii lui Hitler și, înaintea lor, de lacheii lui Napoleon. Sunt convins că Goebbels ar fi încântat.” Mai recent, Asociația Sărilor de Expoziție din Moscova a închis proiectul *Fii fericit*, de la Galeria Bogorodskoe, din Moscova (2015); și *Fii tu însuți: poveștile adolescenților LGBT*, de la galeria Pieței Roșii, Moscova (2015). Când organizatorii expoziției *Fii tu însuți* au încercat să-și expună fotografiile în aer liber, acestea au fost distruse, iar fotografii Denis Stiajkin, activist pentru drepturile LGBT, și un spectator de 16 ani au fost deținuți. Fondurile pentru festivalul de film Moscow Premiere au fost brusc redirecționate spre un nou festival de film condus de unul dintre amicii lui Putin. Autoritățile rusești au încercat chiar să opună rezistență expozițiilor din străinătate; ministrul culturii a fost împotriva expunerii în public a lucrărilor programate să apară în spectacolul pari-

zian *Arta sots: artă politică din Rusia*, împiedicându-le astfel să părăsească țara.

Piața nu e ușoară nici pentru cei ale căror expoziții rămân neafectate. În pofida proliferării muzeelor în Moscova, rușii bogați, obsedați de lux, preferă în general arta contemporană occidentală mai țipătoare, mai prestigioasă, în defavoarea celei create de compatrioții lor. Deși prețurile la nivel global ale artei contemporane rusești s-au stabilizat cât de cât, piața de artă autohtonă a suferit o recesiune profundă. Cele mai recunoscute trei galerii din Moscova – Galeria Aydan, Galeria Marat Guelman și Galeria XL – au trebuit să se reinventeze ca organizații nonprofit. Vladimir Ovcearenko, directorul Galeriei Regina, a spus: „Majoritatea artiștilor lucrează la ei în bucătărie, ca pe vremea sovieticilor.” Nu e limpede însă dacă, la fel ca pe vremea sovieticilor, aceștia lucrează pentru o cauză nobilă.

Trei zile de august

New York Times Magazine, 29 septembrie 1991

Prima mea carte a fost despre artiștii din Uniunea Sovietică. Aceștia au constituit un obiect de studiu, dar mi-au devenit și prieteni, așa că, după publicarea cărții, abia așteptam să mă întorc la Moscova și să pot petrece ceva timp cu ei fără să le iau interviuri. Mă așteptam la o ședere odihnitoare, în care să-mi vizitez prietenii în locuințele lor de vacanță, să vorbim și să râdem până noaptea târziu; așadar evenimentele dramatice istorisite aici s-au desfășurat ca o ambuscadă. Mă încăpățânasem să sper, deși nu eram deloc convins, că arta și literatura au un scop anume și că a-ți șlefui capacitatea de a exprima adevăruri dificile face parte din efortul continuu de a repara o lume în ruină – că penița și pensula sunt, într-adevăr, mai puternice decât sabia. De-a lungul acelor trei zile în Moscova am înțeles, până la urmă, că – în anumite locuri și în anumite momente – speranța mea s-ar putea adevări.

Luni, 19 august. La opt dimineața mă trezește din somn un telefon de la fotografia Viktoria Ivleva.

— Scuze că sun așa devreme, îmi spune, dar cred că trebuie să anulez cina de astă-seară. Știi, Gorbaciov tocmai și-a dat demisia și nu cred că mai ajung la piață și n-am deloc legume în casă.

Mintea îmi e încetoșată.

— Gorbaciov și-a dat demisia? repet nedeslușit.

— Așa cică. Asta e tot ce știu.

Mă refac după o petrecere care a ținut până la revărsatul zorilor, o întrunire caracteristică pentru artiștii avangardiști din Moscova.

— În regulă, Vika, hai că vorbim mai târziu, îi spun, adormind la loc.

Moscova, la mijlocul lui august, e cuprinsă de un optimism atât de puternic, iar atitudinea față de Gorbaciov e de un dispreț atât de nonșalant, încât în mintea mea tulbure demisia lui nu pare decât un alt pas fără noimă în procesul de restructurare a politicii sovietice. De peste doi ani, lumea spune că a trecut vremea lui Gorbaciov, că trebuie să facă loc unor reformatori cu mai multă vitalitate. Faptul că a decis, în cele din urmă, să se retragă nu merită prea multă zarvă.

Când mă trezesc în sfârșit, dau pe CNN, unul dintre beneficiile celor câteva hoteluri de top din Moscova, care difuzează un reportaj haotic despre dispariția lui Gorbaciov. Se vorbește despre o lovitură de stat. Mă uit pe fereastră. Pe strada Rojdestvenka sunt aceiași vânzători dintotdeauna, iar din stația de metrou Kuznetski Most se revărsă mulțimea obișnuită, venită la cumpărături. Dau un telefon la clădirea de pe aleea Furmannî transformată în spațiu pentru ateliere de către avangardiștii moscoviți. Lucrez și trăiesc cu acești artiști de mai bine de trei ani, comunicând în engleză, franceză și în rusa mea elementară, și abia ce-am publicat o carte despre aventurile noastre împreună. Artista conceptuală Larisa Zvezdocetova răspunde la telefon.

— Ai auzit ce s-a întâmplat? o întreb.

— Deci e adevărat? Azi-dimineață, la opt, m-a sunat Anton Olshvang cu vestea asta groaznică; i-am spus: „Anton, chiar m-am plictisit de glumele tale“, și m-am culcat la loc.

La ora 11, Larisa primise un alt telefon, înștiințând-o că un prieten văzuse tancuri avansând către parlamentul rus. Trăgând concluzia că erau doar manevre obișnuite, Larisa adormise din nou.

— Dar când m-am trezit, cu puțin timp în urmă, am dat drumul la televizor și am văzut că pe toate canalele sunt doar balet de Ceaikovski, și atunci m-am speriat foarte rău.

Baletele lui Ceaikovski fuseseră difuzate pe toate canalele când murise Stalin – era cel mai sigur semn că se întâmplase ceva atât de grav încât nu se putea difuza nimic altceva.

Mă îndrept spre clădirea dărăpănată care adăpostește atelierele; în cămăruța de la ultimul etaj, unde mergem să bem și să vorbim noaptea târziu, s-au strâns opt artiști. Ziua de naștere a soțului Larisei, Kostia Zvezdocetov, și el artist, a fost acum două săptămâni, iar Andrei Filippov, cu care colaborează din când în când, i-a făcut „cel mai mare steag rusesc din lume“, aluzie la faptul că lucrările lor abordează tensiunea dintre spiritul rusesc și birocrăția sovietică. Bucata asta de material tricolor, lungă de trei metri, stă în colțul atelierului de zile bune, iar acum Kostia și-o înfășoară în jurul umerilor ca pe un șal.

A reușit să prindă Radio Liberty, canalul american de știri și propagandă, dar se aude cu întreruperi. Ascultăm doar pe jumătate; acum, ca pe vremea lui Hrușciov sau Brejnev, ironia e singurul mijloc de a face față stării de teamă și criză, așa că discuția decurge rapid,

glumele sunt la fel de înțepătoare și tensionate ca știrile. Artiștii au înțeles cu mult timp în urmă că singurul mod de a lupta împotriva unui guvern care prezintă minciuni de parcă ar fi adevărul este să spui adevărul de parcă ar fi o glumă. Umorele a devenit un mijloc de comunicare cifrată; așadar, atât timp cât glumesc, pot fi gălăgioși și invulnerabili. Însă astăzi, dincolo de zeflema, artiștii își adună tot curajul de care vor avea nevoie pentru ceea ce va urma. Curând, vor trebui să renunțe la ocolișurile obișnuite: această calamitate va cere reacții reale și palpabile.

Avizi de informație, pornim împreună spre Kremlin și constatăm cu uimire că Piața Roșie e închisă, suprafața ei vastă e goală, iar intrarea e păzită de tancuri și ofițeri. Ne împingem prin mulțime și primim copii ale unor declarații distribuite de mișcarea de rezistență.

În Piața Manejului, puțin mai jos de Piața Roșie, începe un miting. Și aici, centrul este închis pietonilor. Lumea se adună ca să asculte discursuri spontane.

— Nu știm mai multe decât voi, ne spune unul dintre soldați. Azi-dimineață ni s-a spus pur și simplu să venim aici. N-am mai primit alte ordine.

Pictorul Vladimir Mironenko răspunde:

— E minunat că ați înconjurat Kremlinul, doar că aveți armele în direcția greșită. Trebuie doar să faceți stânga împrejur ca să le îndreptați spre Kremlin, nu spre noi, și totul o să fie perfect.

Soldații râd.

Unul dintre vorbitori spune că în jurul parlamentului se construiește o mișcare de rezistență și că Boris Elțin conduce lupta împotriva noii junte.

— Ales! tot repetă oratorul. Pe Elțin l-am ales!

Artiștii scutură din cap.

— Elțin e o pacoste, un animal politic, și nici unui intelectual nu prea îi place de el, spune unul dintre ei. Dar e posibil să trebuiască să-l susținem cu toții în acest moment de criză.

În timp ce mergem pe Tverskaia, bulevardul central, ne oprim să ne facem fotografii unul altuia lângă tancuri sau stând de vorbă cu soldații. Străzile, golite de mașini și înțesate de oameni, arată de parcă ar fi fost curățate pentru o paradă.

Dăm peste un prieten care ne spune că se petrec mai multe la parlament. Luăm metroul spre stația Barrikadnaia, care poartă acest nume pentru că se află pe locul unde au fost construite baricade în

timpul primei revoluții ruse – o redundanță care place tuturor. Bătrâna care mătură stația, ursuză de regulă, și-a asumat sarcina de a înfrunta pe oricine pare să se oprească, fie și doar pentru o clipă.

— Du-te! spune ea. Du-te imediat la protest!

Apoi trece la următorul grup de oameni.

— Duceți-vă! Duceți-vă repede!

Ne alăturăm potopului de oameni care se revarsă spre clădirea parlamentului. Nici nu ne trece prin cap, în timp ce ascultăm discursurile ținute de la balcon, că sporim mulțimea despre care presa va scrie că a venit acolo să protesteze. Suntem toți îngroziți de concretizarea ideii unei lovituri de stat, precum și de profilurile periculoase ale membrilor juntei, dar nu am venit la clădirea parlamentului ca să protestăm. Am venit să investigăm.

Oratorii ne avertizează că locul va fi atacat la 4:00 dimineața și ne îndeamnă să formăm baricade umane ca să-l apărăm.

— Așa o să faceți? îi întreb pe prietenii mei.

— Dacă va fi nevoie, atunci bineînțeles că așa trebuie să facem, mi se răspunde.

Ne îndreptăm spre râu, unde sunt și mai multe tancuri, și vorbim cu soldații. Metoda artiștilor este de a-i prinde într-o conversație.

— Deci, întrebă cineva, ești de mult timp în armată? De unde ești? O, și bunica mea e de pe-acolo. Ai mai fost în Moscova până acum?

La sfârșitul unei astfel de discuții amicale – adesea însoțită de un cadou: un cârnat, o ciocolată sau o pâine cumpărată din apropiere –, aceștia schimbă brusc subiectul.

— Ascultă, nu știi ce ordine o să primești diseară, spune unul dintre artiști, iar eu cu siguranță nu știu, dar vreau să-ți spun că eu și toți prietenii mei o să apărăm clădirea asta. O să stăm în jurul ei. Nu ne împușcați!

Cei mai mulți soldați manifestă o rezervă destul de încordată.

— Sperăm să nu vă împușcăm, spun ei.

— Nu, nu e îndeajuns. Nu ne împușcați! Dacă aveți vreo problemă, dacă trebuie să vă ascundeți de generalii voștri, vă adăpostim noi.

Se face iute schimb de nume și numere de telefon, adesea mângălite pe spatele declarațiilor lui Elțin împărțite din clădirea parlamentului.

În 1988, când am început să scriu despre artiștii sovietici, oamenii pe care îi întâlneam mă rugau să nu îi sun de la hotel, ca să nu stârnesc suspiciunea KGB-ului, și să nu le folosesc numele când descriam

anumite activități. Dar acum nu se mai pune problema anonimatului. Le spun că s-ar putea să public ceva despre mișcarea de rezistență și întreb dacă ar trebui să încerc să le ascund identitățile.

— Trebuie să le spui tuturor occidentalilor, tuturor oamenilor din lume, că am luat parte la lupta asta, spune Iuri Leidermann, un artist. Ar trebui să ne strigi numele de pe acoperișuri.

La sfârșitul după-amiezii, ajutam la construirea baricadelor.

— De obicei, problema Moscovei este că totul se află în construcție, spune Kostia. Dar acum o să fie o binecuvântare: ce altă mișcare populară a mai avut vreodată materiale atât de bune la îndemână? Azi, în locul acesta, vom face o operă de artă cu adevărat colectivă.

Începe să plouă și o femeie pe tocuri ne întreabă pe fiecare în parte:

— Mă scuzați, știți cumva cum se conduce un excavator cu aburi sau un bulldozer?

Cineva a reușit să pornească motorul utilajului de construcție și va trebui să fie manevrat de oameni care în mod evident n-au condus niciodată ceva mai complex decât un autoturism. Mașinăriile împing și trag, noi ne aliniem, împingem și tragem, iar baricadele încep să capete formă. Supraveghetorul autoproclamat este o altă femeie, cu un glas strident, dar impunător. Împroșcată cu noroi, plouată, înfrigurată, stă cu mâinile în șolduri și țipă instrucțiuni în mijlocul înțeleștării. Tricourile cu mesaje vestice – cuvintele nu au importanță – sunt la modă în Moscova; de-a curmezișul siluetei generoase a acestei femei se citește în engleză: MAI DEGRABĂ AȘ JUCA TENIS.

Ne punem de acord să ne întâlnim la ateliere mai pe seară. La nouă și jumătate, majoritatea artiștilor pe care îi cunosc cel mai bine sunt deja acolo, poate 40 în total. Atmosfera de bălci a fost înlocuită de ceva mai planificat. Andrei ia steagul ironic pe care l-a făcut pentru Kostia și ne spune că, dacă ne despărțim, ne putem întâlni sub el. Îndreptându-ne spre clădirea parlamentului, suntem binedispuși.

— Aici se sfârșește suspansul, îmi spune Josif Bahkstein, un critic de artă. Dacă câștigăm acum, reforma va triumfa. Dacă pierdem acum, vom pierde cu adevărat.

Discutam despre greva generală.

— Faptul că refuz să merg la departamentul de filozofie al universității, comentează Viktor Zagarev, n-o să-i sperie probabil pe membrii juntei. Astăzi, pentru prima dată în viață, mi-aș dori să fi lucrat într-o fabrică auto.

Altcineva zice:

— Dacă mi-aș închide galeria de artă, aș lăsa doar patru oameni șomeri.

Când, aproape de miezul nopții, auzim sunetul baricadelor rupându-se, ni se strâng inimile; fugim spre locul respectiv și găsim zeci de oameni care se chinuie să facă o deschizătură în fortificațiile noastre.

— Haideți! ne spun. Suntem de partea lui Elțin!

În cele din urmă, înțelegem că unul dintre batalioane a trecut în tabăra noastră și ne grăbim să dăm o mână de ajutor la încercările de demolare. Sunt doar câteva tancuri, dar sărim pe partea din față a acestora și pornim spre Parlament, Andrei flutură steagul lui Kostia, pictorul Serioja Mironenko, fratele geamăn al lui Vladimir, filmează tot ce se întâmplă. Soldații din tancuri spun:

— Am venit să ne alăturăm vouă.

Sosirea lor ne sporește neliniștea: acesta poate fi începutul unui război civil. Cu toate astea, bucuria de a-i vedea venind spre noi e fără pereche. Până acum, protestele au părut în mare parte simbolice, un act care avea la fel de multă însemnătate ca o operă de artă cu caracter politic. Deodată, ne cuprinde forța puterii fizice.

E frig și începe să plouă; eu și grupul meu mergem să stăm sub piața acoperită din fața clădirii parlamentului. Unii dintre noi s-au despărțit de ceilalți, dar ne strângem din nou sub steagul lui Andrei. Cred că sunt aici cam o sută de oameni, asociați mai mult sau mai puțin cu elita intelectuală, inclusiv câțiva pe care nu-i cunosc.

— Lumea se plânge că n-avem viață de noapte în orașul ăsta, spune un artist. Dar astă-seară sunt aici toate persoanele interesante din Moscova și probabil vom rămâne cu toții aici ore întregi.

Lena Kurlianțeva, critic de artă, vine în grabă și spune:

— Andrew, nu-l știi pe Artiomi Troițki. Artiomi, nu l-ai cunoscut pe Andrew. Dar v-ați citit cărțile unul altuia și cred că aveți o mulțime de întrebări unul pentru celălalt.

Stăm în ploaie și discutăm.

— Rockul underground de tip sovietic îmbină spiritul public și cel privat, iar cititorii vestici cu greu pricep asta, își dă cu părerea Artiomi. Le e mai ușor să accepte o astfel de concomitență în opera artiștilor vizuali.

Am putea la fel de bine să stăm la un cocktail.

Olga Sviblova filmează lumea artei moscovite de aproape patru ani și e nelipsită de la petreceri și expoziții, împreună cu camera ei video semifuncțională și cu tehnicienii ei semipricepuți. În noaptea de luni,

Olga își face apariția pe neașteptate, fardată artistic și îmbrăcată într-o fustă mini din mătase neagră. Împrumută camera video de la Serioja și-l filmează pe fiecare artist în parte. Întrucât nu e lumină aproape deloc, ne roagă să ținem brichete aprinse lângă fețele celor pe care îi filmează.

— Cu doi ani în urmă, spune ea, i-am întrebat pe fiecare dintre oamenii aceștia dacă cred că glasnostul va da greș, și ce vor face dacă se întâmplă asta. Astă-seară, vreau doar să consemnez prezența lor aici și expresiile de pe chipurile lor. Va fi sfârșitul perfect pentru filmul meu – desigur, dacă nu mi-l distrug noile autorități.

La două dimineța, suntem deja înfrigurați, obosiți și plictisiți, așadar cădem de acord ca unii dintre noi să se ducă acasă, pentru a ne putea întoarce a doua zi cu forțe noi.

— Nu putem să ne mutăm toți aici pentru următoarele șase luni, remarcă Larisa.

În drum spre baricada unde am parcat cu patru ore în urmă, ne oprește o femeie frumoasă, cu părul blond și o haină gri deschis. Ne spune că ajută la umflarea unui balon cu heliu care să zboare peste clădirea parlamentului și că vrea să lege de funie steagurile rezistenței.

— Aveți cel mai mare steag rusesc pe care l-am văzut vreodată, ne zice. Dacă îmi dați steagul vostru, toți oamenii din Rusia o să-l vadă și o să capete speranță.

Andrei zâmbește.

— Bineînțeles că ți-l dăm.

I-l înmânează.

— Trăiască Rusia!

Acest steag, născut ca o pură ironie între Andrei și Kostia, devenind apoi pe jumătate ironie ca stindard al avangardei – „Și cum o să ne găsim unii pe alții mâine?” întreabă Larisa. „Va trebui să ne întâlnim ca turiștii japonezi, sub o umbrelă verde” – și-a pierdut în acest moment de criză orice urmă de ironie.

Marti, 20 august. După-amiaza, Viktoria, fotografa, mă sună să-mi spună că a fost în Germania azi-noapte, folosindu-și viza de ieșire unică, ca să ducă filmul de luni. „Am vrut să mă asigur că fotografiile ajung la destinație. Și acum m-am întors să-mi apăr țara. Cine știe dacă o să mai pot vreodată să plec?”

Kostia trece pe la hotelul meu să ne uităm la CNN jumătate de oră.

— E steagul meu, îmi spune el când clădirea parlamentului apare pe ecran, cu balonul și steagul plutind deasupra ei.

Când ajungem acolo, puțin mai târziu, prindem discursul lui Elțin despre cum trebuie să ne unim sub steagul rusesc, iar Kostia și Andrei își aruncă o privire.

— E steagul nostru, remarcă ei.

În seara aceea, iau cina cu Kostia, Larisa, Serioja și mama lui Kostia, supraviețuitoare a muncii grele din gulag. Ținem multe toasturi: în cinstea mamei lui Kostia, a lui Kostia și a Larisei, a mea, a libertății, a lui Gorbaciov, a lui Elțin. Kostia nu vrea ca mama lui să afle că merge în fața clădirii parlamentului. Ne sfătuim în șoaptă și născocim un șiretlic.

Mă simt din ce în ce mai neliniștit. S-a declarat o interdicție de circulație. Conducând înapoi spre hotel, văd că străzile sunt aproape goale. În hol sunt bărbați din poliția militară.

În jur de unu dimineața, mă sună Tania Didenko, care e muzicolog. Apartamentul ei, vizavi de clădirea parlamentului, a devenit un fel de centru de operațiuni pentru mulți intelectuali și, de-a lungul nopții, iau legătura cu prieteni care s-au dus acolo să se încălzească, să bea un ceai sau să dea un telefon.

— Cine-ar fi crezut? îmi spune Tania. Casa mea a devenit toaleta publică a avangardiștilor.

Ea organizează linia femeilor, care să stea în spatele bărbaților în baricada de oameni, și negociază, de asemenea, corespondența cu lumea exterioară.

— Să mă ții, te rog, la curent cu ce afli de la CNN, îmi zice.

CNN-ul tot spune că informațiile sale nu au ajuns încă la nivelul oamenilor din fața parlamentului rus, dar imediat ce-i repet totul Taniei, ea trimite mesageri care informează mulțimea. Aflu că a murit un om; ea află că au murit șapte. De cele mai multe ori, e greu de spus ale cui informații sunt mai exacte.

Întâmpinăm ceva probleme. Telefonoanele o iau razna; ba funcționează, ba se opresc, ba se întrerup, ba se reface legătura. Se aude un tăcănit continuu. O dată, Tania reușește să mă prindă la telefon și mă roagă să-i zic exact ce spun cei de la CNN. Îi răspund că CNN-ul pare să fi trecut de la reportajul despre lovitura de stat din Moscova la ceva despre un uragan care vine peste Noua Anglie. Îi explic că uraganul Bob face ravagii pe Coasta de Est. Jumătate de oră mai târziu, prin jurul clădirii parlamentului umblă vorba că uraganul Bob vine din Siberia, distrugând tot ce-i stă în cale, și că va lovi în curând Moscova.

La două și jumătate, Kostia mă sună să-mi spună că el, Larisa și Serioja au căutat benzină, dar n-au găsit. Metroul nu mai funcționează și taxiuri nu sunt deloc. Așa că s-au dus toți acasă. Încerc, fără tragere de inimă, să pornesc spre parlament, dar mă oprește poliția militară. Așa că mă plimb înapoi și încolo o vreme în fața hotelului – încălcând simbolic interdicția de părăsire a locuințelor – și apoi mă duc să mă culc.

La ora patru, voi afla mai târziu, criticul Josif Bahkstein se trezește dintr-un coșmar, se urcă în mașină și merge la parlament, alăturându-se gloatei din fața clădirii. „Am cunoscut multe fete tinere foarte atrăgătoare“, îmi spune după aceea, „și cu una dintre ele o să mă mai întâlnesc peste câteva zile.“

Miercuri, 21 august. Răsăritul e rece și umed. Kostia, Larisa și cu mine mergem la clădirea parlamentului, unde găsim o versiune plouată a mitingului de ieri. Vrem să vedem unde au fost omorâți oamenii de azi-noapte – cele trei decese, s-ar părea singurele de până acum, s-au întâmplat la unu noaptea într-un tunel, când au încercat să blocheze vizorul unei mașini de luptă a infanteriei ce se îndrepta spre ei – așa că pe la prânz mergeam împreună spre Smolenskaia. Locul în care au fost târate trupurile celor împușcați este presărat cu flori; în jur de o sută de oameni s-au strâns ca să vorbească despre tragedie.

Un tânăr care arată ca un bolșevic de demult, sau ca studentul din piesa lui Cehov – neras, cu ochelari cu ramă subțire, cu un chipiu mototolit într-o mână încordată și palidă – vine în fugă dinspre baricadă. Anunță prin megafon că se apropie tancurile și caută voluntari care să vină și să le oprească. Fără să vorbim, îl urmărim cu toții până la limita exterioară a sistemului stratificat de apărare pe care l-am construit, după care ne înșirăm de-a lungul ei. Suntem gata de orice, deși am auzit atâtea zvonuri despre tancuri, încât nici unul dintre noi nu se mai așteaptă cu adevărat să vadă vreunul.

De fapt, acestea sosesc în câteva minute. Încremenesc; confruntarea cu tancurile nu era parte din fișa postului. Dar sunt și exaltat de hotărârea intensă emanată de atitudinea noastră. N-a mai trebuit niciodată să-mi apăr idealurile astfel și, cu toate că acest lucru mă înspăimântă în momentul de față, mi se pare și un privilegiu. În mod bizar, există ceva romantic în ciocnirea noastră cu brutalitatea. Soldatul din primul tanc ne spune că au venit să distrugă baricada și ne ordonă să ne mișcăm, adăugând că va trebui să treacă peste noi dacă

nu le facem loc. Bărbatul cu megafonul răspunde că rămânem pe poziții, nu din agresiune, ci pentru a apăra drepturile oamenilor.

— Noi suntem puțini, dar sunt zeci de mii de oameni la Parlament și în întreaga țară, spune el.

Vorbește de democrație și le reamintește tinerilor din tancuri despre ororile trecutului. I se alătură și alții; Kostia și Larisa le vorbesc amândoi soldaților cu înflăcărare. Insistăm asupra faptului că nimeni nu-i poate obliga să respecte ordinele.

— Voi faceți asta pentru că vreți, le spune bărbatul cu megafonul.

Soldații se uită unul la celălalt și apoi se uită la noi. Suntem atât de uzi, de înfrigurați, atât de neputincioși în toate privințele, mai puțin în curajul convingerilor noastre – convinși cu atâta desăvârșire că vorbim în numele dreptății, dar vădit lipsiți de mijloacele fizice de apărare –, încât soldații ar putea ușor să râdă de noi. În schimb, după ce ne privesc insistent timp de un minut, conducătorul primului tanc ridică din umeri, de parcă n-ar face altceva decât să cedeze în fața căilor inevitabile ale destinului.

— Trebuie să ne înclinăm în fața voinței poporului, spune el și ne cere să ne dăm la o parte, pentru ca tancurile să poată întoarce. E nevoie de mult spațiu și de ceva timp ca un tanc să facă o întoarcere.

— Care crezi că e motivul adevărat pentru care pleacă? îl întreb pe Kostia.

— Datorită nouă, îmi răspunde. Datorită faptului că suntem aici, și datorită lucrurilor pe care le-am spus.

Cu toții – prieteni și străini – ne îmbrățișăm, apoi stăm și sărbătorim până când rămânem fără glas.

Abia după ce se termină totul simțim acel deosebit și captivant amestec între teama care începe să dispară și întâlnirea noastră cu eroismul. Apoi ne hotărâm că deocamdată ne-a ajuns atâta curaj nebunesc, așa că ne adunăm prietenii, cărora le povestim aventura noastră cu însuflețire, și ne întoarcem la hotelul meu, unde mâncăm un prânz bun și ne simțim mândri. Viza mea expiră astăzi, așa că după prânz plec la aeroport. Ceilalți se duc acasă să doarmă, să se recupereze, să dea telefoane și să se pregătească pentru noaptea albă ce va urma.

Însă noaptea albă nu mai vine. Până să mă urc în avion, lovitura de stat e înăbușită, înfrântă pe de o parte de conflicte interne și, pe de cealaltă parte, de soldații care s-au retras din fața baricadelor umane.

Pentru artiști, asta a adus cu sine un nou soi de eliberare. Libertatea a fost mereu obsesia lor; în aceste trei zile au avut plăcerea s-o apere în mod fizic.

— Noi am câștigat războiul, îmi spune Kostia mai târziu, la telefon. Tu, cu mine și cu toți prietenii noștri.

Ezită o clipă.

— Dar era steagul meu.

Decadența sfidătoare a tinerei Rusii

New York Times Magazine, 18 iulie 1993

Când m-am întors în Rusia, la doi ani după căderea Uniunii Sovietice, țara trecea prin schimbări dramatice în urma exploziei bruște de libertate personală și de noi avuții. Aveam aproape 30 de ani și mă interesau îndeosebi cei de-o vârstă cu mine, deoarece erau capabili să se adapteze la noua ordine. Înclinațiile vechilor sovietici erau în mare măsură înrădăcinate în sistemul otrăvitor în care se formaseră; acești tineri păreau – chiar mai mult decât majoritatea tinerilor – să definească ceea ce urma să se întâmple. De atunci, Vladimir Putin a cârmit Rusia în altă direcție. Citesc astăzi cu o tristețe nespusă afirmațiile experților potrivit cărora progresul drepturilor persoanelor gay este aproape inevitabil, o poziție optimistă care a fost acum complet zădărnicită. Însă personajele schițate aici sunt pertinente pentru perioada lui Elțin, când cinismul și autonomia mergeau mână în mână.

Călătorind recent în Rusia ca scriitor, am început să mă simt tot mai mult ca un spion – nu ca un agent străin american, ci ca un spion de partea fiecărei clase sociale emergente. Membrii mafiei rusești – grupul de crimă organizată – sunt fascinați de opinia intelectualității că grupurile infracționale influențează societatea. Intelectualii sunt obsedați de lăcomia oamenilor de afaceri proaspăt îmbogățiți, pe care îi învinuiesc pentru sfârșitul idealismului. Întoarcerea la Biserica Ortodoxă i-a făcut pe homosexuali să se teamă de un neoconservatorism represiv; proprietarii cluburilor de noapte își pun problema dacă artiștii care au înflorit underground pot supraviețui sub această nouă lumină. Politicienii se întreabă dacă puterea va cădea în mâinile acestor elemente haotice. De la o margine la alta a acestor pături sociale, cele mai pronunțate schimbări sunt printre membrii generației tinere.

În linii mari, perspectivele lor sunt, într-adevăr, sumbre. Conform unui articol publicat în aprilie în ziarul de largă circulație *Argumenti i Fakti*, „tinerii nefericiți ai Rusiei se gândesc la sinucidere în fiecare secundă“. O treime din ei vor să părăsească țara. Din 1989, rata

natalității a scăzut cu treizeci la sută, dat fiind că tinerii, dezamăgiți, aleg să nu aibă copii.

Chiar și așa, anumiți tineri ruși care nu se încadrează în aceste statistici supărătoare se avântă înainte cu o nepăsare deseori decadentă, în căutarea libertății, a bogăției și a puterii, sfidând și timiditatea, și idealismul vechii generații. S-au împărțit în sute de diferite *tusovki*, un termen colocvial care unește conceptele de „gașcă“, „scenă“ și „cerc social“. În această lume, mentalitatea de vest sălbatic a Americii secolului XIX se contopește cu o decadentă ce amintește de Berlinul perioadei interbelice. Doar o persoană din exterior poate trece nestingherită dintr-un grup în altul, relatându-i unuia ce se întâmplă în celălalt. Este păcat că rușii nu pot face asta cu mai multă ușurință, de vreme ce adevărurile esențiale despre noua Rusie nu zac în comportamentul sau convingerile unui grup unic, ci chiar în diversitatea de viziuni, opinii și idealuri ce se nasc acum din epava comunismului.

Chefuri, petreceri și cluburi de noapte

Mergem la o petrecere rave, Kristall II, la patinoarul mare din Sankt-Petersburg. Înainte de asta, îl vizităm pe Viktor Frolov, o figură mondenă jovială, care are ceva legături cu organizatorii petrecerii. Printre cei prezenți se numără o cântăreață de muzică pop, câțiva artiști, câteva modele, o actriță de film și alții fără profesii bine definite. Toate femeile sunt atrăgătoare, poartă machiaj de tip vestic și haine retro-șic. Bărbații au geci de piele. Frolov este o gazdă nemai-pomenit de curtenitoare. Toată lumea trebuie să bea câteva băuturi și să ia droguri înainte să plecăm: hașișul, care se cumpără acum doar cu valută forte, e scump, dar, dacă înainte era greu de obținut, acum este mereu disponibil oricui are bani. Unii iau ciuperci psihedelice, care se găsesc ușor în pădurile dimprejurul Petersburgului. Alții iau cocaină ca să se pregătească pentru o noapte lungă. La începutul acestui an, vameșii au oprit un transport de droguri care ajunsese în Petersburg deghizat ca detergent. Știrile de la televizor au arătat cum funcționarii confiscau marfa; trei zile mai târziu, toți traficanții o vindeau en gros.

Pela două noaptea, mergem la patinoar. Sunt acolo în jur de 2.500 de oameni. O trupă invitată din Olanda cântă muzică live, dar este și muzică tehno înregistrată, neobosită, precum și un spectacol ela-

borat de lasere. Jumătate din patinoar a fost acoperit de scânduri pentru a face un ring de dans. Pe cealaltă jumătate, se patinează. În tribune, lumea fumează și mai mult hașis sau leșină pe scaune. De la barul din colț se cumpără pahare mari de votcă. Suntem pe partea greșită a Nevei, iar la noapte se ridică podul batant; n-o să putem să ajungem acasă până nu se coboară iar, la 6 dimineața. Toată lumea e de acord că petrecerile rave nu mai sunt „la modă” – nici o tendință nu durează mai mult de un an – și totuși în seara asta sunt aici membri din fiecare *tusovka* faimoasă.

— Nebunia s-a terminat, îmi explică pictorul Georgi Gurianov. Dar n-avem nimic mai bun de făcut.

Grupul de mafioți alcătuiește între zece și douăzeci la sută din mulțime. Toată lumea știe cine sunt membrii mafiei. Ei vor primi o parte din profiturile de la petrecere; fiecare club, bar sau petrecere din Rusia plătește mafiei între douăzeci și șaiszeci la sută din venituri.

— La voi în țară aveți impozite, îmi explică cineva. Iar noi avem acest sistem.

Scena petrecerilor rave din Rusia a început pe 14 decembrie 1991, cu petrecerea Primul Gagarin, organizată de Evgheni Birman și Aleksei Haas. Găzduită la Pavilionul Cosmos al Expoziției Realizărilor Economiei Naționale, templul stalinist suprem închinat statului socialist, a atras peste 4.000 de persoane.

— Primul Gagarin a fost uimitor pentru că toată lumea și-l dorea atât de mult, explică Birman, care a organizat de atunci mai multe petreceri importante. Încercăm să amestecăm semiotica acestei lumi postmoderne și să aducem laolaltă diversele *tusovki*. E vorba despre autoerotism și despre un cod estetic absolut, pe care nu le-am avut niciodată în perioada sovietică.

Birman este copilăros, exuberant și plăcut; Haas are un profesionalism cosmopolit și o încredere fermă în sine. Stau de vorbă cu el în apartamentul lui moscovit, de lângă Piața Roșie, în timp ce soția lui americană pregătește cina.

— Bugetul pentru Primul Gagarin a fost de 12.000 de dolari, îmi explică. A trebuit să plătim pentru pază, muzică, DJ, chirie, pompieri. Am dat douăzeci de procente mafiei – o sumă mică, obținută după niște negocieri tăioase – și n-am realizat profit. Dar mi-am dovedit că acei oameni există, într-adevăr, în Moscova. M-am plimbat cu mașina în săptămânile anterioare petrecerii și când vedeam genul potrivit de oameni, le dădeam invitații. Am invitat 1.000 de prieteni pe gratis.

Am difuzat reclame la televizor în ziua petrecerii; erau în engleză, ca să sortăm publicul.

Primul Gagarin a fost ceva nemaivăzut până atunci în Moscova: laserele se reflectau în arhitectura impunătoare, în timp ce DJ din Occident mixau cele mai noi piese.

Haas plănuiește să deschidă un club în toamnă.

— Vii în Moscova din provincie, explică el. Ești ambițios; ești tânăr. Ce vezi? Succesul este în mâinile unor ditamai mafioții care conduc mașini scumpe, înconjurați de fete drăguțe. E o energie întunecată, diabolică. Vreau să deschid un club cu energie pozitivă, un loc pentru oameni curați cu trupuri sănătoase și minți istețe. Nu poți să aduci oamenii de partea energiei pozitive dacă ești hipiot; vreau un club pentru oameni ambițioși, în care se citește clar succesul. N-o să vând alcool acolo: băutura face lumea să se retragă într-o ceață, iar viețile noastre sunt suficient de încetoșate. O să am cel mai bun sistem de sunet, cea mai bună muzică și DJ nemaipomeniți. Și o să fie foarte ieftin. Asta e democrația: e pentru toată lumea, pentru noua Rusie.

Vreau să văd cluburile din Moscova. Îi menționez cinci nume lui Vladik Mamișev-Monroe, care o imită pe Marilyn și este un erou al televiziunii rusești underground.

— Mafioți, prostituate și câțiva oameni de afaceri, îmi spune.

Îl întreb de Diskoteka Lise, cel mai mare club din Moscova.

— O, nu, spune el. Sigur aveți locuri dintr-astea și în America, pline de femei georgiene greoaie, de vârstă mijlocie, cu părul decolorat, cu fard de ochi albastru și maiouri Lurex, zbenguindu-se fără pic de ritm pe cântece vechi de-ale lui Debbie Harry.

După ce-am încercat câteva locuri groaznice – la unul dintre ele, trei banane și trei băuturi m-au costat 95 de dolari – sunt disperat.

Însă la mijlocul lui aprilie, merg la noul club cu buget redus din Teatrul Ermitaj, al pictoriței Sveta Vickers, unde găsesc membri ai *tusovki*-urilor artistice și boeme, printre care oameni de televiziune, câțiva actori, pictori, conceptualiști și intelectuali. Camera mare din față are mese și scaune unde lumea poate să bea și să stea de vorbă; ringul de dans este chiar în sala de teatru. Mă întâlnesc cu mai mult de o sută de cunoscuți în prima jumătate de oră petrecută la Sveta; aici nu există străini.

— Aș veni cu plăcere aici în fiecare seară, îmi spune Tania Didenko, care e muzicolog și gazda programului *Silence Number Nine*, un talk show muzical la modă, difuzat noaptea târziu. Artistă Arișa Granțeva

se întreține cu admiratorii ei la o masă din colț. Niște pictori trec să mă salute, iar rapperul MC Pavlov bate ritmic în spătarul scaunului. Fac cunoștință cu un artist pe jumătate bulgar, pe jumătate elvețian, și cu un arhitect grec. Îl văd chiar și pe Aleksei Haas în partea cealaltă a camerei. Clubului nu i s-a făcut niciodată publicitate; lumea îl știe din auzite.

În mijlocul tuturor, Sveta râde.

— Știi, zice ea, am două mari avantaje față de toți ceilalți proprietari de cluburi. În primul rând, nici unul dintre ei nu e evreu! În al doilea rând, nici unul dintre ei nu e mamă!

Frumusețea clubului Svetei ține de ceva rusesc ce n-am întâlnit niciodată în cluburile din Vest. Ține de iubirea profetică și exuberantă pe care o simți pretutindeni, la fel de adevărată ca decorațiunile sau ca muzica.

— Știm cum să ne bucurăm, îmi spune un pictor tânăr. Am crescut cu imaginea părinților noștri suferind împreună. Moștenirea acelei dureri împărțite de comunitatea boemă trăiește în noi și ne face bucuria palpabilă.

Merg cu niște prieteni în vizită la Petliura pentru prima dată. Lângă Pușkinskaia, pe bulevardul Petrovski, ajungem la ceea ce pare a fi un șantier de construcții. Unul dintre noi împinge cu umărul într-o ușă ascunsă și intrăm într-o curte mare, dominată de o reproducere înaltă de zece metri după opera constructivistă a lui Vladimir Tatlin, *Monument pentru Internaționala a treia*.

— Am ajuns, îmi șoptește cineva.

Această clădire, care a fost cândva casa unui nobil, fiind apoi împărțită în apartamente comunale, este acum locuința lui Petliura. E un model exemplar de arhitectură rusească de secol XIX, o clădire neoclasică de un galben pal, înfricoșător de ponosită.

Trecem printr-o intrare și un hol zugrăvit în negru, cu graffiti-uri argintii. Batem la o ușă. Se deschide imediat la perete, iar dinăuntru străbat notele unui cântec al călugărilor tibetani și un miros greu, dulce-acrișor, de putregai, votcă și alcool etilic. Vedem șase oameni care stau în jurul unei mese și beau.

— Am venit să-l vedem pe Petliura, le spunem.

Unul din ei, artistul Garik Vinogradov, se oferă să ne conducă. Pășim printr-o sală mare de dans, acum goală, și ne îndreptăm către un bar. Pereții sunt îmbrăcați într-un colaj enorm, care include foste manechine sovietice, pe Barbara Bush, bărbați în pardesie fumând

mărci necunoscute de țigări, pe Audrey Hepburn și Madona Sixtină. La un capăt al sălii, o tablă neagră ne anunță care sunt prețurile. De-a lungul pereților, în loc de banchete, sunt înșirate televizoare sparte și măsuțe. Tolănit pe un televizor se află un bărbat, înalt cam de un metru și jumătate, cu un barbișon ce amintește de Lenin, purtând pantaloni roșu aprins și o jachetă rubinie mare și fără formă; împrejurul lui sunt strânși o grămadă de tineri și tinere.

— Pofțiți, luați loc, spune Petliura.

Casa lui a devenit un refugiu pentru suflete pierdute. Oameni care au fugit de acasă, care au probleme cu drogurile, care rătăcesc fără țință în această lume de după glasnost vin acasă la Petliura, unde găsesc o comunitate și un stil de viață.

— Toată lumea a luat-o razna cu glasnostul, spune Petliura disprețuitor. Înainte eram sclavii comuniștilor și ai KGB-ului, iar acum suntem sclavii democraților și ai capitaliștilor. Totul e o făcătură fără noimă. Casa mea e o evadare din toate astea.

Acum, în casa lui Petliura locuiesc 34 de oameni. El a crescut într-un orfelinat, și cunoștințele de acolo i-au prins bine: toată lumea are sarcini alocate prin rotație. Rezidenții trebuie să contribuie la curățenie, gătit și servit în egală măsură. „E ca în armată“, spun criticii din Moscova.

— Mai degrabă ca-ntr-un kibbutz, răspunde Petliura.

El singur decide cine rămâne aici și pentru cât timp.

— Sunt toate regulile mele, spune el, și cui nu-i place, îl invit să se ducă în altă parte.

Stălpul casei este o femeie pitică de origine poloneză, de vreo 65 de ani, pe nume Pani Bronia, care e mereu prin preajmă; soțul ei, care se crede Lenin, stă de pază afară.

Când mă duc a doua oară la Petliura, Lenin se plimbă prin curte, îmbrăcat în uniformă. Înăuntru, se strânge lumea; vreo 10 persoane beau la bar. O cameră de alături a fost transformată în „butic“, și rafturi întregi de haine sovietice vechi sunt de vânzare la prețuri mici. Cei care năvălesc în magazin sunt îmbrăcați în haine șic la mâna a doua și au un aer cumva punk. Mă duc spre partea casei unde stă Vinogradov, și acolo ascult muzică „experimentală“ cu multe incantații, puțină lumină ultravioletă și tămâie. Apoi mă duc să văd o expoziție cu lucrările unei locatari a casei, care a pictat o serie de tablouri intitulată *Basme nespuse*, ce înfățișează zebre și girafe plutind pe ghețari într-un peisaj arctic.

— Nu prea mă gândisem la artă, îmi spune ea, până când m-am mutat aici, acum vreo două luni.

Petliura are cea mai interesantă dintre squat-urile în care găsești artiști, baruri și săli de dans – dar în oraș sunt multe. În fiecare miercuri, la A Treia Cale, pe celălalt mal al râului, se dansează; încerc să merg într-o seară, dar mi se spune că e închis pentru câteva săptămâni, deoarece „violența a scăpat de sub control“. Violența?

— Huliganii din mafie, îmi spune bărbatul de la ușă.

Privesc la ruinele din jur.

— Aici nu e nimic de furat, îmi spune. N-avem nimic.

Și închide ușa.

Viața intelectuală

În Rusia, parcă toată lumea lansează o revistă. Dintre miile, la propriu, de reviste noi, cele mai multe sunt făcute prin fotocopiere (care era restricționată în timpul comunismului), unele sunt de larg consum, dar majoritatea nu au acest statut. Fiecare abordează un subiect anume: microbiologie, sfaturi despre afaceri, modă, artă. Cele mai multe au tiraje între 50 și 500 de exemplare.

Poate cea mai impresionată la ora actuală este *Kabinet*, creația unui grup de intelectuali din Petersburg. Fiecare număr trimestrial conține câteva sute de pagini cu texte filozofice dense, traduceri din critica occidentală, eseuri satirice și comentarii culturale înțepătoare; fiecare număr e ilustrat de câte un artist diferit din Petersburg.

Particip la o întâlnire de redacție a revistei, ce are loc în salonul arab al unui palat din secolul XVIII, unde artistul Timur Novikov are în momentul de față o expoziție de lucrări textile. Lumina e slabă, iar pe fundal se aude muzică orientală. Editorii revistei *Kabinet* – Viktor Mazin și Olesia Turkina – citesc cu voce tare un dialog nemai-pomenit de incitant, „în stilul lui Platon“, despre opera lui Timur. Printre cei 25 de membri ai comitetului se numără Timur; Irina Kuksinaite, artistă, actriță și model al revistei *Vogue*, care tocmai și-a deschis o expoziție într-un palat din apropiere; pictorul Georgi Gurianov; Evgheni Birman, care organizează petreceri rave; și alte personalități mondene ale lumii social-intelectuale.

Când se sfârșește lectura, grupul fumează hașis și bea vin de Xeres, dezbătând virtuțile traducerii lui Mazin din Paul de Man despre

sublimul hegelian. Mazin îmi spune că în ultimul timp a tradus mai multe cărți de teorie critică, fără intenția de a le publica, fiindcă vrea să le împărtășească cu prietenii lui. Irina Kuksinaite vorbește despre distincțiile semiotice dintre conceptul german de „patrie” și cel rusesc de „țară mamă”. Alții mă întreabă despre revizionismul lacanian din America și discută despre validitatea ideilor lui Maurice Merleau-Ponty, adept al stalinismului, ale cărui scrieri le traduc pentru următorul număr al revistei. Apoi trecem la subiectul petrecerii din seara aceea: cine vine, ce o să purtăm și ce muzică o să fie.

În Moscova, la sfârșitul unui dineu, un tânăr filolog recită poezii grecești futuriste din anii '30. Un alt invitat ripostează cu Maiakovski. Eu spun că acesta e un comportament neobișnuit pentru un dineu, conform standardelor americane.

— Păi și atunci cum vă păstrați tradiția lirică orală? mă întreabă un arhitect, în șoaptă.

Rock, pop și rap

De-a lungul anilor '70 și la începutul anilor '80, versurile cântecelor lui Akvarium, Kino sau Boris Grebenșikov înfățișau un stil de viață mai bun pentru sovietici. Muzica rock era un act de eroism, iar interpreții aveau legături strânse cu intelectualii. Muzicienii pop reprezentau cultura oficială; muzica lor era adesea difuzată la radio, dar popularitatea lor era suspectă și de obicei artificială.

Îl văd pe Boris Grebenșikov, care e pe cale să-și lanseze noul album. Odinioară albumele lui se vindeau cu milioanele; acum se așteaptă să vândă între 15.000 și 20.000.

— Acum a venit vremea muzicii pop rusești, îmi spune Irina Kuksinaite, fiindcă nimeni nu vrea altceva decât dolari și mușchi.

În Moscova, petrec o seară cu Artiom Troițki, director muzical al Televiziunii Naționale Ruse.

— Când eram mai tânăr, îmi spune (are 38 de ani), situația era nemaipomenit de simplă. Ei erau negri și noi eram albi. Noi simbolizam vigoarea și bunătatea într-o societate care era bicisnică și răuvoitoare. Tinerii aleg cel mai simplu lucru. Pentru noi, cel mai simplu lucru era să fii moral; în ziua de azi, cel mai simplu lucru e să trăiești bine. Pe vremea mea, erai un marginal pentru că sistemul nu-ți dădea altă variantă, așa că-ți exprimai politica prin rock. Acum, dacă vrei să faci

parte din politică, nu te oprește nimeni. Nu e interzis; e doar dezgustător. Dar despre asta nu prea poți să câști.

Remarcile lui explică într-o oarecare măsură mediocritatea noii muzici pop rusești. Unul dintre cele mai populare cântece anul acesta spune: „Ești o stewardesă pe nume Janna. Ești adorabilă și atrăgătoare. Ești stewardesa mea preferată.” Bogdan Titomir – sex-simbol masculin al Rusiei, idolul puștoaicelor – are un videoclip ce prezintă un șir de tineri ruși, îmbrăcați în echipamente și căști de fotbal american, încercând să danseze ca Michael Jackson. Liberalizarea economică a distrus industria muzicală rusească; doar câțiva norocoși își permit să înregistreze discuri, iar cântăreții precum Titomir obțin un profit doar din turnee fără sfârșit.

Toți impresarii marilor vedete pop sunt mână în mână cu mafia.

— Sunt bătut la cap cu mită tot timpul, spune Troitski. Mi se oferă sute de dolari ca să le difuzez videoclipul o singură dată. Un omolog al meu de la unul dintre canalele comerciale a fost ucis acum câteva săptămâni. Eu nu primesc mită – e o parte din mentalitatea mea nobilă și de modă veche –, așa că n-am fost amenințat cu moartea decât o dată. Impresarii mor pe capete.

Iau cina cu rapperul MC Pavlov, pe care îl știu de când era în trupa rock Zvuki Mu. Pavlov se ține departe de scena pop serioasă, dar noua lui trupă face videoclipuri, iar albumele lui au fost lansate; concertele sale sunt din ce în ce mai populare, și până și Titomir a recunoscut că Pavlov este singurul artist rap adevărat din toată țara.

— Nu m-ar deranja să devin faimos la nivel național, îmi spune el, dar nu vreau să mă amestec în infracțiuni. Mi-ar plăcea să mă sponsorizeze niște corporații.

Pavlov e pentru elita culturală, pentru cei *supercool*; a cântat la petrecerea intitulată Primul Gagarin.

— Pe rockul eroic rusesc, zice Pavlov, nu puteai să dansezi. Am vrut să aducem niște distracție în țara asta. Cântăm ceva rap, ceva house, ceva R&B și ceva jazz.

MC Pavlov aparține unui gen muzical rusesc eclectic, bazat pe idei occidentale, însă complet diferit de tot ce se ascultă în Occident. E înalt, cu ochii albaștri și ras în cap, și poartă o pălărioară pătrătoasă, haine largi de rapper, câteva inele și câteva coliere exotice.

— Noi nu suntem din ghetouri. Știm asta. Nu ne interesează să vorbim despre politică, ca rapul american sau rockul rusesc; nu vrem să cântăm despre cum nu se găsesc cârnați la magazin. Cântăm rap

în general în engleză, pentru că în rusă rapul sună stupid. Inventez o limbă, ca să zic așa, cu cuvinte englezești și gramatică rusă.

Muzica lui Pavlov este bună de dans, cu ritmuri puternice și mixaje grozave. Are un fel de farmec autentic care în Rusia nu se găsește ușor.

— Aș zice că dacă avem niște îngrijorări de transmis, sunt mai degrabă spirituale decât politice. Suntem vegetarieni, împotriva violenței, a drogurilor, a băuturii, ne plac sufletele pure. Urmăm învățăturile lui Buddha. Vesticii își fac griji pentru politica din Rusia, dar noi încă n-am ajuns în punctul acela. Întâi înveți oamenii să fie oameni și abia apoi poate te apuci de politică.

În seara următoare, iau cina cu pictorul moscovit Sergei Volkov.

— Când îi văd pe tinerii ăștia încercând să-i imite pe rapperii americani, îmi spune, am aceeași senzație pe care a-i avea-o tu dacă te-ai duce în Harlem într-o zi și i-ai găsi pe toți de acolo îmbrăcați în dansatori ucraineni, zdrăngănind la balalaică.

Homosexualitatea anilor '90

Viața homosexualilor din Rusia este într-o măsură mai bună decât era în trecut. Chiar și fără legile anti-sodomie, „activiștii ăia ciudați sunt singurii care chiar se duc și vorbesc despre identitatea lor sexuală peste tot“, îmi spune un prieten gay. „Și fac asta doar de dragul atenției pe care o primesc din Vest; activismul de aici se petrece doar pentru că vesticii îi împing pe ruși de la spate.“

Aceasta pare să fie părerea majorității. Nici măcar celebritățile care sunt în mod vădit gay nu recunosc asta în public. Artistul Timur Novikov, din Petersburg, lucrează de ani buni cu subiecte gay. Între patru ochi, spune că o parte din frumusețea homosexualității stă în caracterul său ascuns; într-un interviu televizat, neagă orice sugestie că ar putea fi gay. Serghei Penkin, un cântăreț pop căruia i se spune uneori Boy George al Rusiei, cântă adesea în singurul club gay din Moscova; însă la televizor și el spune că e heterosexual.

— Nu vreau să fac parte dintr-o subcultură, spune Valera Katsuba, artist și fotograf din Sankt-Petersburg. Știu că asta e la modă în Vest, dar, deși în general aleg să mă culc cu bărbați gay, nu înseamnă că vreau să fiu neapărat în grupul lor social.

Anul acesta, a apărut în Rusia romanul *Giovanni's Room*, de James Baldwin. Filmul *Partener de viață* a fost difuzat la televizor, în urma unei sponsorizări private.

— Eram în vizită la familia mea, în orașelul din Belarus în care am crescut, îmi zice Katsuba. Și ne uitam la televizor și deodată începe filmul ăsta. „Uite“, a spus mama, „e despre homosexuali“. M-a surprins chiar și faptul că știa acel cuvânt. Am întrebat-o ce părere are și mi-a spus: „Dacă ei sunt fericiți, n-am nimic împotrivă.“ Nimeni n-ar fi zis asta acum 10 ani.

Unii dintre prietenii mei, atât hetero, cât și homosexuali, sunt de acord că majoritatea oamenilor de aici au probleme mai mari pe cap.

— Aceștia se întreabă dacă Federația Rusă e pe cale să se destrame, spune unul dintre ei.

— Sau dacă mafia controlează toată țara, spune un altul.

— Le e teamă că n-o să aibă bani pentru mâncare luna viitoare, adaugă un bărbat heterosexual. Chiar nu le pasă câtuși de puțin dacă unii bărbați se culcă cu alți bărbați.

Petrec o după-amiază cu Kevin Gardner, un activist american preocupat de conștientizarea efectelor bolii SIDA.

— Sunt multe grupări gay, spune el, o organizație specială pentru gay cu tulburări de auz, câteva servicii matrimoniale pentru gay și multe ziare gay. Vezi anunțuri personale pentru homosexuali în ziarele de largă circulație. Există un grup de teatru gay și o chestie care se cheamă Fundația Curcubeu pentru Reabilitarea Socială a Homosexualilor și Lesbienelor. Pamiat – un grup neofascist – este încă opus persoanelor gay, dar curentul de opinie se îndreaptă, cu siguranță, spre liberalizare, cel puțin în orașele mari. Iar homosexualii chiar se îngheșuie să vină la Moscova. Dar încă există multă ură de sine, depresie și sinucideri.

Un prieten îmi spune:

— Eu îmi găsesc altundeva sentimentul de comunitate. Rușii sunt oameni foarte romantici, dar nu și foarte sexuali. Intoleranța îi împinge pe oameni spre sinucidere, însă toleranța n-o să ne ademenească în fantezia asta vestică a subculturii și a stilului de viață gay.

Păstrarea credinței

Merg la biserică în Sankt-Petersburg, la Catedrala Izamilovski, pe care guvernul sovietic o folosea drept grânar. A fost curățată și restaurată, iar acum se țin din nou slujbe acolo. Printre enoriași se numără și un grup restrâns de tineri.

— Vin aici din motive estetice, îmi spune unul dintre tineri. Cred că religia noastră ortodoxă este foarte frumoasă, dar bineînțeles că nu cred în ea.

Însă alții cred cu adevărat. În Moscova, petrec o după-amiaza cu Mașa Ovcinnikova, o artistă la aproape 30 de ani, a cărei operă are o însemnătate religioasă deosebită.

— Biserica este viața mea, îmi spune. Singurul lucru important. Înainte de glasnost, trebuia să suferi ca să faci parte din biserică; nu veneau decât credincioșii adevărați. Acum lumea ni se alătură în număr extrem de mare. Câțiva dintre ei sunt, într-adevăr, plini de credință, dar majoritatea vin pentru că confundă filozofia bisericii cu ideologia. În copilărie, se așteptau să primească ideologie, o cunoșteau de la părinți. Dar vin fără să înțeleagă, sperând doar să li se dea niște porunci absolute. Aceasta este tragedia bisericii noastre. Oamenii aceștia nu văd diferența dintre doctrină și totalitarism.

Asemenea oameni au fost și primii care s-au lăsat convinși de valurile de evangheliști americani care s-au răspândit în ultima vreme prin Rusia, publicând reclame mari și vulgare, promițând răspunsuri la întrebările unei societăți bolnave.

Biserica Ortodoxă s-a autoexclus din viața și politica rusească în perioada comunistă.

— Eu am fost botezată la 19 ani, explică Ovcinnikova. Mă considerasem mereu în afara societății: era un fel de autism. Oamenii dinăuntrul Bisericii nu se adaptaseră niciodată la interacțiunile societății. Nou-veniții în sânul Bisericii sunt îndeosebi cei care nu au satisfacții economice sau plăceri în viața lor personală. Vin la biserică pentru că aceasta nu pune preț pe astfel de lucruri, fără să înțeleagă pe ce pune, de fapt, preț.

Anumiți membri ai Bisericii fac din religie o piatră de temelie pentru naționalismul lor de dreapta.

— Biserica nu trebuie să se implice în chestiuni lumești, îmi spune Ovcinnikova. Nu este o organizație politică.

Biserica încurajează înclinația rusească spre pasivitate.

— O viață bună este un dar de la Dumnezeu, spune Ovcinnikova. E prostește să încerci să ajungi la asta tu însuși.

Biserica a dat naștere și la intoleranță și bigotism.

— Tu nu vei fi mântuit, îmi mai spune Ovcinnikova cu compătimire, fiindcă tu nu faci parte din biserică noastră.

Tinerii afaceriști

Oriunde privești, vezi noi capitaliști, tineri afaceriști, bancheri și agenți de bursă. Îi vezi la costum și cravată, cu tunsori îngrijite, arătând prezentabil, dar nebirocratic. E un stil nou în Moscova. Puțini dintre acești tineri profesioniști urbani (*yuppies*) sunt implicați în producție, care este încă dominată de stat și încălțată în birocrație.

— Noi facem doar comerț și investiții, mutând dintr-o mână în alta ceea ce există deja, spune Iaroslav Paciughin, un tânăr de 25 de ani care lucrează ca expert și consultant financiar la firma comercială privată Fundația pentru Privatizarea Industriei Statului prin Investiții Internaționale. Apoi adaugă:

— Câștig mult mai mult decât părinții mei. Mi-e rușine de asta; ei sunt amândoi profesioniști realizați. Dar cei din generația lor nu mai pot învăța acum lucrurile necesare pentru a funcționa într-o lume capitalistă. Pentru noi, structurile de bază ale capitalismului nu prezintă probleme. Ne-am prins cu toții cum merg lucrurile.

Ezită.

— Desigur, ceea ce încă nu înțelegem este democrația.

Stau de vorbă cu Igor Gherasimov care, la vârsta de 24 de ani, este directorul general al Inkomtrust, o filială a mării Inkombank. Este responsabil de investițiile de fonduri private, pe care le plasează în proprietăți imobiliare și valută.

— De obicei, primesc bani pe care să-i investesc pentru o perioadă cuprinsă între o lună și trei luni, spune el. Nimeni nu are destulă încredere în economie încât să se despartă de banii săi pentru o perioadă mai lungă. Așa că este imposibil să investești în industrie și construcții. Pe lângă asta, inflația noastră te paralizează. Ceea ce fac eu e important. Este datoria mea morală să continui să fiu om de afaceri, să ajut Rusia să se dezvolte. N-aș mai putea să pornesc acum pe un alt drum. Bineînțeles, fac asta și pentru binele meu; mi-ar plăcea un apartament frumos, o casă la țară, o mașină, poate chiar o mașină Lincoln Town. Dar cu cât adun mai multe pentru mine, cu atât ajut Rusia mai mult.

Bogătașii Rusiei sunt diferiți

În timp ce acești afaceriști alcătuiesc o clasă de *yuppies*, alții constituie o aristocrație financiară, milionarii în dolari, *nouveaux riches*. La un capăt al continuumului se află afacerile pure; spre mijloc, afacerile dominate de prezența mafiei; mai departe, activitatea mafiotă bazată pe afaceri; iar la capătul opus, activitatea mafiotă pură. Mulți dintre cei foarte bogați se află la capătul mafiot al spectrului, însă nu toți. Cu toate astea, pentru a avea succes la capătul onest al spectrului, trebuie să știi să te descurci cu amenințările mafiei, din moment ce nu poți să scapi de acestea.

Mă duc să-l cunosc pe Iuri Begalov, care deține, împreună cu doi parteneri, Kvant International, o companie a cărei cifră de afaceri anul trecut, mi s-a spus, a fost de un miliard de dolari. Are 30 de ani; am auzit că e sincer și sofisticat. În biroul său din Profsoiuznaia, un loc destul de modest, poartă o geacă de cașmir, pantaloni cu dungă, o cravată Hermès și un ceas Patek Philippe. Porsche-ul său e parcat afară. La început, ne așezăm la discuție într-o cameră înghesuită, cu aspect sovietic; apoi traversăm coridorul spre o sală de conferințe, unde luăm loc la o masă mare, acoperită cu o pânză curată, cu porțelanuri englezești și argintărie masivă. Ospătarii ne servesc un prânz cu cinci feluri de mâncare georgiană rafinată, împreună cu diverse vinuri. Begalov este armean, dar a crescut în Georgia; a importat o întreagă bucătărie georgiană, găzduită în complexul de birouri.

— Ca să începi o afacere în țara asta, ai nevoie de relații mai presus de orice, spune Begalov. Așadar, pentru că partenerii mei sunt amândoi fizicieni, am pus bazele unei firme care se specializează în utilizări comerciale ale cercetărilor științifice. Am pornit încotro ne-au ghidat relațiile noastre; orice activitate era în regulă atâta timp cât era profitabilă.

Când s-a deschis Bursa din Moscova, Begalov a înțeles că acesta era noul val de oportunități, a făcut imediat un împrumut la bancă (pe atunci împrumuturile erau ceva foarte nou) și a plătit taxa de membru. Bursa din Moscova funcționează după niște reguli stranii și obscure.

— Mi-am asumat un risc incredibil de mare, spune el, și singurul meu avantaj concret a fost că avusesem răbdarea de a înțelege practicile comerciale rusești și legile din Rusia, ceea ce aproape nimeni altcineva nu se obosise să facă.

Un sociolog rus pe care îl cunosc mi-a zis:

— Oportunitățile din țara asta sunt complet irosite pe ruși.

Aveam să aud aceeași idee repetată la nesfârșit. Begalov a stat cu ochii pe tendința de privatizare din Siberia, și când a auzit că s-a deschis o bursă de mărfuri în Tiumen, a plătit ca să devină membru. Industria petrolului era condusă de stat și era colosal de ineficace: sondele statului dădeau petrolul rafinăriilor statului, care apoi îl vindeau fabricilor statului. Begalov a mers la directorul unei fabrici din Moscova și a obținut un mandat pentru cumpărarea petrolului, apoi a cumpărat tot petrolul listat la bursă. Membrii bursei au dat telefoane prin oraș ca să facă rost de mai mult petrol, iar Begalov l-a cumpărat și pe acela, stabilindu-și astfel autoritatea pe piața de petrol.

Begalov a devenit o forță dominantă în piața petrolului siberian, ajutând-o să intre în comerțul mondial. Inițial, afacerea lui nu era inclusă în legea impozitelor, așa că activitatea sa era complet nereglementată; legea comercială din Rusia este atât de nouă, atât de încălțată și atât de prost construită, încât o persoană cu cap încă poate s-o ocolească.

— Nu mă frământă dacă fac sau nu un bine pentru societate, îmi spune Begalov. Mi-a fost relativ ușor să am succes în acest context. E surprinzător cât de puțină competiție există.

Aidan Salkhova este proprietara și directoarea Galeriei Aidan. Într-o oarecare măsură, ea întruchipează tot ce e mai bun din noua Rusie: inteligentă, frumoasă, sofisticată, educată, cu relații importante și în Est, și în Vest. Ea însăși este o pictoriță talentată, iar galeria ei are un aer elegant, desăvârșit, pe care rar îl găsești în Moscova. Expune mulți dintre cei mai buni artiști ai orașului și le vinde operele cunoscătorilor ruși și colecționarilor străini.

— Mă consider o persoană care încearcă să educe acest popor, spune ea. Au bani, dar deseori n-au nici cea mai vagă idee ce să facă cu ei. Își cumpără mașini. Își cumpără apartamente. Organizează petreceri extravagante cu muzică țigănească. Iar după aceea, au nevoie de cineva care să le arate ce e frumosul, cum să trăiască bine. E ca în țara ta, dar totul se petrece mult mai rapid. Întâi faci rost de bani, apoi vrei putere, apoi vrei bun-gust. Cineva trebuie să aducă bogățiile noastre culturale la acești oameni puternici, proaspăt îmbogățiți. E o responsabilitate socială.

Merg la o expoziție a colecției Rinaco, la Sediul Central al Artiștilor din Moscova.

— Oamenii ăștia au nevoie unul de celălalt, îmi spune coordonatoarea expoziției, Olga Sviblova. Toată lumea primea bani și cultură de la statul sovietic, sub forma unei diete obligatorii, dar acum cultura este scumpă și atrăgătoare; oamenii trebuie să interacționeze unul cu celălalt ca să obțină aceste lucruri.

— Așa e, spune Serghei Volkov. În ziua de astăzi, afaceriștii „sofisticați“ cheamă artiștii în același fel în care cei nesofisticați cheamă dansatoarele.

O viață infrațională

Nu poți să eviți mafia din Rusia. Nimic nu se petrece fără știința și implicarea lor; ei au legături strânse cu statul, cu afaceriștii, cu armata, chiar și cu lumea artei. Sunt la fel de vizibili cum erau birocrații în sistemul sovietic: le vezi mașinile – modele occidentale de top, fără numere de înmatriculare. Cei mai mulți au un aspect lustruit, dar meschin, după care îi recunoști cu ușurință. Bărbații sunt lați în umeri și tind să stea cu picioarele depărtate și cu gâtul înainte, într-o postură pe care rușii o numesc „taurul“. Femeile sunt de regulă drăguțe, îmbrăcate în haine scumpe și complet tăcute. Mafia din Rusia crește cu o rată incredibilă și din ce în ce mai mulți tineri se hotărăsc să i se alăture.

— Cândva, în Leningrad era la modă ca iubitul tău să fie artist, cântăreț rock sau jurnalist, spune Irina Kuksinaite. Acum fetele frumoase caută mafioți.

Una dintre cunoștințele mele din interiorul mafiei, un moscovit de 32 de ani, îmi spune:

— Știi că, la noi în țară, guvernul nu oferă nici un fel de structură sau control. Fără lucrurile astea, națiunea se destramă. Mafia e singurul lucru care ține țara asta pe picioare. Noi oferim structură, iar atunci când preluăm o afacere, cea afacere merge bine. E o muncă nobilă. Un tânăr ambițios, cineva care vrea să aibă un impact în societate, ar fi un cretin dacă ar crede că poate face asta din parlament. Dacă e deștept, o să se alăture mafiei.

Cunoștința mea este un tip extrem de fermecător și serviabil. Îmi arată ce mafie etnică (există șapte grupări majore) domină fiecare zonă și îmi oferă un fel de structură ideologică prin care să înțeleg diversele activități ale mafiei. El, personal, „preia“ companii, investește bani în ele, apoi pune la conducere „oameni destoinici“.

— Bineînțeles că la început eram toți infractori de rând, îmi spune el. Dar, cu timpul, depășești asta. Din mafie fac parte majoritatea oamenilor inteligenți din țară.

El a devenit un protector al culturii.

— Câteodată nu prea știu cum să-mi cheltuiesc toți banii. Și îmi face mare plăcere să mă învârt în cercuri diferite. Mulți membri ai mafiei se plictisesc de tovărășia altor mafioți, motiv pentru care idealul nostru este să facem parte dintr-un *tusovki* diferit.

Iar pe artiști îi încântă acest patronaj.

— Ne distrăm tare mult în *tusovka* mafiei, zice el, și râdem mult. Când dai de necaz, familia te ajută; am fost în închisoare în Finlanda, iar ei m-au eliberat. Dar sunt și dezavantaje.

Mai târziu, aflu că partenerul lui a fost ucis cu brutalitate în urmă cu câteva săptămâni din cauza unei neînțelegeri cu o altă mafie etnică, neînțelegere ce a început atunci când soția partenerului, destul de beată, făcuse comentarii jignitoare într-un restaurant.

Un alt mafiot pe care-l cunosc a fost implicat în trafic de droguri la nivel internațional. Are 25 de ani și este atrăgător, nemaipomenit de elocvent și distractiv. Este expert în cheltuirea banilor: organizează petreceri, cumpără artă pentru mafioți, creează legături valoroase. Vorbește limba engleză excelent și a citit o gamă surprinzătoare de cărți.

— Asta le place la mine capilor mafiei, îmi spune. Acum câțiva ani, când crima organizată abia începea să se desfășoare pe deplin, ei erau niște parveniți ordinari. Dar apoi au văzut toate filmele americane de la Hollywood despre mafia italiană. *Nașul* și celelalte. Și s-au hotărât că le place ideea asta de a fi extrem de rafinați și de politicoși. Deși, bineînțeles, încă există acel element vulgar, mai ales când vine vorba de treburi murdare.

— Adică de ucis oameni? întreb.

— Și tu te-ai uitat la o mulțime de filme. Bineînțeles că există uci-gași plătiți, dar e ceva extrem de demodat în cercurile sofisticate. Aceiași tipi care se omorau unul pe celălalt cu câțiva ani în urmă sunt implicați acum în activități financiare, care sunt mult mai plăcute și mai profitabile, o muncă mai de birou. Cât despre partea cu ucisul din toată treaba asta, oamenii care fac așa ceva sunt, de fapt, foarte respingători.

Ies în oraș de mai multe ori cu o altă cunoștință, care face parte din mafia azeră. În prima noapte, mergem la un restaurant scump, într-un hotel al unui renumit lanț hotelier occidental. Ne așezăm la cea mai

bună masă, cu niște „grei“; unul dintre ei scoate o bilă de hașiș, mare cât o minge de baseball, și începe să ruleze jointuri. Sunt puțin uimit.

— Crezi că e o idee bună să fumăm hașiș în mijlocul restaurantului? întreb. Știi, e un hotel occidental.

Râde.

— Prietenul meu întreabă dacă te deranjează că vom fuma aici, îmi spune acesta managerului hotelului, gesticulând cu apatie spre bila de hașiș.

— Chiar vă rog, spune managerul, destul de galben la față. Fumați în voie. Puteți să faceți ce doriți.

Ne zâmbește cu sfială.

Câteva zile mai târziu, la o petrecere, unul dintre tinerii mafioți se oferă să mă prezinte șefului său, un bărbat îndesat cu părul blond și o barbă neîngrijită. Avem o conversație plăcută despre mașini. Speră că am aflat lucruri interesante.

— Mafia noastră este cea mai bună, îmi spune.

— Dar tu cu ce te ocupi, mai precis? întreb eu vesel.

Ochii i se îngustează.

— Știi, îmi pari un tip foarte de treabă și am auzit despre proiectul tău de aici, iar dacă unii dintre băieți vor să vorbească cu tine, asta e treaba lor. Dar eu cred că trebuie să ai grijă. Chiar nu aș vrea să ți se întâmple ceva neplăcut.

Îmi zâmbește cu subînțeleș.

Am auzit de curând povestea unui jurnalist leton care investiga activitățile mafiei, când a dispărut; l-au găsit mort într-o alee, cu șapte gloanțe în corp. Această imagine nu mă consolează deloc.

— Acum am o întrebare pentru tine. Și sper că știi răspunsul potrivit.

Șeful își coboară glasul, conspirativ.

— Am o problemă cu care m-ar putea ajuta cineva din Vest.

Mă cuprinde spaima; așa te acaparează lumea infracțională.

— Am mari probleme cu mătreața, îmi spune el, și voiam să știu dacă șamponul Head and Shoulders din America chiar are efect sau dacă poți să-mi trimiți altceva de la tine din țară.

Cu puțin timp înainte să părăsesc Moscova, iau cina cu el. A decis că sunt un tip în regulă, în urma sfaturilor mele despre șampoane. Discutăm despre politică, restaurante și modă.

— Ai avut o călătorie plăcută? mă întreabă.

Am avut.

— Ai avut ceva probleme cu lumea din Moscova?

— Nimic care merită să fie amintit.

— Știi, îmi spune cu un zâmbet larg, în țara noastră, un ucigaș plătit costă doar 20 de dolari. Pot să mă ocup de asta pentru tine, dacă vrei.

Îl asigur că nu am nevoie de astfel de servicii.

— Ei bine – îmi dă cartea lui de vizită – uite numerele mele de telefon. Dacă ai probleme în America, poți să mă suni tot pe mine. Un ucigaș plătit pentru New York costă 20 de dolari, plus biletele de avion, plus prețul unei nopți la hotel.

Politica schimbării?

În ierarhia rigidă a sistemului comunist doar cei în vârstă puteau ocupa poziții importante în structurile politice sovietice. Politicienii mai tineri, indiferent de ambițiile lor, operau în limitele impuse de birocrație, ferindu-se de la abateri și exercitându-și bruma de putere pe care o aveau în funcție de indicațiile superiorilor.

Ideea că membrii generației mai tinere pot ocupa poziții însemnate în politica rusească este încă nouă.

— Până și democraților convinși care spun că vor schimbare – îmi explică Romuald Krilov, în vârstă de 30 de ani, șef al departamentului de artă și cultură pentru districtul central din Moscova – li se pare nefiresc să mă vadă într-o funcție publică înaltă. Ar prefera să vadă un bărbat de 60 de ani căruia nu-i pasă de artă sau cultură. Așa s-au obișnuit.

Această tradiție e de sute de ori mai puternică în guvernul național. Scurtul mandat de prim-ministru al lui Igor Gaidar le-a demonstrat rușilor că noile măsuri pot veni din partea tinerilor. Măsurile lui Gaidar erau șocante în mod voit; generația mai tânără din politica rusească este de o varietate nemaipomenită în ce privește limbajul și politicile promovate, însă par cu toții sătui de ideea de utopie. În Occident, tinerii politicieni vorbesc despre măsuri radicale, în timp ce politicienii mai în vârstă sunt împăciuitori; în Rusia este cumva pe dos. Însă elementul comic și totodată îngrijorător este faptul că această tendință spre moderație nu pare să decurgă dintr-un spirit de cooperare, ci mai degrabă din conștientizarea generală a faptului că o retorică a compromisului este cea mai bună cale spre putere.

Este imposibil să identifice indivizii care vor fi la putere peste trei ani de zile, dar este posibil să studiezi caracterul acestei generații în

ansamblu, să încerci să înțelegi ce fel de tineri au decis să intre în lupta politică, prin ce mijloace și de ce. În jur de 25 de oameni cu vârsta sub 40 de ani contribuie la definirea unei voci tinere în politica rusească, și încă vreo câteva sute le calcă pe urme. Varietatea părerilor și a abilităților acestora poate fi într-o câțva înfățișată studiindu-i cu atenție pe trei dintre ei: Andrei L. Golovin, deputat al poporului și președinte al facțiunii Smena–Noua Politică; Aleksandr A. Kiseliiov, președinte al comitetului executiv al Mișcării Rusești pentru Reformă Democratică; și Serghei B. Stankevici, consilier al președintelui Rusiei în afaceri externe.

Andrei Golovin menține ceea ce el numește o poziție centristă. Politica rusească tinde să se desfășoare în termeni extremiști, iar ideea unui partid de centru îmi stârnește curiozitatea.

— Cei care își spun democrați, zice el, sunt radicaliști, radicaliști de stânga. Guvernul vostru îi susține deoarece crede că, în caz contrar, dreapta va prelua controlul. Dar, de fapt, noi suntem mai apropiați de voi și de interesele voastre naționale decât acei radicaliști. Când Clinton a fost ales președinte, am crezut că el va observa și va înțelege asta; ne-a dezamăgit atât de mult faptul că a continuat politica externă paranoică a președintelui Bush. Oare nu vede că interesele rusești, americane și internaționale sunt toate de centru, într-o zonă mediată și controlată? Nu roșii sau albaștrii sunt pericolul, ci însăși lupta nesfârșită a extremelor.

Golovin, care are în jur de 35 de ani, dă dovadă de o aroganță care se învecinează uneori cu disprețul, dar argumentele lui sunt captivante. Cu cinci ani în urmă, lucra ca fizician la un institut de cercetare. Odată cu perestroika, s-a reorientat spre o funcție în guvern. Îmi descrie în linii mari politicile sale militare, economice și civile; centrismul lui îmi amintește mai presus de toate de socialismul suedez.

— La voi în țară, vorbiți despre un guvern stabil care să reprezinte clasa de mijloc, spune el. Noi, cei din Smena, suntem guvernul clasei de mijloc.

Îl întreb:

— Dar există cu adevărat o clasă de mijloc în Rusia? Crezi că poporul chiar își dorește un compromis? Care sunt alegătorii voștri?

— Dacă am fi noi la putere, ar exista o clasă de mijloc și aceasta și-ar dori un compromis. Dacă ajungem la putere, ne va susține toată lumea. Și ne vom descotorosi de aceste reforme economice dezastruoase, ca să lăsăm clasa de mijloc să iasă din nou la iveală.

Subliniez că nu asta este ordinea obișnuită a evenimentelor într-un sistem democratic și că ar trebui să ai sprijin înainte să fii ales.

— Ei bine, spune el, în țara asta nu există libertate a presei. Presa de stânga este susținută de guvernul nostru; la fel și presa de dreapta, deoarece frica de dreapta împinge sprijinul spre stânga. Noi nu avem parte de astfel de jocuri mediatice. E greu să faci PR prea melodramatic când ai o poziție de centru; nu te captivează. Radicaliștii, comuniștii și fasciștii erau cândva toți în același partid, așa că toți au o mentalitate bolșevică. Noi suntem curați. Noi n-am luat niciodată parte la birocrăția sovietică. Mă înspăimântă mișcarea de aici către un soi de situație sud-americană, în care gloata împarte puterea, iar guvernul este constrâns de anumite interese ilicite.

Apoi chipul i se înduplecă.

— Aceasta este o mare civilizație.

Arată cu mâna afară, pe fereastră.

— Avem capacitatea de a interacționa într-o manieră civilizată. De ce să ne voteze lumea? Fiindcă suntem inteligenți și onorabili. Tipărește-mi poza și biografia lângă poza și biografia lui Elțin și întreabă-te cine a dus o viață bună, devotată serviciilor publice, și cine e un comunist bătrân, vârat până-n gât în corupție și într-o ideologie nechibzuită? Vrem să punem bazele unor legi juste. În 15 ani, când voi fi președinte, bolșevismul și extremismul vor fi dispărut.

Golovin este elocvent și emoționant, dar dă dovadă de un dispreț curios față de realitățile țării lui. Nu pare să înțeleagă că nu poți impune unei întregi societăți să fie politicoasă. Vorbește mult despre cum pragmatismul trebuie să ia locul ideologiei, dar nu recunoaște baza ideologică esențială a pragmatismului său, care a fost gândit astfel încât să creeze o societate pragmatică acolo unde, la ora actuală, nu există una.

— Va fi nevoie de mult timp ca să dezvățăm societatea de ideologie, spune el, în aparență fără să-și dea seama că un program prin care scapi o societate de o ideologie este, în cele din urmă, foarte ideologic.

Cu descrierea „radicaliștilor” drept „bolșevici” a lui Golovin răsunându-mi în urechi, merg să-l întâlnesc pe Aleksandr A. Kiseliiov, a cărui încredere pătimasă în democrație este lipsită de afectare. Însă, dacă Kiseliiov ar fi fost activ acum 30 de ani, fără îndoială că ar fi susținut cauza comunistă cu aceeași convingere; într-adevăr, era o persoană influentă în Komsomol (organizația de tineret a Partidului Comunist), pe vremea când era adolescent în Volgograd, iar Partidul Comunist

era încă Partidul Comunist. Când ne întâlnim, Kiseliiov poartă un costum azuriu care, dacă ar fi cu șase numere mai mare, i-ar fi putut aparține cu ușurință lui Brejnev; arată ca un „birocrat tipic”. Îmi răspunde în mod repetat la întrebări concrete spunând: „Avem nevoie de democrație pentru ca oamenii să fie puternici” sau „Trebuie să-i întrebăm pe oameni în ce fel de stat își doresc să trăiască și apoi să-l construim în mod corespunzător.”

Mișcarea pentru Reformă Democratică, pe care o conduce, este rămășița mașinăriei politice care l-a propulsat pe Elțin la putere și în momentul de față este mai apropiată de statutul de partid politic decât orice altceva în Rusia. Răspunsurile lui Kiseliiov la întrebările mele, mai ales după claritatea pățimașă a lui Golovin, îmi par nesincere și banale. Mă îmbrobodește cu statistici. Îl întreb dacă majoritatea poporului rus vrea măcar o democrație, de orice fel, iar el arată nedumerit și se avântă în detaliile dezbaterii parlamentare de săptămâna trecută. Nu are nici un fel de impuls către gândirea abstractă sau către întrebări de ansamblu.

Kiseliiov este unul dintre susținătorii unei noi constituții; de fapt, proiectul unei noi constituții este rațiunea de a fi a mișcării sale.

— Vom impune parlamentului și poporului această constituție democratică, spune Kiseliiov. Și apoi Elțin o va explica poporului, iar atunci când îi vor auzi explicația, vor înțelege că este bună.

Fac un comentariu cum că acest plan nu corespunde legilor în vigoare.

— Ei bine, îmi zice Kiseliiov, dacă vrei, poți să-l critici pe Elțin pentru încălcarea legii, dar de fapt o încalcă toată lumea. Constituția actuală e atât de proastă, încât majoritatea oamenilor nici n-o bagă în seamă.

Îmi petrec după-amiaza cu Serghei B. Stankevici, consilierul lui Elțin în afaceri externe. Politica rusească este imprevizibilă, dar caracterul iese în evidență; dintre cei trei bărbați, acesta este singurul care ar putea conduce o țară. În momentul de față, este nepopular și a rupt legăturile cu diversele mișcări care l-ar fi ajutat să aibă mai mult succes, dar în Rusia poți deveni din nepopular popular în câteva ore, iar Stankevici a avut momente de mare popularitate. De curând, s-a distanțat de Elțin, însă și-a păstrat biroul din Kremlin și poziția oficială. În trecut, când Elțin se comporta ciudat și imprevizibil, Stankevici era cel care trebuia să dea explicații.

Stankevici nu are nici idealismul pragmatic, nici trecutul impecabil al lui Golovin, și nu este nici lipsit de limbajul tipic comunist. A fost

acuzat adeseori de politici murdare și a fost în prim-planul unui mic scandal anul trecut, când o mare parte din banii guvernului au mers la un festival de muzică cvasi-inexistent. Se spune că și-a folosit influența pentru a face rost de apartamente pentru familia sa și a pentru a obține alte favoruri deosebite.

— Te întâlnești cu Stankevici? m-a întrebat un prieten din vechea lume a artei underground. Ai grijă să faci o baie după.

Dar Stankevici are o alură de competență extraordinară; stând în biroul lui mare din Kremlin, m-am simțit sedus de ideea că politica este ceva simplu. Își urmărește viziunea politică știind cu siguranță că genul lui de democrație va fi benefic nu doar pentru Rusia, ci și pentru sine.

— Reformele din țara asta au venit în valuri, spune el. Primul a fost valul lui Gorbaciov, care a început în 1985, și-a atins apogeul cu perestroika și și-a început declinul odată cu alegerea lui Boris Elțin ca președinte al Federației Ruse. Scopurile acestui prim val au fost de a introduce alegerile controlate și libertatea de exprimare controlată, păstrând în același timp sistemul și controlul Partidului Comunist. Aceste scopuri au fost atinse. Dar conducătorii primului val n-au reușit să introducă o nouă paradigmă politică sau intelectuală, așa că au pierdut puterea.

Al doilea val a fost valul lui Elțin, care a inclus oameni precum Andrei Saharov, iar scopul acestuia a fost să îndepărteze ideologia comunistă din poziția sa predominantă și să pună bazele unor libertăți fundamentale: libertatea de exprimare, libertatea presei și un sistem parlamentar. Aceste scopuri au fost atinse. Valul și-a atins apogeul în timpul loviturii de stat din 1991. În 1992, al doilea val s-a frânt atunci când statul a renunțat la majoritatea controlului asupra economiei. Al doilea val n-a reușit să inventeze o nouă Rusie, să echilibreze amestecul rasial, etnic și religios al țării, să îndeplinească crucialul țel dublu de a fi orientat spre piață și responsabil din punct de vedere social. Acest al doilea val este în declin de un an și jumătate.

Acum a venit vremea celui de-al treilea val, a cărui fundație există deja. Va începe cu adevărat odată cu alegerile și cu adoptarea unei reforme constituționale. Primul scop al celui de-al treilea val va fi instituirea unei constituții și a unui sistem legislativ care să permită mai degrabă cooperarea, decât competiția între ramurile guvernului. Vom crea un guvern reprezentativ, astfel încât republicile care acum acționează semiautonom să simtă că reprezentanții lor sunt implicați

în stabilirea legilor naționale și că, prin urmare, sunt legate între ele prin acele legi. Ne vom asuma în continuare responsabilitatea socială, dar vom face pași semnificativi către o reformă economică. Sunt de părere că vom atinge toate aceste scopuri printr-un comportament moderat și conciliant, pentru a crea o Rusie unică, puternică, unită. Au trecut vremurile când țara asta se putea conduce din vârful unui tanc.

Aceasta pare a fi o poziție surprinzătoare pentru cineva care încă este consilier prezidențial – Elțin este cel care a stat în vârful tancului –, și insist pe acest subiect. Stankevici sugerează că Elțin nu este de încredere, că este un erou al poporului, dar nu un profesionist.

— Sunt șanse ca Elțin să fie la cârma statului pentru al treilea val, dacă acceptă condițiile, spune Stankevici. Dar al treilea val trebuie să aparțină, mai presus de toate, generației mele.

Noua politică a Rusiei e o politică mai tânără. Pe de altă parte, spre deosebire de mulți tineri politicieni, Stankevici și-a construit cariera pe îndelete. A fost unul dintre marii favoriți ai lui Gorbaciov, iar mai târziu a condus echipa strategică pentru campaniile politice ale lui Elțin. Când s-a declarat lovitură de stat, s-a întors acasă cu avionul din vacanță, a mers la Casa Albă rusă și a stat cu Elțin de-a lungul celor trei zile.

În prezent, Stankevici cotește spre mișcarea rusească patriotică de dreapta, ceea ce e poate nesăbuit; numele lui de familie nu e rusesc, iar discursurile sale sunt extrem de intelectuale, ceea ce n-o să fie bine primit în acele părți.

— A fost mereu un candidat neașteptat, îmi spune un editorialist politic din Moscova. E imposibil de știut cu exactitate câtă putere mânuiește din umbră.

Stankevici spune:

— La ora actuală, nu există nici măcar un singur lucru democratic în Rusia. Și nici nu va putea exista până când nu vine cel de-al treilea val, până când nu se promulgă reforma constituțională.

Ce înseamnă atunci când unul dintre principalii consilieri ai președintelui „democratic” spune astfel de lucruri?

— A venit timpul să reînnoim clasa politică, continuă el. Suntem în cel mai groaznic *Catch-22* (e amuzant să auzi sintagma asta într-un birou din Kremlin) în care țara poate funcționa doar atunci când avem o nouă constituție ce schimbă rolul și definiția parlamentului; iar această constituție nu poate fi adoptată decât de parlamentul actual, pe care îl va distruge.

Și acum ce urmează?

— Poate va fi necesar să acționăm în afara legilor actuale. Oare conducătorii Revoluției americane ar fi câștigat dacă ar fi ascultat de legile coloniilor?

Dacă Golovin avea la dispoziție retorica însuflețită prin care spunea ce e bine de făcut, atunci Stankevici deține limbajul prin care spune ce trebuie făcut. În cele din urmă, îl întreb:

— În ce măsură crezi că poți schimba cursul evenimentelor din Rusia și în ce măsură crezi că aceste evenimente au căpătat un avânt pe care nici un politician, fie el ales sau numit, nu-l mai poate controla?

— Guvernul din această țară, spune Stankevici, nu are putere acum și nu va avea nici în viitorul apropiat. N-avem decât influență. Scopul nostru trebuie să fie recunoașterea acestui fapt: să nu ne mai prefacem că avem putere absolută și să ne folosim influența în mod rațional. Și scopul nostru trebuie să fie recuperarea puterii. Vom atinge acest scop.

În mijlocul conversației noastre, sună telefonul. Pe un birou din cel mai îndepărtat colț al cabinetului lui Stankevici se află o colecție de vreo 12 telefoane de culori și modele diferite, fiecare conectat la o linie diferită. Stankevici traversează camera ca să răspundă la unul dintre telefoane și vorbește cu aceeași autoritate calmă aproape cinci minute. Pas cu pas, îi dă indicații cuiva – cred că e o rudă – despre cum să-și repare mașina. Din nou, glasul lui are același ton liniștitor. Încearcă așa. Dacă nu merge, încearcă altceva. Este ziua de dinaintea referendumului național referitor la președinția lui Elțin, iar Stankevici nu este – asemenea altora din Kremlin – isteric. Atitudinea sa spune limpede că ceea ce se va întâmpla în cabinele de vot peste 16 ore nu-l poate afecta.

Cea mai importantă aptitudine pe care o au acești tineri este adaptabilitatea: își dau seama mai repede și mai bine ca oricine cum să obțină ceea ce-și doresc. Însă duc lipsă de orice fel de context în care să se plaseze, sau să-și plaseze propriile succese; pe lângă asta, nici nu au o idee clară despre responsabilitățile care ar putea decurge din acest succes. Retorica ideologiei a dominat Uniunea Sovietică, până când, în sfârșit, ideologia însăși și-a pierdut orice înțeles. Când discuți despre democrație cu membrii puternici ai tinerei generații, par să o înțeleagă ca un eufemism pentru capitalism, iar prin capitalism înțeleg un sistem în care toată lumea își însușește orice îi va folosi mai

mult. Cu 15 ani în urmă, mulți dintre oamenii aceștia s-ar fi luptat poate cu o conducere pe care ar fi considerat-o diabolică.

— S-au sfârșit acele zile de eroism, îmi spune Artiom Troițki cu un fel de amărăciune. Nici eu n-aș trăi o viață eroică dacă aș face parte din generația tânără de astăzi.

Îmi petrec ultima după-amiază din Moscova cu Vasili N. Istratsov, director de relații parlamentare în Ministerul de Externe. Un om înțelept trecut de 30 de ani, a fost mutat de pe postul lui de profesor la Universitatea din Moscova pentru a ocupa această funcție înaltă. Ironic, spiritual, fermecător, are mai degrabă aerul diplomaților trecuți prin viață ai lui Tolstoi, decât al indivizilor orgolioși pe care i-am întâlnit. Vorbim despre politicienii pe care i-am intervievat, dintre care pe mulți îi cunoaște.

— Știi, îmi spune el, structura tradițională a politicii rusești e ca un meci de fotbal. Toată lumea e într-una din cele două echipe și vor să câștige atacându-se unii pe alții. Singurul lucru care se schimbă este subiectul neînțelegerii: săptămâna asta, echipa pro-Elțin este față în față cu cea anti-Elțin, dar săptămâna trecută era discutată o altă problemă, iar săptămâna viitoare va fi discutată o alta. Eu sunt un funcționar de stat, un spectator atent la meci. Privesc cum se aliniază și realiniază taberele, cum se formează din nou echipele și cum reformează astfel țara asta de ani întregi. Acești membri ai tinerei generații, cei cu care ai stat de vorbă – ei nu sunt spectatori. Ei sunt pe teren, sunt jucători. Însă nu poartă uniforme. Te întrebi: „Ei sunt cu negru sau cu alb?” Și foarte curând înțelegi că nu sunt nici de partea negrului, nici de partea albului, ci de partea mingii.

Adevărata sursă a haosului din noua Rusie nu este neputința poliției, dominația mafiei, dificultatea reformei constituționale, nestatornicia lui Elțin, inflația bruscă, politicile naive ale guvernelor vestice care distribuie ajutoare, lipsa de mâncare sau ineficiența fabricilor statului. Problema este, într-o societate în care, cândva, toată lumea trebuia să muncească pentru binele comun, domnia unui sistem de valori în care fiecare are în vedere doar propriul său progres. Această problemă face imposibilă coerența într-o țară condusă acum de alinierile și conflictele întâmplătoare a sute de mii de interese diferite, unice și individuale.

Timur Novikov a murit de SIDA la 43 de ani, în 2002: Georgi Gurianov a murit la 52 de ani, în iulie 2013, de insuficiență renală cauzată de SIDA. În același an, Vladik Mamișev-Monroe s-a înecat, la 43 de ani, într-o

piscină de mică adâncime din Bali – poate pentru că era prea beat ca să iasă din ea după ce a căzut sau poate, așa cum au sugerat unii, a fost victima unei crime înscenate, dat fiind faptul că fusese un critic vocal al lui Vladimir Putin.

Încercarea lui Petliura de a construi o „academie liberă” a eșuat din cauza proastei organizări, însă el a căpătat o reputație internațională, apărând în Statele Unite sub patronajul artistului de teatru avangardist Robert Wilson. În 2000, Petliura a organizat o expoziție retrospectivă despre dispariția visului socialist în noua Rusie. Pe de altă parte, Pani Bronia a câștigat titlul de Alternative Miss World în 1998, în timp ce Garik Vinogradov a devenit ținta primarului influent al Moscovei, Iuri Lujkov, în 2009, după ce a făcut o anagramă din numele acestuia, ce spunea „hoț priceput”. Valera Kațuba și-a câștigat fani în Occident, realizând recent o serie de portrete cu tați și fii. Olga Sviblova a devenit o celebritate internațională; de curând, un artist mi-a descris-o ca având „o personalitate ca o elice – nu se oprește niciodată”.

Boris Grebenșikov a fost numit de *Newsweek* un „Bob Dylan sovietic”. După o încercare eșuată de a deveni o senzație pop în SUA, s-a întors acasă, în Rusia, unde este acum supranumit „bunicul rokului rusesc”. MC Pavlov își deplânge energic pierderea popularității în fața unei noi generații de rapperi în stil occidental. Artiomi Troițki a protestat împotriva lui Putin, citând articolul 20 din Constituția rusă, care interzice cenzura. Disprețuitor, Putin a asemănat simbolul protestului, o panglică albă, cu un prezervativ; în 2011, Troițki s-a îmbrăcat ca un prezervativ pentru un marș de protest, luându-l în răs pe Putin.

Iuri Begalov a devenit asociat într-o firmă majoră din industria de mine-reu și petrol și s-a căsătorit cu o cunoscută prezentatoare de televiziune, de care a divorțat ulterior.

În 2009, Aleksandr Kiseliiov a fost numit director al serviciului poștal rusesc. În 2013, a demisionat din această funcție și a primit o compensație de peste 3 milioane de ruble. Serghei Stankevici a fost acuzat de luare de mită în 1996 și a fugit în Polonia; s-a întors în Rusia, iar acum este înalt expert la Fundația Anatoli Sobchak.

Rusia nu duce lipsă de decadență sfidătoare. *Pravda*, un ziar al statului, toarnă propagandă pentru cluburile de noapte: „Conform revistei *Forbes*, Moscova are mai mulți miliardari decât orice alt oraș din lume, așa că vă puteți imagina nivelul de opulență pe care-l veți putea încerca în mod direct în anumite cluburi de noapte. Asta face destinația un loc excelent pentru o vacanță între prieteni sau destinația perfectă pentru cele mai memorabile petreceri de burlaci.” Disprețul față de normele sociale devine cu atât mai puternic cu cât acele norme devin mai rigide. La vârsta de 24 de ani, Avdotia Aleksandrova a înființat o agenție de modeling numită Lumpen, care prezintă femei cu fețele zgâriate, părul nepieptănat și ochii umflați, în ideea că „o față care nu exprimă emoții, indiferent cât de

regulate sau simetrice îi sunt trăsăturile, nu poate fi frumoasă“. Serghei Kostromin, care a fondat o revistă numită *Utopia*, a declarat: „Toată lumea își caută propria utopie privată: emoții satisfăcătoare ce pot fi simulate cu ajutorul societății de consum.“ O altă revistă, *Rusia fără noi*, a fost fondată de către Andrei Urodov ca „o revistă pentru adolescenții cărora le e dor de vremurile în care n-au avut niciodată șansa să trăiască“. Este o fițuică nostalgică după anii lui Elțin. Rugat să descrie situația, un critic culinar din Moscova a spus: „Fiecare restaurant din Moscova este un restaurant tematic. Tema este că nu te afli în Moscova.“

Muzica pop este în continuare cenzurată. Andrei Makarevici, supranumit „Paul McCartney al Rusiei“, s-a pomenit că i s-au anulat concertele după ce a cântat pentru niște copii din estul Ucrainei. Cel mai cunoscut rapper din Moscova, Noize MC, a acceptat un steag de la un fan, în timpul unui concert din Ucraina. „Cântam în ucraineană și cineva mi-a dat un steag ucrainean“, a declarat Noize. „Iar în Ucraina, era absolut în regulă.“ Câteva săptămâni mai târziu, au început să i se anuleze spectacolele; câteodată, apăreau echipaje de genști, susținând existența unor pericole fictive. Aproape toate reprezentațiile dintr-un turneu în Siberia au fost blocate; autoritățile îl vizitau la hotel și îl opreau din a cânta în alte locuri.

Propaganda anti-gay a dus la nenumărate atacuri din partea publicului împotriva homosexualilor. Există grupări care atrag bărbați și tineri homosexuali pretinzând că vor o întâlnire, iar apoi își bat victimele și le forțează să facă lucrurile umiltoare, cum ar fi să bea urina propriilor atacatori. Aceste episoade sunt înregistrate și publicate; câteva sute dintre ele au apărut pe internet în 2015. Multe din victime suferă fracturi osoase și răni faciale; unii suferă episoade post-traumatice de anxietate și depresie; alții sunt atât de înspăimântați, încât se închid în casă. Persoanele gay sunt atacate pe stradă, la metrou, în cluburile de noapte sau în timpul interviurilor pentru angajare. Guvernul rus refuză să judece aceste fapte drept infracțiuni motivate de ură.

Elena Klimova a fost obligată să plătească amenzi enorme pentru că a încercat să construiască o resursă online pentru adolescenții gay. În primăvara lui 2015, a publicat un album numit *Oameni frumoși și ce-mi spun ei mie*, în care arată pozele de profil ale oamenilor care au amenințat-o pe platformele de socializare online. O femeie zâmbitoare care ține un buchet de flori a scris: „Du-te și omoară-te dracului înainte să te găsească“; un bărbat a cărui drăgălașă poză de profil îl înfățișează împreună cu un iezișor a scris: „Dacă te-aș împușca, curvulițo, ar fi doar o parte din ceea ce meriți.“ Poetul și activistul gay Dmitri Kuzmin a scris: „Rusiei îi lipsește conceptul de respect pentru o altă persoană pur și simplu pentru faptul că el sau ea este o altă persoană, un individ unic și independent. Prin urmare, este inutil să spui aici: «Sunt gay și am drepturi.»“ Kuzmin spune că amplificarea homofobiei face din persoanele gay radicaliști fără voie. „Câtă vreme imaginea inamicului este născocită

pornind de la homosexuali, trebuie să-mi fac toate declarațiile publice doar în calitate de bărbat gay, pe câmpul de luptă al acestui război în care am fost implicat împotriva voinței mele.“

Statutul de contracultură de care s-a bucurat Biserica Ortodoxă în perioada sovietică (deși chiar și atunci aceasta era în complicitate cu KGB-ul) a dispărut în totalitate; acum impune în mod vădit interesele lui Putin. În 1991, doar o treime din ruși se considerau membri ai Bisericii; în 2015, peste trei sferturi își atribuie această apartenență. În același timp, aproape un sfert consideră că religia face mai mult rău decât bine, și o treime din membrii Bisericii spun că nu cred în Dumnezeu. Numărul celor care merg la slujbă este redus. Conducătorul Bisericii, patriarhul Kiril, a descris mandatul lui Putin ca fiind „un miracol“ și a spus despre opoziție că „liberalismul va duce la prăbușirea legislativă și apoi la Apocalipsă“. Se zvonește că patriarhul Kiril are o avere personală de aproximativ patru miliarde de dolari și se laudă cu un ceas de 30.000 de dolari și un apartament luxos în Moscova. În plus, acesta închiriază Catedrala lui Cristos Mântuitorul pentru evenimente comerciale.

Putin a fost fotografiat în repetate rânduri cu Lupii Noptii, o bandă de motocicliști ortodocși. Ivan Ostrakovski, conducătorul grupului, a spus: „Dușmanii Sfintei Rusii sunt pretutindeni. Trebuie să protejăm locurile sfinte de liberali și de ideologia lor satanică. Poliția nu face față atacurilor. Când m-am întors din războiul purtat în Cecenia, mi-am găsit țara plină de noroi. Prostituție, droguri, sataniști. Însă acum religia e în ascensiune.“ O altă bandă de neonaziști ortodocși a rănit grav un protestatar care demonstra împotriva sentinței severe aplicate membrilor Pussy Riot, trupa radicală arestată pentru interpretarea unei rugăciuni anti-Putin în catedrala din Moscova. „Au insultat tot ce avem sfânt și sacru“, au spus aceștia.

Ghiorgi Mitrofanov, singurul cleric rus care a cerut Bisericii să-și recunoască relațiile cu autoritățile sovietice din trecut, a spus: „Am pierdut atâția oameni vrednici în secolul XX, încât am creat o societate în care falsul și teatralitatea sunt la ordinea zilei. Înainte, oamenii strigau că zidesc comunismul, dar nu făceau decât să folosească slogane care le deschideau uși. Acum gașca asta nouă, și de fapt și unii din cea veche, strigă «Sfânta Rusie». Sunt vorbe fără sens.“

Peste tot în lume, grupurile infracționale ruse sunt implicate în șantaj, trafic de ființe umane și de droguri, prostituție, comerț cu arme, răpiri și criminalitate informatică. Atât procurorul englez care a condus ancheta privind moartea informatorului și ofițerului FSB Aleksandr Litvinenko la Londra, cât și anchetatorii spanioli care au cercetat acuzațiile de spălare de bani au ajuns la concluzia că o mare parte din crima organizată ru-sească este coordonată din interiorul Kremlinului. Ancheta spaniolă a afirmat că Aleksandr Batrikin, șeful Comitetului de Investigații din Rusia, care supraveghează anchetele criminale majore, și Viktor Ivanov,

șeful Serviciului Federal pentru Controlul Traficului de Droguri, sunt complici ai infractorilor. Telegramele diplomatice WikiLeaks se referă la Rusia ca fiind un „adevărat stat mafiot“, care sprijină o gamă largă de organizații criminale: unele mai mari, precum Solntsevskaja Bratva (profit anual estimat: 8,5 miliarde de dolari), Brațki Krug, Tambovskaja Prestupnaia Grupirovka și mafia cecenă, dar și nenumărate organizații mai mici. Multe dintre ele sunt administrate de absolvenți de facultate care înșală sistemul în cel mai sofisticat mod cu putință.

Prejudiciul suferit de economia rusă în urma corupției atinge probabil 500 de miliarde de dolari pe an. Institutul Freedom House a acordat țării nota 6,75 pe o scară a corupției al cărei scor maxim este 7. Putin a invitat infractorii care au bunuri în străinătate să și le aducă înapoi; în 2015, a semnat o lege ce garantează amnistierea acestor indivizi, care vor fi protejați de orice urmărire penală, fiscală sau civilă. Chiar și așa, se estimează că, în acel an, au fost scoși din țară 150 de miliarde de dolari. „Cu toții înțelegem că aceste bunuri au fost câștigate sau obținute pe diverse căi“, a spus Andrei Makarov, șeful comisiei pentru buget și taxe din Duma de Stat. „Cu toate acestea, cred cu tărie că trebuie în sfârșit să încheiem capitolul «conturilor offshore» din istoria economiei și țării noastre. Este foarte important și necesar să facem asta.“

Se pun în scenă pentru popor manifestări simbolice ale corectitudinii legale. Moscova a interzis importurile de brânzeturi și alte mâncăruri europene, ca ripostă la sancțiuni. Acest boicot a avut un efect mult mai puternic asupra cetățenilor ruși decât asupra țărilor străine. Ca să arate că Rusia se ține de cuvânt, televiziunea de stat a prezentat mașinării imense distrugând peste șase sute de tone de mâncare de contrabandă. Poate că un astfel de spectacol a fost patriotic, dar, într-o țară în care oamenii mor de foame, multor ruși li s-a părut a fi de o cruzime ostentativă.

Economia rusească a devenit una dintre cele mai disproporționate din lume, având în vedere că doar 110 persoane dețin mai mult de o treime din averea țării. Rata sărăciei a crescut cu o treime între 2011 și 2015. În aceeași perioadă, o jumătate de milion de oameni au părăsit țara, în căutare de oportunități economice. Această economie suferă de pe urma lipsei diversificării, a dependenței excesive de industria petrolului, a sancțiunilor internaționale, a productivității scăzute, a corupției și a lipsei de stimulente pentru schimbare. Moscova a sponsorizat companii mari aflate sub control guvernamental, dar nu și întreprinderi independente mici și mijlocii (IMM-uri). În UE, IMM-urile produc patruzeci la sută din PIB; în Rusia, în jur de cincisprezece la sută. Această distanțare de întreprinderile private nu este promițătoare din punct de vedere economic. Petrolul și gazele reprezintă peste două treimi din exporturi, ceea ce înseamnă că de fiecare dată când prețul petrolului scade cu un dolar pe baril, Rusia pierde două miliarde de dolari. Sancțiunile curente vor diminua

economia țării cu aproape zece procente. Angajații ruși rămân de o ineficacitate neegalată. Ian Bremmer a scris în *Time* că, în vreme ce un angajat american contribuie cu 67,40 de dolari pentru fiecare oră lucrată, un angajat rus contribuie doar cu 25,90 de dolari. Și totuși, educația financiară începe la o vârstă fragedă; la Expoziția Realizărilor Economiei Naționale, o „școală pentru tineri investitori” predă educație financiară copiilor care abia au împlinit opt ani.

Deși peste două treimi dintre ruși se declară nemulțumiți de problemele financiare ale țării, același procent aprobă politica economică a lui Putin. Majoritatea rușilor se informează din surse mass-media deținute de stat, care au înfățișat invazia din Ucraina și alte evenimente ca fiind parte dintr-un scenariu „Rusia versus Occident”. „Putin știe ce vrea să audă poporul său”, scrie Bremmer. „Doar că nu e limpede dacă știe cum să-și salveze economia muribundă.”

Politica a devenit din ce în ce mai cinică. În 2014, Max Katz, un tânăr de 27 de ani și fost campion la poker, a fost ales membru în Consiliul Districtului Moscovei. Sloganul campaniei lui a fost: „Consiliul Districtului Moscovei este complet inutil. Nu are nici un strop de putere.” Acesta a afirmat că a câștigat fiindcă „a ales să fie sincer”. La 24 de ani, Izabel Magkoeva este și campioană la box, și o comunistă mândră – reprezentanta unei noi stângi rusești, care îl descrie pe Lenin în public drept un „mare revoluționar”. La 29 de ani, Roman Dobrohotov, a cărui descriere pe Twitter spune „Eu sunt Revoluția”, a fost arestat de peste o sută de ori. I-a trimis o scrisoare lui Edward Snowden, explicând că, din moment ce toată lumea știe că orice conversație din Rusia este monitorizată, nu va descoperi nimic la noul său domiciliu.

Oponenții lui Putin au protestat după alegerile din 2011 și 2012. În fruntea lor s-au aflat Gari Kasparov, campionul la șah; Ilia Iașin, activist; liderul Frontului de Stânga, Serghei Udaltov; Alexei Navalnii, protestatar anticorupție; și Boris Nemțov, membru al unui parlament regional. În 2015, Navalnii și Udaltov au fost puși sub arest la domiciliu. Nemțov a fost împușcat în spate în timp ce traversa un pod din Moscova, la câteva ore după ce postase un mesaj pe Twitter, îndemnându-și fanii să protesteze împotriva activității lui Putin din Ucraina.

Ghiorgii Chijov, de la Centrul pentru Tehnologii Politice din Moscova, a spus: „Rușii sunt acum împărțiți între «noi» și «trădătorii de patrie». Liberalii nu pot să protesteze, fiindcă ar însemna să se opună majorității națiunii.” Nikita Denisov, 33 de ani, care fusese un protestatar activ, a spus: „Ne-am dat seama că demonstrațiile noastre erau, de fapt, inutile, chiar demodate.” Elena Bobrova, 29 de ani, a spus: „Ieșeam în stradă crezând că putem să schimbăm lucrurile, dar eram întâmpinați doar cu indiferență, nu doar din partea celor de la putere, ci și din partea prietenilor și rudelor noastre.” Și astfel apatia a devenit un sport național.

Ironia, umorul (și arta) îi pot salva pe chinezi

New York Times Magazine, 19 decembrie 1993

Câteodată ne e greu să ne amintim presupunerea, des întâlnită chiar și în anii '90, că dincolo de granițele Occidentului nu s-ar crea artă de calitate. După ce scrisesem despre noua generație din Rusia, editorii mei de la *New York Times* m-au întrebat ce aş dori să mai scriu, iar eu am sugerat artiștii din China, neștiind de fapt dacă aceștia existau. Am presupus că, din moment ce la Moscova și Sankt-Petersburg se petreceau atâtea, trebuie să existe ceva similar la Beijing și Shanghai. Operele din URSS fuseseră de neînțeles pentru vestici, însă operele chineze erau inaccesibile. Deoarece singura artă disponibilă la nivel internațional era cea autorizată de stat, majoritatea criticilor credeau că toată lumea lucrează în limitele decretelor Partidului. Odată ce am primit această sarcină, am intrat în panică, dar treptat am făcut cunoștință cu artiști reprezentativi, inițial prin intermediul unui conceptualist german pe care îl cunoscusem la Moscova. În ziua de astăzi, jumătate din arta modernă pare să provină din Republica Populară, iar expozițiile din Vest ale lui Cai Guo-Qiang și Ai Weiwei sunt printre cele mai vizitate din lume.

Am reintegrat în acest articol o parte din materialul exclus din versiunea publicată inițial.

Pe 21 august 1993, expoziția *Plan pentru viața la țară* trebuia să aibă vernisajul la Meishugan (Galeria Națională de Artă) din Beijing. Deși tablourile erau banale și nu aveau, pentru privitorul neavizat, nici o urmă de înțelesuri politice, funcționarii au decis că multe dintre ele nu reușesc să înfățișeze aspectele pozitive ale vieții în Republica Populară și că erau, prin urmare, inacceptabile: doar în jur de douăzeci la sută din lucrări au fost aprobate pentru expunere. Această ingerință l-a infuriat pe artistul Song Shuangsong, creatorul expoziției. El le-a spus prietenilor săi că pe 25 august va merge la galerie și își va tăia părul lung, un simbol al stilului său de viață independent.

În ziua aceea, la ora prânzului, Song, prietenii lui, un frizer profesionist într-un halat curat și alb, un reporter de la televiziunea

Shanxi și cu mine ne-am adunat cu toții în sala de expoziție. Solemn, Song a întins ziare pe podeaua galeriei și a așezat un scaun în mijlocul lor. Vizitatorii care se întâmpla să fie atunci în galerie s-au oprit să privească. Am stat toți într-o tăcere fascinantă în timp ce părul lui Song cădea pe podea, şuviță cu şuviță. Song a privit într-o direcție, apoi în alta, păstrându-și un timp o expresie serioasă, apoi rânjind și pozând. După vreo douăzeci de minute, Song a rugat să se înlăture scaunul și s-a întins pe podea ca un cadavru. Barbierul i-a săpunit fața, a scos un brici și a început să-l radă. Când i-a dispărut barba, Song s-a ridicat pentru atacul final asupra părului. Însă, chiar atunci când frizerul se pregătea să taie din nou, a apărut șeful corpului de securitate al galeriei și a văzut mulțimea și camerele de filmat.

— Cine a autorizat un astfel de comportament? a întrebat, cu fața schimonosită de furie.

— Aceasta este expoziția mea, a spus Song, și îmi asum răspunderea pe deplin.

După un scurt schimb de ostilități, directorul corpului de securitate a ieșit val-vârtej, întorcându-se însoțit de subalterni amenințatori. Dacă ai fi fost martor la scena asta, ai fi crezut că Song Shuangsong a fost mai degrabă prins cu o bombă în mână, decât fiind tuns și barbierit. Toată lumea a fost dată afară din cameră. Ușile au fost asigurate cu lanțuri grele și lacăte. Expoziția a fost închisă imediat și definitiv. Song a fost dus cu forța afară de doi paznici.

Unul dintre vestici, care ajunsese întâmplător să vadă sceneta s-a întors spre mine ridicând din umeri și a remarcat cât este de trist că aceste încercări de a lupta în mod deschis pentru democrație în China au dat mereu greș. Ajunsese la concluzia populară în Occident cum că un artist care intră în conflict cu statul încearcă neapărat să obțină, direct sau indirect, un proces electoral transparent și o constituție. Această gândire își are rădăcinile într-o interpretare eronată a Chinei și a chinezilor. În acest caz, nu înțelesese ce s-a întâmplat: tunsoarea fusese o reușită totală. Intelectualii chinezi – inclusiv artiștii avangardiști „underground“, dintre care mulți sunt sau au fost protestatari activi în favoarea democrației – sunt uniți în credința fermă că democrația occidentală în China nu ar fi doar o greșeală, ci o imposibilitate. Chinezilor le place China. Deși vor banii, informația și puterea din Vest, nu vor soluții vestice la probleme chinezești, iar atunci când protestează pentru democrație, protestul lor este un mijloc ascuns de a cere soluții chinezești. În Est, mi-au atras atenția mai mulți artiști, se obișnuiește să ceri ceea ce nu-ți dorești pentru a obține ceea ce-ți dorești.

Simpla decizie de a acționa în calitate de individ în China este radicală. Contrazice o istorie de 5.000 de ani, de care chinezii sunt extrem de conștienți și extrem de mândri, o istorie pe care o revizuiesc (câteodată agresiv) în mod frecvent, dar pe care nu o abandonează niciodată. Fiecare membru al avangardei artistice chineze are propria individualitate, dar un individualism dus la extrem este, din punctul de vedere al chinezilor, ridicol; arta nu rezidă în ceea ce chinezii ar considera un egoism vestic barbar, ci în echilibru. Ceea ce nouă ni se pare a fi o negare a tradiției chineze a uniformității este mai curând o cale de a păși în afara ei pentru a o încuraja să evolueze. În ciuda problemelor și cruzimilor sale, China funcționează extrem de bine, iar acest lucru este mai important pentru chinezi, chiar și pentru intelectualii chinezi, decât orice idee democratică occidentală. Chiar și artiștii iconoclaști, oricât de îngroziți ar fi de guvernul lui Deng Xiaoping, sunt în general surprinzător de mulțumiți de funcționarea sistemului lor. Atitudinile sfidătoare ale avangardei chineze operează legitim în cadrul sistemului lor și nu sunt concepute astfel încât să fie interpretate în al nostru.

Deseori, ceea ce pare radical este, într-adevăr, radical, dar nu întotdeauna așa cum am crede. În dialectul Nanjing, sunetele *i luv yoo* înseamnă „Ți-ar plăcea niște ulei condimentat?“ „Puși față în față cu arta noastră“, mi-a spus artistul Ni Haifeng, „occidentalii cred că spunem că-i iubim (*we love you*), când noi de fapt nu purtăm decât o conversație privată despre gătit.“

Sufletul avangardei

Societatea chineză este mereu ierarhică; până și cel mai neoficial grup are o structură piramidală. „Conducătorul“ avangardei chineze este Li Xianting, supranumit Lao Li (Bătrânul Li, un apelativ ce denotă venerație, respect și afecțiune). „Câteodată ți-e mai ușor să zici «Lao Li» decât «avangarda chineză», a spus pictorul Pen Dehai. „Sunt unul și același lucru.“ În vârstă de 46 de ani, Lao Li e un bărbat destul de scund, cu o barbă excentrică și cu un aer de blândețe inteligentă și bunătate chibzuită care se transformă uneori într-o strălucire interioară. Este un om instruit, care cunoaște istoria artei chineze și se informează despre arta occidentală.

Lao Li trăiește într-o casă cu curte interioară, specifică vechiului Beijing, care este inima culturii avangardiste chineze. Dimineața nu

poate fi vizitat, deoarece doarme până la prânz, dar după-amiaza sau seara găsești mereu artiști strânși acolo, uneori 2 sau 3 și de multe ori 20 sau 30. Toată lumea bea ceai; noaptea, câteodată, rachiul chinezesc. Discuțiile pot fi grandilocvente și idealiste, dar de cele mai multe ori sunt simple și chiar tind spre bârfă: ce expoziții sunt bune, dacă cineva o să se despartă de nevastă, o înșiruire de glume noi.

Casa lui Lao Li are doar trei camere și, ca majoritatea caselor care au curte interioară, nu beneficiază înăuntru nici de baie și nici de apă caldă. Însă odată ce ai ajuns în acest loc comod și confortabil și te-ai înghesuit pe banchete, poți să rămâi acolo ore întregi. Dacă discuțiile se lungesc până târziu, poți să stai și peste noapte. La un moment dat, vara asta, am făcut parte dintr-un grup care a stat de vorbă până aproape de 5 dimineața; în mod miraculos, era destul loc pentru toți opt și eram deja atât de obosiți, încât am dormit neîntorși. Și dacă am fi fost 20, tot am fi avut loc. Asta e casa lui Lao Li.

E greu de explicat întocmai ce face Lao Li. Deși este un bun scriitor și curator, rolul lui principal este să îndrume artiștii spre un limbaj prin care să-și trăiască și să-și discute propriile opere. Oriunde am mers în China, am vorbit despre Lao Li: ultimele lui eseuri, dacă e nimerit ca o singură persoană să dețină atâta putere, dacă se crede mai important decât artiștii pe care îi descoperă, ce fel de femei îi plac, dacă s-a schimbat de când a călătorit în Occident anul trecut. „Artiștii îi aduc tablourile lor așa cum copiii îi aduc tema unui profesor“, a spus un membru al cercului artistic din Beijing. „El le laudă sau le critică opera, apoi îi trimite să lucreze la proiectul următor.“ Artiști din toate provinciile Chinei îi trimit lui Lao Li fotografii cu lucrările lor, cerându-i ajutorul. El călătorește să-i vadă, aducându-le cărți și informații. „Este ca un fel de agricultură“, mi-a zis el, „întrucât aduce aceste materiale în provincii pentru a fertiliza cultura.“ Oriunde merge, face diapozitive; arhivele lui documentează fiecare efort artistic important din China modernă. Când descoperă artiști interesanți, îi invită la Beijing. Prin Lao Li, lumea artei este constant învigorată de nou-veniți.

În ciuda tuturor realizărilor sale erudite, Lao Li nu menține distanța obiectivă a unui critic, iar detractorii săi îl învinuiesc pentru asta. Reacțiile sale sunt mereu pe cât de critice, pe atât de empaticе, iar pasiunea pentru munca sa decurge în mare parte din sentimentul că are un țel moral. Lao Li se dedică încurajării acelor atitudini mentale care îi întăresc societatea. Acest interes implicit este mai înalt decât, și diferit de, misiunea interpretativă a unui critic de artă.

Artiștii din cercul său se autodefinesc ca fiind membri ai avangardei; unul dintre ei mi-a dat o carte de vizită pe care era scris numele său și, dedesubt, „Artist avangardist“. La început, m-a derutat această descriere: mulți dintre artiștii aceștia nu erau, după standardele occidentale, deosebit de avangardiști. Vorbind cu Lao Li, am înțeles însă că elementul radical din aceste lucrări este originalitatea lor, că oricine rămâne credincios unei viziuni proprii și hotărăște s-o reprezinte se situează în sfera inovativă a societății chineze. Lao Li este cel mai mare susținător al individualității. Calitatea umanismului său unic este aceea de a face loc pentru libertatea spiritului și a expresiei într-o societate care, prin legile sale și prin mecanismele sociale interne, nu lasă loc gândirii originale.

— Idealism? mi-a spus la un moment dat Lao Li. Sper ca în China să apară o artă nouă și ca eu să-i pot înlesni creșterea. Înainte de '89, credeam că, prin această artă nouă, vom schimba societatea și o vom elibera. Acum cred pur și simplu că arta poate elibera artiștii. A fi liber nu e puțin lucru.

Puțină istorie

„Arta chineză se sprijină pe trei picioare, ca o oală tradițională de gătit“, mi-a explicat Lao Li. „Unul dintre ele este pictura tradițională, cu pensulă și tuș. Altul este realismul, un concept importat din Vest la începutul secolului XX. Al treilea este limba internațională a artei contemporane occidentale.“

Perioada dintre 1919 și 1942 a adus mari dezamăgiri pentru pictura tradițională chineză în tuș a oamenilor de cultură și a artiștilor erudiți; când Mao Zedong a preluat puterea, limbajul oficial al revoluției a impus un stil eroic bazat pe modelul sovietic. Abia în 1979, grupul intitulat „Stelele“ a inițiat mișcarea de avangardă. Aceasta era parte din mișcarea Zidul Democrației, care a adus laolaltă aspirații de schimbare socială, culturală și politică. „Orice artist este o stea“, a spus Ma Desheng, unul dintre fondatorii grupului Stelele. „Am numit grupul nostru «Stelele» pentru a ne sublinia individualitatea. Asta ca reacție la uniformitatea mohorâtă a Revoluției Culturale.“ Membrii grupului Stelele, care nu studiaseră la academii oficiale, nu aveau voie să-și expună lucrările, așa că în 1979 și-au agățat tablourile de gardul ce împrejmuia Galeria Națională de Artă. Când poliția le-a închis expoziția în aer liber, au protestat pentru drepturile individului.

În 1977, s-au redeschis academiile de artă, ale căror porți fuseseră încuiate în perioada Revoluției Culturale, și tinerii artiști au început să treacă printr-un proces de înscriere nespus de istovitor, dând examene în repetate rânduri pentru puținele locuri de la Academia Zhejiang din Hangzhou și Academia Centrală din Beijing. Între 1979 și 1989, odată cu liberalizarea guvernului chinez, au apărut expoziții de artă occidentală la Galeria de Artă Națională, iar studenții obișnuiau să petreacă zile întregi acolo. În China, chiar și criticii aspri ai societății își doreau să primească o instruire academică formală care, simțeau ei, le va da dreptul să vorbească și să gândească. Grupul Stelele inițiasse un radicalism al conținutului; acum, Noul Val din '85 a adus cu sine un radicalism al formei. În 1985, cinci critici, printre care și Lao Li, au fondat pe cont propriu *Artele frumoase în China*, o revistă care a devenit vocea noilor mișcări artistice până în 1989, când a fost închisă. De atunci, ceilalți critici, care erau la fel de importanți ca Lao Li, fie au emigrat, fie s-au cufundat într-o relativă tăcere.

Mulți artiști din această perioadă și-au semnalat disprețul pentru normele sociale lăsându-și părul să crească (un radicalism la care făcea aluzie actul tunderii părului din reprezentarea lui Song). Ignorând reprimarea sexuală tipică societății chineze, aceștia vorbeau nestingheriți despre femei, nu ascundeau detalii despre viețile lor personale, spuneau glume fără perdea. Își petreceau nopțile discutând despre filozofi, artiști și poeți occidentali. O mare parte din literatura inaccesibilă în trecut fusese brusc publicată, așadar citeau cu lăcomie. Însă, în ciuda acestui libertinaj generic, cei mai mulți dintre ei aveau slujbe și își îndeplineau datoria cu sârguință. Artă o făceau pentru ei înșiși, expusă cu mare dificultate și vândută doar ocazional „prietenilor internaționali” (această sintagmă, îndrăgită de artiști, era eufemismul lui Mao pentru simpatizanții străini).

Artiștii chinezi, pe măsură ce au început să lupte împotriva valorilor societății în decursul anilor '80, s-au orientat spre limbajul vizual occidental. Anumiți critici vestici, privind această artă, au considerat-o neoriginală. Însă limbajul vestic avea o forță deosebită în China pur și simplu pentru că fusese interzis; folosirea lui era premeditată și plină de înțeles. Artiștii avangardei chineze au copiat stilurile occidentale în aceeași măsură în care Roy Lichtenstein a copiat benzi desenate, iar Michelangelo a copiat sculptura clasică. Forma este asemănătoare; limbajul este imitativ; înțelesul ne este străin.

Ultima suflare a exuberantei mișcări artistice chineze a venit cu doar câteva luni înainte de masacrul din piața Tiananmen, de pe

4 iunie. În februarie 1989, s-a deschis expoziția *China /Avangardă* la Galeria Națională de Artă, într-o atmosferă de extaz naiv; simbolul expoziției era semnul de circulație chinezesc pentru „întoarcerea interzisă”. Cu zece ani în urmă, grupul Stelele se luptase să-și expună lucrările în fața galeriei, dar acum criticii de la revista *Artele frumoase în China* și alții își uneau forțele pentru a lansa o expoziție monumentală care aducea la un loc cele mai radicale opere ale noilor artiști din avangarda chineză. Mulți artiști au crezut că această expoziție va oferi operei lor aprobarea oficială de care avea nevoie pentru a ajunge la un public mai larg. După deschidere, doi artiști au tras focuri de armă în instalațiile lor. Șocați, funcționarii au închis imediat expoziția, spulberând visurile avangardei. Astăzi, câțiva artiști au văzut cu ochii lor note „confidențiale” în dosarele guvernului, în care se spune că nici o măsură nu va fi considerată prea extremă pentru a preveni un nou eveniment asemănător expoziției din '89.

Închiderea expoziției i-a paralizat pe artiștii chinezi; în timp ce încercau să decidă care va fi următorul pas, a avut loc masacrul de pe 4 iunie. Artiștii și idealistii și-au dat seama că nu au nici o influență asupra viitorului propriei țări. Criticul de artă Liao Wen, partenera lui Lao Li, a scris: „Astăzi, înconjurați de ruinele unui idealism ratat, lumea a ajuns în sfârșit la o concluzie inevitabilă: rezistența extremă nu face decât să demonstreze cât de puternic e adversarul tău și cât de ușor poți fi rănit. Umorul și ironia, pe de altă parte, ar putea fi un agent coroziv mai eficient. Din 1989 încoace, idealismul a fost înlocuit de o ironie jucăușă. Nu e tocmai o atmosferă propice pentru discuții serioase despre artă, cultură și condiția umană. În zilele noastre, oamenilor li se par neimportante astfel de lucruri.”

Unii artiști au emigrat înainte de '90; mulți alții, imediat după aceea. Majoritatea personalităților cunoscute din vechea avangardă au fugit din țară. La Beijing a mai rămas un singur membru al grupului Stelele. Însă ideea de „întoarcere interzisă” continuă. În fiecare seară, zeci de persoane merg negreșit acasă la Lao Li.

Nonsens cu sens

Lao Li a împărțit arta contemporană chineză în șase categorii, dintre care doar unele sunt acceptate la scară mai largă. Artiștii se plâng de artificialitatea categoriilor lui, dar impulsul chinez de a ordona lucrurile rămâne neabătut și e greu de știut de unde să începi

să abordezi diversitatea artei chineze fără o astfel de categorisire. Gustul lui se îndreaptă mai degrabă spre pictură decât spre *performance*-uri, lucrări conceptuale sau instalații. Dintre tipurile de pictură pe care le-a definit, cele mai discutate și, în final, cele mai acceptate sunt „realismul cinic” și mișcarea intitulată „pop politic”.

Realismul cinic este prin excelență un stil post-'89. Principalii săi reprezentanți, Fang Lijun și Liu Wei, și ceilalți adepți ai săi, printre care Wang Jinsong și Zhao Bandi (cărui nu-i place să i se spună „realist cinic”), sunt toți instruiți la cel mai înalt nivel academic și sunt experți în pictura figurativă desăvârșită. Viu colorate și extrem de detaliate, lucrările prezintă oameni neașteptat de înstrăinați unii de alții. Fang Lijun pictează bărbați fără păr, surprinși într-o proximitate lipsită de legături: unul e în mijlocul unui căscat enorm; altul rânjește în gol; înotători în alb-negru plutesc pe o mare inexpressivă. Personajele sunt mereu inerte, stând, înotând sau plimbându-se fără vreun scop anume. Folosind compoziții sofisticate și tehnici rafinate, Fang înfățișează o absență a activității care parcă aproape că nu merită înfățișată. Rezultatul este adesea amuzant, liric și trist, o reprezentare înduioșătoare a ceea ce el numește „evenimentele absurde, banale și fără înțeles ale vieții de zi cu zi.”

Liu Wei și Fang Lijun sunt incluși mereu în aceeași categorie artistică și socială. Au învățat la aceeași academie și sunt prieteni de ani întregi. Au un aer certăreț: pentru Fang Lijun, pare o fațadă, dar pentru Liu Wei este o înclinație autentică spre huliganism. Liu Wei este fiul unui general cu grad înalt din Armata Roșie și de obicei își pictează părinții. După părerea celor mai mulți chinezi, ofițerii cu grad înalt trăiesc bine și sunt fericiți; Liu Wei arată „neajutorarea și stângăcia familiei mele și a întregului popor chinez” prin picturi nostime și grotești. „În 1989, eram student”, a spus el. „M-am alăturat mișcării democratice, la fel ca toată lumea, dar nu aveam un rol important în cadrul ei. După 4 iunie, m-a cuprins disperarea. Acum am acceptat că nu pot să schimb societatea: nu pot decât să înfățișez situația în care ne aflăm. De vreme ce nu pot să expun în China, opera mea nu poate inspira pe nimeni aici, dar pictura mă ajută să-mi alin propriile sentimente de neajutorare și stângăcie.”

Wang Jinsong comunică acest mesaj tăios cu o blândețe aproape plastică. Opera lui Zhao Bandi este subtilă și ușor tulburătoare, o serie de imagini monumentale, meticuloase și frumos colorate, reprezentând oameni singuri, întemnițați. Curentul realismului cinic nu este în totalitate cinic; idealismul acestor artiști stă în faptul că înfățișează

un cinism pe care societatea vrea să-l nege. Aceste lucrări sunt ca niște strigăte după ajutor, dar sunt, de asemenea, glumețe și ștremgărești, folosind umorul și intuiția ca mijloace de apărare. „Vreau ca picturile mele să fie ca o furtună“, a spus Fang Lijun, „să lase o impresie puternică atunci când le vezi și să te facă să te întrebi cum și de ce.“

Mișcarea numită „pop politic“ este populară în rândul vesticilor. Principalul său reprezentant, Wang Guangyi, adoră banii și propria-i faimă, iar lucrările lui s-au vândut la prețuri de peste 20.000 de dolari. De curând, a închiriat o cameră de hotel cu 200 de dolari, doar ca să vadă „cum e să trăiești ca un superstar al artei“. Wang poartă ochelari de soare chiar și atunci când e înăuntru, își poartă părul într-o coadă lungă și este deseori menționat de alți artiști ca fiind un model al valorilor vestice din China. Acum lucrează la o serie de tablouri intitulată *Marea critică*, în care explorează paralelele comice dintre publicitatea folosită de Mao în trecut pentru politicile sale revoluționare și campaniile publicitare ale grupurilor de interes prospere din Occident. Lângă mărci precum Band-Aid, Marlboro sau Benetton stau portrete idealizate ale unor tineri soldați sau fermieri, purtând chipie asemănătoare cu cel al lui Mao. „După '89, când lumea e atât de vulnerabilă“, a spus el, „mi-e teamă că comerțul le va distruge ideile și capacitatea de a avea idei, așa cum SIDA poate distruge relațiile amoroase ale oamenilor sau capacitatea lor de a avea relații amoroase. Firește, îmi savurez banii și faima. Critic Coca Cola, dar o beau în fiecare zi. Pe chinezi nu-i deranjează astfel de contradicții.“

În Shanghai, Yu Youhan îl pictează iar și iar pe Mao, de obicei acoperit cu imprimeuri florale țipătoare, împrumutate din „arta țărănească“ atât de îndrăgită de către președinte. Mao se amestecă printre oamenii de rând sau stă tihnit pe un șezlong; uneori fața lui e complet vizibilă și alteori câte o floare îi ascunde un ochi sau nasul. Unul dintre tablourile recente ale lui Yu este un portret dublu foarte pop: în stânga se află președintele Mao, aplaudându-și unul dintre propriile principii; în dreapta, Whitney Houston își aplaudă propria muzică. Amândoi sunt copiați după fotografii reale, iar asemănarea este izbitoare.

Un individualism reglementat

Pictorii tradiționali chinezi învățau imitându-și profesorii; originalitatea se păstra pentru bătrânețe, când aveai voie să faci schimbări atât de mici, încât erau aproape imperceptibile. Istoria artei tradiționale

chineze este bogată, dar lentă. Avangarda înaintează cu o viteză nebună.

Artiștii care abordează problema individualității fără ocolișuri sunt, poate, cei mai interesați din China în momentul de față. În mod paradoxal, Grupul Noilor Analisti din Beijing, care îi include pe Wang Luyan, Gu Dexin și Chen Shaoping, a decis, ca un experiment, să înlăture individul din artă. După expoziția avangardistă din '89, au adoptat o hotărâre ce declara că membrii grupului nu au voie să-și semneze lucrările. La scurt timp, au stabilit regulile de operare. Artiștii din grup concep aceste reguli împreună, le adoptă prin vot majoritar și acceptă să li se conformeze. „În fața regulilor, suntem toți egali“, mi-a explicat Wang Luyan. „Din moment ce considerăm că regulile sunt mai importante decât artiștii, ne exprimăm într-un limbaj al reglementărilor. Ne comunicăm cel mai bine ideile prin simboluri și numere.“

Așadar, Grupul Noilor Analisti a inventat formule complexe pentru a-și exprima relațiile interne; membrii săi le folosesc pentru a crea grafice și tabele. O operă recentă începe astfel: „A1, A2 și A3 sunt indivizi înainte de a atinge cantitatea stabilită și reprezintă, de asemenea, ordinea acțiunilor odată ce s-a atins cantitatea stabilită. A1, A2 și A3 își stabilesc în mod arbitrar graficele respective pentru măsurătoare, și anume, graficele A1, A2 și A3. A1, A2 și A3 împărtășesc o cantitate stabilită, mai precis, tabelul A.“ Acest soi de absolutism, voit misterios, devine o critică glumeață la adresa principiului chinezesc al conformității, comunicată mereu în maniera cea mai serioasă cu putință. Această operă, așa reglementată cum este, e printre cele mai originale pe care le-am întâlnit în China. „Originalitatea este produsul auxiliar al cooperării noastre, în conformitate cu regulile pe care le-am stabilit“, a spus Wang Luyan.

Alcătuiesc un triumvirat straniu. Chen Shaoping a fost trimis să lucreze în mină în timpul Revoluției Culturale și a petrecut 12 ani dezgropând cărbune; acum este redactor de artă la ziarul *Cărbunele Chinei*. De-a lungul Revoluției Culturale, Wang Luyan a fost reeducat pentru a deveni fermier, iar acum este desenator pentru ziarul *Transportul Chinei*. Gu Dexin este mai tânăr decât ceilalți doi; a fost muncitor într-o uzină chimică până când s-a decis să devină artist cu normă întreagă.

Dacă-l menționezi pe Song Shuangsong și spectacolul în care și-a tăiat părul, acești artiști scutură din cap. „Imaginează-ți cum ar fi să-ți lași părul lung“, spune Gu Dexin râzând, „pentru ca oamenii din

piață sau din stația de autobuz să-și dea seama că ești artist!“ Individualitatea lor este infinit mai puternică pentru că este camuflată. La sfârșitul unei expoziții recente din Occident, care includea lucrările lui Gu Dexin, cei care se ocupau cu împachetarea au confundat opera lui Gu cu materialul pe care îl foloseau la ambalat, iar lucrarea cu pricina a fost aruncată din greșeală. „Îmi place ca opera mea să fie aruncată la gunoi“, a zis el. „Există atât de multă artă în lume care trebuie păstrată și studiată, și nu vreau să ticsesc și mai mult istoria artei.“ Auzind asta, ceilalți doi încuviințează: aici, lipsa de individualitate este aproape un impuls inconștient, opusul a ceea ce artiștii chinezi consideră a fi aroganța și egoismul îngrozitor al artiștilor occidentali.

Zhang Peili și Geng Jianyi, din Hangzhou, explorează și ei aceleași probleme. Hangzhou este un oraș frumos, o capitală a Chinei din vechime, așezat lângă faimosul Lac de Vest. Artiștii se simt mai relaxați acolo decât în Beijing sau Shanghai: îi tulbură mai rar prietenii din străinătate sau controversele locale. Majoritatea artiștilor din Hangzhou sunt absolvenți ai Academiei Zhejiang și, asemenea studenților din universitățile americane de top care rămân la Cambridge sau New Haven, au o relație ambivalentă dar afectuoasă cu vechile locuri de întâlnire din perioada studenției. În manieră studentască, ei rămân categoric legați de principiile abstracte, dar adaugă acestor abstracții o înțelepciune matură. Gândesc mai mult decât artiștii din alte părți – și creează poate mai puțin. Când am fost în Hangzhou, am locuit în Academie, înconjurat de studenți și de lucrările lor. Atunci când îmi doream un moment de liniște ca să vorbesc cu Zhang și Geng, închiriam o barcă pentru o după-amiază și vâsleam pe Lacul de Vest, mâncând fursecuri „prăjitura Lunii“, bănd bere și privind munții în depărtare. Seara, mâncam fructe de mare și găluști la mese aflate în aer liber, instalate pe străduțele pieței. O dată sau de două ori, ni s-au alăturat la cină vechii profesori de la Academie ai artiștilor. Hangzhou avea o atmosferă de încântare artistică desăvârșită, care era destul de diferită de cea din Beijing sau Shanghai.

Înainte de expoziția din '89, Geng Jianyi a trimis un chestionar unei liste lungi de artiști avangardiști. Era trimis în plicuri cu aspect oficial, având Galeria Națională ca adresă a expeditorului, și părea să fie unul dintre nenumăratele documente birocratice care sunt o parte inevitabilă a vieții de zi cu zi din China. Primele întrebări erau tipice – nume, data nașterii etc. – dar apoi „Care sunt expozițiile dumneavoastră preferate?“ putea fi urmată de „Ce fel de mâncare vă

place?“ sau chiar de „Ce fel de oameni vă plac?“ Unii destinatari au înțeles îndată că acesta era proiectul unui artist și au trimis răspunsuri creative, cu ilustrații amuzante, însă alții, mereu paranoici în fața birocrăției, l-au luat în serios și au răspuns la fiecare întrebare. La expoziția din '89, Geng a expus aceste formulare.

Identitățile lui Zhang și Geng s-au transformat după 4 iunie. „Înainte de masacru, era atât de multă gălăgie“, mi-a spus Zhang, „un strigăt asurzitor de protest. Apoi au venit tancurile și toată lumea a fost redusă la tăcere. Tăcerea aceea a fost mai înspăimântătoare decât tancurile.“ Zhang și Geng au pictat un tablou enorm cu o victimă a masacrului și l-au expus, în timpul nopții, pe un pod pietonal. „Poate dacă vezi că cineva e ucis peste drum“, a spus Zhang, „o să traversezi în fugă și o să-i oprești pe ucigași, fără să stai pe gânduri. Așa a fost.“ După aceea, înfricoșați, s-au refugiat undeva la țară, temându-se mereu că vor fi trimiși la închisoare.

Mai presus de toate, pe Zhang l-a dezgustat maniera inexpresivă în care cea mai cunoscută prezentatoare de știri din China a descris masacrul. Și-a dat seama că persoana care hotăra ce avea să spună această femeie era cea care decidea soarta poporului chinez. „Știrile erau imposibil de evitat, iar această femeie era atât de omniprezentă, încât am devenit obsedat de ea, de felul în care toată lumea din China înțelegea guvernul nostru prin ea. Am reușit să intru în legătură cu ea prin prietenul prietenului unui prieten. Am întrebat-o dacă ar fi de acord, contra cost, să citească dintr-o enciclopedie cu voce tare. Trebuia să găsească un text complet neutru, unul care nu era nici de partea ei, nici de partea mea. Mi-a pus o grămadă de întrebări prin intermediari, dar am reușit s-o păcălesc. I-am spus că voi folosi lectura ei din articolul enciclopedic despre apă pentru o expoziție pe tema apei, cu aranjamente florale. Așa că femeia aceasta, care practic este însuși guvernul nostru, a fost de acord să citească textul pe care îl alesesem. A fost o experiență de o putere nemaipomenită ca eu, un artist neoficial care era în pericol de a fi arestat, să reușesc să manipulez astfel un simbol oficial. Și a dezvăluit multe despre rolul pe care-l joacă banii în societatea noastră. N-am putut să-mi șterg din minte cât de ușor a fost: nu-mi trecuse niciodată prin cap că aș putea să fac așa ceva cu atâta ușurință.“

Om de cuvânt, Zhang a organizat expoziția pe care o descrisese. În ochii unui privitor neinformați, era despre apă și flori. Însă, pentru un fin cunoscător, era o expoziție despre comerț, integritate și despre felul în care cei slabi îi pot lua în stăpânire pe cei puternici. „Umorul

și ironia trebuie dozate cu grijă, astfel încât să fie parte din forma unei lucrări, dar să nu devină conținutul ei“, mi-a spus Zhang. „Eu nu mi-am pierdut niciodată independența: mi-am păstrat mereu distanța față de evenimentele din China. Artistul nu alege această alienare, dar odată ce s-a întâmplat, s-a întâmplat. Nu poți să i te opui.“

„Nu e vorba doar de faptul că societatea noastră nu încurajează și nu susține individualitatea“, a zis Geng. „Nu-i permitem să se manifeste acolo unde, în mod limpede, există.“ El predă arte plastice și design la Institutul de Tehnologie a Mătasurilor. Anul trecut, a propus ca, în loc să predea metode, profesorii să predea motivele din spațele acelor metode. I s-a dat voie să-și detalieze propunerile în fața profesorilor din școală, care, după ce-și exprimaseră interesul pentru inovații, le-au respins pe motiv că erau incompatibile cu standardele educaționale existente.

Tușele pensulei lui Geng sunt de o delicatețe blândă. Zhang Peili este mult mai greu, mai dur. Deși lucrările sale sunt deseori pline de umor, au și o urmă de brutalitate. „Mereu a existat furie în opera mea“, mi-a spus. „Trebuie să-mi creez opera, dar asta nu-mi ușurează furia. Nu e ca mersul la toaletă.“ Zhang a lucrat cu videoclipuri, *performance-uri* și pictură. Înainte de expoziția din '89, a tăiat niște mănuși medicale albe și a trimis diverșilor artiști bucăți din ele. Unele erau mânjite cu vopsea roșie și maronie. Artiștii care au primit bucăți de mănuși aparent însângerate au fost înspăimântați și tulburați; din ce în ce mai multe astfel de pachete stranii au început să le sosească acasă. Apoi, într-o zi, toți destinatarii lui Zhang au primit o scrisoare formală, care îi lămurea că mănușile fuseseră trimise la întâmplare și se răspândiseră ca o epidemie de hepatită, iar acum toată tevatura se terminase. Nu s-au mai expediat alte mănuși.

În timpul Campaniei pentru Igienă din 1991, când toată lumea din China a fost instruită în materie de curățenie, iar un limbaj birocratic absurd și arogant a pătruns în cel mai intim aspect din viața oamenilor, Zhang Peili a creat clasicul său film *Procedura corectă de spălare a unui pui*. Filmul durează două ore și jumătate. Este îngrozitor și fascinant să privești suferința săracului pui în timp ce Zhang îl săpunește în repetate rânduri, îl clătește și îl așază pe un tocător. Puiul scapă în cele din urmă, dar nu poți să nu bănuiești că nu va mai fi niciodată același pui. Vorbirea monotonă a lui Zhang maschează o empatie profundă; prin asemenea lucrări, retorica etică a acestor campanii guvernamentale iese la iveală în toată ipocrizia, superficialitatea și cruzimea ei.

Artistul de instalații Ni Haifeng locuiește (în principiu) pe o insulă izolată, în largul coastei de sud a Chinei, dar se numără printre cele mai prietenoase personalități din lumea avangardei și îl găsim adesea în Beijing, Hangzhou sau Shanghai. Ni e destins și plin de umor, de o inteligență cuprinzătoare, deși câteodată confuză. Este cumva cel mai liber spirit dintre toți, făcând artă numai atunci când are inspirație, un rege nomad al avangardei. Ni primește un salariu de profesor de la Școala Normală Zhoushan, însă a fost scutit de responsabilitățile profesionale pe motiv că este „prea ciudat“. În 1987, a început să picteze pe case, străzi, pietre și copaci; și-a acoperit insula cu simboluri stranii în cretă, pictură în ulei și vopsea. A spus că dorește să reducă scrierea la „nivelul zero“, acolo unde nu mai are înțeles. „Când cultura invadează viața privată la scară largă“, mi-a spus, „individul nu poate scăpa de acest viol. Având o astfel de perspectivă, scrierea mea la nivel zero poate fi înțeleasă ca un protest împotriva actului de viol. Pe lângă asta, vreau să-i avertizez pe ceilalți despre pericolele intrinseci ale violului cultural.“

Un sat de artiști

În China, locuința ți-e oferită de regulă de către angajator; dacă încerci să te descurci pe cont propriu, sacrifici multe servicii de asistență și trebuie să-ți găsești tu însuși o casă, ceea ce este și scump, și dificil. Oficial, nu poți să te muți fără permisiunea guvernului. Prin urmare, mulți artiști avangardiști lucrează măcar cu jumătate de normă în slujbe oficiale; ceilalți reușesc să se descurce la un pas de limita legalității.

Unul dintre locurile în care trăiesc artiști este un sat cunoscut sub numele de Yuanmingyuan, la vreo 45 de minute de centrul Beijingului. Construit de fermierii din zonă la sfârșitul anilor '80, are drumuri de pământ și o dispunere tradițională: rânduri de case cu un singur etaj, fiecare cu o mică curte interioară și un acoperiș cu țigle. Există o singură toaletă și un singur telefon pentru toată lumea. Unele case sunt năpădite de plante agățătoare și auzi mereu cum se trântesc ușile de plasă. În împrejurimi se află niște ferme și un parc. Într-o direcție se află terenurile întinse ale Universității din Beijing, iar în cealaltă, chiar Palatul de Vară. Primii artiști sosiți aici s-au gândit că e îndeajuns de aproape de centrul Beijingului, dar suficient de departe pentru a putea trăi în tihnă. Curând, li s-au alăturat mulți alții.

Satul este o Mecca pentru turiștii și jurnaliștii din Occident. Articole scrise în zeci de țări l-au descris ca fiind centrul lumii artistice chineze, fiindcă amestecul său de libertate și deschidere îi conferă acest statut în ochii vesticilor. Chinezii nu sunt un popor care să se deschidă cu ușurință: mulți artiști ai avangardei sunt secretoși și rezervați până acolo încât devin de neînțeles și inaccesibili din punct de vedere emoțional. Spre deosebire de ei, artiștii din acest sat sunt degajați, prezentându-și opera cu un aer de profesionalism relaxat. Poți să hoinărești pe-acolo și să bați la uși, iar diverși localnici se vor oferi să te ghideze. Acest du-te-vino a devenit atât de intens, încât unii artiști spun că nu mai au deloc timp să lucreze.

Cu câteva excepții de seamă – mai ales Fang Lijun și Yue Minjun –, artiștii din sat nu se deosebesc prin mare lucru. Mulți se imită unul pe altul, combinând realismul cinic și tehnicile mișcării „pop politic” fără creativitate. Majoritatea acestor artiști sunt la numai un pas depărtare de sculptorii în jad sau de alți practicanți ai artizanatului destinat consumului străin. În mod cert, banii vestici și interesul din partea vesticilor sunt motivul pentru care acești artiști pot trăi astfel. În mare măsură, opera lor nu este îndeajuns de sofisticată încât să aibă un înțeles politic, dar, cu toate că nu au mereu de făcut comentarii convingătoare asupra libertății, își pot trăi viața personală fără constrângeri.

„Noi suntem parte din fenomenul post-’89”, mi-a spus pictorul Yue Minjun. „Înainte de ’89, lumea avea speranță: speranță politică, speranță economică, totul era palpitant.” Yang Shaobin, un alt pictor, a continuat: „Acum nu mai există nici o speranță. Am devenit artiști ca să avem ceva de făcut.” Stând de vorbă cu ei, ai impresia că și acest soi de retorică vinde bine. Cinismul e la modă în sat, dar e un cinism insipid, pe care-l vezi mai degrabă la studenții cu fițe decât la oamenii disperați.

Dor de Mao

Ne gândim la Revoluția Culturală ca la o perioadă îngrozitoare pentru intelectuali: mulți au fost uciși, alții au fost trimiși la muncă grea în mine, în fabrici și în ferme rurale. Dar în China nu auzi aceleași reacții pline de dezgust și de oripilare cu care rușii vorbesc despre Stalin sau pe care românii le manifestă atunci când îl pomeneste cineva pe Ceaușescu. În cercurile artiștilor avangardiști, dragostea pentru președintele Mao este ambivalentă, dar incontestabilă.

„Până și aceia dintre noi care erau împotriva lui credeau în el, cel puțin în parte“, a spus Lao Li la un ceai, în toiul nopții. Învinuit la începutul revoluției că ar fi fost contrarevoluționar, Lao a fost ținut în închisoare aproape toată această perioadă. „Mao era un bărbat foarte convingător, iar noi, intelectualii, ne simțeam ca niște amărâți. În timpul Revoluției Culturale, lumea nu se gândea decât la cum să construiască o societate pură și perfectă. Eu nu eram de acord cu idealismul lor și am luptat împotriva lui, și aş lupta din nou, dar pot spune fără îndoială că, în societatea de consum din zilele noastre, nu există nimic asemănător. Mai bine un idealism nechibzuit decât nici o urmă de idealism.“

Zhou Tiehai și Yang Xu, care trăiesc în Shanghai, s-au autointitulat Noii Revoluționari și pictează tablouri enorme în stilul și spiritul Revoluției Culturale. Unul dintre acestea, criticat de curând în presă ca fiind decadent, are doi metri pe patru, este pictat pe hârtie de ziar și înfățișează o juxtapunere stranie de propagandă și imagini comerciale, în mijlocul cărora se găsește un portret al Mariei Antoaneta în bustier. Lucrarea este acoperită de slogane precum: „Pentru concentrarea fenomenelor de zi cu zi și întruchiparea contradicțiilor și luptei dintre ele.“

„Pe mine m-au alăptat două mame“, mi-a spus Zhou Tiehai. „Una dintre ele a fost cea care mi-a dat viață. Cealaltă a fost președintele Mao.“

Zhou Tiehai și Yang Xu se îmbracă în superbe costume asortate, la două rânduri de nasturi, și cravate în culori vii; îmi explică în ce fel acest costum conservator le ascunde extremismul politic. Amândoi sunt chipeși și straniu de tineri pentru niște nostalgici după Mao. Această fațadă dusă la extrem este pesemne ironică și se învecinează cu siguranță (în mod voit) cu ridicolul, însă și-o păstrează cu fermitate, vorbind în retorica greoaie pe care o îndrăgeau atât de mult Gărzile Roșii. „Mao ne-a învățat să facem diferența între bine și rău“, mi-au spus, vorbind cu rândul, de parcă ar fi fost o singură minte cu două voci. „Dar acum cu ce-am rămas? Obişnuiam să luăm în răs dansatoarele și prostituatele, dar acum numai cele mai frumoase femei pot să practice aceste profesii. Avem nevoie de o gândire revoluționară, trebuie să străpungem pecetea capitalistă cu sulița socialismului. În trecut, oamenii erau săraci dar știau de ce trăiesc, pe când acum sunt bogați dar nefericiți. Ne plac anii '60, când la micul dejun, la cină, chiar și în somn, citeam cartea lui Mao. Pentru vestici, ideile

acestea sunt enigmatice, dar pentru poporul chinez sunt foarte ușor de înțeles.“

M-am dus să-l văd pe pictorul Yu Youhan în apartamentul mamei sale din Shanghai: câteva camere la ultimul etaj al unei case care aparținuse cândva familiei lui. Tatăl lui, bancher, a fost ucis în timpul Revoluției Culturale, iar el a fost supus reeducării după ce-a fost denunțat la școală. Însă când am căutat să aflu ce îl înfurie, a scuturat din cap și mi-a spus: „Când îl respingem pe președintele Mao, respingem o parte din noi înșine.“ Johnson Chang, dealerul de artă din Hong Kong care îi reprezintă pe aproape toți artiștii din avangarda actuală, a spus: „E ca o copilărie nefericită. Nu poți să stăruie asupra ei pentru totdeauna și să-i bați mereu pe alții la cap cu asta, dar dacă o renegi complet devii un om artificial sau incomplet.“

Pe Fang Lijun nu-l interesează, în general, discuțiile despre politică, însă într-o seară târzie vine vorba despre Mao. Familia lui Fang avusese în proprietate pământ și nimănui nu-i fusese mai greu decât lor în timpul Revoluției Culturale. Fang mi-a spus cândva că a devenit artist deoarece pictura îl ținea ocupat acasă; nu putea să iasă pe stradă, fiindcă oricine simțea că are dreptul să-l atace când îi venea chef. „N-o să uit niciodată ziua când a murit Mao“, mi-a spus el. „Eram la școală când au dat anunțul, și imediat toată lumea s-a pierdut cu firea și a izbucnit în plâns. Și, deși toată familia mea îl ura pe Mao, eu am plâns cel mai tare și cel mai mult dintre toți.“ Când l-am întrebat de ce plânse, mi-a spus: „Era în program, și noi trăiam după cum scria în program.“ Iar când l-am întrebat dacă se simțise trist, mi-a zâmbit și-a spus: „Și asta era în program.“

Instinctul chinez pentru conformitate este adânc înrădăcinat, și mi s-a spus în repetate rânduri că Revoluția Culturală a fost pe placul multor chinezi, care n-au mai trebuit să cugete la ce aveau de făcut, de zis, de gândit, sau chiar de simțit. Fără îndoială, i-am spus lui Fang, că trebuie să-ți amintești de perioada aia cu groază. „Cu ceva groază, da“, mi-a spus. „Dar mă bucur că am trecut prin așa ceva. Cei care sunt mai tineri decât mine mă invidiază. Artiștii mai tineri încearcă să devină parte dintr-o istorie care nu i-a inclus niciodată. Știi că pe 4 iunie am mers în piața Tiananmen cu un prieten? Am văzut tancurile venind și am auzit împușcăturile și el a fugit, dar eu am mers spre piață. Nu ca să fiu erou, ci pentru că mă simțeam atras într-acolo și trebuia să văd ce se întâmplă. Mereu m-am gândit că prietenul meu va regreta pentru totdeauna că a fugit. Nici de Revoluția Culturală nu

poți să fugi. Poate că e un mod de gândire tipic chinez, dar eu cred că nu poți să ai un prezent fericit decât dacă ai avut un trecut nefericit.“

Ni Haifeng mi-a spus: „Firește, mulți au fost uciși în Revoluția Culturală. Dar în fiecare eră mor mulți. Pe oamenii aceia i-a cuprins o febră, așa că nu puteau să înțeleagă că fac ceva greșit. Au sacrificat foarte multe ca să se alăture revoluției și ca să-i ucidă pe cei despre care credeau că trebuie uciși, iar pentru asta le-a trebuit curaj. Eu admir acel curaj.“ Mai târziu, am vorbit despre masacrul din piața Tiananmen. „Cu toții am protestat“, a zis. „Și ceea ce s-a întâmplat a fost înfiorător. Dar dacă nu s-ar fi întâmplat – atunci poate ar fi avut loc un război civil în China, cu sute de mii de oameni uciși. Poate că țara s-ar fi destrămat, ca Rusia. Nu poți spune că ceea ce s-a întâmplat acolo a fost într-un totuș greșit.“

Artistul Liu Anping, acuzat că a fost conducătorul protestelor pentru democrație din Hangzhou, a fost închis timp de un an. „Nimeni din Tiananmen nu înțelegea și nu era interesat de principiul alegerilor libere“, mi-a spus el. „Libertatea de a alege cum și unde să trăim, libertatea de a face ce vrem – asta ne dorim cu adevărat. Vrem să punem capăt corupției și să putem să creăm orice fel de artă ne place. Dar China e prea mare și prea greu de controlat ca să avem alegeri libere. Suntem o cultură xenofobă. Ne e dor de Revoluția Culturală fiindcă a fost ceva atât de tipic chinez. N-am putea niciodată să acceptăm o democrație în stil occidental – pentru simplul fapt că ar fi occidentală. Trebuie să găsim o soluție chinezească, iar soluția chinezească nu poate fi la fel de liberă ca alegerile libere. Și nici nu ne-am dori să fie.“

Zhang Peili, care a riscat închisoarea când și-a expus în Hangzhou tabloul cu victima masacrului din Tiananmen a confirmat această părere: „În mâinile unui artist, idealismul este un lucru splendid, așa că ni-l păstrăm; este dreptul nostru ca artiști. Dar idealismul în mâinile unui conducător este înfricoșător.“ Retorica democrației este puternică în anumite cercuri din China, însă nu în sensul său literal. „Nu poți să conduci o țară pe baza a un miliard de opinii“, a spus Zhang. „Ar fi catastrofal și ar fi uciși mult mai mulți oameni decât sunt uciși acum.“

La vârsta de 26 de ani, Feng Mengbo este printre cei mai tineri artiști din cercul lui Lao Li și are o perspectivă neobișnuit de pătrunzătoare asupra relației dintre dinamica Estului și Vestului. În sălile de jocuri video, copiii chinezi joacă jocuri occidentale, în care sunt de partea celor buni, care încearcă să-i omoare pe cei răi. Feng a sugerat că acest comportament nu e departe de cel al tinerilor din timpul

Revoluției Culturale, care s-au situat la rândul lor în tabăra celor buni, i-au nimicit pe toți cei pe care i-au crezut răi și au primit o mulțime de puncte pentru asta. El a creat picturi statice care ilustrează o serie de jocuri video pe care și-ar dori să le producă, bazate pe operele revoluționare maoiste. O altă serie prezintă un joc video ce-l înfățișează pe Mao în postura sa consacrată, cu mâna dreaptă întinsă într-un gest de bunăvoință. Feng Mengbo a numit jocul „Taxi, taxi», spune Mao Zedong“, jucându-se și cu postura lui Mao, și cu obiceiul chinez de a cita fiecare cuvânt al lui Mao de parcă ar conține un adevăr absolut. În joc, Mao stă pe marginea drumului cu mâna ridicată, în timp ce pe lângă el trec în viteză taxiuri. Mao pierde de fiecare dată, pentru că nici unul dintre taxiuri nu oprește pentru el. Pentru mulți chinezi, Revoluția Culturală a fost ca un joc, iar noua interacțiune cu Vestul este o nouă versiune a aceluiași joc, poate una mai puțin interesantă.

Majoritatea artiștilor din avangarda chineză au vârste sub 40 de ani, așa că relația lor cu evenimentele de la sfârșitul anilor '60 și începutul anilor '70 este pasivă; erau conștienți de ce se întâmplă, dar, în măsura în care au participat la aceste evenimente, au făcut-o fără să le înțeleagă.

În rândurile generației mai vârstnice, mișcarea avangardistă era mai restrânsă și mai primejdioasă; aproape toți artiștii săi au emigrat. Yang Yiping, singurul artist din grupul Stelele care se află încă în China, era fiul unui membru de partid sus-pus, iar atunci când a venit Revoluția Culturală a primit o poziție în armată, locul cel mai sigur în care puteai fi. Yang a rămas în Beijing, lucrând la tablouri propagandistice pentru armată și discutând despre ideologie cu prietenii săi, până când a înțeles partea dezastruoasă a Revoluției Culturale și s-a alăturat mișcării Zidul Democrației, în 1978.

Picturile lui actuale sunt uriașe imagini alb-negru cu tineri ale căror chipuri sunt pline de idealism și care pășesc în afara tabloului, către privitor. Fundalul este piața Tiananmen, iar portretul lui Mao de la porțile Orașului Interzis este mereu în centrul tabloului. Aceste picturi de o tristețe dureroasă, în culoarea și tonalitatea unor fotografii decolorate, sunt mărturia unui țel plin de limpezime tinerească ce pare, privind în urmă, aproape de neînchipuit. Am stat în atelierul lui Yang și am privit îndelung la acele fețe luminoase, aproape implauzibile, răsărind din gulerele costumelor maoiste; apoi, întorcându-le spatele, am zărit o mică fotografie alb-negru – tânărul Yang

Yiping, arătând nemaipomenit de elegant în uniformă militară. Am văzut și în ochii aceia necugetata încredere în sine a unei persoane tinere gata să salveze lumea. „Am crezut în toate cu atâta înflăcărare“, mi-a spus el. „Și apoi a fost Zidul Democrației, și apoi Stelele.“ Am stat și i-am privit tablourile împreună. „Eram tânăr atunci. Nu înțelegeam ce făceam. Acum îmi pare rău că am făcut-o – dar ce fericit eram atunci! Nu puteam să renunț, și nici nu-mi doream.“

Jiang Wen, în vârstă de 30 de ani, cel mai cunoscut tânăr actor din China, regizează pentru prima dată. A decis să adapteze *Fiare sălbatice*, unul dintre cele mai bine vândute romane în China anul trecut, care se petrece în timpul Revoluției Culturale. Am stat de vorbă cu Jiang Wen în timpul filmărilor dintr-o școală, unde amestecase actori profesioniști cu elevi care învățau acolo. Pentru a le transmite elevilor atmosfera din epoca aceea, îi dusesese la „programe de îndoctrinare“, la țară. Era bizar să mergi din sala de clasă de pe partea dreaptă a coridorului, care fusese modificată pentru film, unde toată lumea purta pantaloni asortați și pantofi de pânză, iar tabloul lui Mao domnea peste toți, în sala de clasă din partea stângă a coridorului, unde școala se desfășura în mod normal, iar copiii purtau treninguri și vorbeau când întrebai, când neîntrebai. Reflectând o opinie pe care am auzit-o în mai multe rânduri, Jiang mi-a spus: „Lumea din Vest uită că epoca aceea a fost tare distractivă. Viața era foarte ușoară. Nimeni nu muncea; nimeni nu învăța. Dacă erai membru al Gărzii Roșii, ajungeai într-un sat și lumea venea să te întâmpine și toți cântau împreună cântece revoluționare. Revoluția Culturală a fost ca un mare concert rock, în care Mao era cel mai mare star, și toți ceilalți chinezi erau fanii lui. Vreau să înfățișez o pasiune care s-a pierdut.“ Nu trecea cu vederea viețile sacrificate la vremea aceea, dar nici nu credea că asta era întreaga poveste, așa cum nici poezia romantică de război sau filmele de război din Vest nu dezminț sângele vărsat în alte lupte.

Am luat cina în apartamentul lui Wu Wenguang, un cineast care terminase de curând un documentar intitulat *Viața mea în Gărzile Roșii*. A găsit cinci bărbați care făcuseră odată parte din Gărzile Roșii, i-a luat fiecăruia un interviu în cel mai mic detaliu, apoi a editat filmul astfel încât să arate curiosul amestec de nostalgie, rușine, mândrie și furie față de propriul trecut simțit de acești oameni. A fost o cină plăcută, cu o combinație interesantă de oaspeți, inclusiv pictorul cinic realist Zhao Bandi; un regizor care tocmai terminase primele producții ale lui Sam Shepard în Beijing și care avea să-și lanseze curând propria adaptare după *Catch-22*; Ni Haifeng; și diverși alții. L-am întrebat

pe Wu Wenguang dacă simte dispreț sau oroare față de rolul pe care acele Gărzi Roșii l-au jucat în istoria sângeroasă a epocii lor. „Uită-te în jurul mesei“, mi-a spus. „Suntem cu toții elita noilor idei din China. Noi suntem avangarda, suntem cei care ne îndreptăm spre un nou val, suntem adepți ai democrației, ajutând la transformarea Chinei într-o societate mai bună.“ Am încuviințat. „Cum să simțim dispreț sau oroare? Dacă ne-am fi născut cu douăzeci de ani mai devreme, am fi fost Gărzi Roșii, toți până la ultimul.“

Veteranii

În Shanghai, l-am vizitat pe marele savant Zhu Qizhan, care, la vârsta de 102 ani, este deseori considerat a fi cel mai mare pictor tradiționalist chinez în tuș. „În tinerețea mea“, mi-a spus, „am studiat și pictura în ulei, care mi-a marcat și mi-a influențat opera, în special culorile vii. Aș spune că ceea ce vine din Occident poate fi folosit de artiștii chinezi, dar în scopuri chinezești. Un chinez poate să ignore arta occidentală, dar nu poate să ignore arta chineză. Și dacă scopul lui e să amestece cele două forme și cele două tipuri de înțeleșuri, atunci cel mai probabil nu va fi nici cal, nici măgar.“

Tradiția picturii chineze se bazează pe principiul evadării, gândit astfel încât să înalțe sufletul privitorului pe noi culmi. Poate cea mai mare diferență dintre pictura tradițională chineză – numită *guohua* – și arta avangardistă este faptul că pictura tradițională te îndepărtează de probleme, pe când opera avangardistă te obligă să le înfrunți. Tablourile elocvente și remarcabile ale lui Zhu Qizhan impun respectul artiștilor mai tineri, dar demonstrează că opera avangardei reprezintă o schimbare nemaipomenită, atât ca formă, cât și ca înțeles.

Realismul a început să fie la modă în China în 1919, și este înfloritor și în zilele noastre. Opera celui mai cunoscut realist, Chen Yifei, este, după standardele vestice, prea banală chiar și pentru o felicitare. Chen a emigrat în Statele Unite, dar măiestria meticuloasă a tablourilor lui cu fete tinere, îmbrăcate în pulovere pe gât, cântând la flaut, încă suscită o puternică fascinație, îndeosebi pentru asiatici; în Hong Kong, lucrările sale pot aduce 250.000 de dolari.

M-am dus să-l întâlnesc pe Yang Feiyun, un portretist din școala lui Chen. Femeile lui, fără flaute, au acea precizie fotografică și nete-

zime plastică la care aspiră instruirea academică din China. „Cel mai mult m-au influențat Botticelli, Dürer și Leonardo“, mi-a spus Yang. „Poate că realismul a fost prea bun în Vest pentru prea mult timp, iar artiștii s-au plictisit de el. Nu pot să accept modul vestic de a respinge trecutul, sau chiar de a-ți respinge propriul trecut, de a o lua mereu de la capăt. Căutarea perfecțiunii este mai importantă decât alegerea mai multor căi. Lumea spune că arta nu are limite, dar asta e adevărat doar atunci când arta rămâne în emisfera ei. Când Vestul și Estul se întâlnesc, arta are limite.“

De ce Gilbert & George?

În ultimii ani, China a devenit din ce în ce mai deschisă față de expozițiile vestice, atâta timp cât Occidentul plătește pentru ele. Pentru circa 25.000 de dolari, poți închiria camerele de la etaj din Galeria Națională de Artă timp de o lună și, în condițiile în care obții anumite aprobări, poți să expui orice dorești. De când Robert Rauschenberg a spart gheața în 1985, numeroși artiști necunoscuți și-au trimis proiectele individuale, sponsorizate de propriile guverne, expuse alături de câteva proiecte studențești internaționale și o expoziție mare cu opere de Rodin, care s-a deschis în iunie.

Gilbert & George, artiști britanici avangardiști, s-au remarcat expunând în întreaga lume niște fotomontaje enorme și viu colorate cu mesaje politice puternice. În cercurile artistice rusești încă se vorbește despre expoziția lor din 1990 de la Moscova. Expoziția a fost organizată de un englez isteț și întreprinzător numit James Birch; când i-a întrebat pe Gilbert & George: „Și-acum unde mergem?“ aceștia i-au spus: „China!“

Când a avut loc expoziția de la Moscova, Rusia era deja în toiul glasnostului, iar decizia de a prezenta o artă care, chiar și în Vest, provocase comentarii ostile din pricina radicalismului său cultural, politic și sexual – uneori extrem de homoerotic – se potrivea cu principiul general conform căruia „nimic nu e prea extrem pentru noi“. În China, multe lucruri sunt considerate prea extreme, iar decizia guvernului chinez de a găzdui o expoziție a lui Gilbert & George pare surprinzătoare la prima vedere. Ultima expoziție majoră a lui Gilbert & George fusese intitulată *Noi imagini democratice* și, cu toate că acest titlu nu

s-a folosit în China, înțelesul lucrărilor era destul de limpede pentru oricine putea să citească limbajul artei contemporane occidentale.

Deși autoritățile chineze au fost convinse în parte de entuziasmul lui Birch, considerentele economice au ieșit învingătoare. Gilbert & George și agentul lor din Londra, Anthony d'Offay, nu doar că au închiriat galeria, ci au promis să aducă la lansare vestici, să pună la cale petreceri și prezentări televizate și să pompeze bani în economia locală. Conform unuia dintre participanții la expoziție, nota finală a fost undeva în jur de un milion de lire sterline. În plus, guvernul a dat dovadă de naivitate în legătură cu aceste imagini. „Doar nu-ți închipui“, mi-a spus Lao Li pe un ton amuzat, „că autoritățile înțeleg despre ce e vorba în lucrări. Sunt faimoase în Occident, și doar atât știu.“ Și apoi, chinezii trebuiau să pară primitori înainte de alegerea locului de desfășurare a Jocurilor Olimpice. Pe lângă asta, cu o mentalitate de tipul „nu ne interesează ce spune Vestul“, chinezii știau că, dacă pot controla ce se întâmplă la deschidere, pot controla și imaginea din mass-media a lui Gilbert & George.

Expoziția a fost deschisă cu mult fast la 3 septembrie, de către ambasadorul britanic și de către ministrul chinez al culturii. În jur de 150 de invitați veniseră din Occident, cărora li s-au adăugat nenumărați înalți funcționari chinezi. Gilbert & George au considerat că aranjamentele florale pentru deschidere nu erau îndeajuns de opulente, așa că s-au dus ei înșiși și au cumpărat niște aranjamente superbe cu care au împodobit sala de expoziții – spre amuzamentul imens al chinezilor, care știau, spre deosebire de Gilbert & George, că erau buchete funerare. Gilbert & George s-au asigurat că vor aranja expoziția ei înșiși și că vor vorbi la deschidere și la cele șapte sau opt petreceri asociate cu aceasta. Au dat interviuri presei și canalelor de televiziune. Merită menționat că foarte puțin din ceea ce au spus presei a fost tipărit; că, în China, expoziția s-a bucurat de o publicitate destul de neînsemnată; și că discursurile pe care le-au ținut au fost modificate și atenuate semnificativ, chiar și în traducerile simultane din cadrul evenimentelor.

Englezii au luat legătura cu Lao Li și i-au dat invitații pe care să le distribuie artiștilor, dar opulența extravagantă a ceremoniei de deschidere li s-a părut artiștilor chinezi insuportabilă, imperialistă și plină de sine. Au deplâns entuziasmul tolerant manifestat de autorități față de Gilbert & George. La banchetul de deschidere, cineva i-a văzut la masa de onoare și i-a descris ca fiind „două capete seci printre

ticăloși“. În ochii chinezilor, deschiderea aproape spulberase înțelesul operei. Avea aceeași aură de ipocrizie care s-ar observa dacă Maica Tereza ar veni într-o misiune caritabilă și și-ar petrece întreaga vizită cu Donald Trump și Leona Helmsley. Funcționarii chinezi au știut că, organizând deschiderea astfel, puteau să castreze opera în ochii grupurilor radicale din propria societate.

Majoritatea artiștilor chinezi cunosc arta contemporană occidentală îndeosebi din cărți. În atelierul pictorului Ding Yi, am răsfoit un volum intitulat *Arta modernă occidentală*, care cuprindea și unul dintre monumentalele fotomontaje color create de Gilbert & George, care ating adesea șase metri lungime sau înălțime, reprodus sub forma unei ilustrații alb-negru de proastă calitate, de 12 centimetri pătrați. Pe parcursul turneului lor, Gilbert & George au afirmat în repetate rânduri: „Arta noastră luptă pentru iubire, toleranță și pentru dezvoltarea universală a individului. Fiecare imagine creată de noi este o scrisoare vizuală de dragoste adresată privitorului.“ Ce mesaj mai înălțător ar putea exista în momentul de față pentru arta occidentală din China? „Eu cred“, mi-a spus Lao Li, „că esențialul acestor lucrări va răzbate până la cei care-și doresc să-l înțeleagă.“ Deschiderea fusese doar un bruiaj neplăcut.

Întâlnirea dintre Est și Vest

„Vestul tinde să pună semnul egalității între civilizație, modernizare și occidentalizare“, mi-a spus Zhang Peili. „Însă Vestul a cunoscut o nouă dezvoltare față de China abia în perioada aceasta modernă. În celelalte epoci din trecut, noi eram civilizația mai avansată.“ Chinezii detestă obiceiul vestic de a-și atribui meritul pentru industrializare. „Te uiți la o fabrică și spui că este vestică“, mi-a zis Bo Xiaobo, un jurnalist din Shanghai. „Dar noi avem fabrici aici de o sută de ani. Occidentalii au început să folosească praful de pușcă imediat ce l-au descoperit în țara asta, însă nimeni nu spune că Revoluția americană sau Primul Război Mondial sunt chineze. Dacă cineva se urcă în mașină și conduce, sau se duce la fabrică să muncească, acesta nu e stilul de viață vestic; este pur și simplu stilul de viață modern.“

Vestul tinde de asemenea să-și asume meritul pentru orice fel de artă, în afară de pictura cu pensula. În zilele noastre, chinezii utilizează un limbaj vizual care s-a dezvoltat în Vest. Dar, la origini, hârtia

provine din Asia, or nu toate lucrările pe hârtie sunt considerate asiatice. De ce să numim toate picturile în ulei „vestice”? De ce consideră Vestul că deține conceptualismul, instalațiile artistice, modernismul și abstractizarea? Dealerul de artă Alice King, din Hong Kong, care prezintă lucrări ce folosesc stilurile *guohua* în manieră modernă, întreabă: „Ce este o pictură chinezească? Orice pictură creată de cineva din China? Orice pictură creată de cineva care este de origine chineză? Sau ține de stil? Dacă un vestic folosește hârtie de orez și o pensulă, poate el să creeze o pictură chinezească?” Occidentalii critică uneori arta chineză pentru motivul că ar fi un produs derivat. „Noi, artiștii, trebuie să rezolvăm problemele Chinei, chiar dacă acestea sunt plictisitoare pentru vestici”, mi-a spus pictorul Wang Yin, unul dintre artiștii din satul Yuanmingyuan.

Li Xianting a remarcat că, până la sosirea literaturii occidentale în China în perioada dinastiei Qing, între chineza scrisă și cea vorbită a existat o discrepanță semnificativă: „Chineza clasică este o limbă foarte vagă și ambiguă, astfel încât o mare parte din înțelesul ei este lăsat pe seama cititorului. Abia atunci când cărturarii chinezi au citit cărți străine și-au imaginat că ar putea exista o corelație directă între cuvântul scris și cel vorbit. După aceea, limba noastră scrisă a preluat această precizie vestică. Însă era tot limba chineză; temele abordate erau tot chinezești. Dacă ți-aș da un roman chinez recent, nu mi-ai spune: «Dar ăsta e în engleză!» Lucru pe care nu-l poți afirma nici despre arta noastră.” Cam același lucru poate fi spus despre reformele economice și sociale din China, pentru care Vestul, spre iritarea cumplită a chinezilor, își asumă mult prea des responsabilitatea. „Acum e o situație unidirecțională”, au spus Noii Revoluționari din Shanghai, „având lucruri și idei vestice în China, pe când în Vest nu există nici o idee și nici un lucru chinezesc. Trebuie să echilibrăm situația.”

Gradul de libertate din Vest – acel corolar natural al democrației – este tema unor discuții nesfârșite în rândul chinezilor. Gu Wenda, care acum locuiește în New York și care, împreună cu Ai Weiwei și Xu Bing, este liderul artei chineze de peste hotare, mi-a spus că, în timp ce expozițiile sale din China fuseseră închise din cauza „trimiterilor politice inadecvate, ceva legat de un cod al secretelor politice”, a descoperit că la New York, atunci când a expus lucrări făcute din medicamente tradiționale chinezești, inclusiv o pudră din placentă umană, autoritățile i-au închis din nou expoziția, invocând ceva legat de avort. Pentru el, ca artist, a fost cam totuna.

Anul trecut, Ni Haifeng a câștigat un premiu german pentru artă și a locuit timp de trei luni în Bonn, unde s-a împrietenit cu artiștii locali. Unul dintre ei l-a invitat la o cină pentru care fiecare oaspete trebuia să gătească ceva, spunând: „Ne gândeam că poate faci ceva chinezesc.” Așadar, Ni Haifeng a făcut o supă care-i plăcea în mod deosebit. „I-am servit pe toți”, mi-a spus el, „și toți mi-au zis că le place la nebunie. Eu am gustat-o ultimul și mi-am dat seama imediat că făcusem ceva foarte greșit. Supa era îngrozitoare. La început, am crezut că toată lumea era doar politicoasă, dar au mâncat multe castroane, iar în cele din urmă am înțeles că le plăcuse tuturor cu adevărat. Însă eu m-am simțit vinovat că i-am servit cu o supă nereușită, motiv pentru care, câteva săptămâni mai târziu, i-am invitat pe toți la mine acasă și am gătit din nou supă. De data asta, supa era perfectă. «Ei bine», mi-au spus ei, «nu e rea, dar nu e nici pe departe la fel de bună ca data trecută.» Și au mâncat cu toții foarte puțin.”

Pe chinezi îi amuză neputința vesticilor de a le înțelege standardele culturale. Într-o seară pe care am petrecut-o în Hangzhou cu Zhang Peili, Geng Jianyi și alți prieteni, a venit vorba despre două femei de la școala lor, care erau „ca două obiecte nevandabile dintr-un vechi magazin”. Amândouă își găsiseră fericirea în brațele unor iubiți vestici. Zhang și Geng au descris cum au luat cina cu familia unuia dintre iubiți, a cărui mamă șoptea încontinuu că nu mai întâlnise o fată „atât de frumoasă”.

— Următorul nostru mare export, au spus ei, vor fi cele mai urâte femei din China. Toate pot să se mărite cu americani bogați și arătoși.

Apoi m-au pus la un fel de încercare.

— Uită-te acolo, îmi spuneau. Una din femeile alea e drăguță, iar cealaltă e ștearsă. Poți să-mi spui care-i care?

În ciuda apetitului de nestăvilit al consumatorilor chinezi pentru produse vestice, în ochii chinezilor, Vestul nu prea contează. Am luat cina într-o seară cu soția unui artist.

— Știi, mi-a spus ea, soțul meu s-ar înfuria dacă aș lua cina cu un chinez.

— Dar cina cu mine nu contează? am întrebat-o.

— Nu, mi-a zis. Firește că nu.

M-au surprins, de asemenea, ușurința cu care făceai rost de *International Herald Tribune*, faptul că mulți oameni prind BBC World Service, și toleranța pentru Gilbert & George. La început, am presupus că era vorba de o slăbire a barierelor ideologice; abia mai târziu am înțeles că ideile importate din Vest nu pot să afecteze pe nimeni cu adevărat,

pe când ceva mult mai neînsemnat într-un spațiu public chinezesc – un tuns, spre exemplu – ar putea declanșa o revoluție.

China și-a încheiat politicile izolaționiste în mod oficial în 1978, dar mentalitatea izolaționistă a supraviețuit. „Am fost separați atât de mult timp“, mi-a spus Zhang Piel, „încât e ca și cum te-ai găsi într-o cameră întunecată și brusc se deschid perdelele. Nu poți să vezi privești, fiindcă ochii încă ți se obișnuiesc cu lumina.“ Artistul și criticul Xu Hong, din Shanghai, a spus: „Lumea vorbește tot timpul despre amestecul de influențe vestice și estice, de parcă ai amesteca cerneală roșie și albastră ca să pictezi tablouri în violet. Oamenii nu se gândesc ce înseamnă să înțelegi aceste culturi și să încerci să îmbini modurile lor diferite de a gândi.“ Fiecare artist pe care l-am cunoscut mi-a explicat de ce opera lui nu este, de fapt, atât de vestică precum pare. „Și cum ar putea să fie vestică?“, m-a întrebat Zhang Wei, un profesor universitar care locuiește în satul din Yuanmingyuan. „Desigur, am ajuns la maturitate în epoca așa-zisei politici a ușilor deschise, dar înțelegem cu toții că, în cel mai bun caz, e o politică a ușilor întredeschise. Și știm că acele uși n-o să fie niciodată deschise cu adevărat, că oamenii n-o să aibă niciodată voie să intre și să iasă după bunul plac.“

Artiștilor le este greu să se separe complet de tradiția chineză. Pictorul abstract Ding Yi trăiește discret în Shanghai, unde produce tablouri mari, frumos colorate, în care suprapune modele simple peste spații grafice. De curând, a început să producă aceste picturi abstracte pe evantaie din bambus și hârtie. „Simțeam nevoia să-mi formez o legătură cu tradiția chineză“, mi-a spus. „Și-mi doream în același timp să fac acest principiu vestic să fie mai puțin înspăimântător pentru chinezi.“

Între timp, alți artiști lucrează cu materiale chinezești și forme occidentale. Lu Shengzhong a studiat arta folclorică la Academia Centrală din Beijing, iar specialitatea lui este decupajul din hârtie. Conform tradiției, o femeie de la țară trebuie să știe să gătească, să coasă și să decupeze hârtie; Lu Shengzhong mi-a povestit despre bătrâne care, după ce și-au pierdut orice altă abilitate, nu fac altceva decât să decupeze hârtie, exprimându-se prin intermediul minuțioaselor decupaje narrative. El este un maestru al decupajului și a scris numeroase cărți pe această temă. În opera sa recentă, se limitează la forma unică a „omului universal“, pe care o decupează iar și iar în mărimi diferite, mereu din hârtie roșie, pentru a crea instalații enorme, mistice. Lao Li nu ia în serios astfel de lucrări. Mulți chinezi sunt de părere că acest amestec de tradiții țărănești și modernism este un

lucru aproape impur. Ei disprețuiesc entuziasmul vestic față de un material care pare atât de chinezesc, dar este legat atât de strâns de gândirea occidentală. Este ca și cum Lu Shengzhong s-ar fi prostituat pe sine și propria cultură, oferind Vestului ceva ce n-ar trebui să aibă, vânzând ceva mult prea ieftin.

Din respingerea puternică și persistentă a Vestului răsare o voce a naționalismului. Chinezii, mereu competitivi, vor lua de la vestici tot ce pot să folosească în scopuri proprii. „Cultura vestică domină“, a spus Lao Li. „În epoca trecută, cultura chineză ocupa locul cel mai de seamă. Acum, Vestul este în declin, iar China este în ascendență. Cu-rând, drumurile noastre se vor încrucișa.“ Gu Wenda mi-a spus sim-plu: „Dacă China ar fi fost cea mai puternică după al Doilea Război Mondial, artiștii din Vest ar vorbi pe limba mea, nu eu pe a lor.“

Ideea că China va conduce lumea este discutată acolo ca un lucru de la sine înțeles. Singurul subiect dezbătut este momentul când se va întâmpla. Unii cred că va dura doar 20 de ani; alții cred că ar putea să dureze mai mult de un secol. Când China se va înălța deasupra tuturor celorlalte națiuni, artiștii cred că vor ocupa o poziție importan-tă la nivel internațional. „Eu sunt straja lui Dumnezeu și vocea lui Dumnezeu“, mi-a spus Ding Fang, autorul unor peisaje wagneriene mitologice înspăimântătoare. „Eu creez o renaștere a sufletului și o înălțare spirituală. Opera mea va dăinui pe veci, așa cum soarele va continua să răsară; orbii vor fi singurii care nu o vor putea vedea. Prin opera aceasta, China le va înapoia sufletele oamenilor lumii.“

O idee primejdioasă

În satul artiștilor din Yuanmingyuan, toată lumea îl consideră pe Yan Zhengxue primar. La 49 de ani, este mai în vârstă decât ceilalți și locuiește în sat de mai mult timp. Yan nu aduce prea mult a artist; poartă părul scurt și haine obișnuite. Picturile sale mari, în tuș, sunt decorative și tradiționale; purtarea sa este modestă.

Pe 2 iulie, Yan a luat autobuzul 332 din centrul Beijingului spre Yuanmingyuan. A încercat să coboare chiar atunci când șoferul închi-dea ușile, după care a izbucnit o mică ceartă. Șoferul era agresiv, iar Yan s-a enervat. La stația următoare, șoferul a închis intenționat ușa exact atunci când Yan încerca să coboare, așa că Yan a fost nevoit să meargă până la ultima stație, unde șoferul l-a acuzat că i-a furat ceva din gentuța cu bani, apoi a chemat poliția. Regiunea se află sub aceeași jurisdicție ca satul, așa că toți cei trei polițiști care au venit l-au

recunoscut pe Yan Zhengxue ca fiind primarul. El i-a recunoscut ca fiind polițiștii care închiseseră o expoziție pe care încercaseră s-o organizeze artiștii din sat. Yan a spus că nu se atinsese de gentuța șoferului, dar polițiștii l-au tras afară din autobuz, l-au bătut și l-au aruncat la pământ. Câțiva locuitori din zonă au privit nemișcați, fiindu-le prea frică să se amestece.

Apoi polițiștii l-au târât la secție și l-au bătut cu bastoane cu electroșoc. „Nu am ripostat“, a spus Yan, „ci doar am continuat să întreb: «De ce mă bateți?» Dar nu s-au oprit.“ Stăteam de vorbă în căsuța cu curte interioară a lui Yan și mi-a arătat fotografii cu el ars, plin de sânge și de bășici care supurau. „M-au lovit de mai multe ori în vintre.“ Apoi mi-a întins o fotografie deosebit de grotescă. „Bastoanele cu electroșoc ard cumplit. Mi-au dislocat dinții și mi-au învinețit pieptul, spatele, fundul, capul. Mi-au zis să îngenunchez, dar am refuzat, și atunci au început să mă bată și mai tare. Mi-au spus: «Dacă vomîți, trebuie să ștergi podeaua cu limba. Știm cine ești. Artistule, cine te-a făcut pe tine primarul satului? N-ai nici un fel de autoritate.»“ Apoi l-au pus să semneze o confesiune în care susținea că a furat de la șoferul autobuzului, și pentru că a refuzat l-au bătut până a rămas inconștient și l-au aruncat, la miezul nopții, în fața secției de poliție. La patru dimineața, un localnic l-a înfășurat într-o pătură și l-a dus la spital, unde a fost tratat pentru răni corporale și pentru pierderea auzului.

Câteva zile mai târziu, un artist din sat i-a povestit întâmplarea lui Wang Jiaqi, un avocat care lucrează la o firmă de imobiliare din Beijing. Wang l-a contactat imediat pe Yan: „I-am spus că acest eveniment cumplit încalcă legea. Guvernului nostru nu-i place o astfel de violență meschină din partea poliției. Am sugerat să-i dăm în judecată.“

Yan i-a rugat pe artiști să semneze o petiție prin care să protesteze împotriva modului în care a fost tratat. Fang Lijun a fost printre primii artiști din Yuanmingyuan care au semnat; Lao Li a păstrat o pagină din petiție la el acasă, rugându-i pe cei care îl vizitau s-o semneze și ei. Câțiva jurnaliști chinezi au căzut de acord să scrie despre procesul lui Yan. Când s-a răspândit vorba, Yan a primit sute de scrisori de la victimele unor violențe similare. „Unii m-au întrebat cum să intenteze proces; alții m-au avertizat că o să am parte de un «accident subit» dacă nu am grijă.“

Wang a prezentat curții diverse documente, inclusiv fotografii, hârtiile din spital, declarațiile lui Yan și copii ale petiției. „Au acceptat

să ne audieze cazul“, mi-a spus Wang. „Nu vom primi nici un ban, iar polițiștii nu vor fi pedepsiți, dar dacă-i facem să recunoască că au comis o infracțiune, e și asta ceva. Eu evit să vorbesc public despre drepturile omului și despre democrație. E prea primejdios. Lucrez la cazuri individuale în termeni legali. Chinezii n-au idee cum să folosească legea pentru a se proteja; își imaginează că legile există doar ca să-i constrângă. Noi vrem să ne opunem acestui fapt.“

În timp ce răsfoiam pozele ce arătau rănilor lui Yan Zhengxue cu detalii înfiorătoare, am spus: „E ciudat că am venit în China să scriu despre artă și despre artiști și m-am pomenit ascultând o poveste despre drepturile civile și libertatea personală. Aproape că ține de un alt proiect.“

„Asta este o poveste despre artă și despre artiști“, mi-a spus Yan. „Poliția mă urăște pentru că sunt artist, nesupus, liber în ceea ce fac. Nu le place că nu pot controla acest sat, toți acești oameni neînregistrați care trăiesc aici fără să fie într-o unitate de muncă, fără program, cu occidentali care hoinăresc printre ei. Am fost o țintă firească. În țara asta, poți să cauți bani, să ai femei, să bei, și cât timp ești înregistrat într-o unitate totul e în regulă. Dar să fii artist – a schițat un gest spre sulurile lui mari de picturi în tuș – asta e o problemă.“

La aceste cuvinte, Wang a încuviințat. „Dl Yan intenționează acest proces. Urmând litera legii, el continuă să nu se supună convențiilor. Pentru că are un spirit individualist puternic, dl Yan a fost bătut crunt și, ca individ, pur și simplu nu va accepta așa ceva. Indiferent dacă pierdem sau câștigăm, sper să insuflăm oamenilor această idee: că pot să protesteze, că pot să găsească o cale de a-și susține convingerile, că pot să-și trăiască viața ca ființe omenești.“

Gândindu-mă din nou la gestul de a se tunde al lui Song Shuang-song, am înțeles de ce provocase atâta ură și mi-am dat seama de ce avusese atâta succes. Am înțeles de ce până și acel eveniment banal era, în felul său, mai periculos decât o bombă. Nu izbutește decât acea artă care poate arăta cât de periculoasă este. Acest concept al individualității, al umanismului întruchipat de Lao Li este ceva aproape necunoscut în Republica Populară, iar dacă o astfel de idee ar ajunge până la marele public, l-ar îmboldi spre autodeterminare. Acesta ar fi sfârșitul guvernului central, al controlului, al comunismului – ar fi sfârșitul Chinei. Cu ceva noroc, lupta dintre umaniști și absoluțiști nu va înceta niciodată: câștigul absolut al oricăreia dintre tabere ar fi tragic. Nedreptatea este ceva teribil, însă nimeni nu-și dorește sfârșitul Chinei, nici Deng Xiaoping, nici Lao Li și nici cei din cercul său.

Arta contemporană chineză a fost acceptată cu mai multă ușurință în lumea artei occidentale decât operele sovietice/rusești. Această acceptare a coincis cu o reevaluare a istoriei culturale vestice, în care ceea ce culturile europene și americane au exportat în Asia este pe măsura a ceea ce am învățat de la asiatici. Influența asiatică se găsește numai la un nivel superficial în gustul pentru lac și porțelan, ea având o prezență mult mai profundă în filozofie. Minimalismul și formalismul sunt idei asiatice. Oare ar fi fost posibilă mișcarea Fluxus fără tradițiile asiatice care omagiază temporalitatea? Acum, că nu mai discredităm arta contemporană din Asia ca fiind un plagiat al modernismului, a venit timpul să luăm în calcul ideea că modernismul a fost, într-o oarecare măsură, un plagiat al Asiei. Deși artiștii occidentali au învățat ceva tehnică din desenul caligrafic cu pensula, ceea ce au împrumutat mai presus de toate din limbile bazate pe ideograme este bogăția metaforică a estompării graniței dintre limbă și reprezentare vizuală. Doar de curând am recunoscut această datorie.

Arta contemporană din China, atât de marginală în conștiința vestică atunci când am întâlnit-o pentru prima dată, a devenit între timp fundamentală în orice conversație despre arta contemporană, iar lucrările artiștilor chinezi au atins prețuri astronomice. În 2007, realistul cinic Yue Minjun a stabilit un record pentru arta contemporană chineză odată cu vânzarea picturii sale *Execuție* pentru 5,3 milioane de dolari. În scurt timp, a fost depășit atunci când un tablou de Zhang Xiaogang, ale cărui lucrări erau cumpărate în 2004 cu aproape 45.000 de dolari, s-a vândut în 2008 cu 6,1 milioane de dolari. Recordul lui Zhang Xiaogang a fost întrecut în același an, când *Seria de măști 1996 nr. 6*, pictat de Zeng Fanzhi, a adus 9,7 milioane de dolari; iar în 2013, un alt tablou al acestuia, *Cina cea de taină*, s-a vândut cu 23,3 milioane de dolari.

Lao Li numește multe dintre operele acestea *Gaudy Art* („artă țipătoare”), o sintagmă pe care a inventat-o pentru a caracteriza suprafața strălucitoare și farmecul lunecos al lucrărilor, ce demonstrează „neputința artei de a scăpa de universalitatea consumerismului”. A descris-o ca fiind „un răspuns autoironic la vidul spiritual și nebunia din China zilelor noastre”. Cinismul apolitic se găsește din abundență. Cao Fei, un artist important din Guangzhou, a spus: „Critica la adresa societății, asta e estetica ultimei generații. Când am început să fac artă, n-am vrut să fac ceva politic. Se spusese deja totul.” Pictorul Huang Rui, referindu-se la noua generație, mi-a spus: „Au crescut într-o perioadă economică. Ei cred că economia le influențează viața. Nu-și dau seama că politica le poate influența viața și mai mult.”

Satul artiștilor, Yuanmingyuan, a fost închis de autorități în 1993. Lao Li, Fang Lijun și Yue Minjun au fost printre primii care s-au mutat în

Songzhuang, un sat aflat la vreo 20 de kilometri de centrul Beijingului. Mulți alții le-au călcat curând pe urme. Consiliul orașului s-a bucurat să câștige venituri de pe urma impozitării acestei afluențe, dar artiștii au intrat curând în dispute cu localnicii legate de terenuri. Alți artiști s-au instalat în 798, o fabrică de sisteme de comutare electronică abandonată, în nord-estul Beijingului. Aceasta a devenit o oprire obligatorie pentru turiștii amatori de artă, și curând au apărut cafenelele și buticurile care se dezvoltă în urma oricărei înfloriri a artei. Li Wenzi, un dealer de artă din Beijing, a spus: „Satul Artiștilor, Yuanmingyuan, era un refugiu pentru idealisti, pentru suflete neliniștite în căutare de libertate și pace. De la bun început, toate celelalte sate au fost motivate de bani.“ Guvernul era dornic să exploateze turismul cultural, dar faptul că a promovat aceste regiuni a dus la creșterea chiriilor, și curând mulți artiști nu și-au mai putut permite să stea în 798. Problema a fost mai puțin acută în zone mai îndepărtate, motiv pentru care peste 4000 de artiști lucrează acum în Songzhuang, care este doar una din cele peste 100 de comunități artistice de la periferia Beijingului.

Lao Li este directorul Muzeului de Artă din Songzhuang și al Fondului de Film Li Xianting, care a organizat timp de zece ani Festivalul de Film Independent din Beijing. Într-un interviu din 2010, Fang Lijun afirma: „Lao Li era ca soarele de pe cer, luminându-ne pe toți.“ În august 2014, autoritățile au închis festivalul cu o zi înainte de deschiderea programată. Mai mult de zece polițiști au venit să confiște documentele de la sediul festivalului; ofițerii i-au reținut pe Lao Li și doi colaboratori ai săi, forțându-i să semneze hârtii prin care declarau anularea evenimentului, apoi au întrerupt electricitatea clădirii unde se ținea festivalul. Mai târziu, au blocat spațiul în care Fondul de Film Li Xianting organizase timp de mai mulți ani un workshop pentru cineasții amatori, care acum s-a mutat într-un loc secret, la țară. Organizatorii au rămas uluiți. „Scopul nostru principal e să le deschidem mințile studenților noștri – să-i învățăm noi mijloace prin care să gândească viața și cinematografia“, a spus Fan Rong, directorul executiv al festivalului. „Nimic din ce ne propunem să facem nu e împotriva partidului sau guvernului.“

După ce a intentat procesul din 1993 în legătură cu abuzul din partea poliției, Yan Zhengxue, „primarul“ din Yuanmingyuan, a fost trimis pentru reeducare într-un lagăr de muncă forțată, timp de trei ani. A produs câteva sute de tablouri cu peisaje întunecate, în care sângele curge sub un soare negru, fiecare dintre ele despicate la mijloc de o linie verticală – rezultatul încercării lui de a ascunde adevăratele teme ale tablourilor, pictând doar câte o jumătate o dată. Ca să le scoată din lagăr, le îndesa în pungi de plastic, și le ascundea în chiloți, iar apoi le arunca în cazanele cu excremente care se voiau a fi toaletele din lagăr; copiii și prietenii lui

se duceau acolo să le recupereze. De la eliberare, a fost adus în arestul poliției de peste douăsprezece ori. În 2007, a fost trimis la închisoare pentru „subminarea puterii de stat“. Nu a creat deloc artă în timpul acestei sentințe de doi ani. „Obosisem să mai lupt“, a spus. A încercat să se spânzure. Artistul transgen Ma Liuming a fost trimis la închisoare în 1994, acuzat de pornografie. *Performance*-urile au devenit ilegale după ce Zhu Yu a prezentat un videoclip în care ar fi mâncat un fetus, la expoziția din 2000 numită *Du-te dracu'!*, din Shanghai, organizată de Ai Weiwei și Feng Boyi. Wang Peng, care a crescut la țară, dar lucrează în Beijing, n-a știut nimic despre masacrul din Tiananmen până în 2002, când a dobândit acces la un program de calculator care spargea firewall-ul internetului din China. A abandonat pictura abstractă pentru a lucra cu mânuși chirurgicale pătate cu sânge, obținute din clinicile unde au loc avorturi forțate. A spus că atunci când a aflat despre masacru „am vrut să spintec cea mai îngrozitoare și mai urâtă față a societății. M-a făcut să-mi dau seama că nu frumusețea e importantă, ci realitatea.“ Chen Guang a fost unul dintre soldații de la Tiananmen, iar amintirea acelei orori i-a influențat imagistica însângărată. După ce a pus în scenă o expoziție privată la el acasă, în 2014, a fost ridicat de poliție, care a venit la apartamentul său modest în patru vehicule blindate. În 2015, artistul din Shanghai Dai Jianyong a fost arestat pentru „tulburarea ordinii“ după ce le-a trimis prietenilor o imagine editată digital care îl înfățișa pe președintele Xi Jinping cu mustață și cu ochii strâns închiși; a primit cinci ani de închisoare.

În 2012, autoritățile au confiscat lăzile în care se transportau lucrările lui Zhao Zhao. După ce le-au luat, i s-a spus că trebuie să plătească o amendă de aproximativ 48.000 de dolari, deși nu fusese acuzat de nici o infracțiune. În orice caz, nu urma să-și primească lucrările înapoi, dar, după ce plătea, avea voie să le mai vadă o dată înainte să fie distruse. Nu avea posibilitățile necesare pentru a strânge o asemenea sumă. Întrebat dacă se teme ca urmare a acestui incident, a răspuns: „Nu vreau să devin precaut.“

Wu Yuren a fost arestat în 2010 pentru că a protestat în piața Tiananmen împotriva faptului că guvernul le confiscase atelierele lui și altor artiști. La proces au venit mai mulți artiști importanți, inclusiv Ai Weiwei. Wu a fost eliberat în 2012. Cu puțin timp înainte Anul Nou chinezesc din 2014, lui Wu Yuren i s-a trimis un document oficial sustras: o notificare de la Departamentul de Securitate Internă din Beijing care instruia ofițerii să acționeze împotriva „populației periculoase și suspecte din întregul oraș“. Trebuiau să-i țină pe acești oameni la distanță de zonele centrale. Comunicatul se încheia cu: „Oprii influența nocivă cauzată de adunările de oameni“. Expeditorul anonim adăugase o notiță pentru Wu Yuren, aproape o provocare, spunând: „Dacă publici asta, guvernul o să

vină să te ia“. Wu Yuren a publicat documentul pe canalul său WeChat și patru ore mai târziu, după ce postarea lui fusese distribuită de multe persoane de pe WeChat, a primit o invitație „la o ceașcă de ceai“ din partea poliției. Era miezul nopții, dar a pornit într-acolo. Pe drum spre ceainărie, Wu a fost întâmpinat de patru ofițeri de poliție și alți câțiva musculoși. La sediul poliției, unul dintre ofițeri i-a spus:

—Vine Anul Nou, și tu aici o să fii. Nu te lăsăm să pleci acasă.

Wu le-a răspuns pe un ton indiferent:

— Să fiu sincer, mie-mi convine așa. Nu m-am pregătit deloc pentru sărbătorirea Anului Nou. Chiar sunt în urmă cu toate. Asta e o scuză excelentă.

De data aceasta, insolența a dat roade; l-au eliberat o jumătate de oră mai târziu. „Bineînțeles că părinții mei vor să plec din țară sau să nu mai critic guvernul“, mi-a zis. „Asta vor toți părinții. Nici eu nu-mi doresc pentru copiii mei să trăiască în China, mai ales în circumstanțele actuale. Cei din generația lor spun că nu poți să faci nimic ca individ, așa că degeaba încerci, nu merită.“

În 2014, poliția a reținut 13 locuitori din Songzhuang pentru că „au creat probleme“, după ce Wang Zang a publicat pe Twitter o poză cu el ținând o umbrelă. Umbrela devenise simbolul protestatarilor prodemocrație din Hong Kong. Polițiștii i-au confiscat umbrela lui Wang Zang și l-au dus în arest; două luni mai târziu, când încă era închis, a suferit un atac de cord ca urmare a torturii prin privare de somn. „În ciuda tuturor problemelor, cred că soțul meu a făcut ce trebuia“, a declarat soția lui. Imediat după arest, prezența polițiștilor în Songzhuang a crescut simțitor. Artiștii care înainte își vindeau lucrările oricui avea bani alungau acum posibilități cumpărători. Pictorul Tang Jianying, care a fost și el pus sub supraveghere sporită, mi-a spus că greșeala lui Wang a fost că folosisse internetul. „Printre prieteni, poți să vorbești liber“, a zis el. „Dar dacă vorbești liber pe internet, te vor prinde.“

În primăvara lui 2015, președintele Xi Jinping a spus: „Lucrările de artă frumoasă trebuie să fie ca lumina soarelui de pe cerul albastru și ca briza primăverii care inspiră mințile, încălzește inimile, cultivă gustul și curăță stilurile de lucru indezirabile.“ Acestei descrieri destul de inovatoare a vremii primăvăratice i-au urmat declarații din partea Administrației Generale de Stat pentru Presă, Publicații, Radio, Film și Televiziune, care își exprima dorința de a muta artiștii în zonele rurale, astfel încât să-și poată „forma o viziune corectă asupra artei“, să găsească prin locuri neumblate ocazia de „a dezgropa noi teme“ și de „a crea noi opere de artă“. Mesajul nu putea fi mai limpede. La fel ca în Revoluția Culturală, artiștii care refuzau să se autocenzureze aveau să fie trimiși într-un exil punitiv. În 1933, când mi-am scris articolul pentru *Times*, trei dintre cei mai mari artiști ai Chinei – Xu Bing, Gu Wenda și Ai Weiwei – trăiau în Statele

Unite. Artiștii pe care i-am întâlnit în China mi-au vorbit despre ei, și i-am cunoscut atunci când m-am întors acasă. Ai – artist, poet, arhitect, activist – are de departe cele mai explicite mesaje politice. Fiul unui poet exilat în timpul Revoluției Culturale, și-a dobândit faima după ce a conceput stadionul „Cuib de pasăre” pentru Jocurile Olimpice din 2008, dar a infuriat autoritățile când a descris jocurile ca fiind un „zâmbet fals” din partea guvernului chinez. Problemele au luat rapid proporții după ce a inițiat o „investigație cetățenească” a morții mai multor mii de elevi în cutremurul din Sichuan, din 2008, mulți găsindu-și sfârșitul în școli care nu respectau regulile de construcție. Le-a catalogat numele, apoi le-a strâns și le-a expus ghiozdănelele, spre rușinea profundă a guvernului. Când a luat parte la procesul din 2009 al unui alt activist cu privire la urmările cutremurului, a fost asaltat de ofițeri de poliție și bătut până când creierul a început să-i sângereze. A publicat o poză cu el însuși având un tub care îi ieșea din craniu pentru a decongestiona hematumul și ținând în mână o pungă cu sângele drenat. Dezamăgit de „arta țipătoare”, Ai scria în 2012: „Arta chineză nu este decât un produs. Singurul său scop este să captiveze privitorii cu ambiguitatea sa. Lumea artei chineze nu există. Într-o societate care limitează libertățile individului și încalcă drepturile omului, orice lucru considerat creativ sau independent este doar o prefăcătorie. Pentru mine, acestea sunt o insultă la adresa inteligenței omenesti și o parodie a ideii de cultură – vehicule ale propagandei care etalează abilități fără esență și meșteșuguri fără sens.”

Ai Weiwei are mulți critici în China. „Totul e o cascadorie, un teatru”, a spus un curator din Beijing. „Nu diferă prea mult de propaganda guvernului, însă este o versiune menită să-i înduioșeze pe străini.” Referindu-se la astfel de critici și artiști, Ai a spus: „Aceștia sunt mereu de partea puterii. Nu-i învinovățesc. Dau mâna cu ei, le zâmbesc, le scriu scrisori de recomandare, dar... dezamăgire totală.”

Mânia este un corolar al speranței, însă amărăciunea este consecința deznadejzii. Nenumăratele autoportrete ale lui Yue Minjun, în care râde mereu copios, sunt poate cele mai recognoscibile imagini care au fost produse în China în ultimele două decenii. Artistul nu poate să țină pasul cu cererile colecționarilor, iar târgurile de vechituri din Beijing sunt pline de imitații ale lucrărilor lui. Yue Minjun este așezat în categoria realiștilor cinici. Însă un curator mi-a spus că, de-a lungul timpului, operele lui au ajuns să emane „un sentiment mai degrabă de melancolie decât de cinism”. Poetul Quyang Jianghe a scris despre opera lui: „În râsul acesta se găsește toată tristețea strămoșilor noștri.”

Artiștii Africii de Sud: separați și egali

New York Times Magazine, 27 martie 1994

Prima dată am fost în Africa de Sud în 1992, și apoi m-am întors în 1993. Chiar și într-o perioadă atât de scurtă, schimbările cauzate de declinul apartheidului erau de necontestat, deși acel sistem îngrozitor n-a fost abandonat în totalitate decât după primele alegeri libere, în 1994. Povestea Africii de Sud este o poveste a izbăvirii. Arta protestelor s-a schimbat într-o câțva, în măsura în care motivele unor astfel de manifestări s-au redus. Unii artiști s-au simțit eliberați; pentru alții, a fost extrem de dificil. Scrisesem deja despre lumea artei din Rusia și China, așa că m-am gândit că un reportaj în Africa de Sud ar antrena abilități destul de familiare. Cu toate astea, Rusia sovietică și China post-maoistă erau în esență împărțite în două tabere: sfera „oficială”, care beneficia și se bucura de structura politică existentă, și lumea underground, contrarevoluționară, ai cărei membri încercau să-și salveze identitatea de la dezumanizare. Însă în Africa de Sud autoritățile nu-i obligaseră pe artiști să producă propagandă culturală, astfel încât nu exista nici un ansamblu imagistic care să consolideze statu-quoul apartheidului. Toți artiștii pe care i-am întâlnit – negri și albi – aspirau la o societate dreaptă, deși nu se puneau mereu de acord asupra formei acesteia.

Statutul pe care îl aveam mă stânjenea. La Moscova, nimeni nu presupunea că sunt membru de partid, iar în Beijing nu fusesem niciodată confundat cu un membru al Gărzilor Roșii, dar în Johannesburg eram alb și, prin urmare, incriminat. Fiindu-mi permis accesul acolo unde negrii nu erau de regulă primiți, nu puteam să susțin că sunt inocent. În cel mai bun caz, eram un spectator privilegiat într-o țară în care majorității i se încălcau drepturile cu nerușinare.

Acest articol a fost deosebit de greu de redactat, așa că m-am întors la ciornele și notițele mele și l-am rescris în mare parte. Aș fi simțit că trișez dacă aș fi exclus artiștii care au căzut în anonimat, sau dacă aș fi pus mai mult accentul pe cei care au devenit superstaruri. Am încercat deci să nu schimb perspectiva din care i-am perceput, ci în schimb să reintegrez materialul care fusese scos și să mai reduc alte pasaje, pentru a-mi reflecta gândurile inițiale.

La prima adunare artistică la care am participat la Johannesburg, în vara lui 1993, pe buzele tuturor era zborul Barbarei Masekela din Cape Town la Johannesburg. Masekela este asistenta personală a lui Nelson Mandela și prin ea poți ajunge la acest mare om; se numără printre cele mai puternice femei din Congresul Național African (CNA): o persoană inteligentă, tenace și realizată, care iese în evidență în orice situație prin simpla forță a personalității. Însă atunci când stewardesa a trecut prin cabina de la clasa întâi cu masa, l-a servit întâi pe bărbatul alb din dreapta lui Masekela, apoi pe femeia albă din stânga ei, apoi pe cei din rândul din spate. Când Masekela și-a exprimat nemulțumirea, stewardesa a părut sincer surprinsă și și-a cerut mii de scuze, explicând că „pur și simplu n-am văzut că sunteți așezată acolo”. Literalmente nu o observase pe Masekela, de parcă tapițeria i-ar fi camuflat chipul negru. Artiștii albi cu care am luat cina au susținut că, deși lucrările lor nu puteau să-i convingă pe albi să le placă de negri sau viceversa, era necesar să abordeze această invizibilitate.

Două săptămâni mai târziu, eram pe o plajă de lângă Cape Town cu unul dintre acești artiști și câțiva prieteni ai săi. Briza era fierbinte, soarele era aprig, marea era rece, iar peisajul era uluitor. Stăteam întinși pe nisip, când un bătrân de culoare (*de culoare* era termenul generic al apartheidului pentru metiși) s-a apropiat de noi cu o ladă plină de înghețată, atât de grea încât abia putea s-o ducă. Purta un costum cu mânecă lungă și pantaloni lungi și transpira abundant de căldură.

— Vai, înghețată! a exclamat cineva din grupul nostru. Cine vrea înghețată?

Bineînțeles că toți voiam înghețată.

— Plătesc eu, a spus altcineva și ne-am ales fiecare aroma dorită, am luat înghețatele de la bărbat, le-am deschis și am început să mâncăm.

— Opt ranzi, a spus el, iar cel care se oferise să ne trateze pe toți s-a căutat în buzunarele cămășii.

— Fir-ar să fie! a spus. N-am decât cinci ranzi.

Nimeni altcineva nu-și mai luase bani la plajă.

— Am eu ceva bani în mașină, a zis cineva din grupul nostru. Dacă te văd mai târziu, îți dau eu restul.

Nimeni nu i-a sugerat să se ducă să ia banii. Nimeni n-a părut jenat. Nimeni nu și-a cerut scuze. Fără să se plângă, bătrânul și-a luat lada și a pornit greoi de-a lungul plajei, sub soarele arzător.

Vechea Africă de Sud se manifestă încă puternic, chiar și în rândurile celor care pretind că o regretă.

Însă Noua Africă de Sud poate fi la fel de tulburătoare. Am mers la lansarea Inițiativei Naționale pentru Arte (INA), care era menită să inițieze în țară o nouă epocă de libertate artistică. Mike van Graan, membru al CNA și secretar general al INA, care este de culoare, în ciuda numelui său de origine afrikaans, organizase un program la care luau parte artiști, scriitori și muzicieni de vază. A propus ca festivitățile să se desfășoare în limba engleză, de vreme ce toți invitații vorbeau engleză; dar mai mulți reprezentanți au cerut să se desfășoare și în limbile lor materne. Albii care erau prezenți au îndurat cu neliniște și supunere lungile monologuri în zulu și xhosa, cu o privire atentă încremenită politicos pe chipuri. Reprezentanții care ceruseră acest lucru au înțeles discursurile fără probleme, turuind voioși în timpul traducerilor, pasămite încântați de triumful lor. Pe măsură ce traducerile se tot lungeau, unii delegați, evident plictisiți, s-au ridicat pur și simplu și au plecat. Risipa nechibzuită de timp, bani și energie a fost năucitoare.

Tablouri, concepte și mărgele

Prioritățile contradictorii și lipsa mutuală de tact a lumii artei sud-africane erau în toi în microcosmosul Galeriei Naționale din Africa de Sud, atunci când am vizitat-o. Cu cinci ani în urmă, Galeria Națională era pierdută complet: tablourile lui Henk Pierneef, „marele” pictor afrikaander, cu buri victorioși împresurați de peisaje luxuriante atârnavu sumbru lângă lucrări de mână a treia ale unor artiști americani și europeni de mână a doua. Marilyn Martin, noua și dinamica directoare, a năvălit ca vântul dinspre vest și a schimbat totul. Galeria găzduiește acum o colecție permanentă cu opere semnate de mulți dintre cei mai buni artiști contemporani din Africa de Sud, împreună cu materiale istorice create de albi liberali și de artiști radicali negri din ultimii 40 de ani.

Este un progres nemaipomenit – mai ales dacă luăm în seamă faptul că în Namibia „independentă”, de pildă, muzeul național prezintă ceramică veche, alături de machete cu rinoceri împerechindu-se și diorame cu manechine negre îmbrăcate în „veșminte de băștinași”. Această confuzie în legătură cu ce constituie artă și ce scop are poate

face până și denumirea de „muzeu de artă“ să pară îndoielnică. La Galeria Națională, am descoperit într-o sală o instalație mare a conceptualistului alb, de vârstă mijlocie, Malcolm Payne, construită din cărucioare de cumpărături, ceramică antică și modernă, proiecții de lumini și un text plin de cuvinte precum „citaționism“ și „deconstrucție“. Opera nu lua deloc în considerare posibilitatea că unii privitori nu cunosc discursul internațional al artei contemporane. În camera următoare se afla o expoziție intitulată „Ezakwantu: ornamente din mărgelile din Eastern Cape“; într-un colț stăteau două femei xhosa, Virginia și Lucy, care înșirau mărgelile toată ziua, fără să scoată nici un cuvânt dacă nu le puneai o întrebare prin intermediul traducătorului.

În Africa de Sud este la modă să numești meșteșugul „artă“, mai ales dacă este un produs foarte reușit. Însă meșteșugul foarte reușit e un meșteșug foarte reușit – nu e mai prejos de artă, dar e ceva diferit. „Ne-am eliberat de lanțurile acestor definiții eurocentrice“, a spus Marilyn Martin apelând la o corectitudine politică fără menajamente – deși rămâne fidelă principiului eurocentric al muzeului. Însă ornamentele din mărgelile xhosa din magazinul de suveniruri al muzeului, de unde am cumpărat câteva ciubere pentru lapte, nu sunt o imitație a lucrărilor din muzeu; chiar *sunt* acele lucrări. Spre deosebire de ele, ilustrata cu un tablou de Pierneef pe care am cumpărat-o tot atunci nu este un Pierneef, ci o reprezentare a unui Pierneef. Există artă bună și artă proastă, precum și meșteșuguri bune și proaste, iar unele lucrări se încadrează între aceste categorii, ceea ce nu înseamnă că respectivele categorii sunt irelevante.

Prezența Virginiei și a lui Lucy în muzeu accentuează, de asemenea, această distincție tacită. Marilyn Martin a insistat ca Virginia și Lucy să fie prezente pentru a demonstra că tradiția istorică nu a încetat, un argument susținut în alte locuri prin simpla includere a unor opere contemporane. Bineînțeles, Martin nu rugase un expresionist german să stea toată ziua și să picteze în galerie pentru a prezenta expresionismul german, și nici nu-l invitasese pe Malcolm Payne să se așeze în mijlocul instalației sale și să conceptualizeze. Prezența celor două femei era menită să le înnobileze meșteșugul, însă părea doar un act de superioritate; Malcolm Payne l-a comparat cu entuziasmul european din secolul al XIX-lea pentru plimbarea hotenților prin fața publicului.

Fabrica de genți și altele

Un sponsor de la Londra a deschis la mijlocul anului 1991 vechea Fabrică de genți Speedy pentru artiștii din Johannesburg; aceasta cuprinde la ora actuală 19 ateliere, ocupate de artiști albi și negri. În fiecare vineri, iau cu toții prânzul împreună. Pentru neinițiați, acest loc pare o utopie în miniatură, în care barierele rasiale au fost eliminate, dar o privire mai atentă ne arată că există, încă, discrepanțe dureros de vii.

Mulți deschizători de drum ai lumii artei negre se găsesc la Fabrica de genți: David Koloane, Durant Sihlali și Ezrom Legae, precum și artiști mai tineri, precum Sam Nhlengethwa și Pat Mautloa. Stilurile distinctive și poetice ale unor artiști precum Koloane și Sihlali reflectă un curaj și o încăpățănare care nu sunt întâlnite în operele artiștilor albi. Ceea ce nu înseamnă că opera negrilor e mai bună (e deseori naivă), ci doar că e diferită. „Este foarte corect din punct de vedere politic“, mi-a spus Sam Nhlengethwa, „să nu se menționeze în ziare rasa victimelor unei crime. Dar poți să-ți dai seama de fiecare dată – după nume, după locul crimei, după cât de mult spațiu i se alocă în ziar. Poate părea un gest de bunăvoință să nu menționezi rasa artistului, dar întotdeauna poți să faci diferența între unii și alții.“ Cu alte cuvinte, deși e recomandat să tratezi operele de artă în mod *egal*, nu trebuie să le tratezi în mod *echivalent*.

Stăteam de vorbă cu Nhlengethwa la Fabrica de genți, când unul dintre artiștii albi a dat buzna înăuntru.

— Te-aștept de trei ore, mi-a zis el cu furie, deși le spuseseam că voi fi în clădire începând cu ora prânzului și că sper să cunosc cât mai mulți artiști.

— Dacă nu vii acum, eu plec acasă.

Nu i-a adresat nici un fel de scuze lui Nhlengethwa: era la fel de invizibil cum fusese Barbara Masekela în avion. M-am simțit destul de jenat de acest afront, dar Nhlengethwa mi-a zis:

— Dă-i bătaie. Eu nu mă grăbesc nicăieri.

Când m-am întors în atelierul lui Nhlengethwa, mi-am cerut scuze pentru confuzie.

— E-n regulă, mi-a spus. El chiar se străduiește. E un tip în regulă. Numai că e încă un sud-african alb.

Artiștii albi de la Fabrica de genți sunt tineri și sunt grupul cel mai la modă din Africa de Sud, ceea ce se manifestă în hainele,

manierismele, lecturile și atitudinile lor față de rasă („acea avangardă îmbibată de testosteron“, cum i-a numit Malcolm Payne). Joachim Schönfeldt își prezintă lucrările sub titlul „Opere de artă curioase și autentice“, jucându-se astfel cu definițiile eurocentrice ale artei „băștinașe“ din Africa. În sculpturile sale subtile, nostime și de o frumusețe derutantă, lucrute mereu în lemn de eucalipt albastru (copacul cu cea mai mare însemnătate politică din Africa, adus de coloniști pentru a construi traverse în mine), Schönfeldt combină un simț al kitschului specific afrikaanderilor cu o abordare cinică vizavi de problema artă *versus* meșteșug pe care Galeria Națională preferă să o evite. Alan Alborough lucrează cu ideea de graniță, de traversabil și de inviolabil, și a creat o serie de lucrări deosebit de impresionante, în cadrul cărora jocurile copilăriei devin metafore pentru identitatea sau excluderea socială. Opera formalistă a Belinde Blignaut evită intenționat orice subiect politic. Arta lui Kendell Geers include adesea materiale asociate cu violența – cioburi, sârmă ghimpată, cauciucurile folosite pentru „coliere de foc“ (metodă prin care sunt executați membrii organizațiilor paramilitare, prin folosirea unei roți de cauciuc căreia i se dă foc) – și încorporează concepte poststructuraliste și moderniste. Efectul este adesea impresionant, dar uneori de o oarecare prețiozitate. Opera acestor artiști, aflați încă la început de drum, este câteodată prea sofisticată; nu își dau seama că nimic nu e mai provincial decât negarea propriului provincialism. Lucrările lor pot părea neclare atunci când încearcă să se încadreze în lumea artei internaționale fără s-o înțeleagă, și pot părea derivative atunci când o înțeleg cu mai multă claritate, dar nu reușesc să contribuie cu mare lucru.

Pentru cineva implicat în arta politică, Geers poate fi uluitor de insensibil. „Nimănui din țara asta nu i-a fost mai greu decât mi-a fost mie“, mi s-a plâns atunci când am adus vorba despre persecuție. „E al naibii de greu să fii un sud-african alb, mai ales dacă ai crescut fără prea mulți bani sau privilegii.“ Deși poate fi neplăcut pentru albi din Africa de Sud să li se amintească mereu de suferința altora, să li se respingă dreptul la orice tristețe lipsită de empatie, nenumărate alte persoane din Africa de Sud au avut o viață mai grea decât Geers; acest soi de grandomanie competitivă este profund tulburător.

Nu poți să treci cu vederea tensiunea competitivă dintre artiștii albi și cei negri de la Fabrica de genți, oricât ar nega-o cei de acolo. Criticii și curatorii străini tind să-și centreze atenția asupra artiștilor negri, deși opera artiștilor albi le este de obicei mai accesibilă,

pe când sensul operei artiștilor negri este deseori mult mai dependent de contextul local. „Nu prea e la modă pe-aici să fii alb“, mi-a spus Kendell Geers. Wayne Barker, căruia-i place să se dea un *enfant terrible*, îmbină preocupări personale, formale și sociale în cadrul unor lucrări extrem de teatrale și adesea pline de furie. În 1990, și-a trimis o lucrare la un concurs de desen sub pseudonimul Andrew Moletsi, care sună de parcă ar aparține unui negru, iar lucrarea a primit destul de multe laude. Barker a sugerat că toții artiștii albi ar trebui să procedeze astfel, pentru a dărâma barierele care există la ora actuală.

Printre artiștii mai tineri din Cape Town care lucrează într-un mod asemănător cu cei de la Fabrica de genți, Beezy Bailey – a cărui operă captivantă, hiperexpresivă, vag conceptuală, extrem de imaginativă, roz-oranj-verzuie a avut ceva succes, dar nu a fost niciodată primită în galeriile de top din Africa de Sud – a luat foarte în serios provocarea lui Barker. În 1991, a trimis lucrări la prestigioasa Trienală din Cape Town. Una dintre ele era semnată cu numele său, iar pe celelalte trei le-a trimis sub semnătura lui Joyce Ntobe, un servitor. Nimeni n-a dat prea multă atenție lucrării semnate de Bailey, însă opera lui Ntobe a fost cumpărată de Galeria Națională. Bailey a dezvăluit șiretlicul abia câteva luni mai târziu. El și mulți alți artiști albi consideră că achiziționarea operelor negrilor doar pentru că sunt făcute de negri scade, mai degrabă decât crește, respectul de sine al negrilor pe termen lung. Ulterior, Bailey a organizat o expoziție „în colaborare“, cu lucrările lui și ale lui Ntobe; continuă să-și promoveze opera împreună cu cea a alter-egoului său negru, pretinzând că doar atunci când încerci să trăiești cu o perspectivă atât albă, cât și neagră poți să fii cu adevărat un artist din Noua Africă de Sud. Vicleșugul lui Bailey a indignat comunitatea albilor liberali, însă mulți artiști de culoare i-au lăudat curajul.

I-am întrebat pe David Koloane, care e negru, și pe Beezy Bailey, care e alb, cum au devenit pictori. „Mie mi-a plăcut mereu să desenez“, a spus Koloane, „dar nu știam că poți să faci ceva cu asta. Când aveam 16 ani, Louis Maqhubela s-a mutat vizavi de mine și mi-a spus că există oameni, numiți artiști, a căror slujbă este să deseneze, să picteze și atât. Ne-am hotărât că asta vrem și noi să facem.“ La vârsta de 16 ani, Koloane nu auzise niciodată de artă. Bailey mi-a spus: „Când aveam 16 ani, am stat lângă Andy Warhol la masa de prânz, iar el mi-a sugerat să mă înscriu la școlile de artă de la Londra.“ Prânzul luat

împreună vinerea nu e un lucru rău, dar nu estompează nici pe de parte astfel de diferențe.

Artiștii liberali albi

Generația mai în vârstă de artiști liberali albi a luptat neostenit împotriva apartheidului, străduindu-se mereu să pună bazele unei societăți mai egale. Ei au fost echivalentul scriitorilor care s-au bucurat de un mare renume internațional: Nadine Gordimer, Athol Fugard, J.M. Coetzee. Cu toate astea, nu au fost nominalizați la Premiul Nobel sau la alte premii; dimpotrivă, în comparație cu aceștia, s-au stins în obscuritate, în afara granițelor patriei. Eroismul lor este încă supus dezbaterii, la fel și calitatea artei pe care au creat-o. Artă vizuală este întotdeauna mai echivocă decât cuvântul scris și, cu toate că ar fi o eliberare pentru artiști, acest lucru le poate pune sub semnul întrebării idealismul asumat. Apartheidul a fost desființat în primul rând din considerente economice, dar artiștii liberali albi au împlânzit o țară brutală dând dovadă de omenie neabătută și verticalitate morală. Însă acum sunt adesea considerați ipocriți pentru că au disprețuit un sistem de care beneficiau și pentru că și-au comercializat apoi acest dispreț. Pe mulți sud-africani albi îi jenează eticheta de „liberal” aproape la fel de mult ca cea de „rasist”. Liberalismul alb poate aduce cu sine un sentiment de obligație care este antitetic artei.

Pe parcursul anilor '80, boicotul cultural, organizat de CNA din exil și implementat de ONU, a servit la subminarea aparenței de legitimitate a guvernului apartheidului. Sub clauzele sale, artiștii, atleții și academicienii din afară au fost rugați să nu vină în Africa de Sud, iar sud-africani să nu-și expună lucrările și să nu concureze în străinătate. Boicotul cultural a grăbit căderea apartheidului, dar, cu toate că această izolare a avut efecte devastatoare atât pentru negri, cât și pentru albi, au existat și aspecte pozitive. Artiștii negri din Africa de Sud ar fi fost izolați în mare parte de influențele europene chiar și fără acest boicot, însă artiștii albi ar fi putut lucra pe scena internațională, o posibilitate care a devenit inaccesibilă pentru ei, cu excepția unei minorități înstărite care își permitea să călătorească. „Boicotul cultural a contribuit la tăierea cordonului ombilical ce făcea legătura cu SUA și Europa”, mi-a spus Marilyn Martin, susținând că independența și vitalitatea lumii artei au fost urmările imediate ale acestei

izolări. „Bineînțeles că, pe de-o parte, ne-am tăiat singuri craca de sub picioare prin boicotul cultural“, mi-a spus Sue Williamson, o artistă de top a generației mai vechi. „Însă a avut și un efect pozitiv neprevăzut, și anume acela de a ne întări conștiința națională.“

Williamson creează opere sofisticate, prin care abordează probleme ale istoriei locale. Pentru o lucrare recentă, a luat rămășițe din Districtul 6 (o regiune bogată și pestriță, care a fost depopulată pentru că era prea aproape de zona albilor și avea o priveliște prea frumoasă pentru persoanele de culoare), le-a turnat în plexiglas și le-a folosit pentru a construi o căsuță, o mărturie a ceea ce s-a pierdut. Tablourile hipnotizante și lucrările de colaj/asamblaj ale lui Penny Siopis abordează adesea teme precum istoria femeilor sau experiența și integritatea trupului feminin. Sunt tablouri bizar de supraîncărcate, pline de fețe și trupuri lipite unele de altele; forța operei ei vine din această empatie ascunsă, dublată de o realizare tehnică remarcabilă și o bază intelectuală sofisticată. Siopis este o gânditoare riguroasă, dar și artistul cel mai plin de umanitate din Africa de Sud.

Opera lui William Kentridge este poetică, lucidă și elocventă, preocupată de situația din Africa de Sud, însă lipsită de acea jenă politică ce definește opera atâtor artiști. Kentridge produce o serie de desene care alcătuiesc un film (sau o serie de filme bazate pe desene). Face schițe mari în cărbune, apoi le redesenează și le șterge, filmând un singur cadru o dată, creând minunate parabole simbolice, secvențe improvizate, cu fir narativ liber, care se referă atât la ororile țării, cât și la asocierile înșelătoare ce definesc conștiința umană. Sunt și dure, și romantice. Kentridge pune cap la cap muzica pentru filme, le difuzează ca scurt-metraje și vinde varianta finală a desenelor. Spre deosebire de artiștii de la Fabrica de genți, nu încearcă să exagereze importanța Africii de Sud în comparație cu restul lumii. „La Veneția, noi păream nostimi, în cel mai bun caz“, mi-a spus el, referindu-se la Bienală. „Trebuie să ne dăm seama cum să ne bucurăm și cum să profităm de marginile în care trăim. Johannesburg n-o să fie viitorul New York sau Paris.“ În cel mai recent film al său, un dialog complex între un bărbat alb și o femeie de culoare se desfășoară pe un plan simbolic, în timp ce aceștia privesc din unghiuri diferite crearea reliefului din East Rand, o regiune aflată la est de Johannesburg care a fost martoră la violențe extreme. Apar siluete care sunt împușcate sau ucise și acoperite cu ziare. Acele siluete se transformă apoi în dealuri sau în lacuri, devenind materialul din care se formează relieful, astfel

încât acest teren sumbru, pe care toți sud-africanii îl cunosc atât de bine, nu mai este doar un simplu fenomen geologic, ci manifestarea fizică a acumulării acestor crime.

„Opera mea antrenează multe polemici și nici un mesaj; nu e menită să inspire lumea să-și salveze țara“, mi-a spus Kentridge. Are o opinie etică bine definită, dar se ferește de persuasiune. Singura certitudine a operei sale este pericolul intrinsec oricărei convingeri. Este sigur de metodele lui și încăpățânat în convingeri, dar este sfântul ocrotitor al ambiguității. Arta lui sfâșiata de îndoieli revine neîncetat la critica dogmatismului, înfățișând impulsul irezistibil, dar în mod necesar neroditor, de a ști. Faptul că fenomenele sunt indescifrabile nu înseamnă că sunt dezastruoase. Kentridge presupune că nedreptatea este o caracteristică ineluctabilă a vieții. Trebuie înfruntată, chiar dacă este imposibil de înfrânt. El nu cade niciodată în credința existențialistă că nimic nu are sens; ci pur și simplu dezvoltă ideea că rareori știm, sau măcar ghicim, sensul unui lucru. Însă pentru el frumusețea nu este întâmplătoare și nici umorul nu e neserios, iar întrebările merită puse chiar și atunci când nu au un răspuns. „Una dintre sarcinile mele de-a lungul anilor a fost să găsesc metode de a ține claritatea la distanță“, mi-a spus el. Atât melancolia, cât și exuberanța operei sale se bazează pe imposibilitatea de a rezolva majoritatea problemelor omenești.

Malcolm Payne, David J. Brown, Pippa Skotnes și priceputul sculptor Gavin Younge sunt cei mai respectați artiști ai vechii generații din Cape Town. În rândul artiștilor mai tineri, peisajele kitsch ale lui Kate Gottgens sunt pline de romantism și teamă, abordând cu istețime obsesia sud-africană pentru frică. Sculpturile și instalațiile lui Barend de Wet sunt, de asemenea, impresionante. Andries Botha este artistul cel mai de seamă din Durban, iar construcțiile sale sculpturale exprimă deseori idei europene folosind metode africane. Albii liberali l-au acuzat pe Botha că exploatează muncitorii care-i construiesc sculpturile. El dă dovadă de stângăcie când vine vorba de retorica liberalismului (o invenție mai degrabă anglo-saxonă decât afrikaanderă), dar doi asistenți ai săi negri i-au luat apărarea în fața mea; mi-au spus că predă în *township*-uri¹, ceea ce l-a ajutat să-și creeze arta și s-o vândă în întreaga lume.

1. Termenul *township* se referă la fostele zone de segregare din timpul apartheidului. Aceste zone urbane se aflau la periferia orașului și erau rezervate persoanelor de culoare din Africa de Sud. (N. tr.)

Modelele la scară naturală ale lui Jane Alexander, reprezentând negri deportați sau fără adăpost, construite din ipsos și apoi îmbrăcate în resturi de haine, sunt tulburătoare, dezolante și de o umanitate captivantă. „În Noua Africă de Sud, nu va mai fi loc pentru opere ca ale mele“, a remarcat ea cu melancolie, dar fără tristețe. „Toată lumea vrea omuleți negri și voioși care se zbânțuie și arată ca scoși dintr-o utopie. Artiștii negri își pictează conducătorii așa cum îl pictau odată rușii pe Lenin. Artiștii albi vor trebui să rămână undeva în fundal, ca parte a acțiunii afirmative. Am predat o vreme într-o școală pentru copii de culoare, în parte pentru că voiam să comunic cu acel segment al populației. Însă a trebuit să renunț la slujbă când a apărut un învățător de culoare care își dorea postul meu. În următorii 10 ani, lucrările mele vor ajunge undeva într-o magazie, chiar dacă ție ți se pare că simpatizează cu lupta lor.“ Am vorbit cu ea despre politica actuală, despre spiritul compromisului, despre efortul făcut de alți albi, despre impulsul spre schimbare. Mi-a zâmbit simplu și a zis: „O mare parte din populația albă încearcă să rezolve inegalitățile cât mai repede cu putință doar ca să isprăvească odată cu asta.“

Arta și *township*-urile

Granița dintre controlul social sinistru, pe de-o parte, și încercările admirabile de a favoriza progresul social, de cealaltă parte, este foarte neclară în societatea sud-africană. În *township*-uri, centrele artistice, majoritatea fondate în perioada apartheidului, ofereau localnicilor un spațiu în care să creeze artă și muzică, în care să danseze, să joace teatru și așa mai departe. Le puneau la dispoziție oamenilor un adăpost, îi învățau cum să pună bazele unei industrii artizanale și le dădeau ocazia să-și descopere talentele și să se descopere pe ei înșiși. Pe parcursul apartheidului, centrele artistice aveau și o funcție secundară. În *township*-uri, era ilegal să organizezi raliuri sau adunări politice, dar nu era ilegal să organizezi seri culturale, așa că grupurile interzise, inclusiv CNA-ul, își desfășurau activitățile sub pretextul unor evenimente artistice.

Sustinerea centrelor de artă a fost o prioritate internațională până la eliberarea lui Mandela, în 1990. Înainte de 1975, singurele locuri unde puteai întâlni activitate artistică a negrilor erau Centrul Polly Street, al lui Cecil Skotnes, la o școală suedeză pentru elevi negri,

condusă de misionari și aflată la Rorke's Drift, și la Fundația pentru Artă din Johannesburg. Pictorul alb Bill Ainslie a pus bazele fundației, dorind ca aceasta să fie o instituție de învățământ care să aducă laolaltă artiști albi și de culoare. Fiind adept al expresionismului abstract, Ainsli avea tendința să predea abstracționismul, un stil prudent pe vremea apartheidului, deoarece era în mod explicit apolitic. Mai târziu, împreună cu artistul negru David Koloane, Ainslie a fondat Atelierele Tupelo, concepute astfel încât să promoveze dialogul între rase.

Însă dialogul propus se concentra mai mult asupra împăcării sociale decât asupra creării artei de calitate. Am mers la un atelier Tupelo în Cape Town și mi-a amintit de taberele de vară. Toată lumea vorbea, râdea și se simțea bine; mirosul vopselelor era amețitor, jovialitatea, emoționantă. Același rezultat s-ar fi putut obține cu ușurință la un curs de gătit. Între timp, după ce Africa de Sud a căzut din topul listei popoarelor „persecutate“, ca urmare a eliberării lui Mandela, fondurile pentru centrele de artă fundamentate social s-au evaporat. Astăzi, unele sunt părăsite; altele au fost transformate în operațiuni comerciale. Centrul de Artă Alex, de pildă, de la marginea *township*-ului Alexandra, din Johannesburg, era cândva finanțat de idealiști de peste hotare, dar acum este practic doar o fațadă; roata olarului e încă acolo, dar lut nu mai este. Pe de altă parte, Centrul de Artă Katlehong – situat într-un *township* deosebit de periculos, unde, în mod neașteptat, niște tipi uriași cu niște puști uriașe își găsesc pașnica împlinire prin țesut, stampare, sculptură și desen – vinde lucrări sud-africanilor albi, ceea ce-l face să fie una din cele mai profitabile întreprinderi din *township*.

La Michaelis, marea școală de artă din Cape Town, sunt înscriși studenți atât albi, cât și negri. Câteva persoane de culoare studiază și la departamentul de arte frumoase de la Wits (în Johannesburg) și de la Natal Technikon (în Durban). Cele două școli independente de artă pentru negri sunt Fuba, în Johannesburg, și Funda, în Soweto. Dar chiar și în aceste circumstanțe, granița dintre arta de amorul artei și arta ca instrument al progresului social este neclară. „Primim scri-sori“, îmi spune Sydney Selepe, directorul Funda, „de la mame care ne zic: «Fiul meu a rămas repetent, așa că faceți din el, vă rog, un artist»“. Artistul grafic Charles Nkosi mi-a povestit despre cum a încercat să evalueze candidați care nu desenaseră niciodată nimic, cu excepția orelor de știință de la școală. Deși unii elevi sunt sofisticăți, alții vin acolo

fără să fi intrat vreodată într-o galerie. „Îi întrebăm despre visele lor“, mi-a explicat Selepe. „Așa avansăm.“ Uneori, astfel de locuri neașteptate scot la iveală câte un artist adevărat care își găsește chemarea.

Rolul pe care albi îl joacă în aceste contexte este unul destul de spinos. Stephen Seck, directorul Fundației pentru Artă pentru Johannesburg, mi-a spus: „Este un proces în două etape: coloniștii distrug, și apoi patronii artelor ajută la reconstruire. Încercarea de a regăsi o identitate «adevărată» a artei negre este foarte la modă, de parcă lucrările lor ar fi fost cumva mai autentice înainte de venirea albilor. De curând, câțiva studenți negri m-au rugat să țin un curs despre teoria culorilor – își doreau să fie adevărați pictori în ulei. Dacă în loc de asta i-aș învăța să facă ornamente din mărgelile, s-ar interpreta că le înapoiez identitatea sau că-i tratez ca pe vremea apartheidului, arătându-le care le e locul?“ Albi tind să subestimeze opera artiștilor negri, privind-o cu superioritate, dar în același timp tind s-o glorifice, sentimentalizând-o. Majoritatea artiștilor albi și negri detestă sintagma înjositoare, dar cu succes comercial, *artă township*, care evocă o artă născută într-un context izolat și primitiv; cu atât mai mult, aceștia urăsc *arta tranzițională*, o sintagmă care apare deseori în presă, o artă c e presupune o desfășurare logică în cadrul căreia tradițiile negrilor sunt înlocuite de cele ale albilor.

„Știi exact cine sunt și de unde vin“, mi-a zis pictorul Alson Ntshangase. Venise să mă vadă, îmbrăcat într-o salopetă albă, după ce-și terminase tura într-un hotel condus de albi, din Durban, unde lucrează ca om bun la toate. „Am crescut în Zululand și sunt zulus.“ Mi-a arătat că pe dedesubtul uniformei imaculate purta haine occidentale obișnuite și că, pe sub ele, avea un șorț tradițional zulus. „Nu-l port tot timpul, ci doar atunci când simt c-am început să uit.“ Cu toate astea, opera sa reprezintă o abatere de la valorile zuluse. „Dacă le-arăți celor din poporul meu un coș împletit, o să-și dea seama imediat dacă paiele sunt bine vopsite. Dar dacă le arăți un tablou și“ – s-a uitat prin cameră – „punga aia de plastic cu o pasăre pe ea, n-o să-și dea seama de ce o imagine e mai bună sau mai valoroasă decât cealaltă.“ Tabloul său *Doctorii de SIDA* înfățișează un doctor, un preot și un *sangoma* (un șaman), aliniați toți în jurul patului unui pacient. Cum să înțelegi în același timp știința, sufletul și ideile albilor și negrilor despre viață și moarte?

Disconfortul simțit de albi atunci când vizitează aceste *township-uri* poate distorsiona mesajul artei produse acolo, fie ea „artă township“

sau nu. Deși guvernul apartheidului exagera pericolul din aceste zone, iar mulți albi încă simt o teamă disproporționată față de ele, violența din *township*-uri este imprevizibilă și se întâmplă, într-adevăr, ca oamenii să fie uciși. Ritualul din jurul vizitei unui alb este complex. Ți se spune că e bine să fii însoțit de cineva cunoscut în locurile pe care le vizitezi; de obicei, cel mai bine este să vă întâlniți pe teren neutru, apoi să-ți lași ghidul la volan. Niciodată nu știi sigur dacă vei reuși să intri în *township* în ziua planificată, fiindcă se întâmplă de multe ori ca ghidul să te avertizeze că „nu e o zi bună“. Ghidul este cel care își asumă responsabilitatea pentru siguranța ta, iar tu ești dependent de cunoștințele, legăturile și vigilența lui. Câteodată, în decursul unei vizite în casa sau atelierul cuiva, sună telefonul, iar gazda ta, fără să-ți dea vreo explicație concretă, îți spune că e timpul să pleci.

Toți oamenii pe care i-am întâlnit în *township*-uri au înțeles efortul presupus de o astfel de vizită; mi-au lăsat o impresie mulțumitoare, și poate chiar exagerată, a propriului meu curaj. În opinia lor, făceam ceva pentru ei prin simplul fapt că i-am vizitat: cineva considerase că venirea mea este vrednică de atâta osteneală. Această perspectivă contrasta cu propriul lor sentiment de segregare. „În timpul apartheidului, eram exclus din multe locuri, dar și acum sunt exclus din multe locuri“, mi-a spus pictorul Durant Sihlali, când stăteam în casa lui din Soweto. „Și nu sunt prea dornic să-i includ pe toți albi care spun într-o doară și cu nonșalanță că vor să vină aici. Acesta e teritoriul meu și nu-i aduc aici pe cei care nu-mi plac. Pentru mine e un efort să intru în Johannesburg și să iau pe cineva, apoi să mă gândesc mereu la siguranța sa, să mă ocup de el și să-l conduc înapoi acasă. N-am de gând să-mi petrec toată viața făcând asta.“

Sihlali a crescut în vremea apartheidului, dar este educat, sigur pe sine, chiar precaut, extrem de priceput la limba engleză. În tinerețe, în anii '60, a dat la un moment dat peste niște studenți albi de la arte plastice, veniți în *township* cu profesorul lor ca să picteze. I-a privit o bucată de vreme, după care s-a îndreptat spre unul dintre ei și i-a întins mâna în tăcere. Studentul i-a înmănat lui Sihlali pensula, iar Sihlali a terminat tabloul. Priceperea sa l-a impresionat pe profesorul de artă. Deși Sihlali nu putea să se înscrie la școala respectivă, profesorul l-a invitat să le fie model. „Astfel, deși niciodată nu puneam mâna pe pensulă în timpul orei, puteam să învăț tot, doar privind și văzând cum profesorul îi critică pe studenți.“

Ani întregi, Sihlali și-a câștigat traiul pictând și vânzând suveniruri din scoici și reclame comerciale; în timpul liber, a creat o serie de picturi în acuarelă care înfățișează scene locale. Aceste acuarele abordează rar preocupările artistice occidentale legate de natura reprezentării. Însă opera artiștilor sud-africani negri, care se axează adesea pe familie, istorie și vise, trebuie înțeleasă în contextul său. Acuarelele lui Sihlali documentează o viață pe care guvernul apartheidului își dorea s-o ascundă. „Nu m-au interesat lucrurile frumoase, ci m-a interesat imortalizarea istoriei noastre“, a explicat Sihlali. „Lucrările mele nu sunt o manifestare a furiei; când spui adevărul, nu te enfurii. De multe ori era o cursă contra cronometru. Pictam sprijinit de buldozere, în semn de protest, iar când terminam de pictat o casă înainte s-o dărâme simțeam că am câștigat.“

Casa lui Sihlali era în Jabulani – sau, așa cum îi spune el, „adânc în Soweto“. Toate casele din *township* au grilaje de fier în fața geamurilor, iar Sihlali transformase până și barele din fața casei lui în artă, interpretându-le ca scene narrative, una dintre ele înfățișând o mamă cu un prunc. Am plecat de acolo ca să ne întâlnim cu sculptorul Vincent Baloyi și cu Charles Nkosi în districtul Chiawelo din Soweto. Acolo am trimis niște copii să ne cumpere bere și am stat de vorbă în camera din față. În *township*, de obicei nu închizi ușa față de vecini decât dacă simți că te pândește vreun pericol. Nu contează dacă vecinii sunt beți, plicticoși sau dacă pur și simplu nu-ți place de ei; casa ta este deschisă tuturor, și toată lumea se oprește la vorbă. „Iată că ai ajuns în Soweto!“, îmi spuneau oamenii imediat ce mă vedeau. „Acum ți-e frică?“ Și râdeau cu toții. „Să le spui că nu-i chiar așa rău, nu-i așa rău, nu-i așa rău“, îmi ziceau ei. Mulți voiau să știe de ce mă interesa arta. Arta stă la baza unui dialog plin de mândrie și poate chiar de suveranitate, un lucru rar și valoros în *township*-uri, ce depășește prin înțelesurile sale orice ai putea transmite prin înfățișarea operei. „Toată tărășenia asta cu egalitatea și colaborarea cu artiștii albi“, mi-a spus Charles Nkosi. „O să ia mult timp. E ca atunci când îți cumperi o căciulă nouă. Prima oară când o porți, e chiar o bătaie de cap. O uiți peste tot, niciodată nu-ți amintești că o ai, iar atunci când o ții pe cap îi simți greutatea tot timpul. Chiar dacă înainte îți era frig, nu e ușor să ai o căciulă nouă.“

Pictorul Sam Nhlengethwa mi-a spus: „Lumea se uită la opera mea și mă întreabă: «Cum poți să creezi în *township*-uri niște tablouri așa pline de bucurie?» Nu e doar război în zonele astea. Avem muzică,

nunți, petreceri, chiar dacă pe stradă mor oameni. Când există violență, lumea din afară nu vede nimic altceva. Asta nu e bine. În arta mea, caut un raport care să reflecte realitatea: treizeci la sută imagini violente și șaptezeci la sută adunări festive, pline de bucurie. Acum câteva zile m-am trezit, am ieșit pe ușă și aproape m-am împiedicat de un cadavru. Deci asta e o parte din viața mea de zi cu zi și devine o parte din arta mea. Dar am ieșit oricum pe ușă și m-am dus acolo unde plănuisem să mă duc. Așa îmi păstrez viața în echilibru.“

Am călătorit în *township*-ul Umlazi, din Durban, cu Alois Cele, un pictor comercial care în ultimii cinci ani și-a construit o afacere cu tricouri, semne și panouri publicitare. Acum se extinde (în mod straniu) pe piața de sucuri. Cele e un fel de VIP zulus; organizează ateliere voluntare în zona respectivă, iar persoane din alte *township*-uri l-au abordat rugându-l să-și extindă acest proiect. Succesul și încrederea de sine îi conferă un aer de autoritate. Lumea vine să-i ceară tricouri și alte lucruri, iar el le spune acelor persoane, care deseori fac parte din partide politice diferite, când să vină după ele. „Le spun tipilor de la CPA și tipilor de la CNA și tipilor din Inkatha, tuturor, le spun că o să am tricourile într-o miercuri, în jur de ora patru“, mi-a zis, „și apoi îi las să aștepte, ca să trebuiască să intre în vorbă unul cu altul. Stau acolo fumegând, dar se văd unii pe alții ca oameni. Poți să faci orice prin comerțul cu artă.“ Aspirațiile lui Cele se întind mult dincolo de lumea artei: „O să-i învăț pe oameni să gândească singuri. Zulușii sunt periculoși pentru că sunt neștiutori de carte și cred orice le-ai spune. Nu vor să gândească singuri. Zulușii lucrează întotdeauna împreună; când creează probleme, o fac împreună. Vreau să-i învăț să fie independenți! Altfel nu se poate.“

Apartheidul avea patru categorii: alb, negru, indian și de culoare. În Cape Town, am fost în Mitchells Plain, un *township* pentru cei de culoare, cu Willie Bester, care este poate cel mai stimat artist urban de culoare din Africa de Sud. Bester este fiul unei mame de culoare și al unui tată negru; a fost inclus în categoria celor de culoare, nu în cea a negrilor, mulțumită unor scrisori de la școala lui care spunea că a avut o purtare foarte bună și că, prin urmare, nu era cu adevărat negru. În tinerețe, Bester a intrat în poliție, „ca să lupt împotriva infracțiunilor – și ca să nu-mi fure nimeni bicicleta.“ Fiind polițist de culoare, ar fi trebuit să lupte împotriva celor de la CNA, însă atunci când le-a citit broșurile s-a emoționat. „Nu aceștia erau oamenii pe care trebuia să-i atac, căci erau frații *mei*. Dacă ei erau inamicul comunist, atunci

am înțeles că și eu eram inamicul comunist.“ Fiind însărcinat să se ocupe de ordinea publică, a venit într-o zi la secție și a găsit un mormon până în tavan de tineri negri masacrați. „Unul dintre ofițeri mi-a zis să curăț sângele care curgea peste tot prin secție și, în timp ce eu stăteam pe loc, pironit, cineva a apucat un furtun de incendiu și a început să spele sângele, fiindcă se gândea că n-ar arăta prea bine dacă apăreau cumva jurnaliști. Toți polițiștii se felicitau unul pe altul pentru câți oameni omorâseră. M-am întors acasă în seara aceea simțindu-mă atât de rău, că n-am putut să mă mișc zile întregi.“

În ziua de astăzi, populația de culoare nu are parte nici de privilegiul albilor, nici de împlinirea personală a multor negri africani, iar unele persoane de culoare se agață încă de micile privilegii de care se bucurau pe timpul apartheidului. Au prea multe lucruri de pierdut ca să fie violenți în mod ostentativ (precum o mulțime de africani negri) și prea puține ca să trăiască bine (precum majoritatea albilor). Comunitatea are motive de teamă din două direcții, nu doar dintr-una singură. Impresionantele colaje ale lui Bester folosesc materiale găsite în *township*, juxtapuse cu imagini pictate. Una dintre lucrări are bucăți de sârmă ghimpată; un exemplar din registrul oficial care categorisește diferitele rase; fotografii cu o agresiune rasistă care, conform documentelor oficiale, nu s-a întâmplat; și cartușiera unui ofițer de poliție. „Când eram mai tânăr“, mi-a spus Willie Bester, „faceam obiecte simpatice pe care albi să le cumpere și să le agațe la ei acasă, ca să-i ajute să ignore ce se întâmpla de fapt afară. Acum sunt liber. Acum fac lucrări despre viața reală și despre problemele din *township*-uri. Acum lucrez pentru mine însumi.“

Artă neagră, dar fără artiști negri

Afirmația lui Bester este doar pe jumătate adevărată. Poate că lucrează pentru el însuși, dar aproape toți cumpărătorii săi sunt albi. Liberalii îi cumpără opera atât pentru că este de calitate, cât și pentru că acest gest îi scapă de sentimentul de responsabilitate. În climatul actual, colecționarii albi caută lucrări ale artiștilor de culoare prin care aceștia își exprimă suferința; nu mai poți să-i mulțumești cu peisaje frumoase din Cape. Acesta este un progres, dar libertatea e încă departe. Unele persoane de culoare își arată interesul pentru arta neagră, dar puțini o colecționează; în plus, puțini iau în considerare

ideea că arta poate fi un demers comercial. Câțiva vecini ai lui Willie Bester dețin lucrări de-ale lui și se bucură de ele, dar când au luat parte la deschiderea mării lui expoziții din Cape Town nu le-a venit să creadă cât de mari erau prețurile și au fost uluiți că atâția albi voiau să-i ia interviu, să-l cunoască și să-l laude. Există câțiva doctori negri care colecționează tablourile lui David Koloane, iar unul dintre ele este expus chiar la Nelson Mandela acasă, însă acesta este un public restrâns și select. „Zona în care se află Galeria de Artă din Johannesburg era înainte un parc doar pentru albi. Iar acum este un parc aproape numai pentru negri. Negrilor le place să-și facă poze la porțile galeriei. Dar nici unuia dintre ei nu-i trece vreodată prin cap să intre acolo.“

Africa de Sud are doar trei galerii comerciale importante, toate deținute de albi și cu clienți aproape exclusiv albi, prezentând multe opere semnate de artiști negri: Galeria Goodman (cea mai veche, care este și de referință), Everard Read Contemporary (cea mai interesantă, mai nouă, mai la modă) și Galeria Newtown (fără o direcție prea clară). Cum poate populația de culoare să rezolve acest monopol? Nu e vorba doar de cine are capitalul necesar, ci și de cine își dorește să se implice în acest comerț. Acum 18 luni, dramaturgul Matsemela Manaka și-a declarat casa din Soweto galerie de artă. Când am mers în vizită, i-am găsit pe angajații de acolo explicându-le cu răbdare clienților ce este arta; acești vizitatori, deși curioși, veniseră mai degrabă să vadă straniețea locului decât să înțeleagă mesajele lucrărilor. Linos Siwedi și-a deschis o afacere ca dealer de artă, dar, deși obișnuia să vândă din Soweto, acum lucrează prin Johannesburg, fiindcă negrii nu cumpără, iar albi nu vin într-un district pe care încă îl cred primejdios. El este un intermediar, fiind la curent cu ce se întâmplă în *township*-uri, aducând opera în atenția publicului, organizând expoziții în spații închiriate. Oferă chiar și tururi artistice private prin *township*-uri pentru vizitatorii bogați. Despre liberalii albi care au predat în *township*-uri, spune: „Au învățat lumea cum să facă artă, dar nu și cum s-o vândă.“ Însă eforturile sale admirabile nu pot concura cu galeriile comerciale mai mari, ai căror proprietari sunt albi.

Unii oameni au impresia că până și artiștii radicali ai mișcării de susținere a negrilor au fost cooptați de acest sistem. Pentru că le dau voie albilor să le vândă operele albilor, au devenit complici în ierarhia actuală a puterii. Fikile Magadlela a fost mult timp considerat modelul suprem al radicalismului negru, dar a fost printre primii prinși

în plasa dealerilor albi. „Dacă opera ta e într-o galerie de artă, atunci e în slujba statului“, mi-a spus Malcolm Payne. „Fikile a vrut și el să-și vândă lucrările.“ Galeria Goodman i-a expus tablourile lui Fikile cu mult înainte ca apartheidul să intre în declin. Opera lui Durant Sihlali s-a vândut bine în galeriile din Johannesburg, pe vremea apartheidului. „A fost de necrezut pentru mine“, a spus el. „Cei care se aflau la originea atâtor nedreptăți îmi cumpărau tablouri și le agățau pe pereții lor albi, fără să observe că spuneau chiar povestea cruzimii lor.“

Acești artiști câștigau premii la concursurile de artă. Africa de Sud are mai multe competiții în mai multe domenii decât oricare altă țară din lume, iar acestea, după părerea lui Payne, „au devenit cele mai puternice unelte ale opresiunii“. Deși Fikile mi-a vorbit despre crimă și suferință atunci când ne-am întâlnit, a vorbit la fel de mult și despre colecționarii săi albi, iar opera sa recentă pare forțată și cumva artificială. Nu puțini au fost comentatorii care i-au avertizat pe artiști că ar putea „s-o ia pe urmele lui Helen“ – o aluzie la pictorița Helen Sebidi, a cărei operă minunată a devenit repetitivă după ce galaxia de premii pe care le-a primit de la jurii albe au făcut-o să revină la aceleași surse de inspirație, în loc să le înnoiască. Chiar dacă arta născută din lupta împotriva sistemului a devenit o marfă, ea s-a dovedit a fi, până la urmă, un mare ajutor în lupta lor pentru supraviețuire. Acum, artiștii din *township*-uri sunt acuzați că-și diluează moștenirea într-un amestec ce poate fi digerat cu ușurință de piața albă; iar artiștii adepți ai stilului mixt sunt acuzați că lucrează într-o manieră „europeană“.

Știam că artistul negru Trevor Makoba, din Durban, făcuse parte din expoziția sud-africană de la ultima Bienală de la Veneția, așa că atunci când am fost în *township*-ul lui l-am întrebat despre un tablou alegoric de la expoziție, care înfățișa o bucată de brânză cu forma Africii de Sud, din care ronțăia într-o parte un șoricel negru, iar din cealaltă parte un șoricel alb. La rândul lui, m-a întrebat despre Bienală. Chiar e o expoziție importantă? A venit multă lume să-i vadă opera? Când am terminat de descris expoziția, mi-a spus, cu o urmă de tristețe:

— Mă bucur c-am fost inclus în expoziția asta. Dar chiar mi-aș fi dorit să mă întrebe mai întâi. Mi-ar fi plăcut să vorbesc cu ei despre asta.

Am rămas uluit.

— Nu te-a întrebat nimeni dacă vrei să reprezinți Africa de Sud la Veneția?

— Nu. Am auzit prima oară despre asta în săptămâna deschiderii.

Autoritățile s-au gândit o veșnicie dacă să invite Africa de Sud la Bienală (după decenii de excludere), după care a avut loc în pripă o selecție „democratică“ a artiștilor, ale căror lucrări au fost expediate după câteva zile. Guvernul a finanțat participarea birocrăților la deschidere, dar nu a oferit bilete artiștilor. Mai mulți artiști albi și-au cumpărat singuri bilete, iar când autoritățile sud-africane au aflat că, spre rușinea lor, aveau o mulțime de artiști albi la fața locului și nici unul negru, le-au trimis repede bilete artiștilor negri. Cei mai mulți dintre ei nu călătoriseră nici măcar în cealaltă parte a țării, cu atât mai puțin peste ocean. Sculptorul Jackson Hlungwani a trimis un mesaj spunând: „Radioul merge, dar mesajul e greșit“, sugerând că, deși i-ar fi plăcut să participe, nu așa trebuia procedat. A refuzat să-și părăsească casa din Gazankulu. Makoba a făcut un efort vitejesc, dar nici cu ajutorul prietenilor săi albi n-a reușit să se urce într-un avion la timp. Nimeni nu era în stare să spună cum se organizaseră lucrurile la Veneția, ce va fi suportat de stat, ce vor mânca artiștii. „Concluzia limpede“, a observat Sue Williamson, o artistă albă din Cape Town, „era următoarea: tu nu contezi; singurul lucru care contează este rezultatul muncii tale. Asta le spun albi negrilor de la începutul apartheidului.“

Arta dictată de autorități

În Gazankulu, spre sfârșitul apartheidului, liberalii albi au organizat un program prin care localnicii negri să-și descopere moștenirea, învățând cum să îndeplinească coșuri. Din moment ce în zonă nu creșteau plantele necesare și pentru că localnicii nu știau cum să îndeplinească coșuri, organizatorii au fost nevoiți să importe materiale și profesori. Nimeni n-a observat că regiunea era bogată în argilă și că oamenii aceia aveau o tradiție a modelatului în lut. Împletitul coșurilor era absurd. Problema nu este că artiștii din Gazankulu ar fi trebuit să lucreze doar cu materiale locale, ci că ignorarea argilei și importul de plante reprezintă o risipă nu doar de resurse, ci și de abilități; este vorba despre o perspectivă monolitică asupra persoanelor de culoare, ce poate fi socotită una dintre cele mai urâte moșteniri ale apartheidului. Arta creată conform unor interese politice dictate de autorități este rareori revelatoare.

Africa de Sud nu are tradiția frecventării expozițiilor de artă nici în comunitățile negrilor, nici în ale albilor. Așa cum ihtiologia din

America este înainte de toate interesantă pentru ihtiologii americani, arta din Africa de Sud este înainte de toate interesantă pentru artiștii sud-africani. Deși publicul acestei arte este limitat la cei care o produc, la fel cum era în Moscova sovietică, aceștia nu sunt puțini la număr, deoarece în Noua Africă de Sud toată lumea e încurajată să facă artă, inclusiv mulți care, lăsați în voia lor, nu s-ar gândi niciodată la această posibilitate. Programele de „dezvoltare rurală“, la loc de frunte în planurile liberale, încearcă să-i convingă să creeze artă pe cei care trăiesc departe de centrele urbane. În acest scop, indivizi întreprinzători au năvălit în diverse comunități cu blocuri mari de foi și multe creioane colorate, sau cu mărgelile și ață. Lucrările produse prin aceste programe sunt promovate ca fiind extrem de „autentice“.

„Artiștilor“ le poate prinde bine să creeze astfel de opere; publicului îi poate prinde bine să le privească. „Produsul final nu e la fel de important precum procesul“, a explicat Sue Williamson, dar până și acest proces cu care se laudă pare îndoielnic. Există o diferență între a oferi tuturor un mijloc de liberă exprimare, care constituie piatra de temelie a democrației, și a forța pe toată lumea să se exprime „liber“, indiferent dacă își dorește asta sau nu. Sue Williamson mi-a spus cu sinceritate: „Bineînțeles că toți sud-africani sunt deosebit de mândri de ei înșiși la ora actuală, pentru că au reușit să facă ceva considerat imposibil de restul lumii, chiar atunci când nimeni nu mai spera. Dar rasa noastră a respins cealaltă rasă, așa că fiecare dintre oamenii aceia este *important*; tot ce au de spus merită spus, iar noi trebuie să ascultăm *tot*.“ Nu se poate considera că există o reacție potrivită la apartheid, iar dorința de spălare a păcatelor albilor este demnă de admirație. Însă presupunerea că toți sud-africani sunt artiști – că fiecare voce trebuie ascultată – este, la urma urmei, o negare a individualității, nu o cinstire a diversității.

Una e să spui că toată lumea are aceeași importanță din punct de vedere juridic și moral și alta să spui că toată lumea are ceva important de zis, căci totul se transformă într-o cacofonie: nu poți să auzi o mie de glasuri în același timp și să înțelegi ce spune fiecare. Trebuie să faci compromisuri. Am întâlnit-o pe Helen Suzman, activista pentru drepturile omului nominalizată de două ori la Premiul Nobel, la o săptămână după ce s-a luat decizia că Noua Africă de Sud va avea unsprezece limbi oficiale. „Nici nu pot să mă gândesc câte se vor pierde în traducere“, mi-a spus Suzman. Importanța recunoașterii diversității nu trebuie să eclipseze nevoia unui soi de unitate la nivel statal.

Latura politică

Departamentul de Artă și Cultură al CNA-ului consideră că arta trebuie să servească statul, că lupta nu s-a încheiat, că artiștii trebuie să dea o mână de ajutor la înființarea noului paradis din Africa de Sud. Președintele Mao susținea aceeași politică atunci când a lansat Revoluția Culturală. Inițiativa Națională a Artelor (INA), o organizație fără afiliere partinică, fondată de artiști și scriitori, consideră că arta trebuie finanțată din fonduri publice și că artiștii trebuie să aibă libertatea de a crea o artă care le reflectă trăirile. Președintele John F. Kennedy susținea aceeași politică atunci când a înființat Fundația Națională pentru Arte. Scriitorul Mtutuzeli Matshoba a remarcat cu o oarecare dezamăgire: „În timp ce INA pretinde că reprezintă interesele «celor care fac artă și cultură», obiectivul principal al CNA este eliberarea culturală a persoanelor fără drepturi din Africa de Sud. CNA-ul nu vede această eliberare culturală ca pe un scop în sine, ci ca pe un aspect al eliberării naționale.” Mulți obiectează la o asemenea viziune impersonală și propagandistică asupra artei, care nu lasă loc liberei exprimări. Mike van Graan, conducătorul INA, s-a plâns: „Acea dintre noi care au luptat alături de CNA-ului împotriva apartheidului au crezut că acum, în sfârșit, vom putea să creăm, să cântăm, să criticăm, să ne sărbătorim punctele de vedere în tihnă, nestingheriți de nimeni. Ne-am înșelat.” Mai târziu, mi-a mărturisit: „Am fost literalmente instruiți să facem lucrări despre activitatea CNA, dar ele nu fac nici o referire la corupția din CNA, fiindcă asta le dă apă la moară naționaliștilor.”

Oriunde te-ai duce în Africa de Sud, găsești pe cineva care formează un nou comitet. Orice comitet ar fi, numele său e un acronim. La lansarea INA, la care am participat în Durban, primiseră drept de vot AWA, AEA, ADDSA, APSA, ICA, NSA, PAWE, SAMES și SAMRO, iar drepturi provizorii de vot fuseseră acordate membrilor AKTV, COSAW, FAWO și PEAP. Vai și-amar de tine dacă mergi la un eveniment artistic în Africa de Sud și nu știi ce reprezintă toate astea. Discursurile interminabile de la dineul CNA la care am participat într-un hotel din Johannesburg erau neinteligibile, deși erau în engleză, deoarece cuprindeau un șir amețitor și obositor de astfel de subgrupuri. Această modă a comitetelor este o moștenire regretabilă a CNA-ului. Luând cina cu Penny Siopis și Colin Richards, liberali albi complet devotați, am comentat această problemă. Richard și-a pus mâinile în cap,

spunând: „Comitetele astea! În timpul apartheidului, mergeam la întâlniri cu astfel de comitete – mii și mii și mii de întâlniri fără sfârșit care te tâmpeau și care țineau ore-n șir. Era singura cale de a ne arăta susținerea. Era o parte importantă din ceea ce puteam face împotriva apartheidului, dar, Doamne Dumnezeule, când mă gândesc la câte ore plicticoase am pierdut așa, îmi vine să plâng.“

În Africa de Sud, lumea îmi spunea de multe ori, în șoaptă, de parcă aerul le-ar fi ascultat convorbirile: „Știu, e ridicol.“ Am auzit asta de la oamenii din mediul rural, negri și albi, în Transvaalul de Nord; am auzit asta în casele burghezilor albi; am auzit-o de la liberali convinși; am auzit-o de la centristii din *township*, pe moșii întinse, la ferme, în cârciumile din *township* numite *shebeen*. Nimeni din Africa de Sud nu va recunoaște public absurditatea vreunui alt lucru în afară de apartheid, fiindcă apartheidul este infinit mai rău decât orice ar fi în neregulă cu țara acum. Dar toată lumea își dă seama că petrece o grămadă de timp într-un teatru absurd al respectului simbolic.

Complexitatea nejustificată a birocrăției era adesea compensată printr-o abordare surprinzător de simplistă a problemelor complexe. În Africa de Sud, întrebările majore sunt foarte la modă. Ce e arta? Ce e democrația? Ce e libertatea? Mai surprinzător e faptul că răspunsurile încrezătoare la aceste întrebări se găsesc din abundență. La întâlnirea INA, problemele care ar fi trebuit să fie dezbătute în cinci minute au ținut două ore, dar problemele care i-au preocupat pe filosofi de-a lungul mileniilor au fost rezolvate în timp util ca să mergem la prânz. Întrucât întâlnirea se tot lungea, deoarece fiecare discurs era repetat în mai multe limbi, conducătorul Comitetului de Atestare, Nise Malange, s-a ridicat în picioare și a spus că, din cauza dificultăților suplimentare, „pauza va trebui să se transforme în altceva“. Stăteam lângă criticul alb Ivor Powell, care mi-a spus că titlul raportului său despre această întâlnire va fi următorul: fără context, fără explicații.

Mai mulți artiști sud-africani pe care i-am întâlnit i-au numit pe membrii Congresului Panafrican din Azania (CPA) „rasiști negri“; sloganul CPA-ului a fost cândva „Un colonist, un glonț“. Acest grup politic se află mult mai la stânga spectrului politic față de CNA. Dar când l-am întâlnit pe Fitzroy Ngcukana, secretarul CPA pentru sport și cultură, la 11 noaptea, într-un bar de jazz din centrul Johannesburgului, a fost mult mai prietenos decât toți membrii CNA-ului pe care-i

cunoscusem. Părerile lui erau moderate, iar felul lui de-a fi, expansiv. Ne-am întins la vorbă târziu în noapte. „Oamenii care fac artă sunt spirite libere și au dreptul să-și aleagă orice abordare“, mi-a spus el. „Ar trebui să facă ce vor, fără control politic. Artiștii negri și cei albi ar trebui să fie prieteni, să învețe unii de la ceilalți, să se influențeze reciproc. Sectarismul trebuie să înceteze acolo unde începe arta.“

Hinterlanduri

Într-o oarecare măsură, simți că toată arta Africii de Sud e întinată. Opera artiștilor negri a fost poluată prin dependența de piața albă; opera artiștilor albi a fost contaminată prin complicitatea lor inevitabilă la un sistem abuziv. Persecuția îi otrăvește și pe persecutor, și pe cel persecutat, amândoi tânjind după o inocență imaginară, extrem de romanțată, ceva sincer și neatins, un soi de perfecțiune edenică. Nicăieri această fantezie nu s-a manifestat mai mult decât în Venda, un bantustan cvasiautonom în care negrii trăiesc într-o aparentă independență, cu drepturi de autoguvernare restrânse – deși cu nici un fel de mijloace economice pentru a se întreține, în afară de ajutoarele primite de la guvernul central sud-african.

Când pornești înspre nord din Johannesburg, relieful Africii de Sud crește în dimensiune și grandoare, și începi să simți că ai pătruns cu adevărat în Africa; vaga influență europenizantă care este atât de puternică în Cape Town și pe jumătate izbutită în Johannesburg pare să dispară. Dacă această regiune este un cuib al conservatismului cras afrikaander, asta se întâmplă pentru că Africa e atât de pronunțată aici, încât n-o poți ascunde după un gard înalt sau cu o grădină frumos plantată cu ierburi și flori străine. Cu cât te apropii mai mult de Zimbabwe, cu atât sunt mai urâte orașele albilor și cu atât mai nejustificată pare urâtenia lor. N-am văzut niciodată un loc mai nearmonios și lipsit de farmec decât Pietersburg sau Louis Trichardt. Șoseaua de la Louis Trichardt la Venda urcă ușor spre dealurile line de la sud de râul Limpopo. Te afli încă pe N1, cea mai mare autostradă din Africa de Sud, însă numeroasele sale benzi s-au redus la o fâșie de smoală cu drumuri de pământ care se bifurcă de-o parte și de alta. Nu e mult trafic: câteva camioane care transportă marfă spre Zim, câteva microbuze, câte un tractor rătăcit. Când ajungi în Venda, amuțești: deasupra acestei regiuni plutește un aer plin de mister, încântare și comu-

niune a spiritelor, tot așa cum deasupra New Yorkului plutește o atmosferă încărcată de entuziasm, freamăt și decadentă urbană.

Prima dată când am vizitat Africa de Sud, acum doi ani, dealerii din Johannesburg descriau Venda ca fiind tărâmul inocenților, unde încă domnește adevărata cultură neagră, astfel că au tras concluzia că acest loc ar putea fi veriga lipsă care îmi va întregi experiența artei urbane a sud-africanilor negri și albi. Oamenii din Venda sculpează de mult timp obiecte de artizanat – castroane, animale, mici figurine – și noua artă din Venda, care a devenit brusc la modă în ultimii cinci ani, se leagă de această tradiție. Unele lucrări sunt doar bagatele la prețuri mari; altele, obiecte parareligioase; altele reflectă idei occidentale despre artă. Povestea integrării lor pe piața de artă sud-africană este o parabolă destul de bună pentru interacțiunile culturale confuze, dar emoționante, care vor forma baza Noii Africi de Sud.

Nu există hărți rutiere în Venda, o regiune de aproape 8.000 de kilometri pătrați. Artiștii sunt greu de găsit; majoritatea nu au nici electricitate sau apă curentă, cu atât mai puțin un telefon. Te duci pur și simplu la ei și de cele mai multe ori îi găsești acasă – de obicei bucuroși să te vadă. Toți artiștii sunt credincioși, dar e greu de explicat în ce constă religia lor: este un hibrid între creștinism și alte mitologii, cu vizite periodice ale spiritelor trecutului, cu mulți *sangoma* și cu o preoteasă care are în stăpânire lacul din apropiere, unde strămoșii se transformă în pești. Când ajungi în Venda, poți să primești instrucțiuni inițiale de la Elias, bătrânul care deține magazinul de artizanat de pe strada principală, la care vei adăuga indicații locale pe măsură ce te apropii de destinație.

Am mers în Venda cu artistul din Cape Town Beezy Bailey, și întâi am pornit s-o vizităm pe Noria Mabasa, singura femeie dintre artiștii din Venda. Am cotit de pe drumul principal, în apropierea unui câmp de cânepă, și am trecut printr-un sat cu rondavele din lut, prevăzute cu acoperișuri ascuțite din paie; toată lumea se oprea când ne vedea mașina. Multe femei purtau veșminte tradiționale, cu sânii goi, cu încheieturile și gleznele sclipind de la sute de brățări subțiri din argint, cu trupul învelit în stofe strălucitoare, cu modele geometrice.

Am găsit-o pe Mabasa stând afară cu câțiva prieteni și cunoscuți, desculță, îmbrăcată într-un halat albastru și o pălărie multicoloră croșetată. „Majoritatea lucrărilor mele sunt în Johannesburg acum, la o galerie de artă“, ne-a spus ea. „Prea departe.“ Însă afară erau totuși

împrăștiate câteva piese. Ea sculptează trunchiuri de copac goale pe dinăuntru, prefăcându-le în cercuri de oameni care se întind unii spre alții sau dansează, cu fețele întoarse spre exterior, neobișnuit de elaborate. Lângă rondavela ei, Mabasa și-a construit o casă nouă, din ciment turnat. „O construiesc din arta mea“, a spus ea cu mândrie.

„Nu eu am ales să fac lucrurile astea“, ne-a spus Mabasa. „Am fost bolnavă. Atât de bolnavă, îngrozitor de bolnavă.“ După care a tremurat și s-a aplecat de spate, ca și cum i-ar fi fost rău. „Și am avut un vis, și în vis a venit la mine o bătrână înfricoșătoare. Și mi-a fost așa de frică.“ Mabasa s-a ridicat în picioare ca s-o imite pe bătrână și a arătat întinzând un braț neclintit. „Mi-a spus că trebuie să fac niște figurine din lut, ca să mă vindec. Așa că după acest vis îngrozitor am început să fac niște figurine, și m-am vindecat.“ Mabasa a zâmbit larg. „Oh, m-am făcut atât de bine, sculptând aceste figurine. Și a durat, oh, câțiva ani buni.“ Râsul ei e ca o explozie. „Și apoi m-am îmbolnăvit din nou. Și iar a venit la mine în vis femeia înfricoșătoare și mi-a spus că trebuie să nu-mi mai tund părul. Așa că pe măsură ce creștea am început să mă întăresc din ce în ce mai mult cu părul acesta și nu mai vreau să-l tund niciodată.“ Mabasa și-a dat jos căciula, scoțând la iveală o aglomerare fibroasă de păr care nu fusese nici tuns, nici pieptănat. „Și apoi bătrâna a venit a treia oară și mi-a spus să sculpez, și că aceea era ultima oară – dacă sculptam, nu avea să mai vină sau să mă mai deranjeze vreodată. Și nu a mai venit. Acum, când am un vis puternic, mă apuc de sculptat.“ Am mers împreună în spatele casei; Mabasa a cules niște mango, pe care le-am mâncat. „Acum vin oamenii ăștia din Johannesburg, îmi iau sculpturile și le vând. Am fost și eu la Johannesburg. Prea mulți oameni! Groaznic loc.“ Și își pune mâinile în cap.

Opera Mabasei urma să fie expusă în curând la Amsterdam, și i se plătitse biletul de avion pentru expoziție. Avea să fie a doua ei călătorie în afara Vendei. Era singura persoană din sat care-l părăsise. Am avertizat-o că la Amsterdam e frig iarna și că trebuie să-și ia haine groase.

— Chiar așa? Chiar așa? – a prizat niște tutun.

— Să știi că la Amsterdam nu prea se găsește tutun de prizat, i-am spus.

— Nu? O să iau cu mine o pungă mare cu tutun.

Și-a întins larg brațele ca să arate cât de mare avea să fie punga, apoi a dat din cap de mirare.

— Țigări au? Dar mango?

Voiam să-i vedem pe frații Ndou, Goldwin și Owen. Mabasa ne-a spus că e greu de explicat unde locuiesc aceștia și, după ceva linguri, a acceptat să vină cu noi. La fel ca Mabasa, Goldwin câștigase ceva bani și avea, la rândul lui, o casă „luxoasă“ de beton cu un televizor pe baterii. Când am ajuns, mama fraților Ndou stătea în fața casei. Înaltă, dreaptă, demnă, avea sânii dezgoliți și purta haine tradiționale. Când a văzut că vin bărbații albi în mașina lor, a dispărut în rondavela ei, de lângă casa lui Goldwin, și s-a ivit din nou purtând un halat.

Vreme de 14 ani, Goldwin a muncit la calea ferată și a locuit într-un hotel ieftin din *township*. Apoi, într-o zi, în Venda, a tăiat un mopan și a văzut lemnul dur și închis la culoare din miezul său. „I-am zis fratelui meu mai mic, Owen: «La Johannesburg se vând obiecte din lemnul ăsta pe bani buni.»“ Fiecare din ei a făcut o sculptură și s-au dus să le vândă în stradă, iar Goldwin nu s-a mai întors la calea ferată. Goldwin vorbește rar, dar Owen este neobișnuit de fluent. Prima dată când l-am văzut, purta o jachetă de mătase; a doua oară, era în pantaloni ecosez și mocasini în stil italian. Între el și mama sa părea să existe o distanță de 3000 de ani de istorie. Spre deosebire de alți artiști din Venda, Owen era destul de pus la punct cu politica sud-africană, dar nu ținea cu nimeni. „Asta e bine în Venda“, mi-a spus el, „nu e prea multă politică și nimeni nu se ceartă pe teme politice. Nu există violență.“ În casa lui Owen, am văzut o sculptură din lemn pictat ce înfățișa un înger, purtând o rochie pe care Jean Paul Gaultier n-ar fi putut-o născoci, sânii ei enormi ieșind în relief din spatele pliurilor verzi ca de acordeon. O altă operă recentă este un iepure de doi metri înălțime, îmbrăcat în pantaloni de golf și ținând o crosă de golf, intitulată *Sport pentru un gentleman*. Owen n-a văzut niciodată un jucător de golf, nici pe cineva în pantaloni de golf. Și de ce un iepure?

Am stat în casa lui Goldwin bând bere și am ascultat până la asfințit știrile internaționale, care veneau din gura unei maimuțe de doi metri pe care o sculptase ca suport pentru radio. Deși opera fraților Ndou, adesea inspirată de visele lor, are o stranietate ritualică, ei o creează ca s-o vândă și nu le pare rău când ajunge pe mâinile câte unui dealer. Au prețuri fixe, pot negocia rațional și au chiar și contracte semnate.

În ziua următoare, am pornit să-l vizităm pe Freddy Ramabulana. În această comunitate rurală, Ramabulana e un paria. Trăiește într-o

sărăcie lucie și suferă de o boală de piele care l-a desfigurat. Nimeni nu vrea să ne însoțească să-l vedem. Proprietarul unei galerii din Johannesburg ne avertizase să nu cumva să-i atingem pe copiii din casa lui Ramabulana, ca să nu luăm viermi. Sculpturile lui Ramabulana sunt nefinisate, primitive, înspăimântătoare. Ochii sunt făcuți din mărgele, iar părul și bărbile sunt lipite pe lemn. Sculptează organele genitale cu lux de amănunte, apoi își îmbracă sculpturile în haine de copii, pijamale rupte, cămăși decolorate. Când am ajuns, era îngenucheat în țărână și lipea o barbă pe sculptura unui bărbat cu brațele întinse înainte, ținând un pietroi. L-am salutat, și el a încuviințat, dar nu s-a clintit; am stat 20 de minute în picioare, sub soarele arzător, până când a terminat de lucrat. Apoi a intrat în coliba lui ca să găsească o sculptură ce reprezenta un bărbat în genunchi, pe ale cărui față și corp curgea sânge pictat. Alăsat figurina jos, apoi a poziționat-o pe cea nouă deasupra ei, astfel încât să lovească în capul celui îngenucheat cu pietroiul. Ucigașul și victima priveau amândoi absent înainte. O altă lucrare – un penis enorm, sculptat în linii mari – zăcea pe pământ, înfășurată într-o pătură. Când l-am descoperit, toți copiii au chicotit agitați și au fugit care încotro.

Engleza lui Ramabulana era aproape neinteligibilă, dar aveam impresia că probabil vorbea și limba din Venda mormăit și năucitor. Bailey adusese cu el niște invitații la următoarea expoziție a sa din Cape Town și i-a dat una lui Ramabulana, care a privit-o cu atenție timp de vreo patru minute bune. Tabloul prezenta doi bărbați care dansau, având corpurile în formă de ceainice. „Pot să sculptez asta“, ne-a zis. Ne-am chinuit mult să-i explicăm că era doar o imagine pentru desfătarea lui, că nu-i ceream să ne sculpteze nimic.

Mai târziu în ziua aceea, am pornit în căutarea lui Albert Mbudzeni Munyai, despre care se zvonea că e nebun; ultima dată când dealerul din Johannesburg venise să-l vadă, Munyai îl fugărise afară de pe pământurile lui cu o *panga*, un cuțit ca o macetă. Trăiește în partea de nord a Vendei și ne-a luat cam o oră să ajungem în zona aceea. „Munyai? Trebuie să coborâți dealul și să treceți de Supermarket Zimbabwe“, ne-a spus femeia a căreia i-am cerut indicații. „Apoi treceți râul și după al treilea copac mare pe dreapta, o să-l vedeți, stând în mijlocul livezii și cântând.“ L-am găsit pe Munyai stând sub o marchiză din metal la capătul livezii, pierdut în sculptura lui. Când ne-am apropiat, a sărit în sus și ne-a primit de parcă îi eram prieteni din copilărie, îmbrățișându-l întâi pe Bailey, apoi pe mine. Era arătos,

musculos și îmbrăcat doar cu o pereche de pantaloni scurți, cu părul în codițe împletite subțiri, cu ochii sclipitori.

— Ești din America? m-a întrebat, dând din cap cu uimire. Ai venit în zbor?

I-am spus că da.

— Ia uită-te la tine! a spus, lăsându-se pe spate. Ca un fluture!

Pe Munyai l-a încurajat prima dată să facă artă sculptorul afrikaander David Russouw, primul artist alb care s-a împrietenit cu omologii săi din Venda. Munyai era grădinarul unui prieten al lui Russouw. La început au fumat hașiș împreună, apoi au creat artă împreună; se vede cum unul se reflectă în opera celuilalt. În timp ce vorbeam, soția lui Munyai stătea lângă el, șlefuid genul de lingură mare care se găsește în magazinele locale de artizanat. Munyai împingea solzi în corpul unui pește din lemn; am continuat o conversație în cinci direcții, în care Munyai se adresa în mod egal peștelui, soției sale și nouă.

— Trebuie să sculptez, ne-a spus, ca să nu fie lemnul pus pe foc. E așa frumos lemnul! O, Doamne! Eu salvez de foc bucățile astea de lemn.

L-am întrebat ce simte atunci când își vinde opera.

— Vai de mine. Mă întristează așa de mult că mă întrebi asta. Dragul meu, mi se rupe inima de fiecare dată. Dar îmi trebuie unelte ca să lucrez. Copiii se joacă mai multe jocuri cu trei pietricele decât cu două. Dar, dragul meu, oamenii ăștia care vin să cumpere: vorbele astea despre bani sunt vorbe urâte.

Mai târziu, când îi priveam lucrările, care îmbină lemnul și metalul, ne-a spus:

— Nu pot să trăiesc cu toată opera mea. Mulțumesc lui Dumnezeu că vin oamenii ăștia și o iau de lângă mine! E prea puternică pentru mine, prea vie. Dacă trăiesc cu ea tot timpul, mă slăbește.

Am vrut să-i vedem sculpturile mai bine, dar a ezitat să le aducă în lumina soarelui:

— Voi nu știți de ce sunt capabile.

Munyai și-a trimis soția să aducă un mănunchi de hârtii.

— Puteți, vă rog, să-mi spuneți ce e în hârtiile astea?

Munyai câștigase o Mențiune de Onoare într-o competiție panafricană de artă indigenă. Juriul declarase că artistul, prin combinația de influențe postmoderne cu spiritul tradițional african, sintetizase cu succes diferite școli de artă și că era, deci, o voce a Africii în ascensiune,

atât un protector al tradiției, cât și un modernist declarat. Opera lui Muniyai fusese aleasă dintre sute de alți artiști.

— Chiar așa? a întrebat. Doamne, dragul meu, e minunat!

S-a uitat la mine, cu capul într-o parte.

— O să te duci și o să scrii despre arta mea pentru oamenii din America?

Am încuviințat. A izbucnit într-un râs lung și minunat.

— Toată lumea trebuie s-o vadă! a spus.

Apoi, cu seriozitate:

— Trebuie s-o înțeleagă. Este artă magică.

Ne-a condus înapoi la mașină și s-a uitat lung la ea.

— Păi, hai, zburăți peste pământ!

În ultima zi petrecută în regiune, am mers în Gazankulu, zona vecină, ca să-l vedem pe Jackson Hlungwani, deseori descris ca fiind cel mai mare artist negru din Africa de Sud. Până acum doi ani, Hlungwani trăia într-un sit din epoca fierului, pe vârful unui deal, printre cercurile mari de piatră care indică existența unei foste citadele antice. Dumnezeu a venit la Hlungwani și i-a spus să trăiască acolo, să facă sculpturi mărețe spre slava Sa, iar Hlungwani a creat un pământ sacru, înțesat de monumente colosale, unele dintre ele de înălțimea copacilor, înconjurând un crucifix înalt de șase metri. Hlungwani a devenit faimos în toată Venda și în Gazankulu pentru predicile lui, pentru traiul în „Noul Ierusalim“, dar și pentru iconografia sa personală; fețele sale stranii, cu patru ochi, la fel de sinistre și de tulburătoare precum capetele din Insula Paștelui, par însuflețite, ca și cum Hlungwani ar fi eliberat ceva organic dinăuntrul arborilor.

Cu cinci ani în urmă, Ricky Burnett a venit de la Galeria Newton din Johannesburg și i-a spus lui Hlungwani că-l poate face faimos și că-i poate trimite lucrările în toate colțurile lumii. Hlungwani s-a emoționat și i-a spus lui Burnett să le ia pe toate, și acesta așa a făcut. La sfârșitul retrospectivei, Hlungwani, fascinat de toată adulația primită, i-a dat lui Burnett permisiunea să vândă tot. Opera lui Hlungwani a ajuns în toate colțurile lumii, iar el a devenit cel mai faimos artist negru din sudul Africii. Dar când s-au vândut marile monumente ale Noului Ierusalim Hlungwani a simțit că darul l-a părăsit. Înfrânt și pierdut, a coborât dealul și a plecat din citadela de piatră. Hlungwani spune că a fost trădat și-l blestemă pe Burnett; Burnett spune că a avut mare grijă de Hlungwani și că dacă nu voia să-și vândă opera n-ar fi trebuit să-i dea voie. În 1985, Burnett a orga-

nizat o expoziție intitulată *Tributarii*, care a sfidat concepția convențională cum că în Africa de Sud nu exista activitate artistică în afara cercurilor de albi. Prezentând artiști din Venda și din alte locuri, expoziția a început să dărâme zidul masiv care separa experiența artistică a negrilor de cea a albilor. „*Tributarii* a fost pentru noi ca expoziția din Armory“, a spus William Kentridge. Dar se poate trece aproape pe nesimțite de la susținerea la exploatarea acestor artiști „autentici“.

L-am găsit pe Hlungwani stând la umbră între picioarele unei imense statui religioase, sculptând un rând de îngeri. A început să ne explice viziunea lui:

— Reconstruiesc Grădina Edenului.

Ne-am arătat interesul, iar el a spus, arătând cu degetul înainte:

— Voi urcați pe dealul acela până-l vedeți pe Dumnezeu, și apoi o veți găsi imediat pe partea cealaltă, printre copaci.

Pe deal, l-am găsit pe Dumnezeu. Hlungwani sculptase o față complexă, cu multe trăsături (zeci de ochi, mai multe nasuri) într-un copac căzut la pământ; în grădina de dincolo, am găsit mai multe sculpturi. Hlungwani mi-a spus că trebuie să mă duc și să privesc șarpele în ochi. M-a trimis la creasta dealului, unde o bucată de lemn alb, înaltă de trei metri, stătea pe câteva proptele mici tot din lemn. M-am uitat la capătul mai gros al lemnului și m-am întors.

— Acela e șarpele, mi-a mărturisit, și era în pământ și pe pământ. De-acolo vine răul! aproape a răcnit. L-am dezgropat și îl țin deasupra pământului, așa că acum va fi pace. Pace în Noua Africă de Sud și în lume.

Ne-a adus două sculpturi.

— Am ceva pentru tine, pentru sufletul tău. Pe-ăsta l-am terminat.

Mi-a arătat un înger.

— Este perfect. Nu e pentru tine.

A luat în mână un altul.

— ăsta e neterminat. Ți-l dau ție, ca să-l termini cu sufletul tău.

Am privit cei doi îngeri cu atenție.

— Folosește-ți mintea! Dă-i tu un chip! Acest înger e plin de iubire! Să le spui oamenilor din America despre asta!

Locuitorii din Venda încă vorbesc despre Nelson Mukhuba. Sculpturile sale care au mai rămas sunt uluitoare: pline de grație și viață, de parcă spiritul lemnului a fost eliberat de acolo. Când Venda abia începuse să fie la modă, Galeria Market din Johannesburg i-a oferit lui Mukhuba o expoziție dedicată numai lui. Toată lumea artei din

Johannesburg a venit la deschidere, pentru care Mukhuba însuși călătorește din Venda. A intrat în cameră dansând prin mulțimea elegantă ce ținea în mână pahare cu vin alb. Purta un chipiu înalt și mergea pe catalige, așa că din cap până-n picioare măsura aproape trei metri și jumătate. Adusese toboșari din Venda și, în timp ce aceștia băteau la tobe, el dansa nemaipomenit de sprinten pe catalige; pentru a spori spectacolul, a scuipat foc pe gură. Expoziția a avut un succes răsunător.

O lună mai târziu, într-o zi însorită, Mukhuba a luat o *panga*, a tăiat copacii din jurul locuinței sale din Venda, și-a omorât soția și copiii, și-a dat foc la casă și la toate lucrările rămase, apoi s-a spânzurat. Unii spun că pur și simplu înnebunise. Alții spun că pusese stăpânire pe el un duh rău. Mulți cred că a fost o moarte *muti*, că cineva l-a blestemat. Poate că a fost căpetenia, căreia, spun unii, nu-i convenea să vadă cum Mukhuba are parte de atâția bani și de atâta atenție. Poate că a fost un alt artist. Sau poate a fost acea încălcare a unui mod de viață care se petrece atunci când o piață lacomă întâlnește un artist naiv. Toată lumea din Venda vorbea încă despre Mukhuba, dar nimeni nu menționa circumstanțele morții sale. În Venda, *sangoma*, vracii, sunt încă tratați cu venerație. Unii dintre ei sunt foarte îndrăgiți, însă cei care și-au întrebuințat greșit puterile sunt omorâți cu pietre. „Mă gândesc mereu la Mukhuba“, mi-a spus Masaba, și pentru o clipă i s-a șters de pe chip zâmbetul larg și s-a întunecat, și brusc m-a copleșit teama.

A vedea și a fi văzut

Artiștii negri sunt influențați de cultura albilor în aceeași măsură în care albii sunt influențați de cultura negrilor. „Să fiu sincer“, mi-a spus David Koloane, „prima mea influență a fost cinematograful local, nu tradiția africană“. Tony Nkotsi s-a dovedit un pictor remarcabil conform oricăror standarde – „dar“, a bombănit un ideolog pe care l-am cunoscut, „ar putea tot atât de bine să fie arta unui alb“. Ivor Powell a sugerat că „inocența“ pe care atâția sud-africani o asociază cu Venda nu va putea continua la nesfârșit, că pe măsură ce dealerii de artă continuă să meargă la Venda artiștii de acolo vor căuta să satisfacă gustul pieței, iar magia o să dispară. Cu toate astea, orice încercare a vreunui guvern alb paternalist de a „conserva“ tradiția va fi zadarnică. Dacă poate supraviețui, va supraviețui; dacă nu, aceia dintre noi care i-au fost martori se vor considera mereu norocoși.

„Ceea ce faci în propriul atelier nu pare a fi același lucru cu ceea ce se întâmplă în țara noastră, dar de multe ori cele două preocupări se suprapun“, mi-a spus William Kentridge. „Frământările personale trebuie să devină gânduri interesante în lumea exterioară, iar ceea ce contempli în lume trebuie să rezoneze în atelier: trebuie să găsești ceva de făcut sau de desenat. Eu lucrez prin inversiuni și transformări.“ Acestea sunt inversiunile și transformările esențiale pentru opera artiștilor albi și negri din Africa de Sud. Politica ocupă mintea celor mai mulți sud-africani în această perioadă de noi libertăți și neliniști, dar arta care se axează doar pe situația politică tinde să fie neinteresantă. Câteodată, respingerea problemelor politice poate fi o poziție nobilă, dar adesea arta referitoare la procesele interioare ale artiștilor devine obositoare. Dintre toți artiștii sud-africani a căror operă este și optimistă, și pesimistă, cu privire atât la artă, cât și la progresul social, Kentridge este cel mai coerent. Opera lui este mereu intens personală și lizibil politică.

Într-o noapte destul de rece spre sfârșitul șederii mele, am ajuns într-o căsuță din Johannesburg cu un artist negru pe nume Paul Sekete. L-am întrebat despre expoziții, spectacole, internaționalism.

— Cred că arta trebuie să-i facă pe oameni fericiți, nu doar să le arate cum e să fii fericit, mi-a spus el. Eu vreau să-i fac fericiți pe oameni. De așa ceva avem nevoie din partea artei.

Era târziu și eram amândoi obosiți.

— Oare poți să-i faci fericiți pe oameni? l-am întrebat.

Sekete a întins spre mine o mână și m-a gădilat, iar eu am început să râd.

— Vezi ce ușor e? m-a întrebat.

Vorbiserăm despre un conceptualist alb pe care-l cunoșteam amândoi.

— Chestiile alea nu-s rele, dar nu sunt artă, a zis. E așa o pierdere de timp. De ce continuă să facă asta?

Câteva zile mai târziu, l-am văzut pe acest artist alb – și lucrările sale excelente – și i-am povestit despre seara petrecută cu Sekete. Am ajuns până la partea cu gădilatul, iar el m-a întrerupt.

— Dar asta nu e artă, mi-a spus iritat. Am crezut că ai venit aici să scrii despre afurisita de lume a artei, nu să mai faci un reportaj cuminte și cvasipolitic. Dacă te gădila cineva la New York ai fi scris despre asta într-o revistă de artă?

Trebuie spus că fiecare dintre ei îmi dăduse o invitație la expoziția unde lucrările le erau expuse laolaltă și că folosiseră acea invitație pentru a-și susține punctul de vedere, îndrăgit de amândoi, că nu

există diferențe rasiale în lumea artei, că ambii împărtășesc o viziune lipsită de orice discriminare. Dar această expoziție comună nu presupunea faptul că-și doreau aceleași lucruri de la artă, tot așa cum nici enumerarea la un loc a albilor și negrilor în registrele populației întocmite de noul guvern sud-african nu presupunea faptul că aceștia vor vota în mod proporțional sau în vederea găsirii unor puncte comune. Progresul de la toleranța artistică la paritatea estetică este lent și frustrant. Dar, amintindu-mi cum artiștii pe care îi întâlnisem la început deplângeau invizibilitatea Barbarei Masekela în fața unei stewardese, m-a impresionat cu câtă atenție se uitau acești doi artiști unul la celălalt, chiar dacă nici unul nu era complet convins de ceea ce vede.

Riason Naidoo, directorul Galeriei Naționale, a afirmat în 2013: „Piața din ziua de astăzi este de nerecunoscut, față de ce era acum zece ani. A devenit mai profesionistă; există mai multă competiție și mult mai multe galerii, iar pe plan internațional sunt multe muzee și colecționari care cumpără artă sud-africană modernă și contemporană, ceea ce este cu siguranță spre binele artiștilor. Galerii comerciale sud-africane sunt acum vizibile la târgurile internaționale de artă, de la Miami până la Berlin.“ Afirmările sale devin și mai relevante când comparăm trecutul apropiat cu experiențele pe care le-am avut în urmă cu două decenii.

La fel ca în Rusia și China, cenzura este o problemă constantă. În 2012, CNA-ul a încercat să cenzureze un tablou al artistului Brett Murray, care îl înfățișa pe președintele poligam Jacob Zuma în postura lui Lenin și cu penisul la vedere; era un reproș adus corupției din guvernul sud-african. Într-o declarație oficială a CNA-ului, Jackson Mthembu a anunțat: „În dimineața aceasta ne-am rugat avocații să meargă în instanță și să-l oblige pe pictorul Brett Murray și Galeria Goodman să îndepărteze portretul din expoziția lor, precum și de pe pagina de internet, și să distrugă toate materialele promoționale tipărite... Este opinia noastră și rămânem ferm convinși că imaginea și demnitatea președintelui nostru, atât ca președinte al CNA-ului și al Republicii, cât și ca om, a fost știrbită de această așa-numită operă de artă a lui Brett Murray, de la Galeria Goodman. Suntem, de asemenea, de părere că această reprezentare de prost gust a președintelui i-a încălcat dreptul individual la demnitate, garantat de constituția țării noastre.“ Susținătorii lui Zuma au pătruns la scurt timp în galerie și au mânjit întreaga imagine cu vopsea, practic distrugând-o. Conducătorul Bisericii Shembe, care are milioane de enoriași, a dat ordin ca Murray să fie omorât cu pietre. Un alb, Steven Friedman, directorul Centrului pentru Studiul Democrației din Johannesburg și editorialist pentru *Business Day*, a scris că multe persoane de culoare consideră că

tabloul lui Murray este „încă un exemplu al disprețului cu care aceștia cred că sunt priviți de albi“. Pe de altă parte, Aubrey Masango, un jurnalist negru care scria pentru ziarul *Daily Maverick*, s-a temut că liderii Africii de Sud „vor profita de concepțiile eronate cu privire la identitatea culturală și vor manipula adevăratele neajunsuri economice ale maselor pentru a le stârni simpatia“. Un om de culoare, Jonathan Jansen, rectorul Universității Free State, a scris: „Nu-mi pot imagina un dialog mai necesar decât cel dintre aceste două puncte de vedere intransigente, dar, fiindcă suntem în Africa de Sud, înfierbântarea învinge binele. Ferm convinși că numai ea are dreptate, fiecare tabără a snopit-o în bătaie pe cealaltă, năpustindu-se din colțul său în această luptă sângeroasă.“ Decizia Consiliului pentru Film și Publicații de a „clasifica“ acest tablou ca jignitor și posibil dăunător pentru copii a fost, în cele din urmă, anulată. În 2013, au izbucnit controverse cu privire la înlăturarea de la Târgul de Artă Joburg a unui tablou de Ayanda Mabulu, care îl înfățișa pe președintele Jacob Zuma într-o manieră care, în opinia custozilor, i-ar fi putut jigni pe sponsorii târgului. Explicându-și raționamentul, organizatorul evenimentului a recunoscut că decizia fusese provocată de teama că târgul nu va putea atrage susținere financiară pe viitor: „Am crezut de cuviință că târgul de artă are o responsabilitate față de economia creativă și că tabloul respectiv ar putea compromite acest lucru.“ Pictura a fost pusă la loc după ce fotograful David Goldblatt, artistul principal al târgului din acel an, a amenințat că se va retrage în semn de protest. Mabulu a spus: „Nu e prima dată când sunt cenzurat. Îmi e greu să văd că același lucru care se petrecea pe vremea apartheidului se petrece și în ziua de azi. Este greu de înțeles, prin urmare, în ce direcție ne îndreptăm, ca sud-africani și ca artiști, dacă lăsăm o minoritate, doi oameni, să decidă ce e acceptabil pentru restul lumii.“

Ulterior, au apărut controverse după numirea a doi curatori albi pentru Pavilionul sud-african de la Bienala venețiană din 2015 și după selectarea a numai trei femei, din cei treisprezece artiști ale căror lucrări erau expuse, inclusiv o singură femeie de culoare. Stefanie Jason, de la *Mail & Guardian* din Johannesburg, a remarcat: „Oare o țară despre care se spune în toată lumea că măcelărește străini își mai poate permite pe deasupra și rușinea unui pavilion în stare de criză?“

Cuceririle lui Vladi

New Republic, iunie 1994

Vladimir Jirinovski este fondatorul și liderul Partidului Liberal Democrat de orientare naționalistă din Rusia, ocupând funcția de vicepreședinte al Dumei de Stat, camera inferioară a parlamentului, până în 2011. BBC l-a numit „un măscărici al politicii rusești, îmbinând retorica populistă și naționalistă cu invectivele antioccidentale și un stil obraznic și agresiv”. Howard Amos, scriind pentru *The Guardian*, l-a numit un „instigator naționalist”. Acest bufon exagerat, agresiv, nerușinat, gălăgios, provocator, rasist, sexist, homofob și autoritar nu a devenit câtuși de puțin mai digerabil în cele două decenii de când am scris articolul de față.

La o petrecere recentă din New York cu diverși intelectuali moscoviți, subiectul discuțiilor era, firește, Vladimir Jirinovski. M-a surprins faptul că membri ai sferei liberale care luptaseră cândva pentru Gorbaciov vorbeau acum despre Jirinovski cu genul de afecțiune jovială pe care mulți americani o simțeau pentru Ollie North, pe vremea când era în culmea gloriei.

— Să știi, mi-a spus unul dintre ei, că el e doar cinic. Toată lumea e cinică la Moscova. Toată lumea e cinică la New York. Nu e o chestiune așa de interesantă.

Amuzat de curiozitatea mea cu privire la naționalistul lor de frunte, rușii mi-au propus să-i însoțesc în seara următoare la o întâlnire cu prietenii și consilierii lui Jirinovski din New York. La ora zece seara, în restaurantul kitsch numit Samovarul Rusesc, de pe West Fifty-Second Street, mi s-a făcut cunoștință cu mai mulți bărbați care arătau ca niște urși, cu trăsături grosolane și bărbi, purtând helânci pe sub costumele albastru-închis. Încercările mele de a aduce în discuție antisemitismul lui Jirinovski au fost întrerupte de Eugenia Cea De Neuitat, o femeie de 72 de ani îmbrăcată într-o rochie lungă cu paiete, care purta niște ochelari enormi de plastic și cânta melodii populare ruso-evreiești.

— Luna trecută am petrecut-o cu el, ne-a informat între două cântece unul dintre membrii grupului nostru, scoțând la iveală niște poze ca dovadă. E păcat, să știi – chiar devine din ce în ce mai arogant și nu mai e la fel de amuzant cum era înainte. Oamenii faimoși au mereu problema asta cu simțul umorului.

M-am întrebat cât de amuzant fusese înainte și am spus că pare nespus de lipsit de haz în ultimul timp.

— Citești prea multe ziare din New York, mi-a spus cineva. Lui Vladimir îi plac pur și simplu puterea și atenția. Când era la școală, toată lumea îl ura: era clovnul clasei, și mai era și din provincie! Așa că acum e gata să spună orice l-ar face popular, dar nu crede cu adevărat în propria retorică. Nu e ca Ruțkoi, Hitler sau Stalin. Totul e doar o glumă, cea mai mare glumă la ora actuală.

M-am gândit că mergea cam prea departe cu cinismul, dar n-am apucat să spun asta, fiindcă Eugenia Cea De Neuitat și-a început mărețul potpuriu din *Scripcarul pe acoperiș*.

— Hai undeva unde putem să stăm de vorbă, mi-a spus unul dintre prietenii lui Jirinovski, și m-au condus într-un subsol la intersecția dintre Fifty-Seventh Street și Eleventh Avenue, unde am găsit un soi de imitație a barului din hotelul Intourist, cam de prin 1986.

O trupă în jachete bleumarin cu vipușcă galbenă cânta cântece de ale Beatlesilor în rusește. Deasupra se rotea un glob de discotecă și pe fiecare masă erau farfurii cu roșii și castraveți revoltător de grăunțoase, despre care crezusem că nu cresc decât în solul sărac al stepelor.

Am întrebat dacă Jirinovski e gay, un zvon pe care-l auzisem de la prietenii mei din Moscova.

— Niciodată nu prea l-au interesat femeile, a remarcat cineva. Și e mereu înconjurat de bodyguardii ăia arătoși.

Altcineva cunoștea un poet care susținea că avusese o relație de lungă durată cu Jirinovski. Votca trecuse pe la toată lumea, așa că erau toți foarte săritori.

— Dacă vrei să te culci cu el, cred că putem aranja ceva, s-a oferit unul dintre ei.

Un altul a ridicat din umeri și a zis:

— Ar fi amuzant să scrii despre asta dup-aia, apoi a adăugat sotto-voce: dar crede-mă că știu ce spun. Eu m-aș gândi de două ori în locul tău.

Mă distrăgeau oarecum femeile care au venit să ni se alăture, toate purtând cantități industriale de fard turcoaz, una dintre ele etalând

o rochie neagră de satin ce mătura podeaua, cu mănuși negre de satin până la umeri și nasturi din jais. Mă simțeam depășit de conversația politică, așa că m-am ridicat și am dansat sub globul disco pe *All You Need Is Love* și pe *Let It Be*, folosind din plin mișcările mele lente de dans, în doi pași, pe care le utilizasem ultima oară în liceu. Când m-am așezat, am precizat că, deși Jirinovski joacă într-adevăr teatru și nu crede în propria retorică, ar putea să rămână prins în capcana ei.

— Nu-ți face griji, mi-a spus cineva. N-o să pună mâna pe suficient de multă putere încât să cadă în capcană. N-o să dobândească decât influență. Rușii sunt prea cinici ca să voteze cu un cinic.

Mi-am exprimat ușurarea sufletească.

— Un cinic ca el, a zis cineva din grup, ar putea fi mai degrabă ales primar al New Yorkului, sau chiar președinte al Americii.

Bărbatul a izbit marginea mesei cu palma.

— De-asta locuim aici, a spus el, izbucnind în râs.

Cei trei pași ai lui Phaly Nuon

The Noonday Demon, 2011¹

Nu m-am dus în Cambodgia ca să aflu mai multe despre bolile mintale, ci ca să studiez arhitectura din Angkor Wat. În prima noapte petrecută în Phnom Penh, m-am așezat lângă cineva căruia i-am menționat studiul meu despre depresie, iar el a adus vorba de Phaly Nuon. I-am spus că mi-ar plăcea foarte mult să-i iau un interviu, chiar dacă pierdeam astfel o zi de vizitat nordul țării. În timpul interviului pe care m-a ajutat să-l organizez, mi-am dat seama că nu puteam scrie despre depresie fără perspectiva transculturală care a devenit ulterior o temă definitorie a cărții mele. Am extins într-o câțiva fragmentul publicat inițial în *Demonul amiezii*, pentru a-l face de sine stătător.

Am mers în Cambodgia, în ianuarie 1999, pentru a-i vedea minunile arhitecturale, dar și pentru că speram să înțeleg cum trăiesc oamenii într-o țară care își revine după o tragedie cumplită. Mă întrebam ce se întâmplă cu emoțiile tale când ai văzut că un sfert dintre compatrioții tăi au fost asasinați, când ai îndurat tu însuși chinurile unui regim brutal, când lupți, în ciuda tuturor obstacolelor, ca să reconstruiești o națiune distrusă. Am sperat să văd ce se întâmplă cu cetățenii unei națiuni care au îndurat un stres atât de traumatizant, sunt extrem de săraci și au puține șanse la educație sau la locuri de muncă. Psihologia disperării în vreme de război merge, de obicei, până la accese de furie, în vreme ce disperarea care urmează pustiirii e mai amorțită și atotcuprinzătoare, semănând mai degrabă cu sindromul depresiv care îi chinuie pe occidentali. Cambodgia nu e o țară în care facțiunile s-au luptat brutal între ele; e o țară în care toate mecanismele societății au fost complet anihilate. M-am simțit de parcă vizitam acea regiune din învelișul antarctic de gheață deasupra căreia nu mai există nici un strop de ozon.

1. Ed. rom., Andrew Solomon, *Demonul amiezii: O anatomie a depresiei*, tr. Dana Ligia Ilin, Humanitas, 2014. (N. red.)

În anii '70, revoluționarul Pol Pot a creat în Cambodgia o dictatură maoistă în numele a ceea ce el numea „khmerii roșii“. Au urmat ani întregi de război civil sângeros, în care populația a fost măcelărită în proporție de peste douăzeci la sută. Elita educată a fost anihilată, iar țăranii au fost neconținut mutați de colo-colo, mulți dintre ei fiind închiși în celule, unde au fost batjocoriți și torturați; întreaga țară trăia într-o teamă permanentă. Cambodgienii sunt, în general, blânzi, amabili și atrăgători. E greu de crezut că această țară minunată este cea în care au avut loc atrocitățile lui Pol Pot. Fiecare dintre cei pe care i-am întâlnit avea o explicație diferită pentru faptul că s-a putut desfășura acolo povestea cu khmerii roșii, dar nici una dintre aceste explicații nu avea sens, așa cum n-are sens nici una dintre explicațiile date Revoluției Culturale, stalinismului sau nazismului. Retrospectiv e cu putință să înțelegi de ce o națiune a fost deosebit de vulnerabilă la asemenea regimuri; dar nu se poate ști unde anume în imaginația omească își au izvorul aceste comportamente. Un astfel de rău este atât de apropiat de răul obișnuit din orice societate și totodată atât de extrem, încât funcționează după propriile legi. Țesătura socială e totdeauna mai subțire decât am vrea să recunoaștem, dar este imposibil de știut cum ajunge să se atomizeze cu totul. Ambasadorul american de acolo mi-a spus că problema cea mai mare a khmerilor este inexistența în societatea cambodgiană tradițională a unui mecanism pașnic pentru rezolvarea conflictelor. „Dacă au neînțelegeri“, a zis, „trebuie ori să le nege și să le ascundă complet, ori să pună mâna pe cuțite și să se bată.“ Un membru al guvernului cambodgian actual mi-a spus că poporul fusese prea supus unui monarh absolut timp de prea mulți ani și că se gândește să lupte împotriva autorităților când e deja prea târziu.

În Cambodgia, lumea găsește cu ușurință motiv să plângă. Cuvintele ambasadorului american îmi răsunau în urechi ori de câte ori vedeam un cambodgian zâmbitor începând brusc să plângă, fără să văd vreo stare intermediară. După cum am constatat în timpul interviurilor cu oamenii care au suferit atrocități din partea khmerilor roșii, cei mai mulți dintre ei preferau să privească înainte. Însă când am insistat să-mi spună poveștile lor, păreau să se întoarcă în timp chiar sub ochii mei, alunecând înapoi în acel trecut lugubru. Fiecare adult pe care l-am întâlnit în Cambodgia suferise traume exterioare atât de mari, încât pe cei mai mulți dintre noi ne-ar fi făcut să ne pierdem mințile. Ceea ce suferiseră în mintea lor a fost un alt nivel al ororii. M-am dus în Cambodgia ca să mă simt frânt de durerea altora, și am fost frânt cu totul.

Phaly Nuon, câștigătoare a Premiului Figaro pentru Servicii Umanitare și nominalizată cândva la Premiul Nobel pentru Pace, a deschis la Phnom Penh un orfelinat și un centru pentru femeile cu depresie. Succesul ei a fost atât de mare, încât personalul orfelinatului este alcătuit, aproape în întregime, din femeile pe care le-a ajutat, care au creat o comunitate filantropică în jurul ei. Dacă salvezi femeile, s-a spus, ele, la rândul lor, vor salva copiii, și așa, prin trasarea unui lanț de influențe, poți salva întreaga țară.

Ne-am întâlnit, așa cum sugerase Phaly Nuon, într-o odăiță nefericită dintr-o clădire veche de birouri din apropiere de centrul Phnom Penh-ului. Ședea pe un scaun, iar eu pe o canapea mică, vizavi de ea. Asemenea majorității cambodgienilor, e relativ scundă față de standardele occidentale. Părul ei negru, cu șuvițe cenușii, îi dezgolește chipul și-i dă un anumit accent de duritate. Poate fi amenințătoare când exprimă o idee, dar e și sfioasă, zâmbind și privind în jos când nu vorbește.

Am început cu povestea ei. La începutul anilor '70, Phaly Nuon lucra la Ministerul de Finanțe și Comerț ca dactilografă și stenografă. În 1975, când Phnom Penh a fost luat în stăpânire de Pol Pot și khmerii roșii, a fost ridicată de acasă împreună cu soțul și copiii. Soțul a fost trimis într-un loc despre care nu avea cunoștință și nu știa dacă rămăsese în viață. A fost trimisă la țară, să muncească la câmp, împreună cu fiica de doisprezece ani, fiul de trei ani și pruncul abia născut. Condițiile erau cumplite și mâncarea puțină, dar a muncit alături de ceilalți, „fără să le spun vreodată ceva și fără să zâmbesc, căci nimeni dintre noi nu zâmbea, deoarece știam că putem fi omorâți în orice clipă”. După câteva luni a fost trimisă în alt loc, împreună cu copiii ei. Pe drum, un grup de soldați au legat-o de un copac și au silit-o privească cum au violat-o și apoi au ucis-o pe fiica ei. Peste câteva zile, a fost rândul lui Phaly Nuon. A fost dusă, împreună cu câteva tovarășe de muncă, pe un câmp de lângă oraș. Acolo, i-au legat mâinile la spate și i-au înfășurat picioarele cu o frânghie. Au silit-o să stea în genunchi, au legat-o de o tijă de bambus și au silit-o să se aplece peste o baltă de noroi, așa încât trebuia să-și încordeze picioarele ca să nu se dezechilibreze. Scopul era ca, atunci când avea să fie în sfârșit sleită de puteri, să cadă în față, în noroi, și, neputând să se miște, să se înece acolo. Băiatul ei de trei ani zbiera și plângea alături. Bebelușul era legat de ea, ca să se înece în noroi când cădea: Phaly Nuon ar fi fost ucigașa propriului prunc.

Phaly Nuon a ticluit o minciună: a spus că, înainte de război, lucrase pentru unul dintre membrii de rang înalt ai khmerilor roșii, că fusese secretara și apoi amanta lui și că el ar fi furios dacă ar fi omorâtă. Puțini erau cei care scăpau de pe câmpurile de execuție. Dar un căpitan care poate că a crezut povestea lui Phaly Nuon a spus, în cele din urmă, că nu mai poate suporta țiپetele copiilor ei și că gloanțele sunt prea scumpe ca să le irosească omorând-o repede, așa că a dezlegat-o și i-a zis să fugă. Ținând pruncul cu un braț și băiețelul de trei ani cu celălalt, a fugit până în miezul junglei din nord-estul Cambodgiei.

A stat în junglă trei ani, patru luni și optsprezece zile. N-a dormit niciodată de două ori în același loc. Umblând de colo-colo, culegea frunze și săpa după rădăcini ca să mănânce toți trei, dar hrana era greu de găsit și, adesea, alți căutători de hrană, mai puternici, luaseră tot ce era de luat. Din pricina malnutriției, a început să-și piardă puterile. Curând, laptele i-a secăt, iar pruncul pe care nu-l putea hrăni i-a murit în brațe. Ea și copilul rămas au izbutit cu greu să rămână în viață și să treacă prin perioada războiului.

În vreme ce Phaly Nuon îmi povestea toate astea, ne mutaserăm amândoi pe podea, între locurile pe care fuseserăm așezați, iar ea plângea și, stând pe vine, se legăna pe vârfurile picioarelor, în timp ce eu stăteam ghemuit, cu genunchii sub bărbie și cu o mână pe umărul ei, în gestul cel mai asemănător cu îmbrățișarea pe care-l îngăduia starea ei, aproape de transă, din timpul povestirii. A continuat pe jumătate șoptind.

După ce războiul s-a terminat, și-a găsit soțul. Fusese bătut cu sălbăticie peste cap și gât, ceea ce a avut ca urmare o deficiență mintală serioasă. Ea, soțul ei și copilul au fost duși într-o tabără din apropierea graniței cu Thailanda, unde mii de oameni trăiau în corturi improvizate. Au fost supuși abuzurilor fizice și sexuale din partea unor lucrători din tabără și au fost ajutați de alții. Phaly Nuon se număra printre puținele persoane educate de acolo și, pentru că știa și alte limbi, a putut să stea de vorbă cu lucrătorii de la organizația umanitară. Ei și familiei ei li s-a repartizat o colibă de lemn, care putea fi socotită, comparativ, un lux. „De câte ori mergeam prin tabără, vedeam femei cărora le era foarte rău, multe dintre ele păreau paralizate, nu se mișcau, nu vorbeau, nu-și hrăneau și nu-și îngrijeau copiii“, a spus ea. „Am văzut că, deși scăpaseră cu viață din război, aveau să moară acum din pricina depresiei.“ Phaly Nuon le-a făcut lucrătorilor

o cerere specială și a creat în coliba ei din tabără un fel de centru de psihoterapie.

A folosit, în primă fază, leacuri tradiționale khmerek (făcute din peste o sută de ierburi și frunze). Dacă asta nu dădea rezultate destul de bune, folosea medicamente occidentale, dacă erau disponibile – și uneori erau. „Puneam deoparte orice antidepresive puteau aduce lucrătorii“, a spus, „și încercam să am suficiente pentru cazurile cele mai grave“. Își punea pacientele să mediteze, avea în casă un altar budist, împodobit cu flori. Le determina pe femei să-și deschidă sufletul. La început, era nevoie de vreo trei ore până ca o femeie să ajungă să-și spună povestea. Apoi, o vizita în mod regulat, ca să afle mai multe, până ce câștiga deplin încrederea respectivei persoane depresive. „Voiam să știu exact ce anume trebuie să învingă fiecare dintre ele“, mi-a explicat Phaly Nuon.

După ce lua sfârșit această inițiere, trecea la un sistem bazat pe formule. „Fac asta în trei etape“, a spus. „Mai întâi, le învăț să uite. Avem exerciții pe care le facem în fiecare zi, așa încât să uite, în fiecare zi, un pic mai mult din lucrurile pe care nu le vor uita cu totul niciodată. În acest răstimp, încerc să le distrag atenția, cu muzică sau lecții de cusut ori țesut, cu concerte, câteodată cu o oră de privit la televizor, cu orice pare să aibă efect, cu orice îmi spun ele că le place. Depresia se infiltrează sub piele, toată suprafața corpului are pe dedesubt un strat de depresie, și n-o putem scoate de acolo; dar putem încerca s-o uităm, chiar dacă e acolo.

Când mintea le este eliberată de ceea ce au uitat, când au învățat bine uitarea, le învăț să muncească. Orice fel de muncă îmi doresc, găsesc eu o cale să le învăț s-o facă. Unele dintre ele se pregătesc doar pentru curățenie prin case sau să aibă grijă de copii. Altele învață tehnici pe care le pot folosi cu orfanii, iar unele se îndreaptă către o profesie reală. Trebuie să învețe să facă foarte bine aceste lucruri și să se mândrească cu ele.

Și apoi, când au ajuns să stăpânească munca, în cele din urmă, le învăț să iubească. „M-am întrebat cu voce tare cum poți învăța pe cineva una ca asta. „Ei bine, să fiu sinceră, le învăț prin manichiură și pedichiură“, mi-a spus ea. „În tabără, am construit un fel de anexă a colibei și am făcut acolo o baie de aburi, iar acum, la Phnom Penh, folosesc una asemănătoare, construită un pic mai bine. Le duc acolo, ca să se curețe, și le învăț să-și facă una alteia manichiură și pedichiură și să-și îngrijească unghiile, pentru că asta le face să se simtă

frumoase, iar ele își doresc atât de mult să se simtă frumoase. De asemenea, asta le face să-și lase trupul să fie îngrijit de altcineva. O femeie care a fost rănită atât de cumplit și de violent are nevoie de mult timp pentru a se lăsa pe mâna unei persoane relativ străine care se apropie de trupul ei cu un obiect ascuțit. Când învață să nu se ferească, încep să se elibereze de izolarea fizică inițială, ceea ce duce la distrugerea izolării afective. Când sunt împreună, spălându-se și dându-se cu oă, încep să vorbească între ele și, puțin câte puțin, învață să aibă încredere una în alta. În cele din urmă, au învățat să-și facă prieteni, așa că nu va mai trebui niciodată să fie atât de singure. Poveștile lor, pe care nu le-au spus nimănui în afară de mine, încep să și le spună una alteia.“

Phaly Nuon mi-a arătat uneltele meseriei ei de psiholog: sticlutele de lac colorat, baia de aburi, bețișoarele cu care se împing înapoi pielețele de la unghii, pilele de unghii, prosoapele. Îngrijirea corpului este una dintre formele primare de socializare la primate, și această revenire la îngrijirea corpului ca forță de socializare între oameni m-a frapat drept ciudat de organică. Când am menționat asta, a râs și mi-a povestit despre maimuțele pe care le văzuse în junglă. Poate că și ele învățau să iubească, a remarcat ea. I-am spus că mi se pare greu să ne învățăm pe noi înșine sau pe alții cum să uităm, cum să muncim și cum să iubim și să fim iubiți, dar a zis că nu-i așa de complicat dacă ești în stare să faci tu însuți aceste trei lucruri. Mi-a povestit că femeile pe care le-a tratat au încheiat o comunitate și că se ocupă foarte bine de orfanii pe care-i au în grijă.

„Există o etapă finală“, mi-a spus, după o pauză lungă. „În cele din urmă, le învăț lucrul cel mai important. Le învăț că aceste trei aptitudini – uitarea, munca și iubirea – nu sunt aptitudini separate, ci parte dintr-un mare tot și că practicarea acestor lucruri împreună, fiecare ca parte a celorlalte, este ceea ce schimbă totul. Este cel mai greu lucru de transmis“, a râs, „dar toate ajung să înțeleagă asta, iar când o fac – ei bine, atunci sunt gata să intre iar în lume“

Phaly Nuon a murit la 27 noiembrie 2012, ca urmare a rănilor suferite într-un accident auto. Funeraliile ei au durat șapte zile, și mii de oameni au participat, mulți dintre ei crescuți la orfelinatul ei, numit Lumina Viitorului. Sutele de copii care trăiau acolo au plâns de parcă ar fi fost mama lor.

Situația persoanelor cu tulburări psihice din Cambodgia este încă sumbră, și continuă să se agraveze din cauza mutărilor forțate și a traficului

de ființe umane. Sindromul de stres posttraumatic este omniprezent. Rata suicidului este aproape de trei ori mai mare decât media globală. Însă, în ciuda sănătății mintale fragile a cetățenilor, sistemul de îngrijire al acestora este sub orice critică; aproximativ una din trei persoane care suferă de tulburări psihice este ținută într-o cușcă sau legată în lanțuri. Majoritatea cambodgienilor cu probleme de sănătate mintală nici nu caută, nici nu primesc vreun sprijin. Doar 0,02 % din bugetul de sănătate din Cambodgia este dedicat ameliorării problemelor psihice. Doar Spitalul Prieteniei Khmero-sovietice oferă tratament prin spitalizare, iar Cambodgia are numai 35 de psihiatri specializați pentru a ajuta o populație de 15 milioane de oameni. În primăvara lui 2015, o provincie din Cambodgia a propus ca oamenii care suferă de tulburări psihice să fie adunați laolaltă, trimiși în pagode și îngrijiți de călugări pentru a-și recupera „frumusețea și ordinea interioară“.

Inventarea conversației

The Noonday Demon, 2001¹

Groenlanda nu este extrem de departe de Statele Unite sau de Europa, dar puțini americani sau europeni se duc acolo. În acest loc de o frumusețe sublimă, stilul de viață tradițional și tehnologia modernă se află într-un echilibru delicat. Dacă țara ta ar urma să fie colonizată, probabil ți-ai alege stăpâni danezi. Danezii au investit din plin în infrastructură, asistență medicală și școlarizare. Cu toate astea, limba maternă a locuitorilor din țara cu cea mai scăzută densitate a populației din lume este groenlandeza, care face parte din familia eschimo-aleută, cea de-a doua limbă fiind daneza – ceea ce nu-i pregătește prea bine pentru economia globală.

Pentru a investiga mai bine problema decalajelor culturale în definirea depresiei, am cercetat viața populațiilor eschimose (inuiți) din Groenlanda – parțial pentru că sunt multe cazuri de depresie în acea cultură și parțial pentru că atitudinile culturii față de depresie sunt foarte distincte. Acolo, depresia afectează optzeci la sută din populație. Cum poți organiza o societate în care depresia este atât de răspândită? Groenlanda integrează în felul de a fi al unei societăți străvechi realitățile lumii moderne, și aproape totdeauna societățile de tranziție – comunitățile tribale africane care sunt inserate în națiuni mai mari, culturile nomade urbanizate, fermierii independenți care sunt încorporați în structurile agricole la scară mare – au o rată ridicată a depresiei. Chiar și în context tradițional însă, depresia a fost mereu frecventă în rândurile inuiților, iar rata sinuciderilor este mare (deși a scăzut aproape la jumătate odată cu introducerea televizoarelor); în unele zone, se sinucide circa 0,35 % din populație pe an. Unii ar putea spune că acesta e felul lui Dumnezeu de a arăta că oamenii n-ar trebui să trăiască într-un loc atât de vitreg – cu toate acestea, inuiții nu și-au părăsit viața legată de gheață ca să migreze

1. Ed. rom., Andrew Solomon, *Demonul amiezii: O anatomie a depresiei*, tr. Dana Ligia Ilin, Humanitas, 2014. (N. red.)

către sud. S-au deprins să îndure greutățile vieții de dincolo de Cerul Polar.

Înainte de a mă duce acolo, presupuneam că principala problemă în Groenlanda era tulburarea afectivă legată de anotimp (*seasonal affective disorder* – SAD), depresia care rezultă din lipsa luminii soarelui – o vulnerabilitate deosebit de acută într-un loc unde soarele, timp de trei luni pe an, abia își face simțită prezența. M-am așteptat ca toată lumea să derapeze toamna și să înceapă să se simtă mai bine în februarie. Nu așa stau lucrurile. În Groenlanda, principala lună a sinuciderilor este mai, și, cu toate că străinii care se mută în partea de nord a Groenlandei sunt teribil de deprimați în lungile perioade de întuneric, inuiții s-au adaptat cu timpul modificărilor luminii în funcție de anotimpuri. Primăvara provoacă sinucideri în multe societăți. „Cu cât natura devine mai bogată, mai blândă și mai plăcută“, scria eseistul A. Alvarez, „cu atât pare mai profundă iarna lăuntrică, și cu atât mai căscat și mai greu de suportat e abisul ce desparte lumea lăuntrică de cea din afară“. În Groenlanda, unde trecerea la primăvară este de două ori mai spectaculoasă decât într-o zonă mai temperată, acestea sunt lunile cele mai cumplite.

Viața e grea în Groenlanda. Guvernul danez a înființat programe gratuite de îngrijiri medicale și educație, și chiar și alocații pentru șomaj. Spitalele sunt curate lună, iar închisoarea din capitală arată mai degrabă ca o pensiune decât ca o instituție punitivă. Însă clima și forțele naturii din Groenlanda sunt nemăsurat de aspre. Un inuit care călătorise prin Europa mi-a spus: „Noi n-am făcut niciodată artă de nivel înalt și n-am construit clădiri mari, așa cum au făcut alte civilizații. Dar, de mii de ani încoace, am supraviețuit în acest climat.“ M-a izbit faptul că aceasta se prea poate să fi fost o realizare mai mare.

Vânătorii și pescarii abia prind destulă pradă cât să se hrănească pe ei, familiile și câinii lor, așa că vând pieile focilor pe care le mănâncă, pentru a-și acoperi micile cheltuieli necesare reparării săniilor și bărcilor. Au o rată mare a traumelor fizice – degerare, înfometare, răniri – și a pierderilor. În cele trei luni de întuneric aproape complet, vânătorii, îmbrăcați în pantaloni din blană de urs alb și haină din piei de focă, trebuie să alerge în spatele săniilor trase de câini, ca să evite degerăturile. Mulți supraviețuiesc pe timpul iernii cu *kiviak*, care se face din păsări nordice din specia *Alle alle*, lăsate 18 luni la fermentat într-o piele grasă de focă, și care apoi se mănâncă crud. Prietenii mei groenlandezi m-au asigurat că nu e cu nimic mai respingător decât

brânza cu mucegai nobil. Acum 40 de ani, oamenii aceștia încă mai trăiau în igluuri. Dacă n-ai fost niciodată într-un iglu, nu poți să-ți închipui cât de mici sunt de obicei. Singurele surse de încălzire sunt o lampă cu grăsimă de focă și căldura corporală a locatarilor. Cu hainele de iarnă cusute pe ei, locuitorii unui iglu obișnuiau să doarmă aproape unul peste celălalt. Acum au case prefabricate, în stil danez, cu numai două-trei încăperi, deoarece prețul încălzirii într-o țară care nu are la îndemână nici o sursă de combustibil – nu există copaci în Groenlanda – este prohibitiv.

Famiile inuiților sunt mari. Luni în șir, familii chiar și de 12 persoane stau neconținut în casă, de obicei adunați într-o încăpăre. E pur și simplu prea frig și prea întuneric ca să iasă afară, cu excepția tatălui, care pleacă la vânatoare sau la pescuit la copcă o dată sau de două ori pe lună, ca să completeze rezervele de pește uscat din timpul verii. În aceste condiții de intimitate silită, nu e loc pentru lamentații, pentru discuții despre probleme sau pentru supărare și învinuiri. Pe vremea când se trăia în igluuri, era imposibil să te certai cu cineva care urma să fie fizic în imediata ta apropiere săptămâni în șir. Chiar și acum, împărtășești luni la rândul camera și mesele. Dacă te enervezi și ieși val-vârtej pe ușă, ajungi într-un climat în care vei muri cu siguranță. Referindu-se la vremurile de demult, un groenlandez spunea: „Când te enervai sau te supărai, doar întorceai capul și priveai cum se tolesc pereții.” Intimitatea fizică extremă în această societate îți cere să manifesti o anumită rezervă afectivă. Cei care trăiesc conform tradițiilor sunt mari povestitori, mai ales despre expediții de vânatoare și despre cum au scăpat ca prin urechile acului de la moarte. Majoritatea sunt toleranți. Mulți râd din orice. Alții sunt tăcuți și morocănoși. Dar, indiferent de personalitate, nu vorbesc aproape niciodată despre ei înșiși. Trăsăturile distinctive ale depresiei groenlandeze nu sunt rezultate nemijlocite ale temperaturii și luminii; sunt consecința faptului că a vorbi despre tine însuși e tabu.

Poul Bisgaard, un bărbat zdravăn și blând, cu un aer preocupat, e primul groenlandez nativ care a devenit psihiatru. „Desigur, dacă cineva dintr-o familie e depresiv, vedem simptomele”, spune el. „De obicei însă, nu ne amestecăm. Ar însemna să rănești mândria celui căruia i-ai spune că pare deprimat. Cei care suferă de așa ceva cred că nu au valoare și sunt de părere că, dacă nu au valoare, n-are nici un rost să-i deranjeze pe ceilalți. Cei din jurul lor nu-și permit să se amestece.” Kirsten Peilman, un psiholog danez care a trăit în Groenlanda

peste un deceniu, a spus: „Nimeni nu-i spune altcuiva cum să se poarte. Tolerezi pur și simplu orice reacție și-i lași să se tolereze singuri.“

M-am dus acolo în luna iunie, în perioada de lumină. Nimic nu m-ar fi putut pregăti pentru frumusețea Groenlandei în iunie, când soarele rămâne sus, deasupra capului, toată noaptea. Am fost duși cu bărcuța cu motor a unui pescar din orașul Ilulissat, de cinci mii de locuitori, unde aterizasem într-un avion mic, înspre sud, către una dintre așezările pe care le alesesem în urma consultării cu șeful serviciilor de sănătate publică ale Groenlandei. Se numește Illiminaq, e locuită de vânători și pescari și are, în total, vreo 85 de adulți. Nu există drumuri care duc la Illiminaq și nu există drumuri în Illiminaq. Iarna, sătenii călătoresc pe gheață în săniile trase de câini; vara, se poate ajunge acolo doar cu barca. Primăvara și toamna, oamenii stau acasă. Când m-am dus eu, aisberguri fantastice, unele mari cât o clădire de birouri, pluteau în josul coastei, îngrămădindu-se lângă fiordul de gheață Kangerlussuaq. Împreună cu ghidul meu, am traversat intrarea fiordului într-o bărcuță cu motor, navigând printre bucăți netede, alungite, de gheață veche, care se răsturnaseră cu susul în jos, și frânturi de ghețar erodate de vreme și de un albastru ciudat – barca noastră arăta umilă în fața acestei măreții a naturii. În unele bucăți de gheață se refracta lumina soarelui, care rămânea mereu deasupra liniei orizontului. În vreme ce înaintam, împingeam ușurel aisbergurile mai mici, dintre care unele erau mari cât niște frigidere, altele erau ca niște farfurii plutitoare. Umpleau apa în așa fel, încât, dacă priveai departe, în zare, ai fi crezut că plutești printre plăci de gheață întregi. Lumina era atât de limpede, încât nu părea să existe adâncime a câmpului vizual, și nu puteam desluși ce era aproape și ce era departe. Ne ațineam pe lângă țărm, dar eu nu deosebeam pământul de mare, și, de cele mai multe ori, treceam prin canioanele formate între munții de gheață. Apa era atât de rece, încât, când o bucată de gheață se desprindea de pe marginea unui aisberg și cădea, ea se adâncea în apă ca într-o cremă, a cărei netezime se refăcea încetisor, la doar câteva secunde după impact. Din când în când, vedeam sau auzeam câte o focă plonjând cu un plescăit în apa rece. În rest eram singuri cu lumina și gheața.

Illiminaq, construit în jurul unui mic golf natural, are vreo treizeci de case, o școală, o bisericuță și un magazin, aprovizionat cam o dată pe săptămână. Fiecare casă are un atelaj de câini, care depășesc cu mult numărul locatarilor. Casele sunt zugrăvite în culorile vii,

deschise, pentru care localnicii au un cult – turcoaz, galben deschis, roz pal –, dar de-abia se zăresc pe stâncile imense care se înalță în spatele lor sau pe marea albă care se întinde în fața lor. E greu de imaginat un loc mai izolat decât Illiminaq. Satul are totuși linie telefonică, și guvernul danez plătește elicoptere care iau localnicii în caz de urgențe medicale, dacă vremea permite aterizarea. Nimeni nu are apă curentă sau toaletă cu apă, dar există un generator, așa încât unele case și școala au curent electric, și câteva au televizor. Fiecare casă are o priveliște neînchipuit de frumoasă; la miezul nopții, când soarele era sus, pe cer, și localnicii dormeau, mă plimbam printre casele tăcute și câinii adormiți, ca într-un vis.

Cu o săptămână înainte de venirea mea, fusese pus în fața magazinului un anunț că se căutau voluntari care să discute cu mine despre stările lor sufletești. Translatorul meu – o femeie inuit vioaie, cultivată, activistă, în care oamenii din Illiminaq aveau încredere – fusese de acord, călcându-și pe inimă, să încerce să mă ajute să conving localnicii cu comportament rezervat să vorbească despre sentimente. Am fost abordați, destul de timid, a doua zi de la sosire. Da, și ei aveau unele povești de spus. Da, se hotărâseră să mi le spună mie. Da, era mai ușor de vorbit despre astfel de lucruri cu un străin. Da, trebuie să vorbesc cu cele trei femei înțelepte – cele care au pornit toată chestia asta cu vorbitul despre sentimente. Toți erau dornici să ajute, chiar dacă acest ajutor implica o locvacitate oarecum străină felului lor obișnuit de a fi. Datorită faptului că li se spusese lucruri bune despre mine înainte să ajung, și datorită pescarului care mă adusese cu barca lui, și datorită translatorii mele, m-au primit în comunitatea lor restrânsă, tratându-mă cu politețea cuvenită unui oaspete.

„Să nu pui întrebări directe“, a fost sfatul medicului danez care se ocupă de districtul în care se află Illiminaq. „Dacă-i întrebi cum se simt, nu vor fi în stare să-ți spună nimic.“ Cu toate acestea, sătenii știau ce vreau să aflu. De obicei, nu dădeau răspunsuri mai lungi de câteva cuvinte, și trebuia ca întrebările să fie cât mai concrete posibil, dar, chiar dacă simțămintele nu le erau disponibile pe plan lingvistic, era clar că sunt prezente pe plan conceptual. Trauma este o prezență regulată în viața locuitorilor Groenlandei; anxietatea posttraumatică nu era neobișnuită; cum nu erau nici coborârea în sentimentele întunecate și îndoiala de sine. Bătrâni pescari din port mi-au povestit cum li s-au scufundat săniile (o echipă de câini bine antrenată te poate scoate la suprafață, dacă gheața nu se sparge mai departe, dacă nu

te îneci până atunci, dacă nu se rup hăturile) și cum au fost siliți să umble kilometri întregi la temperaturi sub zero grade în haine ude; mi-au vorbit despre vânătoare când gheața se mișcă, și zgomotul tunător te împiedică să auzi glasul altui om, și simți că ești săltat când o bucată de ghețar își schimbă poziția, și nu știi dacă nu cumva o să se răstoarne curând, azvârlindu-te în mare. Și mi-au vorbit despre faptul că, după astfel de experiențe, e greu să continui, să lupți cu gheața și întunericul pentru hrana zilei de mâine.

Ne-am dus să le vedem pe cele trei femei în vârstă. Amalia Joelson, moașa satului, era cea mai apropiată de statutul de medic al localității. Într-un an, a născut un prunc mort; în anul următor, a născut un copil care a murit după o noapte. Soțul ei, nebun de durere, a acuzat-o că a omorât copilul. Ea însăși nu putea să suporte, în acel moment, gândul că poate să ajute la venirea pe lume a copilului vecinilor ei, dar ea nu poate avea copii. Karen Johansen, soția unui pescar, și-a părăsit orașul natal ca să vină în Iliminaq. La puțin timp după aceea, i-au murit, unul după altul, mama, bunicul și sora mai mare, toți din cauze diferite. Apoi, soția fratelui ei a rămas însărcinată, și avea gemeni. Primul geamăn s-a născut mort, la cinci luni. Al doilea s-a născut sănătos, dar a murit la trei luni de sindromul morții subite. Fratelui ei i-a mai rămas un copil, o fetiță de șase ani, și, când copila s-a înecat, el s-a spânzurat. Amelia Lange era preotul bisericii. Se măritase cu un vânător tânăr, înalt și a adus pe lume rapid opt copii. Apoi, el a avut un accident de vânătoare; un glonț a ricoșat dintr-o piatră și i-a rupt de la jumătate brațul drept, între cot și încheietura mâinii. Osul nu s-a mai vindecat, iar, când dădeai mâna cu el, linia de ruptură se îndoia ca o articulație în plus. Nu și-a mai putut folosi brațul drept. După câțiva ani, a ieșit din casă în timpul unei furtuni și vântul puternic l-a luat pe sus. Fără brațul care să amortizeze căderea, și-a rupt gâtul și, de atunci, e paralizat aproape complet de la gât în jos. Soția a trebuit să-l îngrijească și să-l poarte prin casă în scaunul cu rotile, să aibă grijă de copii și să se ducă la vânătoare. „Făceam treburile de pe afară și, în tot timpul ăsta, plângeam“, își amintește ea. Când am întrebat-o dacă n-a venit nimeni la ea când a văzut-o că muncește plângând, a spus: „Nu s-au amestecat, câtă vreme eram în stare să fac acele treburi.“ Soțul simțea că e o povară atât de mare pentru ea, încât n-a mai mâncat, nădăjduind să moară de inaniție, dar ea a înțeles ce avea de gând să facă, iar asta a făcut-o să rupă tăcerea și să-l implore să trăiască.

„Da, e adevărat“, a zis Karen Johansen. „Noi, groenlandezii, suntem prea apropiați fizic ca să fim intimi. Și ducem cu toții aici multe poveri, dar nimeni dintre noi nu vrea să adauge propria povară la poverile altora.“ Exploratorii danezi de la începutul și de la mijlocul secolului XX au găsit la inuiți trei boli mintale principale, descrise chiar de inuiți. În prezent, ele nu mai există, în afara unor localități foarte izolate. „Isteria polară“ a fost descrisă de un bărbat care a suferit de ea drept „o urcare a sevei, a sângelui tânăr hrănit de sângele morselor, focilor și balenelor – tristețea pune stăpânire pe tine. La început, ești agitat. Înseamnă să fii sătul de viață“. O formă modificată a ei există și în zilele noastre, ceea ce numim depresie activată sau stare eterogenă; e strâns înrudită cu ideea malaysiană de „amoc“. „Sindromul rătăcitorului prin munți“ îi afecta pe cei care întorceau spatele comunității și plecau – mai demult, nu li se mai îngăduia să se întoarcă și erau siliți să se descurce în singurătate absolută până la sfârșitul vieții. „Anxietatea caiacului“: convingerea, contrară realității, că ai apă în caiac, că o să te scufunzi și că o să te îneci era cea mai obișnuită formă de paranoia.

Cu toate că acești termeni sunt folosiți acum mai ales în context istoric, evocă încă unele dintre conflictele din viața inuiților. În Umanaaq, după spusele lui René Birger Christiansen, șeful serviciilor de sănătate din Groenlanda, au existat recent oameni care s-au plâns că au apă sub piele. Exploratorul francez Jean Malaurie scria în anii '50: „Există adesea o contradicție dramatică între temperamentul fundamental individualist al eschimosului și credința sa conștientă că singurătatea e sinonimă cu nefericirea. Dacă este abandonat de semenii lui, e copleșit de depresia care-l pândește tot timpul. Să fie oare viața în comun prea greu de suportat? O rețea de obligații leagă o persoană de alta și face din eschimos un prizonier benevol.“

Fiecare dintre acele femei vârstnice din Illiminaq își purtase multă vreme durerea în tăcere. Karen Johansen mi-a spus: „La început, am încercat să le spun altor femei ce simțeam, dar pur și simplu nu m-au băgat în seamă. Nu voiau să vorbească despre lucrurile rele. Și nu știau cum să poarte o astfel de conversație; nu mai auziseră pe nimeni vorbind despre problemele sale. Până la moartea fratelui meu, și eu mă mândream că nu sunt un nor pe cerul altor oameni. Dar, după șocul sinuciderii lui, trebuia să vorbesc. Oamenilor nu le-a plăcut asta. La noi, e o necuviință să-i spui cuiva, chiar și unui prieten: «Îmi pare rău de necazurile tale.»“ Își descrie soțul ca „om al tăcerii“, cu care a izbutit, în cele din urmă, să găsească o cale de a plânge, în vreme ce el

asculta, fără ca vreunul dintre ei să rostească acele vorbe care-i erau lui atât de străine.

Fiecare dintre aceste trei femei a fost atrasă de greutatea celorlalte și, după mulți ani, au vorbit între ele despre profunzimea angoasei lor. Amalia Joelson făcuse la spitalul din Ilulissat pregătirea de moașă, și acolo a aflat despre terapiile conversaționale. Conversațiile cu celelalte două femei îi aduceau alinare, și le-a propus un plan. Era un plan nou pentru acea societate. Într-o duminică, în biserică, Amelia Lange a anunțat că alcătuiseră un grup și că invită pe oricine dorește să vorbească despre situații dificile să vină la ele, separat sau mai mulți la un loc. A propus să folosească sala de consultații din casa Amaliei Joelson și a promis că aceste întâlniri aveau să rămână cu totul confidențiale. A spus: „Nimeni dintre noi nu trebuie să fie singur.“

În anul următor, toate femeile din sat, pe rând, fără să știe câte altele au acceptat oferta, au venit la ele. Femei care nu le spusese niciodată soților sau copiilor ce e în sufletul lor au venit și au plâns în sala de consultații a moașei. Și așa a început această nouă tradiție, a deschiderii. Au venit și câțiva bărbați, deși concepția bărbaților despre dârzenie îi făcea să se țină deoparte, cel puțin la început. Am petrecut ore întregi în casa fiecăreia dintre aceste trei femei. Amelia Lange a spus că a fost o mare revelație pentru ea să vadă cum oamenii erau „dezlegați“ după ce vorbeau cu ea. Karen Johansen m-a invitat să-i cunosc familia și mi-a dat o farfurie cu supă proaspătă de balenă, despre care a spus că e adesea cel mai bun răspuns la problemele cuiva, și mi-a spus că a găsit adevăratul tratament pentru tristețe, care este să ți se povestească despre tristețea altora. „Nu fac asta doar pentru cei care-mi vorbesc“, a spus ea, „ci și pentru mine“. În casele lor, oamenii din Illiminaq nu vorbesc unii despre alții. Dar se adresează celor mai vârstnici și capătă de la ei tărie. „Știu că am împiedicat multe sinucideri“, mi-a spus Johansen.

Problema confidențialității a fost de maximă importanță; există multe ierarhii în așezările mici, și ele nu pot fi perturbate fără să se creeze probleme mult mai mari decât cea a tăcerii. „Mă întâlnesc afară cu oamenii care mi-au spus despre problemele lor și niciodată nu se întâmplă să aduc în discuție acele probleme ori să mă interesez în alt fel despre sănătatea cuiva“, mi-a spus Joelson. „Dacă o persoană pe care o întreb politicos: «Ce mai faci?» începe să plângă, doar atunci o aduc acasă la mine.“

Depresia este o boală a însingurării, și oricine a suferit o formă majoră a ei știe că impune o izolare îngrozitoare, chiar și celor înconjurați

de iubire – în cazul Groenlandei, este în oarecare măsură o izolare provocată de aglomerare. Cele trei femei vârstnice din Illiminaq au descoperit minunea eliberării de povară și a ajutorării celorlalți să se elibereze și ei. În diferite culturi, durerea se exprimă în mod diferit, și membrii diferitelor culturi simt feluri diferite de durere, dar natura însingurării poate lua un număr infinit de forme. Cele trei femei vârstnice au vrut să știe și despre depresia mea, și, în vreme ce ședeam în casele lor și mâncam cod uscat învelit în grăsime de focă, le-am simțit cum întind o punte de la experiența lor la a mea. Când am plecat din așezare, translațoarea mea a spus că a fost experiența cea mai epuizantă din viața ei, dar a spus-o strălucind de mândrie. „Noi, inuiții, suntem oameni puternici“, a zis. „Dacă nu ne-am rezolva toate problemele, am muri aici. Așa că am găsit o cale de a rezolva și problema asta, depresia asta.“ Sara Lynge, o groenlandeză care a creat într-un oraș mare o linie telefonică pentru cei care intenționează să se sinucidă, a spus: „În primul rând, oamenii trebuie să vadă ce ușor e să vorbești cu cineva, și apoi cât de bine te simți. Ei n-o știu. Noi, cei care am descoperit asta, trebuie să facem tot ce ne stă în puteri ca să răspândim vestea.“

Când te confrunți cu lumi în care adversitatea este norma, vezi cum se modifică hotarele dintre evaluarea precisă a dificultății vieții și starea de depresie. Familiile pe care le-am vizitat în Illiminaq și-au croit drumul prin greutăți, respectând pactul tăcerii. A fost un sistem eficient, dacă ne gândim la scopul său, și a ajutat mulți oameni să iasă cu bine din numeroasele ierni geroase. Noi, occidentalii moderni, credem că problemele se rezolvă cel mai bine când sunt scoase din întuneric, și povestea celor întâmplare în Illiminaq susține această teorie; însă formularea problemelor este limitată din punctul de vedere al scopului și amplasamentului. Să ne amintim că nici una dintre persoanele depresive din așezare n-a vorbit despre problemele sale dimpreună cu motivele acelor probleme, și n-a discutat în mod regulat despre greutățile sale cu cele trei femei vârstnice. Se spune adesea că depresia este un lucru căruia, într-o societate dezvoltată, îi cade pradă clasa celor inactivi; este, de fapt, un lucru despre care o anumită clasă își permite luxul să vorbească și să-l trateze. La inuiți, depresia e cu totul secundară pe scara lucrurilor și face parte din viața tuturor în mod atât de evident, încât, în afară de cazurile severe de boli vegetative, pur și simplu o ignoră. Între tăcerea lor și conștiința noastră de sine pe care o verbalizăm atât de mult există o mulțime de modalități de a vorbi despre suferința psihică, de a cunoaște acea suferință.

Depresia în Groenlanda rămâne o problemă acută; acolo, sinuciderea este cauza principală a mortalității, reprezentând o zecime din toate decesele. Acest procent total a rămas neschimbat din 1980, în ciuda programelor menite să-l reducă; rata sinuciderilor în rândul tinerilor a crescut, fiind adesea legată de consumul excesiv de alcool și de violența în familie. Rata sinuciderilor în 2014 era de 78 de persoane la 100.000 de locuitori. În 2015, Astrid Olsen, care se străduiește să reducă sinuciderile din Ilulissat, a explicat că ea și colegii ei au încetat să mai folosească termenul *imminorneq*, care în traducere liberă înseamnă „a-ți lua viața”, și l-au înlocuit cu *imminut toqunneq*, care înseamnă „a te ucide”. Noul termen evocă mai limpede faptul că, în realitate, sinuciderea este o formă a crimei, și amintește de trauma emoțională pe care o poate simți o comunitate după un suicid. „Întregul oraș parcă era acoperit cu o pătură uriașă și grea”, a spus ea. „A trebuit să ridicăm această pătură.”

În 2009, Groenlanda a votat în favoarea autonomiei, și a primit-o. Nu mai este o colonie daneză, așa cum era când am călătorit eu acolo. S-au făcut progrese nemaipomenite în vederea folosirii centralelor hidroelectrice, ceea ce a dus la o viață mai confortabilă pentru mulți locuitori din așezări. În ciuda acestui progres îmbucurător, cele mai importante știri din Groenlanda este că se topește: în 2015, din ghețarul Jakobshavn s-a dislocat o bucată de gheață de mărimea Manhattanului, un eveniment de asemenea proporții încât s-a văzut din spațiu. Regiuni care erau înghețate când am fost eu în Groenlanda sunt acum ferme. Comparând fotografiile pe care le-am făcut în 1999 cu poze care mi-au fost trimise de curând, mi se rupe inima. Pierderea aceluia peisaj înghețat nu e doar o catastrofă ecologică, ci și una culturală.

Gol, mânjit cu sânge de berbec, bând o cola și destul de bine-dispus

Esquire, februarie 2014

Îmi aduc aminte cum, trăind aceste experiențe, mă gândeam că le voi povesti tot restul vieții. O versiune detaliată se găsește în *Demonul amiezii*, însă când a venit momentul să povestesc această peripeție la cere-rea organizației pentru artă narativă The Moth, a trebuit s-o condensez și s-o fac mai spectaculoasă. O transcriere a versiunii filmate a fost inclusă în prima antologie a grupului, *The Moth*, și a fost apoi preluată de *Esquire*. Originalul conține mai multe informații, dar aici se regăsesc esența și contextul aventurii. Am șlefuit într-o câțiva exprimarea din versiunea orală. Deși *Esquire* a publicat articolul în 2014, l-am așezat în cartea de față în conformitate cu perioada când am vizitat Senegalul, în anul 2000.

Acum nu sunt depresiv – dar am fost depresiv multă vreme. Am trăit cu o depresie orbitoare și am avut perioade lungi când totul mi se părea lipsit de speranță și de înțeles, când să-mi sun înapoi prietenii mi se părea peste puterile mele, când să mă ridic și să ies în lume mi se părea dureros, când eram complet paralizat de anxietate.

Până la urmă, m-am făcut bine și am început să scriu despre procesul de recuperare, am început să fiu interesat de multitudinea de tratamente diferite pentru depresie. Deși la început eram destul de conservator cu privire la medicină, crezând că doar câteva tratamente dau rezultate – medicația, terapia cu electroșocuri și anumite terapii bazate pe conversație –, mi-am schimbat treptat părerea. Am conștientizat faptul că, dacă ai cancer cerebral și decizi că te vei simți mai bine dacă stai în cap și faci gargară câte jumătate de oră pe zi, e posibil ca asta să te facă să te simți mai bine, dar cel mai probabil o să ai în continuare cancer cerebral și, fără alte tratamente, vei muri. Dar dacă ești deprimat și crezi că te vei simți mai bine dacă stai în cap și faci gargară câte jumătate de oră, atunci te vei vindeca – pentru că depresia este o tulburare a felului în care te simți, iar dacă te simți bine, atunci nu mai ești depresiv.

Așa că am început să fiu mai deschis la tratamente alternative. Am studiat totul, de la operații experimentale pe creier, la tratamente prin hipnoză. Lumea îmi scria constant pentru că publicasem deja pe această temă. O femeie mi-a scris că încercase medicamente, terapie, tratamente cu electroșocuri și o mulțime de alte abordări și că găsisese, în sfârșit, soluția care dădea rezultate pentru ea. Mă ruga să spun despre asta lumii întregi. Soluția era „să croșetezi chestii mici“, și mi-a trimis numeroase exemple, precum și o fotografie cu ea, într-o cameră cu două mii de ursuleți identici. Nu că tulburarea obsesiv-compulsivă ar fi același lucru ca depresia, dar ce contează! – înainte se simțea îngrozitor, iar acum e destul de fericită.

În timp ce investigam aceste lucruri, a început să mă intereseze și ideea că depresia n-a apărut doar în Occidentul industrializat modern, așa cum presupune lumea de obicei, dar și în alte culturi și epoci. Așadar, atunci când unul dintre cei mai dragi prieteni ai mei, David Hecht, care locuia pentru o scurtă perioadă în Senegal, m-a întrebat: „Știi despre ritualurile tribale folosite aici pentru tratarea depresiei?“, am spus: „Nu, nu știu – dar mi-ar plăcea să aflu“. Iar el mi-a zis: „Păi dacă vii în vizită, te-am putea ajuta să faci ceva cercetări.“

Așa că am pornit spre Senegal, unde m-am întâlnit cu Hélène, prietena lui David la vremea aceea, acum fosta lui soție. Ea avea un văr a cărui mamă era prietena cuiva care fusese la aceeași școală cu fiica unei persoane care practica *n'deup*, ritualul menționat de David, așa că a aranjat să mă duc și să-i iau interviu acestei femei. Am mers într-un orașel, la vreo două ore de Dakar, și mi s-a făcut cunoștință cu o preoteasă uluitoare, bătrână, masivă, înfășurată în kilometri de țesătură africană, imprimată cu imaginea unor ochi. Era Madam Diouf. Am vorbit vreo oră și mi-a spus tot ce știe despre *n'deup*. La sfârșitul interviului, simțindu-mă destul de îndrăzneț, i-am spus:

— Uitați, nu știu dacă ați putea avea în vedere un astfel de lucru, dar ar fi cumva posibil să fiu martor la un *n'deup*?

Iar ea mi-a zis:

— Ei bine, n-am mai avut niciodată un *toubab* – cuvântul local pentru „străin“ – care să fie martor la așa ceva, dar ai venit recomandat de prieteni. Da, data viitoare când officiez un *n'deup*, poți să fii de față.

Iar eu am spus:

— Minunat. Când faceți următorul *n'deup*?

— Cândva în următoarele șase luni.

— Șase luni e o perioadă destul de lungă pe care s-o petrec în oraș, așteptând să faceți un ritual, am remarcat. N-am putea oare să-l grăbim pentru cineva, să-l facem mai devreme? Pot să contribui și eu.

— Nu, nu așa merg lucrurile, mi-a spus pe un ton ușor spășit.

— Păi atunci presupun că n-o să pot vedea un *n'deup*, dar, chiar și așa, această conversație a fost extrem de interesantă și de folositoare pentru mine. Îmi pare puțin rău că plec fără să văd un ritual, dar vă mulțumesc oricum.

— Ei bine, mă bucur că ai venit. Mă bucur că ți-a fost de folos... dar ar mai fi ceva. Sper că nu te superi că-ți spun asta.

— Nu, ce? Ce e?

— Nu arăți foarte bine. Suferi cumva de depresie?

Am ezitat.

— Păi da. Depresie. Da, sufăr de depresie. Înainte era foarte acută. Acum e puțin mai bine, dar, într-adevăr, încă sufăr de depresie.

— Ei bine, este cert nu am mai făcut niciodată asta pentru un *toubab*, dar aş putea să officiez un *n'deup* chiar pentru tine.

— O! am spus. Ce idee interesantă. Păi, ă, da, sigur. Da, bineînțeles, da, așa facem. O să fac un *n'deup*.

— Bun. Cred că o să te ajute.

Mi-a dat niște indicații destul de simple, și apoi am plecat.

Traducătoarea mea, Hélène, înainte menționata fostă prietenă și actuala fostă soție a prietenului meu David, s-a întors spre mine și mi-a spus:

— Ai înnebunit de tot? Tu înțelegi în ce te-ai băgat? Ești nebun. Ești complet nebun. Dar te-ajut dacă ai nevoie.

În primul rând, aveam o listă de cumpărături. Trebuia să cumpăr șase metri de țesătură africană. Trebuia să cumpăr un *calabash*, adică un castron mare făcut dintr-o tigvă. Trebuia să mai iau trei kilograme de mei, zahăr și nuci de kola. Și-apoi trebuia să mai iau doi cocoși vii și un berbec. Așa că eu și Hélène am mers la piață împreună cu David și am cumpărat aproape tot, iar eu am spus:

— Dar cu berbecul cum rămâne?

Hélène mi-a zis:

— Nu putem să luăm azi berbecul. Ce facem cu el peste noapte?

Am fost de acord.

În ziua următoare, când ne-am urcat într-un taxi pentru excursia de două ore până la *n'deup*, am spus:

— Cu berbecul cum rămâne?

Hélène mi-a zis:

— A, o să dăm noi de un berbec pe drum.

Așa că am mers și am mers și, într-adevăr, am găsit un păstor senegalez la marginea drumului, cu turma lui. Am oprit taxiul, ne-am dat jos, am negociat puțin și am cumpărat un berbec cu șapte dolari. Apoi

ne-am chinuit puțin să băgăm berbecul viu în portbagajul taxiului. Însă taximetristul nu părea deloc deranjat, nici atunci când berbecul își tot scotea capul din portbagaj.

Când am ajuns, i-am spus lui Madame Diouf:

— Ei bine, iată-mă. Sunt gata pentru *n'deup*.

Desigur, ritualul variaza extrem de mult, în funcție de o sumedenie de semne și simboluri care vin din ceruri. Așa că a trebuit să trecem printr-un întreg proces șamanic ca să deslușim *n'deup*-ul meu. Eu încă nu știam mare lucru despre ce avea să se întâmple. Întâi a trebuit să-mi dau jos blugii și tricoul și să-mi pun o pânză în jurul coapselor. Apoi m-am așezat și mi s-au frecat pieptul și brațele cu mei. Cineva a spus:

— O, ar trebui să punem muzică.

Am spus:

— Da, minunat.

Și m-am gândit, da, ceva tobe, un soi de atmosferă vest-africană fermecătoare,.

Madame Diouf a venit cu bunul ei cel mai de preț, un casetofon cu baterii, pentru care avea o singură casetă: *Carele de foc*. Așa că am ascultat *Carele de foc*. Mi s-au dat diverse obiecte șamanice pe care să le țin în mână, după care să le dau drumul. Apoi trebuia să le țin pe picioare și să le dau drumul. Cei cinci asistenți ai lui Madame Diouf se strânseseră cu toții în jurul meu. Spuneau „vai, asta e de bine“, „asta e de rău“. Așa am petrecut toată dimineața. Începusem pe la opt și în jur de unsprezece, unsprezece și jumătate, au spus:

— Ei bine, acum a venit timpul pentru partea principală a ritualului.

— A, în regulă, am spus și au început tobele – tobele la care sperasem.

Sunetul tobelor ne împresura, și totul era palpitant. Am mers spre piața din mijlocul satului și a trebuit să mă bag într-un pat matrimonial, mic și improvizat, împreună cu berbecul. Mi se spusese că e mare, mare ghinion dacă scapă berbecul și că trebuie să-l țin bine, iar motivul pentru care mă aflu în acest pat matrimonial este acela că toată depresia de care sufeream și toate problemele de care avusesem parte erau cauzate de spiritele mele. În Senegal, ai spirite din cap până în picioare, așa cum în lumea dezvoltată ai microbi. Unele sunt benefice, altele, malefice, iar altele, neutre. Spiritele mele rele, mi s-a spus, sunt nemaipomenit de geloase pe partenerii mei sexuali, așa că trebuie să le potolim mânia așezându-mă în acest pat matrimonial cu berbecul și ținându-l strâns. Bineînțeles că berbecul s-a ușurat imediat pe piciorul meu.

Toți oamenii din sat își luaseră o zi liberă de la munca de pe câmp și dansau în cercuri concentrice în jurul meu și al berbecului. În timp ce dansau, aruncau pături și cearceafuri de pânză peste noi, îngropându-ne treptat în ele. Era incredibil de cald și absolut sufocant. Dublate de zgomotul picioarelor celor care dansau în jurul nostru, tobele deveneau din ce în ce mai sonore și din ce în ce mai extatice. Am simțit că sunt pe cale să leșin sau să-mi pierd cunoștința. În acel moment-cheie, toate păturile au fost brusc îndepărtate. Am fost tras brusc în picioare. Sătenii au dat la o parte pânza din jurul coapselor, singurul lucru pe care-l purtam. Bătrânului berbec i s-a tăiat gâtul, la fel și celor doi cocoși. Madame Diouf și asistenții ei și-au afundat mâinile în sângele berbecului și cocoșilor abia tăiați și mi-au frecat corpul cu el. Trebuia să acopere fiecare centimetru din mine; mi l-au frecat prin păr, pe față, pe organele genitale și pe tălpi. Era cald, iar atunci când striveau pe mine fragmente semi-coagulate, senzația era deosebit de plăcută.

În timp ce stăteam acolo, gol, mânjit cu sânge din cap până în picioare, mi-au spus:

— Bun, aici se termină partea asta. Acum vine partea următoare. Iar eu am spus:

— Bine.

Și ne-am întors în locul unde făcusem pregătirile de dimineață.

Unul dintre ei mi-a zis:

— Uite, e ora prânzului. De ce nu facem o pauză de-un minut? Vrei o cola?

Eu nu prea beau cola, dar în clipa aceea mi s-a părut o idee foarte, foarte bună, și am acceptat. Așa că am rămas pe loc, gol și acoperit complet cu sânge de animal, cu muștele adunându-se pe mine, așa cum se întâmplă când ești dezbrăcat și plin de sânge de animal. Și mi-am băut cola.

Când am terminat de băut, mi-au spus:

— În regulă, acum am ajuns la ultimele părți din ritual. Întâi trebuie să-ți lași mâinile pe lângă corp și să stai foarte drept și vertical.

Apoi m-au legat strâns cu intestinele berbecului. Corpul său atârna de un copac din apropiere, unde îl măcelărea cineva. Au scos câteva organe și au păstrat capul. Un alt bărbat a apucat un cuțit lung și a săpat încet trei gropi, perfect circulare, fiecare cam de 45 de centimetri adâncime. Eu așteptam, încercând să țin muștele departe de ochii și urechile mele.

Apoi a trebuit să mă târâi cumva spre ei, legat strâns cu intestinale, ceea ce probabil că cei mai mulți dintre voi n-au făcut niciodată, dar nu-i ușor. Împărțiseră capul berbecului în trei, iar eu trebuia să pun câte o parte în fiecare groapă; poți să arunci chestii acolo chiar și când ești legat. Apoi am umplut gropile, iar eu a trebuit să calc pe fiecare de trei ori cu piciorul drept, ceea ce a fost un pic mai dificil. Și trebuia să spun ceva. Ceea ce aveam de spus era incredibil și bizar de emoționant în mijlocul acestei ciudate aventuri. Trebuia să zic: „Spiritelor, lăsați-mă să-mi termin de trăit viața în pace și să știți că nu vă voi uita niciodată.” Și m-am gândit: „Ce vorbă blândă de spus spiritelor malefice pe care le exorcizezi: «Nu vă voi uita niciodată.»” Și nu le-am uitat.

Au urmat diverse alte mărunțișuri. Mi s-a dat o bucată de hârtie în care adunaseră tot meiul din dimineța aceea. Mi s-a spus că trebuie să dorm cu ea sub pernă, iar dimineța să mă trezesc și să i-o dau unui cerșetor cu auzul bun și fără diformități, și că după ce i-o dădeam, toate necazurile mele vor lua sfârșit. Apoi toate femeile și-au umplut gura cu apă și au început s-o scuipe pe mine – ca un duș de jur-împrejur –, spălând sângele. L-au îndepărtat încetul cu încetul și, când m-au curățat de tot, mi-au dat înapoi blugii. Toată lumea a început să danseze, au pus berbecul la grătar și am luat cina.

Mă simțeam bine. Mă simțeam atât de bine! Fusesse o experiență destul de uimitoare. Deși nu credeam în principiile animiste care stăteau la baza ritualului, toți acești oameni se adunaseră laolaltă, se veseleau de dragul meu, și asta m-a însuflețit.

Am avut o experiență stranie cinci ani mai târziu, când lucram în Rwanda la următoarea mea carte. Vorbind cu cineva de acolo, când mi-am descris aventura din Senegal, iar el mi-a spus:

— Știi, avem și aici ceva asemănător. Aia e Africa de Vest. Aici suntem în Africa de Est. E destul de diferit, dar există asemănări cu ritualurile de aici.

A făcut o pauză.

— Știi, am avut o mulțime de probleme cu psihiatrii occidentali care au venit aici imediat după genocid, așa că a trebuit să-i rugăm pe unii dintre ei să plece.

— Care era problema? am întrebat.

— Activitatea lor nu se desfășura afară, la soare, cum povestești tu, care este, la urma urmei, locul unde începi să te simți bine. Nu aveau muzică sau tobe ca să-ți pună din nou sângele în mișcare când ești deprimat sau trist, și sângele trebuie să-ți circule. Nu exista

sentimentul că toată lumea își luase o zi liberă, că întreaga comunitate își unește forțele pentru a încerca să te ridice la suprafață și să-ți readucă fericirea. Nu recunoșteau că depresia este ceva invaziv și extern, care poate cu adevărat să fie alungat din tine.

A făcut din nou o pauză plină de înțeles.

— În loc de asta, duceau oamenii, câte unul pe rând, în niște cămăruțe prăfuite, și-i puneau să stea acolo vreo oră și să vorbească despre lucrurile rele care li s-au întâmplat.

A scuturat din cap.

— A trebuit să-i rugăm să plece de la noi din țară.

Senegalul are sub 50 de psihiatri la o populație de 14 milioane de oameni, și aproape nici un alt doctor cu pregătire psihiatrică. Servicii de tip occidental destinate ameliorării problemelor psihice sunt accesibile doar în Dakar, și nu și în zonele rurale. Cu toate astea, atitudinea senegaleză față de cei cu tulburări psihice este una de acceptare, membrii familiei implicându-se în îngrijirea lor, iar comunitățile ajutându-i, de pildă, cu hrană pe cei care nu pot avea grijă de ei înșiși. Deși psihiatrii obișnuiau să se țină la distanță de vindecătorii tradiționali, aceste granițe au început să dispară, iar colaborările sunt din ce în ce mai întâlnite. În spitalele de psihiatrie din Dakar, terapia de grup include adesea elemente din *n'deup*, adoptându-se forma grupului circular tradițional. Vindecătorii animiști sunt adesea chemați ca să dea o mână de ajutor cu cazurile deosebit de dificile. Cu cât crește numărul de imigranți senegalezi în Statele Unite, cu atât crește cererea pentru tratamente psihologice care să corespundă perspectivei senegaleze asupra lumii spiritelor. O boală psihică nu poate fi vindecată fără un adânc respect cultural. Tot mai multă lume a început să accepte că presupunerea generală potrivit căreia medicina modernă e corectă și că vechile ritualuri sunt doar niște superstiții nu este un model potrivit pentru tratarea bolilor mintale. Conform lui William Louis Conwill, care a întreprins printre primele studii academice ale ritualurilor *n'deup*: „Dacă n-am fi receptivi la credințele și cultura Lebu, am respinge cu ușurință posedarea spirituală *n'deup* ca fiind pură sugestibilitate, iar tăierea ritualică a animalelor ca fiind o superstiție primitivă. Ritualurile *n'deup* deschid ușa între lumea fizică a cauzei și a efectului, pe care o promovează de obicei specialiștii occidentali din domeniul sănătății, și lumea spiritelor care îi protejează pe Lebu de boli și catastrofe. Dacă nu recunoaște lumea credinciosului adevărat și puterea preotesei *n'deup*, terapeutul care lucrează cu imigranți senegalezi din Statele Unite va considera că acest ritual e doar o iluzie, ceea ce va face ca eforturile sale să fie inutile.”

Renașterea de după talibani

New York Times, 10 martie 2002

La 11 septembrie 2001, mă aflam în New York. Deși de obicei înfruntam pericolele fără ezitare, m-am ascuns în casă timp de o săptămână, apoi m-am urcat în primul avion pe care l-am găsit. Crescusem în New York, iar printre fricile pe care mi le alimentasem până la maturitate nu se număra un atac fizic asupra orașului. Când s-a întâmplat, m-am simțit ca Samson după tăierea părului. Mai târziu, mi-a fost rușine de detașarea aceasta paralizată. Era prea târziu ca să dau o mână de ajutor în centrul Manhattanului, dar nu era prea târziu ca să ajut la înțelegerea războiului în care ne implicaserăm.

Cea mai mare reușită a diplomației moderne este Planul Marshall și sunt de părere că, dacă am fi investit în reconstruirea Afganistanului banii risipiți pe invazia fără noimă a Irakului, am fi avut acum un aliat sigur în Asia Centrală. Trebuie să ne amintim că, în anii '60, Afganistanul era un centru al liberalismului, unde femeile purtau fuste mini. Din noianul de izbucniri scurte de optimism despre care am scris, nici una nu mi s-a părut atât de înflăcărată și, totodată, atât de repede și de brutal înăbușită.

Deși este bazat pe povestea pe care m-au rugat s-o scriu cei de la *New York Times*, acest articol include și detalii dintr-o poveste pe care am scris-o pentru *Food & Wine*, despre ultima noastră cină.

Redeschiderea Galeriei Naționale din Kabul, în februarie 2002, s-a desfășurat pe întuneric. Picase din nou curentul, efect colateral al războiului, și nimeni nu reușea să pornească generatorul galeriei. În aer plutea un soi de deznădejde. Una dintre lucrările care m-au impresionat foarte mult a fost un exponat special ce cuprindea desenele sfâșiate și ramele rupte lăsate în urmă de talibani, un memento al acelei perioade. Însă atmosfera era plină de speranță, victorioasă, chiar bucuroasă. În deschiderea ceremoniei, Hamid Karzai, liderul guvernului interimar din Afganistan, a vorbit cu emoție despre galerie ca fiind un spațiu cu „multă speranță și lumină”, unde cultura afgană putea ieși, în sfârșit, la suprafață. „Ce facem noi aici este mult mai mult decât redeschiderea unui muzeu”, a declarat el, toastând în

cinstea momentului cu o cană de ceai. Apoi, cu o încântare vădită, l-a privit pe dr. Yousof Asefi executând un act de mare triumf.

Asefi este un artist care, supunându-se unui risc personal imens, mascase reprezentările siluetelor umane din optzeci de tablouri în ulei din cadrul galeriei, întinzând peste ele un strat subțire de acuarelă. În acest fel, salvase tablourile de la distrugere de către talibani, care interzisese reprezentarea formei umane, considerată de ei un sacrilegiu. Acum, sub privirile unui grup format din miniștri, jurnaliști, artiști și intelectuali locali, Asefi, îmbrăcat la patru ace într-un costum nou și apretat, a început să spele acuarela, scoțând la iveală formele inițiale din spatele ei, încă intacte. Toată lumea a izbucnit în aplauze.

Venisem în Afganistan ca să văd ce-a mai rămas din cultura țării după ravagiile talibane și devastarea războiului. Am fost surprins să descopăr, printre ruinele bombardate din Kabul, o comunitate artistică care nu era doar optimistă, ci exuberantă. Toți cei cu care am vorbit aveau povești extraordinare de spus despre era talibană, însă membrii acestei comunități supraviețuiseră neașteptat de bine acelei perioade, iar acum își începeau activitatea cam de unde o lăsaseră. Dacă ții cont de reportajele occidentale, ai putea crede că Kabulul este populat doar de țărani deznădăduiți, mulți dintre ei războinici, de birocrați din guvern și de soldați. De fapt, Kabul are și o populație de afgani cuți și îngrijiți, dintre care unii au rămas în timpul ocupației talibane, iar alții s-au îngrămădit să se întoarcă în țară după un exil autoimpus.

Însă începutul acestei renașteri nu are loc doar în mijlocul unei elite restrânse. Uniunea Artiștilor, închisă de talibani, s-a redeschis fără zarvă acum trei luni și a strâns deja peste 3000 de membri din toată țara, inclusiv 200 de femei. „Viitorul nostru depinde de acești oameni“, mi-a spus Karzai. „Trebuie să ne salvăm cultura și s-o ajutăm să se dezvolte, să creăm o nouă cultură a Afganistanului. Pentru noi, acesta este cel mai de preț lucru.“

Femeile afgane renunță cu greu la *burka*, care pentru vestici reprezintă cel mai puternic simbol al persecuției talibane. De-a lungul unei vizite de două săptămâni în Kabul, la mijlocul lui februarie, n-am văzut pe stradă mai mult de douăsprezece femei cu fața la vedere, și nici una cu părul la vedere, deși interdicția a fost înlăturată. Faptul că nu se pot despărți de acest veșmânt sugerează existența unui motiv cultural profund pentru această ascundere. Însă, deși eliberarea femeilor este lentă și ambiguă, proliferarea recentă a artei – elitistă, comună, tradițională, nouă, occidentală, orientală – arată cât de liberi au devenit dintr-odată afganii din mediul urban.

În ciuda a ceea ce spune propaganda talibană, interdicțiile împotriva artei nu-și au punctul de plecare în islamism. „Ideea în sine e ridicolă“, a spus ministrul culturii și informațiilor, Said Makhtoum Rahim. „Nu există nici un fel de justificare religioasă pentru astfel de legi.“ Nancy Hatch Dupree, considerată o autoritate în cultura afgană, a numit aceste restricții „o aiureală completă, în totalitate politică“. Abdul Mansour, directorul televiziunii afgane și fost ministru al culturii, a spus: „Ei zic că e religie, dar e doar o amestecătură de huliganism, speculă și supunere față de planurile ISI.“ Se referea la serviciul de informații din Pakistan, care la vremea respectivă îi susținea pe talibani. Cei din ISI, a declarat el, „vor să slăbească Afganistanul cât mai mult cu putință“. A continuat: „Și Pakistanul e invidios. Pakistanul e o țară nouă, o țară falsă, fără istorie. Pe când noi – noi avem o istorie splendidă.“

Rahim a spus: „Cultura afgană a fost distrusă de multe ori. De Alexandru cel Mare, de armata britanică. În secolul XIII, Gînghis Han a atacat Heratul și a ucis pe toată lumea. Șaisprezece oameni erau plecați din oraș din diferite motive, și când s-au întors au văzut că orașul dispăruse. La început, au plâns. Dar apoi s-au hotărât să-l reconstruiască și, cu toate că erau numai șaisprezece, Heratul s-a înălțat din cenușă. O vom face din nou. Vrem să trimitem un mesaj de iubire și cooperare întregii lumi și să prezentăm arta noastră măreață, astfel încât lumea să înțeleagă că Afganistanul nu e doar o țară cu dictatori militari și conflicte.“

Surprinzător este faptul că, inițial, talibanii susțineau arta și se implicau în programe de conservare culturală. Abia mai târziu, când grupul terorist al-Qaeda și alți agenți străini au început să pună mâna pe putere, s-au instituit politici împotriva artei, și multe dintre cele mai frumoase obiecte din țară, în jur de două mii de comori naționale, au fost distruse fără motiv. Scopul talibanilor era să distrugă identitatea afgană, astfel încât rezistența națională față de noul regim să fie slabă. Spre deosebire de sovietici sau de chinezii maoiști, care se amestecau în lumea artei încercând să elimine istoria pe care nu o puteau folosi pentru a crea propagandă patriotică, obiectivul talibanilor era anihilarea totală. Ideea în sine de a fi afgan trebuia eradicată. Acest program afecta nu doar intelectualii și artiștii, ci și oamenii de rând și plăcerile lor de rând. „Au reușit să distrugă cam optzeci la sută din identitatea noastră culturală“, a spus Rahim. „La sovietici, răul fusese deja comis; ei voiau să transforme o mie de ani de istorie în marxismul secolului XIX. Însă talibanii voiau să distrugă tot.“

Adunați în jurul televizoarelor

Televiziunea, ilegală sub talibani dar renăscută la începutul lui 2002, este cel mai popular mijloc de răspândire a noilor idei și valori, deși echipamentul singurei televiziuni din țară este învechit și multe emisiuni trebuie filmate de mai multe ori, din cauza imaginii de proastă calitate și a camerelor de filmat care se defectează. Mansour a invitat în studio profesori pentru emisiuni despre istoria Afganistanului, de la 1000 î.Hr. până în zilele noastre. Există și emisiuni de muzică și artă, se difuzează vechi filme afgane și recitări din noi poezii afgane. Afganii sunt însetați de așa ceva; după cinci ani fără televiziune, grupuri mari de telespectatori din Kabul se strâng în jurul televizoarelor, conectate adesea la baterii de mașină atunci când cade curentul, așa cum se întâmplă mai mereu.

Ocrotitorii artei

Cei mai buni artiști din Afganistan folosesc, în general, materiale tradiționale, cum ar fi miniaturile pictate, care își au originea în Afganistan și ocupă un loc esențial în istoria artistică a țării. Cel mai cunoscut miniaturist, Hafiz Maherzad, își înconjoară scenele figurative cu chenare splendide din foiță de aur și pigmenți din pulbere de piatră. Meherzad a spus că fusese prea obosit ca să emigreze după ce mujahedinii au preluat controlul în timpul vidului de putere post-sovietic, crezând că poate continua să lucreze în tăcere sub talibani, atât timp cât nu-și făcea publică opera. Însă când vecinii lui au strigat că talibanii percheziționează fiecare casă în parte, a intrat în panică și și-a îngropat toate lucrările. Acestea au fost distruse în mare măsură de umezeala din pământ. Are un simț foarte acut al responsabilității culturale. „Nu cred că există inovație în acest domeniu“, a spus Meherzad. „Dacă schimbi această artă, îți distrugi până și trecutul. Voi, americanii, puteți să inovați pentru că trecutul vostru este în siguranță. Aici, în Afganistan, trebuie să ne punem trecutul la loc sigur înainte să începem să creăm un viitor.“

Talibanilor le-a fost greu să-i atace pe caligrafi, a căror operă era sacră; dar îi priveau mereu cu mare suspiciune, astfel încât persoane ca Ismail Sediqi trebuiau să ducă o viață discretă. A încetat să mai facă imagini frumoase din poemele sale, cu versuri precum „Sunt o comoară

într-o ruină“. În loc de asta, a devenit „un simplu scrib“ care scria versete din Coran. Însă până și aici a găsit cum să se răzvrătească: deseori copia primul verset din cartea sfântă, care declară – contrar practicilor restrictive ale talibanilor – că Dumnezeu este Dumnezeul tuturor oamenilor. „Inovație?“, mi-a spus el. „Ei bine, uneori pun machiaje moderne pe chipul frumos al formelor clasice.“

Asefi, care a devenit un simbol puternic al renașterii culturale din Kabul, nu reușise să plece din Afganistan în perioada talibană, care a început în 1996, din cauza obligațiilor familiale, așa că picta doar peisaje, fără oameni și fără animale, și „deloc reprezentative pentru viața din Afganistan.“ Apăsarea și teama i-au provocat probleme psihice, care nu-i dau pace nici în ziua de astăzi. Acum se întoarce la acele opere și le adaugă personajele pe care și le închipuise de la bun început. „Dacă talibanii ar mai fi rezistat încă cinci ani, probabil ne-ar fi distrus cultura“, mi-a spus el. Este recunoscător pentru intervenția militară americană: „Eliberându-ne, ne-ați salvat atât viața de acum, cât și istoria.“

Poeții underground

Afganistanul este o țară de poeți. Shir Mohammed Khara organizează o mișcare poetică underground pe vremea talibanilor. Se întâlnea cu alți poeți care-și învățaseră poemele pe dinafară, ca să poată discuta despre ele fără riscul de a fi descoperiți cu poezii asupra lor. De câte ori se adunau, aduceau cu ei exemplare din Coran, ca să le poată spune agenților talibani că s-au întâlnit ca să se roage. Mai mulți poeți s-au aliat cu ziarul *Arman* (*Speranța*).

„Nu puteam să oglindim societatea noastră din vremea talibanilor“, mi-a spus poetul Mohammed Yasin Niazi. Colegul său, Abdul Raqib Jahid, a adăugat: „Sub talibani, încercam pur și simplu să scriu poezii care să aline încordarea oamenilor.“ Noile lor poeme sunt de un naționalism înflăcărat.

Niazi scrie:

Am văzut urmările lucrării ignoranței.
Acum trebuie să fim raționali.
A venit vremea să deschidem ferestrele
Prin care strălucește soarele.

Jahid scrie:

Comunismul și terorismul au vrut să-nghită Afganistanul
Dar cuțitul libertății le-a spintecat gâtulejul...
Nu vreau decât să vă spun povestea libertății
Cât mai politicoasă cu puțință.

Cu toate acestea, alți poeți exprimă o amărăciune profundă.
Ahmed Shekib Santyar scrie:

Epitaf

Pe cel mai mare povârniș,
Pe cel mai ascuțit vârf,
Cu litere apăsate,
Să gravezi
Mesajul unei generații fără viitor:
Cum, în copilărie, în loc de-a mamei îndurare, primit-am cuvântul aspru
de soldat;
Și cum în tinerețe, în loc de stilou, mâna pe armă am ținut-o;
Iar la bătrânețe, în loc de tihnă, plecarăm la cerșit.
Să nu ne învinuiți că
Pentru voi nimic n-am putut face.

Regizorii, scăpați ca prin urechile acului

În 1968, cu ajutor din partea Hollywoodului, s-a înființat Organizația Filmului Afgan, care făcea cam douăsprezece filme pe an – documentare și lung-metraje – până la invazia sovietică și a mujahedinilor, când activitatea sa a cunoscut o scădere. Sub talibani, activitatea sa a fost oprită complet. Când au pus stăpânire pe Kabul, talibanii au ars peste o mie de role de film. „Au început s-o facă chiar aici, în birou“, mi-a spus Timur Hakimian, directorul companiei, fluturându-și o mână pe sub nas. „Nu poți să-ți închipui cum mirosea. Pentru că ne asfixiam cu toții – și ei, și noi –, au mers pe stadion și și-au transformat focul de tabără într-un spectacol.“ Din fericire, cenzorii talibani nu știau diferența dintre copii și negative; aproape tot ce-au ars putea fi înlocuit, iar negativele, ascunse altundeva, au supraviețuit. „Din păcate, în anii aceia nu doar că nu ne-am putut folosi echipamentul, dar nici n-am putut să-l curățăm sau să-l îngrijim“, a zis Hakimian. „Multe au fost distruse nu prin abuz, ci prin neglijență. Dacă am putea să facem rost de echipament, am fi gata să trecem la treabă.“

Hakimian este un bărbat sofisticat, cu un simț sec al umorului, care a călătorit la festivaluri de film din toate colțurile lumii. Timp de mai mulți ani, a deținut funcția de președinte al Uniunii Artiștilor, o poziție pe care de curând și-a recăpătat-o. Pentru că făcuse un film al cărui narator îi acuză pe talibani că se opun culturii și islamului, a trebuit să se ascundă când aceștia au ajuns la putere. „Aveam un motiv întemeiat să mă tem!“, mi-a spus el. „Dacă oamenii ăștia au putut să arunce în aer World Trade Center, sigur puteau să mă arunce în aer și pe amărâtul de mine. Mă simt norocos că sunt în viață.“ Și-a rugat un prieten care lucra ca om de serviciu într-un departament de securitate al talibanilor să-i fure dosarul și să-l ardă, și crede că din pricina asta a scăpat cu viață.

Zeci de bărbați și trei femei au luat legătura cu Hakimian, vrând să joace din nou în filme. Cea mai mare actriță a cinematografiei pre-talibane a fost Zamzama Shakila, cunoscută de obicei doar ca Zamzama, o femeie superbă a cărei prezență fizică îi neliniștea deosebit de mult pe talibani; a renunțat la actorie, iar ea și soțul ei (actor, la rândul lui) au vândut haine pe stradă. Însă agenții talibani i-au hăituit și, într-un atac al fundamentalistilor, ea a fost împușcată cu cinci gloanțe și el cu șapte, dintre care unul încă îl mai are în craniu. Au supraviețuit și au fugit în Pakistan. Ani la rândul, ea și-a câștigat traiul cântând la nunțile din Peshawar. În ziua în care Kabulul a fost eliberat, s-au întors. „Mi-era atât de sete de țara mea“, a spus ea.

Și-a purtat *burka* pe parcursul călătoriei înapoi în Afganistan; când a ajuns în Kabul, și-a dat-o jos și a ars-o în stradă. Astăzi, este una dintre puținele femei care umblă descoperite. „Aud femei vorbind când trec pe lângă mine, spunând că mă admiră pentru că nu port *burka*“, mi-a zis. „Le confrunt și le spun: «Dă-ți-o jos. N-o să se întâmple nici o nenorocire.» Câteodată le aruncă pe jos, chiar acolo, și mergem împreună pe stradă. Cineva trebuie să pornească această tendință.“ Zamzama se plânge de faptul că, deși bărbații afgani o privesc insistent, insuportabil de agresivi s-au dovedit a fi soldații americani din Forțele Speciale. „Le spun: «Sunteți mai răi decât teroriștii. Le faceți viața femeilor afgane imposibilă. Terminați.»“

Aflându-ne în birourile dărăpănate ale Organizației Filmului Afgan, Zamzama mi-a explicat: „Vechea gașcă se reunește. Firește, actorii sunt mai liberali decât multe alte persoane, iar în aceste birouri ne întâlnim și ne strângem mâna.“ Au cuprins-o emoțiile și m-a apucat de braț. „Nici în cele mai frumoase vise n-am sperat la asta.“ Întrucât organizația nu are echipamentul necesar, Zamzama își întreține

familia jucând în două seriale televizate. „Acum sunt gata să joc în comedii“, mi-a spus. „Comedii romantice.“

Hakimian e sceptic: „Prezentatoarele de știri încă poartă eșarfă pe cap; poporul abia acceptă că au fața la vedere. Dacă nu poți să arăți părul unei femei, cum poți s-o prezinți în brațele unui bărbat?“ Dar Zamzama a ripostat: „Fără filme cu războaie. Am văzut destule arme în viața reală. Lumea trebuie să se bucure de noile filme afgane.“ A făcut un gest extravagant. „E vremea pentru distracție, distracție, și iar distracție.“

Muzica rupe tăcerea

Renașterea culturală a luat amploare în toate domeniile artistice, însă cea mai izbitoare s-a petrecut în lumea muzicală. O țară redusă mult timp la tăcere, unde femeile puteau fi arestate dacă le cântau copiilor, unde era ilegal până și să bați din palme, s-a umplut dintr-odată de toate tipurile de muzică.

Am mers la o nuntă unde o trupă cânta într-un „stil occidental“ foarte neoccidental – melodii care în Afganistan ar fi ajuns în top, dacă s-ar fi ținut un astfel de clasament. O rudă a mirelui murise de curând și, după un asemenea deces, n-ar trebui să se cânte muzică deloc; însă mireasa s-a opus, spunând că avuseseră destui ani de liniște, cât pentru o mie de morți în familie. Trupa cuprindea o chitară electrică, o mașină de ritm și un sintetizator de pe vremea sovieticilor; din pricina întreruperilor de curent electric, toate instrumentele funcționau intermitent, iar interpretarea era fadă, dar muzica îi înveselea pe toți peste măsură. Aproape numai despre asta vorbeau. Cântecele meu preferat avea versurile:

Iubito, machiază-te și dă-ți cu parfum.
Fii frumoasă.
Ochii tăi sunt ca de căprioară
Buzele tale, ca o floare de rodiu,
Și ești zveltă ca un copac.
O, mă duc să-mi văd iubita
Și nu știu dacă să mă duc
Într-un Datsun, într-o dubiță sau un Land Rover.

Întemeietorii muzicii pop afgane de ultimă oră sunt ceva mai urbani. Nimeni din Afganistan nu aduce mai mult a vedetă pop decât Baktash Kamran – atrăgător, în vârstă de 23 de ani, culturist, el reinterpre-

tează muzica din anii '70, dar scrie și cântece noi. De fiecare dată când l-am întâlnit, purta o geacă de piele cu steagul Americii pe spate. Pe vremea talibanilor, săpase un subsol secret sub pământ, unde își cânta muzica, făcând suficient de puțin zgomot încât să nu-l audă nimeni. Fusesse un adolescent răzvrătit, trimis la închisoare de patru ori: o dată, pentru că avea barba prea îngrijită, altă dată pentru că avea un pian electric. Susține că până și atunci când a scăpat din închisoare cânta.

Fiind primul cântăreț al cărui concert a fost difuzat de televiziunea arabă proaspăt reînființată, Kamran mi-a arătat obiectul de care este cel mai mândru: un sintetizator Yamaha de primă mână, pe care-l adusesse din Pakistan pe vremea când talibanii controlau încă sudul țării. „Nu puteam să trec cu el prin punctele de control legale“, mi-a explicat, „așa că l-am legat de un măgăruș și am urcat împreună cu el munții dintre Afganistan și Pakistan. Apoi l-am înfășurat într-un șal și l-am dus la Kabul într-un taxi“.

Întrebat despre relațiile dintre sexe, care constituie tema cântecelor lui, mi-a spus că intimitatea dintre ele a început să crească, dar a adăugat că nu s-a simțit niciodată exclus de vălurile burka. „E ușor să te îndrăgostești de o pereche de pantofi“, mi-a spus. „Sau de cum se mișcă materialul pe cineva.“ A scris mai multe cântece pe tema asta.

În timp ce acest domeniu se dezvoltă, muzica își reia locul și în viețile celor care o văd ca pe o îndeletnicire mai profundă. În fiecare joi, în ajunul sabatului, sufiștii afgani din ordinul Chishti, care sunt mistici musulmani, se întrunesc din nou pentru ritualurile interzise multă vreme de talibani. M-am dus la un lăcaș de cult sufi, un *khanqah* proaspăt reînființat, din Kabul. Ceremonia se desfășura în cea mai săracă parte a orașului, pe o alee lungă cu clădiri bombardate. Am urcat pe o scară mică din lut și am ajuns la un etaj superior ascuns, unde vreo 80 de bărbați ședeau pe covoare vechi împrăștiate pe podea. Pe pereți erau scrise fragmente din Coran, iar lumina venea de la lumânări și de la un bec electric, care se aprindea și se stingea după bunul său plac.

Chipurile bărbaților păreau să fi apărut din afara timpului: aspre și bărboase, deși unele dintre ele erau destul de tinere și pline de înflăcărarea ceremoniei. Toți purtau veșmintele tradiționale afgane, șaluri grele de lână înfășurate complet în jurul corpului. Pe un podium mai înalt, vreo șase instrumentiști cântau o muzică stranie și intonau versuri, a căror repetitivitate te vrăjea. La intervale regulate, unul dintre ei se oprea, iar altcineva îi lua locul. Mulțimea se legăna și se mișca

în ritmul muzicii, iar unii intonau nazal odată cu cântăreții. Un tânăr cu un ceainic ponosit se strecura prin cameră, servind tuturor ceai din aceleași opt ceșcuțe. Ceremonia a ținut toată noaptea. Era amețitor; timpul își pierduse orice sens. Din când în când, cineva se ridica și dansa sau se legăna, cuprins de extaz. Glasurile se înălțau și umpleau aerul din încăpere. Apoi melodia devenea din ce în ce mai iute, ritmurile mai agitate, până când înceta cu desăvârșire și se iveau încet o nouă melodie. Am simțit sacralitatea acestui moment, precum și vechimea celor șapte veacuri de practică sufistă.

Am avut norocul să-i întâlnesc pe cei mai distinși muzicieni clasici din Afganistan, aduși laolaltă de întreprinzătorul director muzical al televiziunii afgane, Aziz Ghaznavi, el însuși un cântăreț faimos în perioada anterioară mujahedinilor, care mersese în turneu prin Statele Unite. „Desigur, repetiția e mama învățaturii“, mi-a spus Ghaznavi, „și sub talibani nici unul dintre noi nu avea voie să repete. Am pierdut atât de mult. După cinci ani în care n-am cântat deloc, îmi era frică de sunetul propriei voci și a fost un moment cu adevărat înspăimântător când am cântat din nou pentru prima dată.“

Pentru necunoscători, muzica clasică afgană sună oarecum asemănător cu muzica clasică indiană, însă folosește instrumente autohtone din Afganistan – *sarinda*, *rabab* și *richak* – dar și tobe indiene, sitar și armoniu. Talibanii au ordonat să se distrugă toate instrumentele muzicale, așa că nu au mai supraviețuit decât cele pe care oamenii au reușit să le ascundă. Am cunoscut pe cineva care-și păstrase *sarinda* în mijlocul stivei de lemne de-a lungul perioadei talibane, ca și cum ar fi fost bună de pus pe foc, știind că orice vecin care o zărea ar fi putut să-l trădeze dacă voia. „În ultimele luni, am încercat s-o luăm de la capăt cu instrumentele astea deformate și defecte“, mi-a explicat Ghaznavi. „În tot Afganistanul nu există decât un singur meșter de instrumente muzicale, care acum repară toate instrumentele stricate; deocamdată nu are timp să facă unele noi.“

Din motive familiale, Ghaznavi nu a putut fugi din Afganistan în timpul stăpânirii talibane. Viața era nespun de dificilă pentru cei ce prețuiau muzica mai presus de orice, iar Ghaznavi a fost cuprins de depresie din cauza acestor dorințe neîmplinite. S-a dus la medic și i-a spus că o să înnebunească în lipsa muzicii. Medicul i-a sugerat să asculte singurul cântec pe care nici măcar talibanii nu-l puteau interzice. Așa că și-a cumpărat primele păsări și s-a îndrăgostit de ele imediat. Acum are peste 50 de porumbei într-un coteț din spatele casei.

Când m-am dus să-l vizitez într-o după-amiază, am fost poftit să stau pe jos, cu picioarele încrucișate, și să mănânc bomboane în sufrageria lui în nuanțe de violet deschis, în vreme ce Ghaznavi și un prieten încercau niște armonii noi, abia cumpărate. Cântul mai multor armonii ce răsună în această cameră de culoarea levănțicii, prin care zburau o mulțime de porumbei, era de necrezut, iar bizareria nu era atenuată cu nimic de prezența fiului lui Ghaznavi, campion național la ridicarea halterelor, care stătea îmbrăcat în *shalwar kameez*, tunica și pantalonii tradiționali, încordându-și bicepșii uimitori atunci când nu ne reumplea ceștile cu ceai.

Sălile de repetiție din sediul televiziunii sunt mereu pline, în ciuda faptului că nu au încălzire și nici un fel de dotări. Prima oară când m-am dus acolo, Ghaznavi m-a îndreptat spre niște muzicieni deosebit de talentați. Câțiva se întorseseră de curând din Pakistan și Iran, dar alții rămăseseră în Kabul pe vremea talibanilor. Unuia dintre ei, Abdul Rashin Mashinee, prins de talibani când cânta la *sarinda*, îi spusese că o să-i taie mâinile dacă îl mai găsesc vreodată cântând. A petrecut acei ani întunecați lucrând ca măcelar, dar, spune el: „Cântam la instrumentul meu cu sânguință, în fiecare noapte, în vis.”

Membrii trupei se tot întrerupeau unul pe altul ca să-și ceară scuze față de mine pentru frig și pentru că ansamblul lor nu era prezent în formație completă. „Ar trebui să fim unsprezece, nu șase”, mi-au spus. Mi-au zis că păream a fi cineva care prețuiește muzica și m-au întrebat dacă și-ar putea căuta prietenii, ca să fie toți laolaltă și să-i aud cântând împreună. Le-am spus că mi-ar face mare plăcere și i-am invitat pe toți la mine acasă în după-amiaza următoare, la ora cinci.

Cina mea din Kabul

Locuiam deocamdată într-o fostă casă al-Qaeda, închiriată de niște prieteni în eleganta zonă Wazir Akbar Khan, unde aveam permanent la dispoziție traducători și șoferi. Mi se spusese că o să avem și un bucătar, dar cina din prima mea seară în Kabul a fost o surpriză plăcută. Am mâncat chifteluțe picante într-un sos savuros, un preparat delicios din orez, plăcinte prăjite din cartofi crocanți și pâine afgană proaspătă. Când mi-am exprimat uimirea, un prieten mi-a explicat că pusese rămașa pe cel mai bun bucătar din Kabul și că toată lumea care venea în vizită la cină încerca să ni-l fure. Quadratullah

venea în fiecare zi la șapte dimineața ca să ne pregătească micul dejun, ne făcea un prânz cald la amiază și ne prepara cina în fiecare seară.

Una dintre minunile Kabulului pe timp de iarnă sunt piețele. În acest oraș în ruine, tarabele, înconjurate de graffiti din perioada talibanilor pe ziduri ciuruite de gloanțe, aveau alimente locale din belșug: rodii și portocale, tot soiul de nuci și fructe uscate, carne proaspătă (câteodată bulversant de proaspătă), săculețe cu cereale și condimente, multă conopidă, cei mai mari și mai viu colorați morcovi pe care i-am văzut vreodată (unii aproape violet), vinete, cepe, cartofi și diverse feluri de dulciuri. Deși cea mai mare varietate se găsea în bazarul de lângă râu, am văzut merinde din abundență până și în cele mai sărace cartiere. Oamenii n-aveau electricitate, n-aveau apă curentă sau căldură, uneori n-aveau nici acoperiș, dar aveau mâncare. Qudratullah reușea să facă rost de cele mai bune ingrediente și, de câte ori veneau prieteni în vizită, aveam mereu suficientă mâncare; avea un talent afgan de a prepara mâncărurile astfel încât să ajungă pentru oricine ar fi venit. Așadar mi s-a părut firesc să le ofer muzicienilor o cină când i-am invitat la noi acasă, unde aveam nu doar mâncare excelentă, dar și un lux mult mai rar în Kabul: căldură – în cazul nostru, de la un cuptor cu lemne.

Trecusem pe la UNESCO în ziua aceea, unde l-am cunoscut pe expertul lor în cultură autohtonă, care planifica un festival de muzică, dar încă nu cunoștea nici un muzician, așa că l-am invitat la concertul nostru. Am trecut și pe la Marla Ruzicka, blonda liberală care stătea la casa France-Presse, și i-am invitat pe ea și pe translatorul ei, care îmi făcuse o favoare cu o zi înainte. I-am invitat pe toți cei care lucrau în casa noastră: translatori, paznici și așa mai departe. Scott Johnson, de la *Newsweek*, mi-a spus că probabil Antoniei Rados, de la televiziunea germană, i-ar face plăcere să vină, ceea ce m-a încântat. Când au trecut pe acolo câteva persoane de la *Washington Post*, ne-am gândit că ar fi păcat să nu-i includem și pe ei. Am invitat un regizor căruia îi luasem interviu cu o zi înainte. Și așa, pe nesimțite, numărul a început să crească.

Când i-am comunicat lui Qudratullah că o să avem oaspeți, acesta mi-a spus că ar avea nevoie de niște bani în plus ca să cumpere mâncare, de alți bani ca să cumpere farfurii și de încă ceva bani ca să angajeze pe cineva să-l ajute în bucătărie. I-am spus că probabil vom fi cam 30, iar el mi-a cerut 200 de dolari.

Estimarea mea s-a dovedit a fi teribil de greșită. Cu muzicienii, personalul din casă și alți câțiva oameni pe care-i cunoșteam, erau mai bine de 20 de afgani, iar toți străinii își aduseseră și prietenii. Când ne-am așezat la cină, în jur de șapte și jumătate, erau undeva între 50 și 60 de oameni. Qudratullah, spre cinstea lui, a adus destulă mâncare pentru toată lumea. Am mâncat *qabili pilau*, preparatul național al Afganistanului, un pilaf de orez dulceag; pulpă friptă de miel, gătită până când cădea carnea de pe os; friptură de pui; *borani*, o mâncare aromată de vinete, preparată cu iaurt și usturoi; *sabzi qorma*, un fel de preparat iranian, cu carne fiartă în spanac; salată; și *firni*, o budincă afgană din mălai. Desigur, am mâncat și lipie afgană.

Planul meu era să-i ascult pe muzicieni timp de o oră și ceva, dar erau așa de fericiți că pot să cânte în fața unui public, încât nu s-au mai oprit. Am dansat și am mâncat cu toții pe această muzică exotică, și am dansat și am mâncat. Ghaznavi ne-a cântat ceva. În Afganistan, femeile și bărbații nu socializează unii cu ceilalți; chiar și la nunți, femeile și bărbații petrec în încăperi diferite. Oaspeții noștri afgani, toți bărbați, ne-au arătat cum să dansăm în horă. Vesticii li s-au alăturat, iar apoi le-au arătat afganilor cum dansează împreună bărbații și femeile din Occident. Muzica devenea din ce în ce mai exuberantă.

— Dumnezeu mare! a spus angajatul UNESCO. Uite că, la urma urmei, chiar *există* muzică în Afganistan! O să țin un festival, pe cuvânt!

— De ce nu mai mâncăm? Mai e mâncare! a spus translatorul meu, Farouq Samim. Hai să mâncăm până golim toate farfuriile!

— Crezi că lucrurile încep să scape de sub control? m-a întrebat Scott Johnson, care era oficial responsabil pentru casă. A trebuit să-i dau dreptate.

La ora nouă, cineva și-a făcut apariția cu o sticlă de whisky, care într-o țară musulmană, unde alcoolul este interzis prin lege, era ca și cum ai aduce marijuana la o petrecere americană. S-a chicotit mult, iar câțiva dintre afgani au făcut progrese rapide spre ebrietate. În dimineața următoare, aveam să-l învăț pe Farouq cuvântul „mahmureală”.

În Kabul, interdicția de circulație intră în vigoare la ora 10 seara, așa că invitații de la petrecere au început pe rând să plece la nouă și jumătate, însă muzicienii locuiau prea departe ca să ajungă înainte de acea oră și au rămas, așadar, peste noapte. Au cântat și au tot cântat, așa încât la două dimineața stăteam încă împreună, iar sitarul și tobele indiene ne ameteau cu muzica lor blândă și lirică, de noapte târzie. Scurtul spectacol pe care-l planificaserăm a durat peste zece ore.

Pe vremea talibanilor sau în timpul primei etape a invaziei conduse de americani, ar fi fost de neconceput să dai o petrecere în Kabul. Atmosfera era sobră și tristă. Însă, deși orașul poartă urmele trecutului său recent, este plin de oameni care tânjesc, în sfârșit, după un strop de plăcere. Ospitalitatea afgană este legendară, iar unul dintre lucrurile care-i mâhniseră pe afgani în vreme de război era faptul că nu aveau ocazia de a-și oferi ospitalitatea străinilor. M-am dus în Afganistan pregătit pentru greutăți, și chiar am văzut niște lucruri îngrozitoare. Dar am simțit, de asemenea, o căldură și un sentiment de mândrie, care nu decurgeau doar din reforma guvernului, ci și din recăpătarea micilor plăceri, atât de mult timp interzise, și pe care acum le împărtășeau cu atâta ușurință, atâta sinceritate și atâta generozitate. Există un soi de bucurie ce poate fi recunoscută numai de oamenii care au suferit profund; fericirea nu este doar o calitate de sine stătătoare, ci și un rezultat al contrastelor. Afganii au fost extrem de încântați că ne-au plăcut mâncarea și muzica lor; parcă îndeplineam un obiectiv diplomatic prin simplul fapt că împărțeam *pilau* și *borani*, că dansam împreună pe muzică de *sarinda*, *rabab* și *richak*. În felul ei, seara noastră a fost la fel de plină de extaz ca ceremonia sufistă. Fiecare notă era purtată pe aripile unui dor satisfăcut. Niciodată n-am mai auzit ceva asemănător.

În Războiul din Afganistan s-au pierdut nenumărate vieți afgane și în jur de 2.500 de vieți americane, cheltuindu-se sute de miliarde de dolari. În momentul în care scriu aceste rânduri, pe pământul afgan au rămas aproape 10.000 de soldați americani. În 2015, Dominic Tierney a scris în *The Atlantic*: „Cândva, se vorbea despre salvarea afganilor. Acum ne concentrăm atenția asupra aducerii soldaților americani înapoi acasă, iar afganii au dispărut din poveste.” Acest abandon se simte cu durere în Kabul. Când l-am văzut de curând pe Farouq, am vorbit despre întâmplările din 2002, și el mi-a spus: „Da, ai venit în zilele acelea frumoase – pe vremea speranței. Toate astea au dispărut acum.”

Zakia Zaki și Sanga Amach, jurnaliste TV, alături de Shaima Rezayee, gazda unei emisiuni de videoclipuri muzicale, se numără printre femeile cu preocupări artistice care au fost ucise pentru că au apărut la televizor, sperând să liberalizeze atitudinea publică față de femei. Când artista Kubra Khademi s-a plimbat prin Kabul într-o armură cu săni și fese foarte proeminente, a primit amenințări cu moartea și a trebuit să se ascundă. Unele artiste au fugit din țară. Însă multe altele au prins curaj. În 2006, mai multe artiste au fondat Centrul pentru Artă Contemporană din Afganistan. Munera Yousefzada, care a înființat Galeria de Arte

Contemporane Shamama din Kabul, a spus: „Înainte să-mi deschid galeria, simțeam că sunt captivă pe fundul unei fântâni și că nimeni nu-mi aude strigătul. Acum sunt auzită, și sunt auzite și celelalte femei ale căror tablouri sunt expuse.“

În paralel, Muntele Turcoaz a fost înființat pentru a readuce la viață meșteșuguri tradiționale, precum sculptura în lemn, caligrafia, pictura miniaturală, prelucrarea ceramicii, giuvaiergeria și șlefuirea pietrelor prețioase. În 2009, participanții de la primul Concurs de Arte Contemporane Afgane au fondat Berang Arts, pentru a sprijini artiștii contemporani din Kabul; au transformat un apartament din Kabul într-un centru pentru artă contemporană. Profesorul Alam Farhad, directorul Facultății de Arte Frumoase de la Universitatea din Kabul, a spus că în 2001 departamentul lui avea opt studenți; acum are peste șapte sute și trebuie să refuze candidați. Artiștii se luptă cu probleme complexe de identitate. Unul dintre ei, Ali Akhlaqi, a spus: „După părerea mea, Kabul este un oraș blestemat, în care noaptea nu aduce nici o alinare, iar ziua, nici o rază de lumină. Aici nu există nimic adevărat.“ Însă Shamsia Hassani, un artist specializat în graffiti care pictează adesea pe clădiri pe jumătate distruse, în cartiere împânzite cu mine terestre, descrie Afganistanul ca „un copil nou-născut“ și spune: „Vreau să colorez peste amintirile urâte lăsate de război pe ziduri, să șterg războiul din mintea oamenilor.“ Azim Fakhri a spus pur și simplu: „Eu sunt de părere că trebuie să accepți ce nu poți schimba, dar să schimbi ce nu poți să accepți.“ Kabir Mokamel a creat un proiect al „dictatorilor artiști“ (numele fiind un joc de cuvinte inspirat de „dictatorii militari“) și pictează pe baricadele din fața clădirilor guvernului din Kabul. În 2015, a pus o pereche de ochi uriași pe zidurile care înconjoară Direcția Națională de Securitate, ca să le amintească agenților guvernului că cineva stă cu ochii și pe ei.

Marla Ruzicka, care a luptat neînfricată pentru cei fără drepturi și care îmi era prietenă, a fondat Campania pentru Victime Inocente ale Conflictelor (CIVIC), apoi a murit într-un atac sinucigaș cu bombă, pe Strada Aeroportului din Bagdad, în 2005.

Muzeul fără ziduri

Travel + Leisure, iunie 2002

Când am călătorit la complexul Benesse, scrisesem deja despre infiltrarea artei asiatice în conștiința occidentală. În vreme ce americanii și europenii începuseră să aprecieze arta contemporană chineză, oare cum înțelegeau oamenii din Orientul Îndepărtat arta creată în Occident? Ei ne recunoscuseră influența înainte ca noi s-o recunoaștem pe a lor, dar în ambele contexte existau probleme de traducere.

Arta modernă are pelerinii ei. Am fost la Bilbao ca să văd Muzeul Guggenheim, proiectat de Frank Gehry, cât de repede am putut. Am traversat cu mașina deșertul de la un capăt la altul ca să vizitez Fundația Chinati, înființată de Donald Judd în Marfa, Texas, și m-am dus chiar până la Târgu Jiu, în sudul României, pentru a vedea *Coloana Infinitului* a lui Brâncuși. Sper să vizitez Craterul Roden, în Arizona, unde James Turrell, un artist care lucrează cu lumină și spațiu, a petrecut mai bine de 20 de ani transformând un vulcan natural. Cea mai recentă călătorie a mea de această natură a fost la Casa Benesse, pe insula Naoshima, un complex de artă spectaculos din sudul Japoniei, care pare să atragă intelectuali în luna de miere, suflete zen care caută inspirație în tihnă și idealiști pasionați care-și doresc o clipă de liniște.

Ca să ajungi acolo, iei trenul din orice oraș sudic japonez spre Marea Interioară a Japoniei, apoi te urci în feribotul care efectuează curse regulate spre un arhipelag cunoscut sub numele de „cele o mie de insule“. Acest arhipelag se numără printre cele mai slab dezvoltate regiuni din Japonia; pescarii trăiesc așa cum trăiau cu sute de ani în urmă – își încearcă norocul ieșind pe mare în fiecare dimineață, se roagă la altare simple, dar fermecătoare (pe care le-am zărit de pe puntea feribotului), și peste noapte își agață plasele la uscat.

După vreo oră, am ajuns pe țărmul insulei Naoshima și apoi la Honmura, un sat simplu, unde ne aștepta un șofer de la Casa Benesse.

Traversând peisajul mărăcinos al insulei, era greu să nu observi, din loc în loc, niște lucruri destul de neobișnuite: un dovleac imens din fibră de sticlă, aflat la capătul cheiului, o pădure de pietre sculptate în jurul unui jacuzzi sau un soi de castron imens de salată pe un soclu de cărămidă, lângă țärm. Am urcat o pantă abruptă și am ajuns la o clădire ascunsă atât de iscusit în peisaj, încât ai fi putut să conduci pe lângă ea fără s-o vezi. Aceasta este Casa Benesse, centrul complexului Benesse și adăpostul uneia dintre cele mai mari colecții private de artă din lume.

Tetsuhiko Fukutake, directorul corporației Benesse, o companie mare care publică manuale didactice, visa să construiască un muzeu unde să-și împărtășească colecția cu oamenii care doreau s-o vadă cu adevărat – însă nu-i plăceau nici mulțimile de oameni, nici ostentația. Așa că i-a venit ideea implauzibilă de a construi un muzeu pe o insulă din Marea Interioară a Japoniei. După moartea sa, în 1986, fiul lui a pus bazele unui loc de tabără cu iurte, care se folosește și în ziua de astăzi, și l-a angajat pe unul dintre cei mai buni arhitecți din Japonia, Tadao Ando, să proiecteze un muzeu care putea adăposti zece camere de oaspeți. Ando a venit în vizită într-o zi ploioasă, s-a îndrăgostit de loc și s-a apucat de treabă, pe jumătate sculptând, pe jumătate construind clădirea în relief al insulei. În 1992, s-au deschis ușile Casei Benesse, iar în 1995 s-a finalizat anexa, cu șase camere suplimentare.

Complexul Benesse nu este doar un muzeu și cu siguranță nu este doar un hotel. Este o sinteză a celor două. Îmi amintește de mănăstirile budiste unde, în schimbul unei mici taxe, poți să stai cu călugării și să contempli lumea, asemenea lor, mâncând ce mănâncă ei și trăind într-o izolare fermecătoare, nefiind nici călugăr, nici turist. Camerele din complexul Benesse nu sunt extravagante, dar sunt confortabile, elegante și au artă de calitate; camera mea avea lucrări pe hârtie semnate de Keith Haring. Fiecare cameră are un perete din sticlă, astfel încât nu pare să stea nimic între tine și mare. Mâncarea se servește într-o sală de mese care face parte din muzeu și chiar și acolo ești înconjurat de artă, mereu cu câteva aranjamente florale deosebite și cu aceeași priveliște uimitoare. Mâncarea este excelentă și complexă: preparate alcătuite cu nespusă grijă, delicate și aromate, servite toate în farfurii ceramice create cu aceeași grijă.

Clădirea muzeului, proiectată de Tadao Ando, este un studiu al formelor geometrice simple ce se echilibrează una pe cealaltă. Structura

de bază este o spirală din ciment turnat (care pare a fi un omagiu discret adus constructivistului rus Vladimir Tatlin), cu o aripă rectilinie săpată în piatra nefinisată, care adăpostește camerele de oaspeți. Toată clădirea e construită în coasta dealului. Ca să ajungi la anexă, în vârful dealului, te urci într-o telecabină și ești purtat de-a curmezișul în sus, unde te așteaptă o minune cu fântâni, o piscină mare în centru și camere dispuse radial. Stilul este puternic, dar nu grandios. Sub muzeul propriu-zis se găsesc săli de expoziție pentru lucrările de artă de mari dimensiuni. Faptul că e greu de spus unde se termină muzeul și unde începe peisajul natural face parte din farmecul locului. Pe acoperișul muzeului cresc netulburate ierburi sălbatice, iar arta este expusă parțial în muzeu, parțial în spații intermediare și parțial pe țărmul întins. Benesse nu este un loc al granițelor.

Muzeul cuprinde opere semnate de vreo 20 de artiști, printre care Jasper Johns (cu lucrarea din 1968, intitulată *White Alphabets*), Bruce Nauman (cu neonul uriaș *100 Live and Die*) și Cy Twombly (cu mângălituri superbe, ca de cretă). Există și opere la comandă, de încă vreo zece artiști, inclusiv Kan Yasuda (enorme discuri meditative numite *Secretul cerului*), Jannis Kounellis (o operă din plumb laminat, bucăți de lemn din mare și ceramică, sprijinită de o fereastră, ca un obstacol industrial în calea priveliștii), David Tremlett (picturi murale) și Richard Long (un cerc de piatră pe podea, oglindind un cerc pictat pe perete). În general, nu există decât o singură operă a fiecărui artist; luate împreună, alcătuiesc o reprezentare în miniatură a artei de sfârșit de secol XX. Lucrarea mea preferată este alcătuită dintr-o succesiune de fotografii, de Hiroshi Sugimoto, care la prima vedere par a fi numeroase copii după aceeași imagine a unui ocean, dar care înfățișează, de fapt, oceane diferite. Sunt expuse pe terasa muzeului în așa fel încât, dacă te așezi pe unul dintre scaunele de acolo, linia orizontului din fotografii se aliniază cu orizontul adevărat, iar marea pe care o privești se aliniază cu apele din fotografii. Efectul este de o magie greu de descris.

Peste tot prin muzeu, împrăștiate prin diverse locuri din natură, se găsesc lucrări și instalații de Yayoi Kusama (dovleacul gigantic), Alexander Calder (o sculptură mobilă cu pivot, care se mișcă în bătaia vântului), Dan Graham (*Cylinder Bisected by Plane*) și mulți alții. Poți să răsfoiești catalogul și să pornești în căutare de comori, dar e mai plăcut să te plimbi pur și simplu, încercând să ghicești de cine sunt create operele și ce înseamnă, și apoi să verifici catalogul ca să vezi

dacă ai avut dreptate și ce ți-a scăpat. Mi-au plăcut nespuse imense globuri de oglinzi ale lui Walter De Maria, în care te poți vedea împreună cu întregul peisaj. Apoi mai este *Cultural Melting Bath*, de Cai Guo-Qiang: la amurg, poți să te întinzi într-un jacuzzi în stil occidental, plin cu ierburi medicinale, și să simți armonia universului în timp ce privești apusul prin formele filigranate ale uriașelor stânci ale învățaților (rocile aspre pe care intelectualii chinezi le foloseau cândva pentru a-și reaminti de splendoarea dură a naturii).

Deși trebuie să găsești de unul singur instalațiile în aer liber, pentru cele din satul Honmura ți se pune la dispoziție un ghid. Câteva case vechi de acolo, care pe dinafară nu se deosebesc cu nimic de celelalte, au fost renovate cu deosebită grijă. Înăuntru nu vei găsi nici oale pentru gătit, nici saltele japoneze făcute sul pe timpul zilei, ci, mai degrabă, instalații cât o încăpere, cunoscute sub numele de Proiecte ale Caselor de Artă. Casa James Turrell, restaurată în colaborare cu Ando, este un amestec de elemente tradiționale, zen și moderniste. Pășești pe întuneric, pipăi ca să găsești o bancă și te așezi pentru cel puțin zece minute, înainte ca ochii tăi să poată desluși, strălucind în gol, cinci dreptunghiuri de lumină albastră, o intensitate de culoarea cobaltului care străpunge întunericul și pâlpâie, îndepărtându-se și apoi apropiindu-se de tine. Este meditație pură. Casa Tatsuo Miyajima este inundată cu apă, iar sub apă, un șir de leduri emit numere roșii și verzi care se schimbă constant, creând un efect nepământean, tulburător și neînchipuit de frumos – primitiv și futurist în același timp. Vizitatorii calcă pe o punte îngustă care înconjoară camera. Mai există și alte Proiecte ale Caselor de Artă, încă aflate în construcție.

Când te plimbi prin sat ca să vezi aceste instalații, oprindu-te poate și la cele două altare din regiune, localnicii dau din cap și îți zâmbesc. Le place arta din orașul lor; mai mult decât atât, par să le placă și vizitatorii elegant îmbrăcați, din Tokyo sau New York, cu care s-au obișnuit. Spre deosebire de multe alte experiențe oferite de arta contemporană, aici chiar simți căldură. În locul acesta, intelectul, simțurile și inima sunt umplute de satisfacție.

De la vizita mea, Centrul Artistic Benesse s-a extins considerabil. Complexul muzeal cuprinde acum două insule din apropiere, Teshima și Inujima, și include trei muzee noi în Naoshima, toate proiectate de Tadao Ando. Muzeul Chichu găzduiește cinci tablouri din seria *Nuferi*, a lui Monet, precum și lucrări de James Turrell și Walter de Maria; Muzeul

Lee Ufan este dedicat operei minimaliştilor coreeni; iar Muzeul Ando este ridicat în cinstea arhitectului. Centrul Artistic Benesse continuă să apeleze la artiști pentru proiectarea camerelor de oaspeți. În momentul de față, Janet Cardiff și George Bures Miller lucrează la un apartament dublu. Muzeul de Artă Teshima, o colaborare între artista Rei Naito și arhitectul Ryue Nishizawa, s-a deschis în 2010, făcând parte din planul de extindere a Centrului Benesse. Insula Teshima găzduiește, de asemenea, proiectul *Les Archives du Coeur*, al lui Christian Boltanski, și Casa Teshima Yokoo, o locuință transformată în galerie și spațiu de expoziție. Insula Inujima, a treia din arhipelagul în dezvoltare, are acum propriul muzeu, amplasat în ruinele unei rafinării de cupru; Galeria Inujima, unde se prezintă opera Fionei Tan, și Proiectul Caselor de Artă Inujima, cinci galerii create aproape în întregime din materiale reciclate. Intervievat de Lee Yulin cu privire la noua dezvoltare a proiectului Benesse, fondatorul său a spus că și-a dorit să creeze „o insulă a viselor copilăriei“.

Cântecul Insulelor Solomon

Travel + Leisure, august 2003

Recunosc că unul dintre lucrurile care m-au atras la Insulele Solomon a fost numele. Când mi-am făcut rezervările de călătorie, am spus în glumă că vreau să încep o modă a călătoriilor eponime. Însă m-a ademenit și ideea că, fiind atât de puțin cunoscută, destinația și-ar fi păstrat un soi de autenticitate, orice ar însemna asta. În a doua zi petrecută acolo, când să iau avionul pentru un zbor intern, am aflat că este anulat și că trebuie să mă întorc în ziua următoare. Când am întrebat care este problema, angajatul de la ghișeu mi-a explicat că pilotul se convertise în acea dimineață la cultul adventist de ziua a șaptea și că nu mai poate zbura în ziua sabbatului.

Una dintre fanteziile pe care le-am nutrit mereu este legată de mările sudice. În vreme ce unii dintre cei care visează la acest colț de lume își doresc stațiuni tahitiene extravagante, eu voiam insule pustii, neatinse de ravagiile modernității, și mări albastre ca cerul, a căror suprafață nu e tulburată decât de câte o canoe rătăcită sau de un banc de delfini. Voiam să cunosc oameni care să fie dornici de veștile mele și darnici cu ale lor. Voiam să fiu un amestec între căpitanul Cook și Robinson Crusoe. Eram foarte mic când am auzit prima oară despre insulele îndepărtate care-mi poartă numele și am descoperit cu încântare că Insulele Solomon se află la o distanță impresionantă. Voiam să merg acolo; de când mă știu, asta voiam. În *Moby Dick*, Herman Melville scria că aceste insule, deși au fost cartografiate, explorate și vizitate, rămân *terra incognita*.

Insulele Solomon, la est de Papua Noua Guinee, sunt un lanț de aproape 1000 de insule, multe dintre ele mici, câteva destul de mari, cam o treime din ele populate. Țara acoperă peste 1300 de kilometri pătrați de mare și primește în jur de 4000 de turiști pe an. Există cel puțin o sută de limbi și dialecte locale; *lingua franca* este pidgin, dar mulți oameni vorbesc engleza, deoarece insulele au fost cândva un protectorat britanic. Viața și ceremoniile tradiționale sunt numite

*kastom*¹: dansuri *kastom*, zestre *kastom*, peșteri cu cranii *kastom* și așa mai departe. Misionarii au creștinat insulele la începutul secolului al XIX-lea și aproape toată lumea participă la slujbele din biserică, însă creștinismul nu a înlocuit credințele și ritualurile autohtone. Mult timp, Insulele Solomon au fost cunoscute pentru vânătoria de capete și canibalism, iar în prima zi pe care am petrecut-o în capitală, Honiara, m-am oprit la un magazin ca să întreb ce sunt niște obiecte ascuțite. Am aflat că erau oase pentru nas – pe care să le porți printr-o gaură în sept.

În Occident, insulele sunt poate cel mai bine cunoscute drept locul unde s-a purtat bătălia de la Guadalcanal, o confruntare majoră din al Doilea Război Mondial, în care băștinașii i-au ajutat pe americani să-i învingă pe japonezii care încercau să-și construiască acolo o bază aeriană. Această țară, una dintre cele mai sărace din lume, nu are o clasă dominantă, trăind în general la un nivel de subzistență. Structurile economice și politice din Insulele Solomon sunt dominate de populația malaită, care se află și astăzi în conflict cu alte populații, deși vizitatorii străini nu au fost niciodată afectați de aceste tensiuni.

Noi patru – Jessica, o prietenă din liceu; soțul ei, Chuck; prietenul meu, John; și cu mine – am zburat la Honiara, unde ne-am întâlnit cu persoana noastră de încredere, Wilson Maelaua, care avea să ne scape din orice ananghie ce se putea ivi în aceste insule îndepărtate. Hotărâsem să începem cu insula Makira fiindcă Chuck îmi făcuse cunoștință cu Roger James, care coordona operațiunea Conservation International (CI) de acolo. Makira are mai multe specii de păsări endemice decât orice altă insulă din arhipelagul Solomon, iar cei de la CI luptă să-i protejeze pădurile tropicale interioare. Proprietarii de pământ din zonă au stabilit un plan de gestionare a pădurilor, cu îndrumarea celor de la CI și a alte organizații neguvernamentale, menit să le arate sătenilor că protejarea pământului este atât în interesul lor, cât și al lumii. Roger s-a însurat cu o băștinașă din Makira și acum duce o viață mai locală decât a localnicilor. „Dacă vrei autenticitate pură”, mi-a promis el, „o să-ți dau eu autenticitate pură”.

La scurt timp după ce am aterizat în Makira, am pornit spre munți, însoțiți de Roger, un grup de ghizi locali, cărăuși pentru bagaje și John Waihuru, *bigman* (termenul pidgin pentru „om de vază”), care

1. Termen pidgin derivat din englezescul *custom* („obicei”) și folosit pentru a face referire la cultura tradițională, inclusiv religia, economia, arta și magia. (N. red.)

era conducătorul expediției. Am hoinărit câțiva kilometri de-a lungul văii, după care am ajuns la primul dintre cele șaisprezece râuri pe care trebuia să le traversăm. Am mers împotriva curentului, cu apa până la brâu, în timp ce cărăușii echilibrau pe cap bagajele noastre destul de grele. De acolo, am început să urcăm prin pădurea tropicală. În vreme ce ne cățăram pe o potecă invizibilă pentru ochiul necunosătorului, fiecare dintre noi era ajutat de propriul ghid, care era blând, neobosit și – uluitor – desculț.

Ceva ce trebuie să știi despre pădurile tropicale: plouă mult acolo. Am prins puțină vreme frumoasă, dar apoi au început furtunile – cascade, avalanșe de apă care ne-au udat până la piele în câteva clipe. Cărarea a devenit noroioasă și alunecoasă, și fiecare dintre noi se ținea de propriul ghid. Am căzut rareori, pentru că ne aflam pe mâini bune, dar eram pe punctul de a cădea, iar apa ne lovea în față, lăsându-mă la un moment dat fără una dintre lentilele de contact. Ne dureau toate din cauza urcușului, a alunecușului și a sentimentului haotic că nu știm unde suntem și unde ne îndreptăm; din cauza râurilor traversate când curentul ne ajungea până la umeri; și din cauza greutății hainelor ude. În miezul zilei, în miezul celei mai furioase ploi, John Waihuru a anunțat, în mod neverosimil, că luăm o pauză de prânz. Părea o propunere absurdă, dar, sub ochii noștri, el și ceilalți localnici au adus bețe din junglă, au rupt niște frunze enorme și au ridicat un adăpost cu podea din frunze de banan. Ramuri de palmier au fost iute împletite sub formă de farfurii și, în cinci minute, am putut să stăm jos pe niște bușteni, să ne uscăm, să mâncăm și să ne tragem sufletul după urcușul de dimineață.

Am ajuns la un popas unde aveam să stăm peste noapte: un șopron din frunze uscate, care părea nemaipomenit de luxos după o zi atât de lungă. După încă o zi de mers anevoios, am ajuns, aproape de lăsa-rea întunericii, la Hauta. Sătenii care nu făcuseră parte din grupul nostru, vreo 25 de oameni, s-au aliniat ca să ne strângă mâinile. În afară de Roger, eram primii străini pe care-i văzuseră vreme de peste doi ani.

Hauta este situată în înaltul munților, cu o priveliște impunătoare, lângă un izvor cu apă dulce. Casele erau făcute din frunze, și vizavi de coliba lui *bigman*, unde aveam să stăm, se înălța o colibă aproape la fel de mare, pentru porcul satului. Am mers la izvor și ne-am spălat de noroiul ultimelor zile, apoi am făcut turul parcelelor unde sătenii cresc taro, manioc și cartofi dulci, alimentele de bază ale localnicilor. Am luat cina în coliba cu bucătărie comună, la lumina apusului și a

unui foc care ardea într-un cerc de pietre. Sătenii au cuțite de metal, dar, în afară de asta, viața de acolo se desfășoară probabil la fel ca acum 1000 de ani, cu o singură excepție: tăieței ramen. Aceștia par să fi luat cu asalt Insulele Solomon: timp de aproape o lună, am mâncat totul cu tăieței ramen: ferigi cu tăieței, varză cu tăieței, rădăcină de taro cu tăieței, cartofi dulci cu tăieței, papaia verde cu cocos și tăieței, până și orez cu tăieței. După ce-am trecut prin excursia asta, mai degrabă aș mânca țărână decât să mai văd un alt pachet de tăieței. Însă în acea primă noapte, încă nu începusem să-i detest și, cu toate că mâncarea nu era bună, avea cel puțin avantajul de a fi inedită.

După cină, am stat în coliba comunală cu un felinar mic așezat pe podea și am învățat, spre amuzamentul enorm al localnicilor, cum să mestecăm o nucă de betel, o aptitudine pe care sper să n-o mai folosesc niciodată. Betelul este un drog ușor, pe care majoritatea solomonienilor îl îndrăgesc; îl mesteci până se înmoaie, și apoi întingi o frunză rulată de ardei în apă de var, pentru a intensifica efectul drogului. Nuca îți face gura apă și scuipi mult în timp ce o mesteci. De asemenea, îți colorează toată gura într-un roșu înfiorător; iar dacă o mesteci regulat, îți face gingiile să se retragă și dinții să cadă. Dacă nu ești obișnuit, îți poate da și o durere groaznică de stomac. În plus, te ametește, iar apa de var îți poate arde ușor cerul gurii. Era ora opt, deși părea mult mai târziu, când ne-am oprit din scuipat și ne-am ghemuit pe podeaua colibei noastre, căzând într-un somn adânc și captivant.

În dimineața următoare, am fost conduși dincolo de izvor. Pe malul celălalt, din tufișuri au sărit niște bărbați acoperiți doar în jurul coapselor și cu sulite în mână, urlând sălbatic, ceea ce ne-a speriat îngrozitor; mai târziu am aflat că aceasta era o parte din ceremonia tradițională pe care o dedicau chiar și oaspeților din zonă. Dincolo de bărbații cu sulitele, eram așteptați de un grup de săteni care, în șir dublu, ne-au condus spre sat, cântând la naiuri din bambus, aplecați de spate și legănându-se în ritmul muzicii. Sunetul era o combinație între un tambur de oțel și un fagot; mișcarea, ca o Martha Graham primitivă. Ne-au condus printr-o esplanadă de ferigi, spre partea mai înaltă a satului, unde femeile ne-au pus fiecăruia un colier din semințe și o coroniță de flori, invitându-ne să stăm pe un soi de verandă atașată de cea mai mare colibă. Muzica a devenit mai bogată și mai sălbatică. În luminișul din mijloc, pe niște suporturi de lemn, erau sprijinite tuburi uriașe, cam de vreo doi metri înălțime, la care sătenii cântau de parcă ar fi fost un vibrafon imens, folosind tălpile papucilor de cauciuc în loc de ciocănele.

Sătenii ne-au întrebat ce vrem să vedem. Voiam să știm cum își construiesc colibele, așa că au adunat frunze de sagotieri și ne-au arătat cum să le înfășurăm în jurul nuielilor din lemn de betel sălbatic, cum să le coasem cu ratan și să le așezăm în straturi pentru a alcătui un acoperiș sau un perete. Ne-au arătat cum să frecăm bețe de *gahuto* ca să facem focul, cum să împletim capcane din rădăcini de *aohe* și cum să facem o budincă, pisând nucile *ngali* afumate într-un mojar uriaș cu pistil, amestecându-le cu taro, îndesând totul în partea centrală a unei tulpini de bambus și prăjind-o apoi pe foc. În cele din urmă, ne-au arătat cum sculptaseră castroanele de lemn, aspre, dar elegante, din care mâncaserăm. Am stat acolo toată după-amiaza, învățând aceste deprinderi și încercând să imităm, plini de recunoștință, ceea ce credeam că este eticheta locală. Venisem în căutarea unei alte lumi și chiar o găsisem.

Când ne-am întors în coliba noastră, niște găini încercau să depună ouă pe rogojinile de dormit, și după ce am rezolvat problema asta, am mâncat țipari prinși în ziua aceea (cu tăieței ramen). După cină, ne pregăteam să mergem la culcare, când am auzit din nou sunetul muzicii. E greu de spus dacă vreo parte din ceea ce văzuserăm fusese artificială; ceremoniile de primire sunt atât de rare, încât suferă reformulări parțiale de fiecare dată, iar în Hauta nu mai venise nici un străin de foarte mult timp. Însă acest cântec neașteptat în miez de noapte era complet spontan. Cineva avusese chef de muzică, și atmosfera se răspândise. Fluierarii au venit lângă coliba noastră și au început să sufle în instrumentele lor sub luna plină, acompaniați în spate de femeile care cântau în cor, iar noi am ascultat această frumusețe abruptă, atât de festivă și de stranie, poate timp de o oră. Apoi ne-au întrebat dacă în cultura noastră există muzică, iar când le-am zis că da, au vrut s-o audă. Deodată, noi eram exotici. După o discuție grăbită, ne-am hotărât toți patru să cântăm „Oklahoma!“, „Jamaica Farewell“ și „America the Beautiful“. Ne-au întrebat dacă în cultura noastră existau alte tipuri de artă. Poate dans? Așa că eu și Jessica am coborât și, pe muzica misterioasă a fluierelor de bambus, într-o poiană dintr-o pădure tropicală, sub un clar de lună primăvărat, pe pământul inclinat din vârf de munte, am început să dansăm swing; și când, la sfârșit, am lăsat-o pe spate, am primit strigăte și fluierături, iar muzica s-a întetit și buna dispoziție nu s-a mai terminat, asemenea minunii pâinii și peștilor.

Am petrecut două zile coborând înapoi. Deși cărăușii au urmat același traseu abrupt pe care-l parcurseserăm la urcuș, ca să nu ni

se ude bagajele, am mers pe o cărare mai domoală, dar care, pe de altă parte, a inclus mai multe râuri de traversat, și chiar și o sesiune de înotat prin curenți rapizi (lucru pe care l-am făcut îmbrăcați – n-aveam cum să păstrăm nimic uscat). Între timp, ne apropiaserăm de ghizii noștri și vorbeam cu ei despre câte și mai câte, încercând să răspundem la toate întrebările lor și să le explicăm viețile noastre: cum este să trăiești într-un oraș mare, de ce am mers la școală atâția ani, regulile fotbalului și de ce nu știm nimic despre cultivarea pământului. Unul dintre ei își luase naiul cu el și a cântat în timp ce coboram, iar păsările se strigau una pe alta prin ploaie.

Când am ajuns la mal, am mers la o plimbare fără ghizi, și de-a lungul plajei le-am dat bomboane copiilor, care fugeau imediat ce vorbeam cu ei. Îi tot salutam, în timp ce împărțeam dulciurile, ca să aflăm ulterior că englezescul *hi* înseamnă „a se împerechea“ în limba localnicilor (în care cuvântul pentru „tată“ este *mama*). Apoi am mai avut parte de o scurtă comedie: pe acest tărâm tropical, nimeni nu face plajă, așa că atunci când unul dintre noi s-a întins pe nisip, sătenii au presupus că se luptă cu frisoanele malariei și au venit să-i ofere leacuri.

După sejurul nostru în Makira, am închiriat singurul iaht adevărat din Insulele Solomon, catamaranul *Lalae*, de zece metri lungime, care să ne ducă din insulă-n insulă. După o săptămână de cățărat prin junglă, de noroi și de dormit cu găinile, albul imaculat al bărcii, prăjitura de ciocolată făcută în casă, servirea atentă și coșul mereu plin de fructe proaspete au fost o revelație. Barca este făcută pentru pescuit, și singura dată când mi-am aruncat undița peste bord am prins o baracadă. Căpitanul nostru galant, Steve Goodhew, un veteran din Marina Regală Australiană, a prins un marlin de doi metri și jumătate, plus o sumedenie de pești mai mici.

Prima noastră oprire a fost o stațiune unde poți să înoți cu delfinii, care se construia pe Insula Gavutu, sub patronajul unui canadian destul de dur, expert în comportamentul animalelor. Am fost primiți cu dansul *kastom* al stațiunii. Bărbații care dansau purtau pânze în jurul coapselor – termenul local este *kabilato* –, iar femeile, fuste din iarbă și sutiene din scoici, și toți aveau în jurul brațului ierburi lungi prinse cu fâșii de pânză (John i-a numit Dansatorii Arpagic). Aici am întâmpinat eterna problemă a aventurierului amator: în general, ceea ce descoperi a mai fost descoperit înainte, și chiar și oamenii care fac același lucru pe care-l făceau acum o mie de ani nu fac, de fapt, același lucru, dacă acțiunea lor a fost câtuși de puțin regizată. Dansatorii

aceștia erau mândri de dansul lor și era întocmai așa cum dicta tradiția, dar după acea noapte spontană din munți, nu mai avea același farmec, iar această piesă exersată se asemena prea mult cu un spectacol dintr-un club de noapte din Hawaii. În capitală, merseserăm la concursul de frumusețe Miss Insulele Solomon, care prezentase femei mergând în cerc, purtând fuste din fâșii roz de pungi de plastic și sutiene din nuci de cocos și sfoară – ceea mi s-a părut comic și cumva înduioșător pentru că avea un element de absurditate, dar m-a și întristat puțin. Era o interpretare a tradiției, nu tradiția în sine.

Am fost cu atât mai încântați când am ajuns la Loisolîn, pe Insula Pavuvu, unde Steve făcuse toate aranjamentele necesare cu o lună înainte. Ideea de a ne primi îi entuziasmase pe locuitorii insulei; deși erau cunoscuți în regiune pentru dansurile lor și, trăind pe coastă, mai cunoscuseră străini, nici un turist nu mai venise vreodată în satul lor cu scopul de a-i vedea pe ei. Când am ajuns, întreaga populație ne aștepta pe țarm. Câțiva s-au lansat la apă în canoe și ne-au împresurat barca; apoi luptătorii cu sulițe au năvălit în valuri, urlând nebunește și făcând obișnuitele gesturi prietenoase și amenințătoare. Când am debarcat, niște fete ca scoase dintr-un tablou de Gauguin ne-au pus în jurul gâtului ghirlande de plumeria, după care am fost primiți de căpetenia tribului, care purta pe cap o podoabă remarcabilă din dinți de oposum, înghesuiți unul într-altul. O trupă de cântăreți la bambus interpreta armonii mai sofisticate decât cele pe care le auziserăm în junglă. Apoi fiecare dintre noi a primit o nucă de cocos, din care să bem, și un coș din frunze cu un homar întreg, o felie de taro, budincă de cocos, budincă de manioc, pește proaspăt, încă două soiuri de taro cu varză alunecoasă (o plantă lipicioasă din zonă) și ouă de păsări din familia *Megapodiidae*, fierte tari. În vreme ce mâncam, câteva tinere foloseau niște frunze mari drept evantaie pentru noi și mâncarea noastră, ca să țină muștele departe.

Între timp, vreo 40 de săteni, mulți dintre ei pictați din cap până-n picioare, interpretau o serie de dansuri complexe, care treceau de la încântare la pasiune, de la umor la îndurerare. Parcă în Pavuvu ar fi lucrat un coregraf de talia lui George Balanchine. Femeile, îmbrăcate în ierburi și scoici, au pus în scenă un dans de primire poetic, în care imitau mișcarea valurilor, iar bărbații săreau în jurul lor, ca niște berbeci tineri. Ritmurile se suprapuneau, fiind aproape sincopate, apoi deveneau lirice și dulci. La sfârșit, când ne-au rugat să le arătăm ceva din cultura noastră, iar eu și Jessica ne-am interpretat numărul de

swing, au aplaudat încontinuu și nu ne-au lăsat să ne oprim până când nu am obosit de tot.

În lumina lungă a după-amiezii, când nici noi, nici ei nu mai puteam să dansăm, am ridicat pânzele și am trecut pe lângă bancuri mari de pești, care săreau deasupra apei pe o distanță câte 150 de metri; un grup de vreo 200 de delfini care au venit și s-au jucat în jurul nostru, atât de mulți încât păreau a fi valuri, emanând în aer o veselie nestăpânită; rândunici de mare, fregate și corbi bruni de mare; și insulițe perfecte, precum cele din cărțile pentru copii, sub formă de cupolă, de mărimea unei camere de zi, nelocuite și împodobite cu câte cinci cocotieri perfecți. Din când în când, vedeam pescari în canoe scobite din trunchiuri de copac, așteptând să-și înfigă sulița într-un pește. Pătrunsesem într-o carte poștală fără sfârșit, o utopie pacifică, și cântam, vorbeam și beam bere locală pe puntea din față.

Multe dintre insulele mai mici din arhipelagul Solomon sunt atoli de corali, și sunt adunate în jurul lagunei Marovo, cea mai mare lagună îngrădită de insule coraligene din lume, care probabil va fi în curând ocrotită de UNESCO. James Michener a numit Marovo a opta minune a lumii, și aceasta era ținta plimbării noastre cu iahtul. În decursul a patru zile, ne-am oprit în diferite locuri izolate din lagună ca să facem scufundări, inclusiv în Uepi, a cărei varietate și densitate de specii o depășește pe cea a Marii Bariere de Corali. Am văzut bancuri uriașe de pești din familia *Cichlidae*, rechini-taur și rechini-balenă cenușii, zeci de soiuri de pești papagal, diverse labride, inclusiv peștele buzat, care este pe cale de dispariție, pești-înger, pești-veveriță, pești clown, careți, țipari, pești din familia *Stromateidae*, o pisică de mare uriașă, epinefeli respingători, moluște imense cu guri roz fosforescent și de culoarea lavandei, care se închideau când te apropiai, știuci cu botul ascuțit, gaterini pătați cu buze groase, pești din familia *Oxudercinae*, pești-leu, șerpi de mare vineții, stele de mare de un albastru electric. Era ca un safari subacvatic.

Pentru mine, însă, peștii erau aproape pe planul doi, deoarece coralii din reciful viu arătau ca rezultatul colaborării dintre Buckminster Fuller, Max Ernst și Dr. Seuss. Am văzut un sparanghel lung, cu vârful roz și albastre, o dantelă subțire, de culoarea trandafirului italian, pe care o domnișoară spaniolă ar fi purtat-o la biserică, întinderi măslinii de tufăriș aspru, corali-evantai moi, proeminente sinistre vărgate, capele mov și boltite, hortensii galbene voluptuoase, *dreadlocks* portocalii și câmpuri întregi de gogren cu imprimeu violet. Tot felul

de lucruri stranii se roteau ca niște lămpi decorative cu lavă puse pe platane de patefon, iar mimozele mării păreau să se ferească de câte ori ne apropiam. Când ieșeam din apă, eram deja amețiți de atâta culoare și varietate. În fiecare zi, navigam; în fiecare zi, ne scufundam în apă; în fiecare zi, vedeam minuni dincolo de orice închipuire.

După ce am asimilat cultura melaneziană a Insulelor Solomon, cultura principală a națiunii, voiam să vedem acum ceva și din viața polineziană. Ne-am părăsit îndrăgita ambarcațiune în Honiara și am zburat la Rennell, cea mai mare dintre insulele polineziene ale arhipelagului. Ghidul nostru, Joseph Puia, ne-a îngămădit pe toți în mașina lui și ne-am îndreptat spre lacul Tegano, cel mai mare lac cu apă dulce din Pacificul de Sud și patrimoniu mondial UNESCO, oprindu-ne din când în când pentru ca Joseph să ne facă drum printre copacii căzuți pe șosea, folosind maceta cu o viteză și o îndemânare uluitoare.

Lacul este presărat cu insulițe de mangrove și pandanus uriași, adăpostind o multitudine de animale și plante endemice, printre care păsări și orhidee unice în lume; conține, de asemenea, nouă avioane americane doborâte în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (pe două dintre ele le-am văzut când făceam scufundări). Pentru că lângă lac a existat o bază militară americană pe vremea războiului, localnicii încă îi primesc pe americani cu brațele deschise. În ciuda eforturilor asidue din partea misionarilor insistenți, oamenii care trăiesc lângă râu cred că spiritele morților călătoresc, sub formă de stele căzătoare, ca să-l întâlnească pe Dumnezeu dincolo de țărmul estic.

În canoea noastră mare cu motor, am văzut faimoasele răsărituri deasupra apei, am vizitat peștera unde legenda spune că a trăit caracatița din lac și am văzut o altă peșteră pe care Joseph a descris-o drept „o fostă încăpere rezidențială” – până nu demult, pe Rennell nu existau sate. Am întâlnit stoluri de salangane lucioase, frigate, rândunici de mare, cormorani și ibiși; când te apropiai de cuiburile lor de pe insulă, acestea se înălțau spre cer cu sutele, rotindu-se ca o frumoasă repunere în scenă hitchcockiană. Am vizitat Insula Circumciziei, locuită de singurul trib din Pacificul de Sud care susține acest obicei. Ne era sete, așa că vâslașul nostru s-a cățarat într-un copac, ne-a aruncat nuci de cocos proaspete și ne-a adus limete cu coaja verde și pulpa de un portocaliu aprins, o modă a anilor '60 din regatul fructelor. Am văzut vulpi zburătoare, o specie de lilieci de fructe, atât zburând, cât și agățați de copaci, asemenea unor podoabe diavolești de Crăciun.

Am și văzut, și mâncat, crabul nucii de cocos, o specie din regiune care necesită treizeci și cinci de ani pentru a atinge maturitatea.

Din păcate, n-am plecat de pe insulă așa cum plănuisem; zborul a fost anulat timp de cinci zile din cauza vremii, și am petrecut acele după-amiezi ploioase în camera de oaspeți deprimantă a centrului misionar de pe insulă. Am rezistat chemării acelei versiuni locale a creștinismului evanghelic – John, citind *Moby-Dick*; eu, scriind acest articol despre sălbatica și blânda realitate nouă de care ne-am îndrăgostit.

După vizita noastră, a urmat o perioadă de revolte civile, însă acum lucrurile par să se fi liniștit din nou din punct de vedere politic. La un deceniu după ce a fost nominalizată, laguna Marovo este în discuții pentru a fi desemnată un Patrimoniu Mondial UNESCO. În vreme ce această problemă era prinsă într-o birocrație fără sfârșit, Insulele Solomon au fost devastate de cutremure și de tsunami în 2007, 2013, 2014 și 2015. Asemenea Groenlandei, această regiune resimte efectele încălzirii globale: eroziunea coastei, inundațiile și intruziunea salină sunt tot mai accentuate. Una dintre provincii și-a mutat capitala, Choiseul, din cauza creșterii fluxului, aceasta fiind prima regiune din Pacific care a luat asemenea măsuri. Noul amplasament s-a construit în etape, înainte ca rezidenții să fie mutați acolo. Banca Mondială a trimis 9,1 milioane de dolari Proiectului de Mobilizare Comunitară față de Încălzirea Globală și de Riscul Dezastrelor din Insulele Solomon¹, ca parte dintr-o serie de ajutoare pentru problemele cauzate de încălzire. Unele studii recente sugerează că aceste zone ar putea suferi încă o provocare: mișcările plăcilor tectonice ar putea trage insulele în jos, în timp ce creșterea nivelului mării le înghite treptat țărmul.

1. Community Resilience to Climate Change and Disaster Risk in Solomon Islands Project (CRISP). (N. red.)

Copiii de tristă amintire

Far from the Tree, 2012¹

La împlinirea a zece ani de la genocidul din Rwanda, am vizitat noul monument comemorativ din Kigali, construit de Aegis Trust, o companie britanică specializată în comemorarea genocidului. Spre deosebire de majoritatea clădirilor din Rwanda, aceasta avea aer condiționat; vitrinele sale teatrale arătau de parcă ar fi fost întocmite de cineva obișnuit să aranjeze vitrinele magazinelor. Citatele de pe pereți erau emoționante, și fotografiile înspăimântătoare, dar estetica lor tipătoare reflecta dorința națiunii de a se rupe de evenimentele unui trecut mult prea apropiat. Exponatele prezentau numărul victimelor, în concordanță cu estimările președintelui Paul Kagame, care se concentrează asupra populației tutsi și care diferă considerabil de estimările observatorilor internaționali.

Scopul călătoriei mele era să vorbesc cu femeile care fuseseră violate în timpul genocidului. Monumentul trata evenimentele din 1994 cu o răceală istorică, dar aceste femei încă trăiesc cu consecințele lor, zece ani mai târziu. Parcă totul s-ar fi petrecut chiar ieri.

Genocidul rwandez a fost urmarea unei lungi istorii de conflicte etnice în această țară. Triburile tutsi au venit în Rwanda la o dată încă dezbătută, pesemne după ce triburile hutu s-au statornicit acolo, și s-au impus ca stăpâni feudali. Coloniștilor belgieni le plăceau mai mult păstorii tutsi, înalți și zvelți, decât fermierii hutu, scunzi, cu nasul lat și pielea închisă la culoare, și deci i-au declarat pe tutsi, care alcătuiau doar cincisprezece la sută din populație, aristocrația de drept, acordându-le privilegii pe care hutu nu le aveau. Aceste politici au dat naștere unei uri înverșunate. Spre sfârșitul perioadei coloniale, belgienii s-au certat cu regele tutsi și au transferat puterea comunității hutu. După obținerea independenței în 1962, hutu au rămas

1. Ed. rom. Andrew Solomon, *Departa de trunchi: Douăsprezece feluri de dragoste. Părinți, copii și căutarea identității*, tr. Ioana Miruna Voiculescu, Humanitas, București, 2015. (N. red.)

la putere, atacându-i regulat pe tutsi. Războaiele etnice din următorul sfert de veac i-au făcut pe mulți tutsi să ia calea exilului în Uganda și Congo. Mai târziu, au cerut să se întoarcă.

Când guvernul hutu nu le-a dat voie să se întoarcă acasă, și-au organizat o armată – Frontul Patriotic Rwandez (FPR), sub conducerea lui Paul Kagame – care a pornit numeroase altercații la graniță. În 1993, ONU a mijlocit un acord de pace între guvernul hutu și rebelii tutsi; însă partizanii hutu înrăiți n-au întâmpinat cu bucurie ideea de a împărți puterea. Spre sfârșitul lui 1993 și începutul lui 1994, vizionarii mișcării Puterea Hutu au început să organizeze mecanismele genocidului. Au strâns mulțimi de tineri săraci și nemulțumiți, constituind o forță numită Interahamwe („cei ce luptă împreună”) și i-au îndoctrinat cum că tutsi sunt un vrăjmaș inuman – „gândaci”, în limbajul lor. Au înființat primul post de radio privat din Rwanda, Radio Mille Collines, prin care au propovăduit mesaje pline de ură. Au strâns arme: câteva pistoale, dar în general macete și cuțite. Au îndepărtat în mod sistematic din guvern persoanele cu păreri moderate.

Genocidul din Rwanda a început pe 6 aprilie 1994, după doborârea avionului în care se afla președintele Juvénal Habyarimana. În cele o sută de zile care au urmat, 800.000 de membri ai minorității etnice tutsi au fost uciși. Spre deosebire de Holocaustul comis de naziști, care au ucis clinic, sistematic și în zone izolate, măcelul în masă din Rwanda a fost săvârșit la vedere. Omorurile au fost comise de Interahamwe și de agricultori, preponderent cu unelte agricole. Însă uciderile n-au fost nicidecum singura violență din acea perioadă. Un proverb rwandez spune: „O femeie care n-a fost încă bătută nu e o femeie adevărată.” Misoginismul profund al acestei culturi a fost ușor de atârnat prin propaganda etnică; violul era o unealtă explicită folosită de *génocidaires*. Conform anunțurilor de la Radio Mille Collines, femeile tutsi voiau să-i seducă și să-i fure pe bărbații hutu ca să pună capăt rasei hutu. În ochii multor bărbați hutu, femeile tutsi – majoritatea înalte, zvelte și cu o ținută maiestuoasă – sunt arogante, așa că au vrut să le dea o lecție.

Bărbații au violat nu doar ca să umilească și să-și umple de rușine victimele, ci și ca să omoare; mulți bărbați erau seropozitivi, iar liderii lor îi încurajau să infecteze cât mai multe femei tutsi. Au violat pentru a-și satisface propria curiozitate; au violat pentru a le traumatiza pe aceste femei; și au violat pentru că era un mod de a uide mai lent și mai dureros. Au violat din ură și dorință. Conform unui slogan

propagandist, voiau ca aceste femei „să moară de tristețe“. O femeie a povestit că un membru al unei brigăzi de tineri ucigași a pus-o cu spatele la perete, iar cu cuțitul i-a tăiat interiorul vaginului, după care a agățat tubul de carne însângerată într-un băț în fața casei ei, spunând: „Cine trece pe aici o să vadă cum arată o femeie tutsi.“

După o sută de zile, genocidul a luat sfârșit atunci când insurgenții tutsi din FPR au pus stăpânire pe capitala Kigali. Majoritatea celor din Interahamwe au fugit în Congo, unde au continuat să facă ravagii în taberele de refugiați. Kagame și-a asumat funcția de președinte cu discursuri fățarnice despre reconcilierea dintre cele două comunități. În loc de asta, a instaurat o structură politică majoritar tutsi – tocmai de ce se temea mișcarea Puterea Hutu – cu aprobarea tacită a lumii întregi. Kagame ordonă în mod regulat razii în taberele din Congo; în jur de 20.000 de oameni au fost uciși în represaliile de după terminarea războiului. În prezent, membrii comunității hutu trăiesc din nou sub un regim preponderent tutsi și se simt sclavii unei minorități pe care o urăsc, iar membrii tutsi îi urăsc pe hutu pentru că le-au ucis rudele. Traumele la care au fost martori, pe care le-au suferit și pe care le-au pricinuit sunt trăsături definitorii ale rwandezilor. În interviuri oficiale, spun „plus jamais“ („nu se va mai repeta niciodată“), dar în particular majoritatea celor pe care i-am cunoscut au spus că o nouă izbucnire e doar o chestiune de timp.

Circa o jumătate de milion de femei au fost violate în perioada genocidului. Aproximativ jumătate dintre femeile tutsi care au supraviețuit genocidului au fost violate; majoritatea au contractat virusul HIV; și au dat naștere, în urma violurilor, unui număr de 5.000 de copii. Acești copii sunt numiți *les enfants de mauvais souvenir* („copiii de tristă amintire“); un scriitor i-a numit „moștenirea vie a unor vremuri nefaste“. În cadrul unui studiu, nouăzeci la sută dintre femei au spus că n-ar putea să iubească copilul cuiva care le-a ucis familia. O femeie aflată în asemenea împrejurări care încercase să se înece și fusese salvată de un pescar a spus: „N-am putut nici măcar să mor cu acest copil în mine. Mă apăsa un blestem.“ O femeie obligată să se însoare cu violatorul ei, așa cum se întâmpla adesea, a spus: „Căsătoria e un soi de moarte. Nu există moarte mai rea.“ Societatea rwandeză dă vina pe femei, astfel că sarcinile au fost „respinse și ascunse, deseori negate și descoperite târziu“, conform dr. Catherine Bonnet, care a studiat problema violului în Rwanda. Godeliève Mukasarasi, asistentă socială, a explicat: „Femeile care au născut în urma unui

viol sunt cele mai marginalizate. Lumea spune că au făcut un copil al Interahamwe.“

În esență, e imposibil de făcut un avort în Rwanda, dar unele femei și-au indus avortul în haosul de după război. Altele – nimeni nu știe câte – au comis infanticid. Altele își lăsau copiii pe treptele bisericilor; țara e plină de orfeline. De vreme ce femeile care și-au abandonat copiii nu pot fi identificate, am întâlnit doar femei care și-au păstrat copiii. Acești copii pentru care se sacrificau le reaminteau mereu de trauma suferită. A-ți iubi copilul născut din viol este un lucru aproape divin – îndeosebi fiindcă, pentru majoritatea acestor femei, violul a fost doar o parte dintr-o constelație de traume: pierderea familiei; pierderea statutului social; pierderea structurilor sociale care păruseră cândva stabile; pierderea tuturor sentimentelor de siguranță sau echilibru; pierderea sănătății din cauza virusului HIV. Când le-am întâlnit pe aceste femei și pe copiii lor, în primăvara lui 2004, copiii aveau nouă ani, erau deci destul de mari ca să semene cu tații lor de origine hutu. Am vrut să văd cum înveți să-i iubești pe acești copii, sau cum te împaci cu faptul că ai grijă de ei fără să-i iubești.

Societatea rwandeză le tratează pe aceste femei și pe copiii lor cu ostilitate. Multe au fost repudiate de familiile și comunitățile lor; anumite spitale refuză să-i trateze. Fiind metiși, acești *enfants de mauvais souvenir* nu sunt acceptați nici de hutu, nici de tutsi. „Unele femei sunt forțate de rude să renunțe la copil“, mi-a explicat Espérance Mukamana, pe care am cunoscut-o în Kigali, unde lucrează pentru AVEGA, o organizație a văduvelor din Rwanda. „La început, acestor femei le era greu până și să-și privească copiii ca pe niște ființe umane, pentru că sunt socotiți copii ai răului. Majoritatea nu găsesc niciodată dragostea adevărată față de copiii lor. Îi iubesc cât să-i țină în viață, dar nu mai mult. Trebuie să le încurajezi, să le spui iar și iar că copilul e nevinovat. Le e greu să înțeleagă că copilul e nevinovat; le este imposibil să se considere ele însele nevinovate.“ Toate trecuseră prin greutăți financiare; fiind socotite nepotrivite pentru măritiș, majoritatea se zbat să câștige hrana pentru ele și copiii lor.

Profesorul Jean Damascène Ndayambaje, șeful Departamentului de psihologie de la Universitatea Națională din Rwanda, a explicat că se consideră o rușine pentru femei faptul că s-au lăsat violate în loc să se lase omorâte. „Poate cineva să spună că violul e de preferat morții, sau viceversa?“ a întrebat el. „Societatea noastră nu spune asta. Toată rușinea cade asupra femeii.“ A descris cum a trebuit legată

o femeie ca doctorii să-i facă operația cezariană, deoarece își încheștase mușchii vaginali, într-o ultimă încercare disperată de a împiedica nașterea. Când doctorii i-au adus copilul, ea a început să vorbească fără șir și a fost internată într-un spital psihiatric. „Avem saloane întregi de psihiatrie pline de astfel de femei“, a spus Ndayambaje. Profesorul Jean-Pierre Gatsinzi, șeful Facultății de Jurnalism și Comunicare de la Universitatea Națională, a subliniat o schimbare culturală semnificativă, în care presupusa legătură strânsă între mamă și copil nu mai există. „Trăim într-o societate nouă“, a spus el, „cu reguli diferite. Trebuie să recunoaștem că atât violul, cât și războiul sunt traume, și că aceste femei au trăit ambele traume în același timp. Violul pe timp de război este o crimă împotriva umanității; este mult mai rău decât un viol obișnuit.“ Orice viol poate fi o traumă profundă pentru victima sa nemijlocită, însă violul din timpul războiului este un atac la adresa normelor sociale și o traumă mai profundă pentru societatea în care se desfășoară.

Mukama mi-a explicat: „Mamele care au suferit traume sunt dure și reci cu copiii lor, chiar abuzive. Copiii știu că mamele lor nu-i iubesc, dar nu știu de ce. Vorbesc, și ele nu-i ascultă; plâng, și ele nu-i alină. Așa că dezvoltă comportamente ciudate. Și ei sunt reci și nu-și găsesc liniștea. Pentru că primesc atât de puțină dragoste acasă, ies pe străzi și se țin după străini.“ Mulți dintre ei au primit nume tulburător de evocatoare: pe unul îl chema Inkuba, adică Război. Altul era Micul Ucigaș, numit după tatăl său; altul, Copilul Urii. Alphonsine Nyirahabimana, care lucrează cu această comunitate în cadrul AVEGA, mi-a spus: „Mereu m-am întrebat cum pot aceste mame să-și iubească copiii. Pentru unele creștinismul a avut un rol-cheie, și ele își găsesc alinarea prin rugăciune. Altele văd partea bună a situației lor; de pildă, una mi-a spus: «Am fost violată, familia mi-a fost ucisă și am acest copil născut din ură, dar măcar nu am HIV.» Însă cele mai multe n-au familie, sunt disperate și deznădăjduite. Vin la AVEGA și vorbesc una cu alta. Nici una nu poate să uite ce i s-a întâmplat, așa că mai bine își amintesc împreună.“

Unele femei înființează asociații și își apără drepturile. Unora această identitate de grup le-a oferit suficientă forță cât să compenseze pierderea poziției sociale tradiționale. Profesorul Célestin Kalimba, șeful Departamentului de istorie al Universității Naționale, spune că unul dintre efectele secundare accidentale ale genocidului a fost apariția unui feminism rwandez. „O proporție foarte mare a populației

masculine fie a murit, fie este închisă”, a spus el, „așa că femeile trebuie să-și asume roluri importante. După genocid, femeile pot să moștenească proprietăți, ceea ce înainte era imposibil. Atunci, bărbații aveau mai multe soții. Acum semnează un contract la biserică atunci când se însoară, jurând că vor fi monogami. Situația femeilor din Rwanda la ora actuală este mai bună ca niciodată”. Astfel, mamele care au dus la termen sarcini prin constrângere au fost nevoite să se lupte pentru o societate nouă – dacă nu pentru ele, măcar pentru copiii lor respinși.

Cu toate astea, cele mai multe sunt încă private de drepturi. O femeie mi-a explicat că un bărbat i-a ucis familia, inclusiv soțul și cei trei copii, iar pe ea a ținut-o sclavă sexuală timp de trei luni, după care a fugit când au venit forțele FPR. Ea a născut un fiu și apoi a s-a îmbolnăvit de SIDA; fiul a rămas sănătos. În Rwanda există puține sisteme de sprijin în afara familiei; ai nevoie de rude ca să supraviețuiești. Conștientă că urma să moară în curând, și-a făcut griji că nu va avea cine să aibă grijă de fiul ei, așa că a dat de urma tatălui care era la închisoare și a hotărât să construiască o relație cu el – astfel încât băiatul să nu rămână singur după moartea ei. Când ne-am întâlnit, în fiecare zi gătea mâncare și i-o ducea la închisoare bărbatului care o violase și îi ucisese copiii. Nu putea să vorbească despre asta decât coborându-și ochii și uitându-se fix în podea. În viața ei nu exista nici o urmă a acestui nou feminism rwandez.

În Kigali, le-am cunoscut pe Beatrice Mukansanga, cu un chip ca măștile lui Picasso, și pe Marie Rose Matamura, care era tânără și avea o expresie blândă. Mukansanga nu-și amintește prea bine ce i se întâmplase în 1994; își aduce aminte că a fost violată în repetate rânduri și că apoi s-a trezit însărcinată într-un spital, câteva săptămâni mai târziu, dar nu știe cum a petrecut războiul. Cândva în cursul genocidului, cineva îi tăiasse piciorul. Soțul și copiii ei dispăruseră în genocid, „toți pierduți, duși”, a spus ea. La sfârșitul atrocităților, era însărcinată și avea HIV, dar nu știa cine sunt violatorii. „Fătul a murit în mine și a fost îndepărtat.” Nu se știa dacă și-a indus avortul sau nu. „Mă simt îngrozitor în perioada asta a anului, aproape de comemorarea genocidului, la începutul sezonului ploios”, mi-a zis ea. „Am coșmaruri înfrigorante. Trăiesc mereu cu sentimentul că sunt în pragul morții.” O înfură faptul că doar persoanele cu relații aveau acces la programele guvernamentale de sănătate; se îmbolnăvisese de SIDA în stadiu avansat, dar când a încercat să facă rost de medicamente

doctorii i-au răs în față. „Îi ajută pe cei care sunt îndeajuns de sănătoși încât să se-ajute singuri“, a spus ea, „iar pe noi, ceilalți, ne lasă să murim.“

La 34 de ani, Marie Rose Matamura își povestește viața monoton, având aerul că s-a resemnat complet. Când a început genocidul, s-a refugiat în biserica de care aparținea, dar milițiile au sosit curând și, cu acordul preotului, i-au omorât pe aproape toți cei refugiați acolo. Ea și sora ei au scăpat, dar au fost prinse de un bărbat hutu care susținea că cele două îi sunt neveste. Mulți membri ai milițiilor le obligau pe femei să le fie slave sexuale, numindu-le cu cinism „neveste“, eufemism în spatele căruia se ascundea o multitudine de păcate. Acestea nu erau căsătorii și nu le garantau nici un fel de protecție femeilor. Termenul nu însemna decât că femeile erau supuse în mod repetat la abuzuri sexuale și că trăiau în locuința unui bărbat. Supunerea lui Marie Rose față de cel care o capturase n-a împiedicat-o să-l urască. „Obişnuia să se plimbe pur și simplu prin cartier și să violeze femeile“, mi-a spus. Acest bărbat putea oricând să mă oblighe să-i accept prietenii; am fost violată de mulți alții. Mi-a spus că mi-a dat HIV ca să nu piardă timp omorându-mă.“

Cel care o răpise pe Marie Rose a fugit la apropierea forțelor tutsi; slăbite și desperate, Marie Rose și sora ei, amândouă însărcinate, au rămas în casa lui. Sora lui Marie Rose a murit de SIDA, în ziua de Crăciun, în 2001. Marie Rose l-a luat pe fiul surorii ei și l-a crescut împreună cu fiica ei. Începuseră să-i apară leziuni pe piele și se temea că vecinii le vor recunoaște ca simptome de SIDA; îi era prea frică să le facă copiilor analize pentru virusul HIV. „Nu știu cine va avea grijă de copii după ce nu voi mai fi“, a spus ea. „Merg din ușă în ușă, întreb dacă au rufe murdare de spălat. Le împletesc părul femeilor hutu bogate care au soți. Simt că o să mor de tristețe – nu sunt tristă pentru mine, ci pentru copii. Nu mai au pe nimeni, doar pe mine, cu boala mea incurabilă.“

Marie Rose mi-a descris cum încearcă să-și protejeze copiii. „În ochii mei, lumea e pur și simplu plină de ură, și mi-e frică tot timpul; nu vreau decât să mă închid în casă și să nu mai văd pe nimeni. Dar mă asigur că copiii nu sunt îngrijorați. Băiatul e iute la mânie, dar mă străduiesc cu el mai ales, pentru că probabil acum crede că eu sunt mama lui. Văd imaginea milițienilor hutu pe chipurile lor, dar nu pot să-mi urăsc propriul copil, nici pe al surorii mele, deși n-o să uit niciodată de unde au venit. Copiii mă întreabă uneori: «Cine e

tatăl meu?» și le spun că n-au tată, că n-au avut niciodată. «Într-o zi, va trebui să le spun adevărul. Mă gândesc tot timpul cum s-o fac și-mi pregătesc cuvintele. Le voi spune cum să se poarte corect și ce să facă dacă cineva încearcă să-i violeze. Mi-e frică de ce-o să devină trăind cu mine; mi-e frică de ce-o să devină fără mine.»

Marianne Mukamana ducea o viață bună înainte de genocid. Își iubea soțul, muncitor în construcții, și fiica, în vârstă de cinci ani la vremea aceea. La început, niște *génocidaires* au venit și i-au răpit soțul. I-au spus: „O să-l omorâm, după care ne întoarcem după tine.” Nu l-a mai văzut și n-a mai auzit de el niciodată. A încercat să fugă cu fiica ei, dar n-a avut unde; vecinii, temându-se pentru propriile vieți, au refuzat să le primească. Sperând să-și salveze fetița, s-a dus disperată la baza militară și a spus: „Iată-mă; faceți ce vreți cu mine”, și, fiindcă era frumoasă, au luat-o ca sclavă sexuală. În săptămânile care au urmat, a fost ținută la bază și violată constant, de mulți bărbați diferiți. I-au spus că, până la urmă, o s-o omoare. Când FPR au ajuns la Kigali, răpitorii au luat-o într-un marș forțat epuizant spre Gisenyi; când FPR au cucerit, în sfârșit, Gisenyi, a fost eliberată și s-a întors în Kigali cu fiica ei de cinci ani.

Nu mai avea pe nimeni din familie, în afară de doi frați. Când și-a dat seama că e însărcinată, a început să se gândească cum să scape de bebeluș. „Am vrut s-o arunc după naștere”, își amintește ea. Era acum seropozitivă; la fel și copilul. În anii care au urmat, Marianne simțea adesea un val de aversiune de câte ori își privea fiica cea mică, o amintire permanentă a ceea ce Marianne voia din răspuțeri să uite. Nu putea s-o iubească pe această fiică la fel de mult ca pe cea mare. Visa să-l găsească pe tatăl fetiței și să i-o dea lui, dar fusese violată atât de des, încât nici nu știa cine e tatăl, iar candidații dispăruseră oricum odată cu restul membrilor Interahamwe, fiind probabil fie morți, fie în Congo. „Și-i mulțumesc lui Dumnezeu că n-a fost băiat”, a spus ea, „pentru că dragostea aceea ar fi fost și mai grea. Băieții moștenesc proprietatea la vârsta de douăzeci și unu de ani; deoarece fetele nu au drepturi, ridică mai puține probleme.” Dar s-a hotărât să învețe să le iubească în mod egal pe cele două fete. „Parcă îmi bătea o inimă nouă în piept”, mi-a explicat. „Și ea era copilul meu, sămânța pântecului meu, era a mea și am simțit că trebuie să am grijă de ea o vreme.” Când am cunoscut-o pe Marianne, mi-a spus că avea aceleași sentimente față de amândouă. Dar, când am întrebat-o dacă ar mai renunța la cea mică, a spus că da.

Cele două fete s-au confruntat adesea cu sentimente de confuzie. Fiica cea mare este tutsi pură și se vede; cea mică are pielea foarte închisă la culoare și trăsături hutu. Vecinii vorbesc că n-au cum să fie surori bune, dar Marianne le spune să n-asculte de gura lumii. „Între timp, încerc să le armonizez cât mai mult pe fete, să le fac să semene între ele cât de mult pot“, mi-a explicat ea. „Și-i spun fetei mai mici că este tutsi, că nu trebuie să-i bage în seamă pe oamenii care spun că e hutu. Încerc să le spun des astfel de lucruri, ca să se simtă iubite.“ Fata cea mare încă vorbește despre tatăl ei. „Îmi amintesc ziua în care oamenii au venit la noi acasă și l-au luat“, a spus ea. „Și nu s-a mai întors. L-am văzut plecând, dar nu l-am mai văzut niciodată întorcându-se. Oare unde s-o fi dus?“ Fata mai mică întreba tot timpul: „Spune-mi despre tatăl meu“, și chiar: „De ce ești singură, și nu cu tatăl meu?“ – dar Marianne nu spune nimic. Iar apoi fata cea mică a spus: „Într-o zi, o să-mi cunosc tatăl.“ Aceste afirmații sugerează că fetele știau că au tați diferiți, dar nu înțelegeau de ce acesta este un subiect tabu pentru mama lor.

Cele două fete se întrec să obțină dragostea mamei. În mod tradițional, în Rwanda, copilul cel mai mic este cel mai iubit, iar pentru Marianne a fost greu să reproducă această așteptare culturală. „Voi muri de SIDA, iar fiica mea cea mare va rămâne singură“, a spus ea. „Motivul este violul din care s-a născut fiica mea cea mică. Cum să știu asta fără să fiu supărată? Dar amândouă sunt ale mele. Și, cu cât fetița cea mică crește, o privesc din ce în ce mai rar cu ranchiună. Anii trec și îmi vine mai ușor. Încerc să nu mă gândesc la trecut, pentru că mi-e frică de el, și nu mă gândesc nici la viitor, pentru că acum știu să nu-mi mai fac iluzii.“

Mică, cu ochii mari, sfioasă și tristă, Marcelline Niyonsenga păstrează postura unui copil nedorit, privind tot timpul în sus neliniștită, de parcă ar aștepta permisiunea de a continua să trăiască. Avea 19 ani când a început războiul, era în vizită la rude în Kigali, și casa a fost atacată. Unchiul și tatăl ei au fost uciși, iar ea a rămas cu copilul unchiului ei. A doua zi, milițiile au venit și au luat-o pe Niyonsenga din casă. A scăpat și a găsit altă familie la care să se ascundă. Capul respectivei familii și-a alungat soția și a obligat-o pe Marcelline să-i fie sclavă sexuală. Ea stătea ascunsă toată ziua, furișându-se noaptea după apă, temându-se mereu că va fi ucisă. După două luni și jumătate, bărbatul a anunțat-o că s-a săturat de ea și a dat-o afară. A fost violată în grup și s-a adăpostit de voie, de nevoie la un om de afaceri

care a luat-o cu el în Congo. Când a aflat că războiul s-a terminat, l-a implorat s-o lase să plece acasă, dar era însărcinată, iar soțul ei a hotărât să-i păstreze și pe ea, și pe copil, spunând: „Femeie tutsi, dacă-ți dau drumul, o să povestești despre cum te-am luat, iar eu și familia mea vom fi uciși.“ Luni de zile a așteptat o zi în care el să fie plecat cu afaceri. A luat trei mii de franci congolezi (aproximativ cinci dolari) și a convins un șofer de taxi s-o ducă în Rwanda, unde a fost preluată de Înalta Comisie ONU pentru Refugiați. Uterul afectat i-a fost îndepărtat după nașterea fiicei ei, căreia i-a pus numele Clémence Tuyisenge.

După război, Marcelline are grijă de casa fratelui ei văduv. A vrut să-i crească împreună pe fiul fratelui ei și pe fiica ei, dar fratele a refuzat s-o primească în casa lui și pe Clémence, bolnavă de SIDA, așa că fetița stă acum cu mama Marcellinei. Marcelline o vizitează o dată pe săptămână, sacrificând viața cu fiica ei pentru a avea grijă de fratele ei și de fiul lui; ei sunt bărbați, și cineva trebuie să aibă grijă de ei. Cel puțin fratele ei n-a abandonat-o, a spus Marcelline; câteodată îi dă și bani. De câte ori se îmbolnăvește Clémence – și se îmbolnăvește deseori de infecții oportuniste – Marcelline își amintește de unde vine copilul. Și când Marcelline se îmbolnăvește își amintește de bărbatul care a infectat-o. Lui Clémence i-au apărut deja bășici pe corp căroră mama ei le spune „coșuri“. De câte ori fata are o criză acută, bunica i-o aduce Marcellinei, care o duce la spital. Când se simt amândouă bine, râd împreună. Când Marcelline se simte rău, Clémence se ghemuiește lângă ea și o alină. Marcelline se gândește deseori dacă n-ar fi mai bine pentru fiica ei să moară prima. Pe de altă parte, este și profund dependentă de atașamentul pentru fiica ei. „Oamenilor le e milă de mine pentru că am acest *enfant de mauvais souvenir*, dar ea e lumina vieții mele“, a spus ea. „Să mori încet în felul ăsta, fără să ai măcar alinare de la un copil, ar fi de o mie de ori mai rău. Sunt pe moarte, dar măcar nu sunt singură.“

Împietrirea pe care o constatasem la majoritatea femeilor intervievate a ocolit-o pe Alphonsine Mukamakuza; acum râdea, acum plângea cu sughițuri, mereu arzând de emoție. Locuia într-o colibă de chirpici, la periferia orașului Kigali, toată mobila constând într-un scaun de avion proptit neverosimil într-un colț și două scaune de lemn stricate. Singura sursă de lumină era soarele care intra printr-o deschizătură între acoperiș și perete. În ciuda sărăciei, era îmbrăcată impecabil într-o rochie lungă de bumbac cu imprimeuri și un turban

asortat. Nu voia ca vecinii să afle categoric ceea ce, bănuia ea, ghiciseră deja, și anume că fiul ei era născut dintr-un viol, așa că, în timp ce stăteau de vorbă, nepotul ei a stat de pază afară, alungând pe oricine încerca să tragă cu urechea.

Alphonsine avea 20 de ani când a început genocidul. A crezut că oroarea se dezlănțuise doar în satul ei și a fugit la rude, într-un sat vecin. Începuseră să omoare și acolo, așa că împreună cu rudele ei au hotărât să se refugieze peste graniță, în Burundi. Aproape ajunseseră la destinație când au început împușcăturile. Alphonsine nu s-a oprit din alergat, în timp ce în urma ei rudele cădeau secerate la pământ. A intrat în fugă într-o casă, unde o femeie în vârstă i-a spus: „Ești în siguranță aici. Te ascund eu.” În seara aceea, fiul bătrânei a venit acasă, a dat cu ochii de această femeie frumoasă și a anunțat că și-o face „nevastă”. Timp de trei săptămâni a violat-o în mod repetat, spunându-i că va muri în curând. Ea a făcut tot ce i-a stat în puteri să-l îmbuneze; era și dușmanul ei, și bărbatul fără protecția căruia ar fi fost cu siguranță ucisă. Uneori aducea acasă alți membri Interahamwe, care o violau în timp ce el privea.

La o lună după ce s-a sfârșit genocidul, Alphonsine și-a dat seama că e însărcinată. După nașterea fiului ei, Jean-de-Dieu Ngabonziza, a încercat să i-l dea fratelui ei, dar acesta nici n-a vrut să audă. L-a luat pe Jean-de-Dieu cu ea într-o nouă căsătorie, dar a avut grijă ca fiul ei să știe că este o povară, bătându-l fără milă și ocazional dându-l afară din casă. Dacă ieșeau în public, îi spunea: „Spune-mi mătușă. Să nu-mi spui niciodată mamă.” Între timp, pretinsul ei soț o bătea zi și noapte. El i-a spus: „Dacă vrei să fii cu mine, scapă de copilul ăla. Nu vreau să-l mai văd.” În cele din urmă, și-a făcut curaj să plece și s-a mutat în maghernița în care am găsit-o eu. „Și atunci”, și-a amintit ea, „mi-am dat seama că băiatul meu e tot ce am. Și uneori râdea, în ciuda greutăților, și când râdea am început să-l iubesc. Și totuși nu seamănă cu mine și, de câte ori face ceva greșit, îmi amintește de violuri. Merge la școală și sper că acolo o să învețe despre război. Până la urmă va trebui să-i spun de unde vine, și atunci tragedia va reîncepe.”

Ținuta mândră, dreaptă a Christinei Uwamahoro e atipică pentru femeile violate pe care le-am întâlnit în Rwanda. Avea 18 ani și locuia în Kigali când a început masacrul. „În secret sau în public, nu conta, milițiile dădeau buzna la tine în casă și, în timp ce unul fura, altul viola, apoi făceau schimb. Ne dădeau tot felul de ordine: mâinile sus,

în genunchi, sau stai pe loc. Unul dintre ei m-a amenințat cu pistolul și a spus: «Dezbracă-te și întinde-te pe jos, sau te omor.» Însă nu mi-a omorât familia. S-a întors iar și iar, și după fiecare viol tatăl meu îi dădea bani ca să plece. Numai mila lui Dumnezeu m-a salvat.”

Familia a fugit, dar au ajuns în scurt timp la un pod care era închis. Timp de două ore au stat pe marginea drumului așteptând și văzând cum erau măcelăriți oameni. Când începea să apună soarele, unul dintre Interahamwe s-a apropiat de ei cu o expresie ucigașă. Au luat-o la fugă, dar mama Christinei s-a împiedicat, iar fratele ei a încercat s-o ajute. Peste umăr, Christine a văzut cum au fost amândoi tăiați cu macetele. Christina însăși s-a ales cu o tăietură adâncă în braț, a cărei cicatrice se vede și astăzi; încă nu e sigură dacă s-a întâmplat pentru că a căzut, sau dacă cineva a tăiat-o cu un cuțit, pentru că amintirea acelei întâmplări este tulbure. Împreună cu tatăl ei, a reușit să meargă pe jos cale de o sută de kilometri până în orașul Gisenyi, ascunzându-se ziua și furișându-se și înaintând noaptea. Însă omorurile începuseră și acolo, așa că au mai mers câțiva kilometri până în Congo. Pe ultima porțiune a călătoriei, s-au întâlnit cu o altă bandă de Interhamwe. „Uite!“, a strigat cineva. „Sunt tutsi! Trebuie omorâți cu orice preț!“ S-au ascuns o zi întreagă într-un tufiș mare, împreună cu alte două familii; le-a fost teamă că bebelușul unuia dintre ei, care plângea, o să-i dea de gol, însă copilul avea tuberculoză și a murit în timp ce erau cuibăriți acolo. Brațul Christinei se infectase, se umflase și o durea. În cele din urmă, au ajuns în Goma, unde au așteptat să se termine războiul. Christinei îi era teamă că fusese infectată cu HIV, dar n-a suportat ideea de a se testa. Ajunsese departe cu studiile, dar nu s-a mai întors niciodată la școală. A urât faptul că a rămas însărcinată, a urât și copilul și i l-a dat tatălui ei să-l crească. Chiar și după zece ani, existența ei o întristează nespus pe Christine și-i amintește că viața i-a fost distrusă. Își vizita singura soră rămasă în viață în fiecare zi, dar fiica – o dată pe lună. Fetița e nervoasă și are o fire violentă, mi-a spus Christina. Când vrea ceva, vrea pe loc, și dacă nu primește, o cuprinde furia și nu vorbește cu nimeni câte două zile la rând.

Spre deosebire de majoritatea femeilor cu *enfants de mauvais souvenir*, Christine s-a recăsătorit. Noul ei soț e un congolez poligam care mai are o nevastă. „După tot ce s-a întâmplat, nu m-am putut căsători cu un rwandez, nici măcar cu un tutsi“, a spus ea. „N-aș putea să suport să mă atingă un bărbat rwandez. La început, am încercat

să-mi ascund trecutul față de noul soț, dar până la urmă i-am spus totul și s-a purtat foarte frumos. Când sunt tristă, mă scoate la o plimbare. Când îmi revin imagini în cap și am coșmaruri, lucru care se întâmplă des, îmi amintește că aș fi putut fi omorâtă și mă alină. De când sunt cu acest bărbat, îmi iubesc fiica mai mult și am devenit o creștină mai bună.“ El i-a propus chiar să aducă copilul conceput prin viol să locuiască cu ei, dar Christine n-a vrut. „Am o nouă fică, de opt luni, din căsătoria asta“, mi-a spus ea. „Mă chinui mult să n-o favorizez pe ea. Știu că fiicei mele mai mari i-ar plăcea să stea cu mine, iar tata îmi spune că are nevoie de iubirea unei mame. Mă rog fierbinte pentru dragoste. Încet, încet, o iubesc: e fiica mea, care a petrecut nouă luni în pântecul meu; dar întotdeauna mi-e greu.“

Uneori le întreb pe femeile pe care le intervievez, mai ales pe cele flagrant private de drepturi, dacă vor să-mi pună o întrebare. Invitația la inversarea rolurilor îi face pe oameni să se simtă mai puțin subiecți ai unui experiment. În Rwanda, întrebările mamelor au fost cam aceleași: Cât timp voi petrece în țară? Câți oameni voi intervieva? Când se publică cartea? Cine va citi aceste povești? La sfârșitul interviului cu Christine, am întrebat-o dacă are ceva să mă întrebe. „Păi“, a spus ea pe un ton ușor ezitant, „scrieți despre domeniul ăsta al psihologiei...“ Am dat din cap aprobator. A inspirat adânc. „Ați putea să-mi spuneți cum să-mi iubesc fiica mai mult? Îmi doresc tare mult s-o iubesc și fac tot posibilul, dar când mă uit la ea văd tot ce mi s-a întâmplat și mă tulbură.“ I s-a prelins o lacrimă pe obraz, dar tonul era aproape dur și imperativ când a repetat: „Puteți să-mi spuneți cum să-mi iubesc fiica mai mult?“

Numai ulterior, când era prea târziu să-i mai spun Christinei, m-am minunat că nu știa câtă dragoste conținea întrebarea însăși.

De când Paul Kagame a preluat puterea, în 1994, Rwanda are un mediu politic stabil și o creștere medie anuală a PIB-ului de opt la sută. Rata sărăciei a scăzut cu aproape un sfert. Mortalitatea infantilă a fost redusă cu două treimi, iar înscrierea la școala primară este aproape generală. Banca Mondială situează Rwanda în topul țărilor din lume în care este cel mai ușor să-ți deschizi o afacere.

Însă regimul lui Kagame este acuzat de asasinarea liderilor și jurnaliștilor din opoziție, uciderea în masă a civililor din Rwanda și din străinătate, invazia și exploatarea resurselor naturale din țara învecinată, Republica Democrată Congo, precum și de persecutarea politică a poporului rwandez. Guvernul a închis ziarele independente și le-a interzis partidelor din opoziție să se înscrie în alegeri. Un lider de opinie a

descriș-o, în *New York Times*, drept „o țară ferecată”. În 2015, Kagame a convins Înalta Curte și corpul legislativ din Rwanda să prelungească durata mandatelor prezidențiale, pretinzând că asta e „dorința poporului”, netezindu-și astfel calea către o președinție permanentă. Statele Unite ale Americii și alte guverne i-au cerut să fie un exemplu pentru țările din regiune și să renunțe la această poziție în 2017, după două mandate de câte șapte ani. Kagame și-a exprimat nemulțumirea cu privire la această intervenție străină, dar a organizat un referendum pe această temă, pe care aproape sigur îl va câștiga. Având în vedere asasinatele din trecut ale celor care i s-au opus prea tare lui Kagame, opoziția rwandeză a spus că nu a putut găsi un avocat în Rwanda care să fie dispus să intenteze un proces împotriva președintelui.

Prietena mea Jacqueline Novogratz, care lucrează în Rwanda încă din anii '80, cu fundația ei, Acumen, mi-a povestit cum a discutat cu o prietenă, care i-a spus: „Cultura asta se bazează pe minciună. Toți mințim, tot timpul, pe toată lumea. E singura cale de supraviețuire aici.” Jacqueline i-a spus: „Pe mine mă minți?”, iar prietena ei i-a răspuns: „Nu știu. Mințim atât de mult, încât nici nu mai pot să-mi dau seama când mint. Nu știu când te mint pe tine; nu știu când mă mint pe mine însămi.”

Cercul de foc: scrisoare din Libia

New Yorker, 8 mai 2006

Regimul lui Gaddafi a fost unul extrem de secretos, astfel încât, deși politica lui externă de natură teroristă era criticată pretutindeni, despre umilințele grotești ale vieții de zi cu zi din Libia nu vorbea aproape nimeni. Luna pe care am petrecut-o în Libia mi s-a părut un deceniu. Multe alte țări în care lucrasem îmi cereau să fii complice într-o birocratie kafkiană, iar într-unele găseai o violență nejustificată, dar în nici o altă țară nu se dedica atâta energie publică și personală în niște scopuri atât de zadarnice.

Iată o poveste pe care o spun libienii. Trei concurenți se întrec în alergare pe cinci sute de metri, ducând un sac plin cu șobolani. Primul pornește într-un ritm bun, dar după o sută de metri șobolanii rod sacul și se împrăstie pe pistă. Al doilea concurent ajunge la o sută cincizeci de metri și pățește același lucru. Al treilea concurent scutură sacul cu atâta forță în timp ce fuge, încât șobolanii se tot rostogolesc și nu pot să roadă nimic, și câștigă astfel cursa. Cel de-al treilea concurent este conducătorul Libiei, colonelul Muammar Gaddafi, eternul revoluționar.

Ca mărime, Libia este cam cât Germania, Franța, Italia și Spania la un loc, însă populația sa, puțin sub 6 milioane, este aproximativ cât a Danemarcei. Mulțumită veniturilor din petrol, Libia este, pe cap de locuitor, una dintre cele mai bogate țări din Africa, însă malnutriția și anemia se numără printre cele mai răspândite probleme de sănătate. Este o țară islamică în care alcoolul e ilegal, iar majoritatea femeilor măritate poartă hijab; este o țară seculară în care femeilor le este permis prin lege să poarte bikini, iar Gaddafi e protejat de o falangă de femei-bodyguard înarmate până-n dinți. Se prețuiește acea versiune a socialismului promulgată la mijlocul anilor '70 prin manifestul politic al lui Gaddafi, *Cartea verde*; țara trece prin chinurile unei reforme capitaliste. Directorul Ligii Editurilor Libiene spune că cele mai râvnite două cărți din magazinul lui sunt Coranul și *Viața mea*

de Bill Clinton. Apoi, desigur, există poziția oficială cum că țara este condusă de cetățeni, prin Congresele Populare Fundamentale, pe când în realitate este practic condusă de Gaddafi. Funcționarii de stat libieni probabil că au depășit-o de mult pe Regina de Cupă, care are obiceiul de-a crede șase lucruri imposibile înainte de micul dejun.

Pentru americani, există o contradicție și mai izbitoare. Un regim condus de un om pe care președintele Reagan l-a numit „câinele turbat al Orientului Mijlociu” – un regim care, de-a lungul anilor '80, a sprijinit grupări precum IRA, Organizația Abu Nidal și grupul basc ETA, și care a fost învinuit pentru explozia din 1988, care a doborât avionul Pan Am 103 deasupra orașelului scoțian Lockerbie – este acum un aliat notoriu al Americii în războiul împotriva terorismului. Grupările aflate la conducerea Libiei sunt copleșite de conflicte interne, între cei care cred că această alianță este binevenită și speră la legături mai strânse cu Occidentul și respectiv cei care privesc Occidentul cu o suspiciune ostilă.

Gaddafi a preluat puterea în 1969, la vârsta de 27 de ani, când, fiind ofițer militar subaltern, a contribuit la punerea în scenă a unei lovituri de stat fără vărsare de sânge împotriva regelui prooccidental Idris, care fusese înscăunat de Aliți, după al Doilea Război Mondial. Acum Gaddafi susține că nu are nici un rol oficial în Libia, ci că e mai degrabă un unchiuș binevoitor care împarte sfaturi înțelepte atunci când i se cere. Însă libienilor le e frică să-i rostească numele, cu excepția situațiilor oficiale, în care este primit cu previzibilele urale. Eufemismul cel mai des întâlnit este „Conducătorul”. În familie, lumea îl numește pe Gaddafi „Uriașul” sau „Acela”, sau uneori doar arată în sus cu degetul. Se crede că dacă spui „Gaddafi” cu voce tare poți să dai de necaz. La fel și dacă pui sub semnul întrebării propunerile lui politice, care uneori sunt absurde. Odată, Gaddafi a insistat ca fiecare familie să nu folosească mai mult de un săpun pe săptămână. Altă dată, a propus eliminarea sistemului monetar și înlocuirea sa cu trocul. „Crede în cultura deșertului, deși deșertul nu are nici o cultură” mi-a spus un locuitor cosmopolit din capitala Libiei, Tripoli. „Încearcă să readucă viața la un stadiu de copilărie.”

Nici numele celui de-al doilea fiu și posibil succesor al lui Gaddafi, Saif al-Islam al-Gaddafi, nu este des rostit. Apropiatii îl numesc pe Saif, care mai are șapte frați, „Directorul”, dar i se mai spune și „Fiul”, „Tânărul Cel Viteaz”, „Tânărul Nostru Prieten” și „Inginerul”. Relația dintre tată și fiu este subiectul unor speculații nesfârșite. Directorul

nu are nici un titlu și, în conformitate cu decretul tatălui său, susține că poziția de Conducător nu este ereditară. Cu toate astea, e comod instalat în preajma puterii. În ciuda opoziției sale față de regalitate, Conducătorul seamănă mult cu un rege, iar Directorul este prințul său moștenitor.

Saif este cel care trebuie să întruchipeze reforma, „să lustruiască portretul tatălui său“, așa cum mi-a sugerat un scriitor libian cunoscut. Se spune că lucrările lui academice de la London School of Economics, unde face un doctorat în filozofie politică, arată o înțelegere profundă a lui Hobbes și Locke. A întemeiat Fundația Internațională Gaddafi pentru Asociații Caritabile, care luptă împotriva torturii acasă și peste granițe, promovând drepturile omului. Pare devotat unor principii înalte, deși o schimbare democratică semnificativă l-ar putea elimina din peisajul politic. Un consilier de-al lui mi-a spus că Saif și-ar dori mai degrabă să fie primul conducător ales al statului libian decât al doilea conducător neales al revoluției, dar că n-ar refuza nici una dintre variante.

„Gaddafi susține că el nu e Conducătorul, iar Saif susține că el e opoziția, dar amândoi sunt niște mincinoși“, mi-a zis Maître Saad Djebbar, un avocat algerian care lucrează în probleme libiene de ani buni. Alții văd aici interese personale. „Conducătorul este un beduin din deșert, care pur și simplu vrea putere și control – conduce mulțumit o țară în ruine“, mi-a spus poetul expatriat Khaled Mattawa. „Însă fiii lui sunt din mediul urban; au călătorit, au studiat în străinătate, s-au învățat cu rafinamentele. Merg la vânătoare în statele din Golf cu prinți din familii regale. Vor să conducă BMW-uri și să cârmuiască o țară acceptată în panoplia națiunilor.“

Biroul lui Saif se găsește în cel mai înalt și mai elegant turn din Tripoli – o clădire masivă de sticlă, în vârful căreia se află un gigantic dispozitiv circular, menit să fie un restaurant rotativ, dar care nici nu se rotește, nici nu servește mâncare. Apartamentul fundației este modest și puțin mobilat, iar angajații săi par să fie cei mai ocupați oameni din Libia, aplecați deasupra calculatoarelor, vorbind la mai multe telefoane în același timp, înconjuțați de hârtii. Pereții sunt acoperiți de postere pentru cauzele mărețe ale lui Saif: unul înfățișează un bărbat cu sârmă ghimpată înfășurată în jurul capului, cu titlul: „Campania Internațională Împotriva Torturii: Regiunea Orientului Mijlociu: Libia Prima Opreire“.

De obicei însă, Saif este altundeva. L-am cunoscut toamna trecută, la Montreal, unde participa la deschiderea unei expoziții cu propriile

picturi. Executate cu un entuziasm expresionist, într-o varietate de stiluri bine cunoscute, ele reprezintă imagini cu cai, cerul de deasupra deșertului, chipul Conducătorului, sau unul dintre mult-iubiții tigri bengalezi pe care Saif îi ține ca animale de casă. Saif și-a dăruit tablourile unor centre urbane, de la Paris la Tokyo, unde au fost primite ca niște curiozități cu caracter documentar, ca lucrurile personale ale ultimei țarine. Nu se pune niciodată în discuție dacă scopul principal al acestor expoziții este politic, social sau artistic.

Ne-am întâlnit la Sofitel, care le oferise ultimul etaj lui Saif și anturajului său. Diversi deputați și consilieri se adunaseră într-un apartament mare și întru nimic remarcabil. Când a intrat, toată lumea s-a îndreptat de spate. Deși Saif încearcă să fie familiar și relaxat, prezența lui, chiar și numele lui, îi face pe ceilalți să devină oficiali. Purta un costum bine croit și avea mișcări elegante. La 33 de ani, este atrăgător și modern, ras în cap, și vorbește cu inteligență, dar și cu acea incertitudine despre sine și realitate de care suferă familiile regale și copiii-vedetă, și care decurge din faptul că nu și-au văzut niciodată chipul adevărat în ochii altora. A moștenit destul din carisma paternă, dar aceasta încă nu s-a transformat în geniu, în incoerență, sau în combinația distinctivă dintre cele două a tatălui său.

Când am întrebat de ce Libia nu avansează mai repede spre reforma democratică, Saif mi-a zis: „În ultimii cincizeci de ani, am trecut de la o societate tribală la o colonie, la un regat, la o republică revoluționară. Ai răbdare.“ (După secole de stăpânire otomană, Libia a fost ocupată de Italia între 1912 și 1943.) Însă, asemenea tatălui său, lui Saif îi plac nespuse declarațiile extravagante și a sugerat curând ca Libia să renunțe la întreaga sa armată.

„Credința și strategia noastră s-au schimbat în întregime“, a spus el, căutând cu privirea încuviințarea curtenilor lui. „De ce să avem armată? Dacă Egiptul invadează Libia, o să-i oprească americanii.“ În perioada lui Reagan, mi-a spus, Libia „se aștepta ca America să ne atace în orice moment – toată strategia noastră defensivă se învârtea în jurul întrebării cum să-i oprim pe americani. Am folosit terorismul și violența pentru că acestea sunt armele celor slabi împotriva celor puternici. Acum, că am încheiat pace cu America, nu mai e nevoie de terorism, nu mai e nevoie de bombe nucleare.“ Saif a respins orice fel de comparație între terorismul sponsorizat de Libia în trecut și cel asociat cu al-Qaeda. „Noi am folosit terorismul ca tactică, ca mijloc de negociere“, mi-a zis. „Domnul bin Laden îl folosește în scop strategic. Noi am vrut să obținem mai multă influență. El vrea să omoare

oameni. Fundamentalismul din Libia n-a dispărut, deși nu e la fel de puternic ca în anii '90.“ Saif nu a menționat că, în acei ani, forțele de securitate ale tatălui său trimiteau în mod regulat la închisoare fundamentalști.

Extremiștii religioși „au creat o mulțime de probleme în Libia“, a zis Saif. „Au încercat să destabilizeze întreaga societate. Dar până aici le-a fost. Acum sunt slăbiți. Dar amenințarea încă există, potențialul e încă acolo.“ Saif a remarcat că trei libieni fuseseră implicați în atentate sinucigașe cu bombă în Iran, în anul precedent. „Sunt recrutați de Al-Zarqawi“, mi-a spus, referindu-se la liderul din Iraq al al-Qaeda, de origine iordaniană, „care vrea să creeze celule teroriste și să atace punctele de interes americane din Libia – companiile de petrol, școlile americane și așa mai departe. E un dezastru pentru noi, fiindcă noi ne dorim prezența americanilor. Nu sunt mulți extremiști dintr-ăștia, câteva zeci, dar chiar și atâția, într-o țară ca Libia, sunt o bătaie de cap nemaipomenită.“ În ce privește interesele de securitate americană, a spus: „Noi suntem deja de partea voastră, ajutându-i americani în războiul împotriva terorismului. Asta se petrece, și va continua să se petreacă.“

Poate că retorica lui Saif îi ademeneste pe admiratorii săi occidentali, dar este încă anatema pentru conservatorii înrăiți din guvernul libian. Cât despre Saif, el refuză să recunoască opoziția însemnată a libienilor față de reformă: „Poate or fi trei sau patru cetățeni care cred asta. Nu mai mulți.“

Asta a fost cea mai excentrică dintre declarațiile lui. Un asistent din Congresul american, care a lucrat îndeaproape cu Saif, l-a descris cu multă precizie ca fiind „optzeci la sută sofisticat“. Viitorul lui Saif nu va depinde de cum e văzut în străinătate, ci de abilitatea lui de a organiza sprijinul de acasă. În ciuda prezenței sale politice în Libia, moștenirea tatălui său nu va fi ușor de preluat; sunt mult prea mulți concurenți pentru viitoarea generație de conducători. Dar Saif e un tip deștept. „Directorul știe că unul dintre secretele unui lider bun este să vezi încotro se îndreaptă parada“, mi-a spus unul dintre consilierii săi, „și să fugi în fruntea ei înainte să ajungă acolo.“

În 2004, cele două decenii de sancțiuni americane au luat sfârșit când Libia a acceptat să plătească despăgubiri familiilor din Lockerbie și să renunțe la armele sale de distrugere în masă. (Saif, care s-a străduit mult să reabiliteze imaginea Libiei pe plan internațional, a luat

parte la ambele negocieri.) De atunci, întrebarea cea mai importantă la Tripoli este cât de adânc va penetra reforma o țară care a fost, în mare măsură, izolată decenii întregi. În cadrul guvernului, lupta este încrâncenată. Compania Națională pentru Petrol (reformistă) și Departamentul Energiei (conservator) sunt permanent în conflict, la fel ca Ministerul Economiei (reformist) și Banca Centrală din Libia (conservatoare). De vreme ce Gaddafi are ultimul cuvânt în materie de ideologie, acest spectacol amintește de cele mai urâte aspecte ale democrației pluripartinice, fără să aibă însă nici partide, nici democrație.

După spusele lui Ali Abdullatif Ahmida, un expatriat libian care ocupă funcția de decan al Departamentului de științe politice de la Universitatea New England, în Maine, Gaddafi „seamănă discordie între fiul lui biologic, Saif el-Islam, și fiul lui ideologic, Ahmed Ibrahim“. Ibrahim este vicepreședinte al Congresului Popular General și este membrul cel mai cunoscut al unui influent triumvirat conservator, din care mai fac parte Musa Kusa, directorul serviciului secret libian, și Abdallah Senoussi, care controlează securitatea internă. Ibrahim a declarat că, sub comanda președintelui Bush, Statele Unite ale Americii „falsifică Coranul și le distribuie americanilor exemplare false pentru a defăima imaginea musulmanilor și a Islamului“

Aceste conflicte interne îi permit lui Gaddafi să țină sub control viteza cu care se petrec schimbările. „El crede că reforma trebuie să vină «noaptea, hoțește», astfel încât să n-o observe aproape nimeni“, mi-a spus un prieten de familie. În anumite domenii – îndeosebi cu privire la libertățile civile și restructurarea economică – ritmul schimbării este înghețat. „De unde atâta grabă?“, m-a întrebat A.M. Zlitni, șeful planificării economice din Libia, atunci când am stat de vorbă, cu cea nepăsare precaută pe care o afișează funcționarii libieni pentru a nu-și trăda apartenența la nici una din cele două tabere. „Nu suntem disperați.“ În alte domenii, schimbările s-au petrecut cu o viteză neașteptată. Deși țara încă suferă de moștenirile lăsate de cele două puteri coloniale – corupția bizantină și birocratia italiană –, a intrat iute pe piața internațională: se găsesc de vânzare bunuri străine, deși puțini libieni și le permit. Poți să cumperi pantofi de sport Adidas și pantofi italieni, dar și imitații locale, precum o marcă de pastă de dinți numită Crust. În timp ce în trecut nu găseai nici un titlu englezesc în librării, acum găsești exemplare din *Billy Budd*, *Omul invizibil* și operele lui Congreve. Sectorul privat s-a înzdrăvenit din nou. Sute de canale TV sunt disponibile prin satelit, iar Internet café-urile sunt ticsite. Un

înalt funcționar mi-a spus: „Acum un an, era un păcat să pomeniști de Organizația Mondială a Comerțului. Acum vrem să facem parte din ea.“ Editorul *Al Shams* (*Soarele*), un cunoscut ziar guvernamental, a scris că politica din redacția de știri a trecut de la „exprimarea luptei împotriva Vestului la susținerea colaborării cu țările străine“.

„Gaddafi înțelege organizarea tribală și știe cum să învrăjbească două persoane sau două grupuri“, mi-a explicat un funcționar libian. „Este un geniu al strategiei. Ceea ce face cu reformiștii și conservatorii este ceea ce a făcut cu triburile, semănând discordie între grupările prooccidentale și cele antioccidentale.“

Pentru un străin, nu există nici o ilustrare mai bună a acestui du-te-vino din noua Libie decât procesul de intrare în țară. De formularul pentru obținerea unei vize de jurnalist, pe care l-am trimis anul trecut, nu s-a ales nimic, deși reprezentantul Libiei în Statele Unite m-a asigurat în mod regulat, timp de cinci luni, că viza mea este aproape gata. (Când m-am întâlnit cu Saif la Montreal, s-a oferit să rezolve lucrurile, fără nici un rezultat vizibil.) După aceea, m-am alăturat unui grup internațional de arheologi, cărora li se promisese accesul în țară – dar, când așteptam să urcăm într-un avion al Libyan Arab Airlines din Roma, ni s-a interzis brusc accesul în avion. O sursă din guvernul libian ne-a spus că Ministerul Imigrației își mutase de curând sediul, iar actele noastre se pierduseră. Altă sursă ne-a spus că directorul departamentului pentru vize ne sabotase dosarele în timpul mutării. O a treia ne-a zis că povestea cu mutarea fusese născocită ca un alibi; Conducătorul hotărâse să nu lase nici un american să intre. Într-adevăr, unui vapor cu turiști de la Muzeul Metropolitan venit în octombrie nu i s-a dat voie să acosteze; luna următoare, încă cinci vapoare au avut aceeași soartă.

Având dublă naționalitate, am făcut o nouă cerere folosindu-mă de pașaportul britanic, din nou în calitate de membru al delegației de arheologi, și, așa cum fusesem sfătuit, am scris pe formular că sunt anglican. În cele din urmă, am primit un document marcat „invitație pentru 60 de zile“, deși nimeni nu știa dacă se referea la șaiszeci de zile de la data scrisorii, 60 de zile de la data când îmi ștampilau viza în pașaport sau 60 de zile de la data când intram în țară. Am sunat în fiecare zi la consulatul Libiei din Londra, întrebând despre viză. Dimineata nu răspundea nimeni. După-amiaza răspundea cineva care-mi spunea că serviciile consulatului sunt disponibile doar dimineata. M-am dus la Londra, unde funcționarul consular mi-a explicat că puteam intra în Libia la orice dată în următoarele 45 de zile, pentru o ședere

de cel mult 90 de zile. Am ajuns pe aeroportul din Tripoli la mijlocul lui noiembrie. Printr-o agenție de voiaj libiană, aranjasem să mă aștepte o mașină la aeroport și, tocmai când mă așezam la o coadă ce părea să nu avanseze deloc pentru controlul vamal, a venit un bărbat din partea agenției, cu o pancartă cu numele meu, și m-a trecut direct de partea cealaltă; ofițerul vamal nici măcar n-a verificat dacă eu sunt cel din pașaport. „Ți-a expirat viza – trebuia să intri în țară în 30 de zile“, mi-a spus bărbatul de la agenție. „Din fericire, vameșul mi-e prieten, deci n-a fost nici o problemă.“

A fost o inițiere perfectă într-o țară unde legile sunt mereu deschise interpretării, și legăturile personale sunt principala monedă națională. Intrasem în calitate de arheolog creștin britanic, nu de jurnalist evreu american, dar intrasem. Am mers imediat la Biroul Internațional de Presă, unde mi-am declarat scopurile jurnalistice, iar directorul mi-a ținut o predică de treizeci de minute despre faptul că democrația libiană e mai bună decât cea americană, despre minciunile înfiorătoare cu care jurnaliștii americani au improșcat Libia și despre tendințele imperialiste ale Americii. Apoi mi-a spus binevoitor că funcționarii cu care voiam să stau de vorbă vor fi prea ocupați ca să mă vadă și că n-ar fi trebuit să vin.

Asta era procedura obișnuită. În aprilie anul trecut, după luni de planificări, Consiliul pentru Relații Externe din New York trimisese o delegație prestigioasă – care-i includea pe David Rockefeller, Peter G. Peterson, Alan Patricof și Leonard Lauder – în Libia, unde stabiliseră întâlniri și cu Muammar, și cu Saif Gaddafi. Când au sosit, li s-a spus că Conducătorul nu e disponibil și că Directorul făcuse o greșeală de planificare și era acum în drum spre Japonia.

Funcționarii libieni spun rareori nu și rareori da. Libienii folosesc o expresie populară arabă: „IBM“, care înseamnă *Inshallah, bokra, mounken*, sau „Cu voia lui Dumnezeu, mâine, poate“. Toate planurile sunt provizorii, chiar și la cele mai înalte niveluri guvernamentale. Poți să te întâlnești cu liderul Companiei Naționale a Petrolului cu un preaviz de-o oră; poți, de asemenea, să te pregătești săptămâni întregi pentru o întâlnire care nu se va concretiza niciodată.

Am solicitat o întâlnire cu prim-ministrul, Shukri Ghanem, atât înainte să plec în Libia, cât și în fiecare zi din cele trei săptămâni pe care le-am petrecut la Tripoli. În ultima zi, eram în mijlocul unei întâlniri când mi-a sunat telefonul.

— Prim-ministrul vrea să vă vadă, mi-a spus cineva.

Am spus că sper că poate să mă vadă înainte să plec.

— Prim-ministrul vrea să vă vadă acum.

Am început:

— O, în regulă, să-mi iau reportofonul...

— Vă va primi chiar acum, m-a întrerupt vocea. Unde sunteți?

I-am dat adresa.

— În trei minute vine o mașină să vă ia.

Drumul cu mașina spre biroul prim-ministrului a fost înfricoșător, la fel ca majoritatea călătoriilor cu mașina în Libia. Tripolitanii par să creadă că semafoarele sunt doar bucăți decorative de sticlă colorată, împrăștiate la întâmplare pe drumuri, și se răzvrătesc împotriva vieții lor strict reglementate ignorând toate regulile de circulație, făcându-și voioși drum prin traficul de pe banda opusă a unei străzi cu două sensuri, cotind brusc peste cinci benzi ticsite cu mașini. „Nu ducem lipsă de organe de transplant!“, a remarcat o cunoștință libiană în timpul unei călătorii. Șoferul m-a lăsat la clădirea greșită. A mai fost nevoie de două ore de telefoane și confuzie ca să ajung la destinație.

Doctorul Shukri, așa cum este numit de apropiați și de cei care se prefac că-i sunt apropiați – are un doctorat în relații internaționale de la Fletcher School, Universitatea Tufts – are un aer de grandoare corpolentă. Cu mustața îngrijită și un costum bine croit, emana un cosmopolitism degajat, care părea mai nimerit pentru a înlesni reintrarea Libiei în lume decât pentru a aduce de partea sa grupările conservatoare de acasă. Când am ajuns, era așezat pe o canapea poleită cu aur, într-o cameră mobilată cu imitații arabe ale mobilierului stil Ludovic XVI, având înaintea sa nenumărate tăvi cu produse de patiserie și pahare cu inevitabilul ceai de mentă. În imperiul libian al ambiguității, claritatea lui m-a înviorat, iar tachinările lui ironice păreau să facă trimitere la absurditatea vorbelor libiene în doi peri.

Am menționat că mulți dintre colegii lui nu simțeau nevoia să iutească ritmul reformei. El era evident de altă părere. „Câteodată trebuie să fii aspru cu cei pe care-i iubești“, mi-a spus. „Îți trezești copilul din somn ca să se ducă la școală. Calea cea mai bună e să fii puțin mai aspru, să nu râvnești prea multă popularitate.“ Mi-a vorbit despre necesitatea de a adopta măsuri în favoarea oamenilor de afaceri, care să reducă impedimentele birocratice și corupția dezastruoasă. „Corupția e legată de lipsuri, ineficiență și șomaj“, a spus prim-ministrul. „Reducerea birocrăției – sunt destui care i se opun. Unii i se opun cu bună-credință, alții cu rea-credință.“ Nu era dispus nici să se supună retoricii egalitariste a regimului: „Cei care se pot remarca ar

trebui să primească mai mult – dacă ai câțiva oameni bogați, poți să construiești o țară întreagă.“ *Cartea verde* a lui Gaddafi decretează că oamenii trebuie să fie „parteneri, nu salariați“, dar prim-ministrul a remarcat că nu-i ușor să fii partenerul tuturor. „Oamenii nu vor să-și găsească de lucru. Vor să le dea guvernul de lucru. Nu ține.“

Administrația civilă, în cadrul căreia lucrează cam douăzeci la sută din libieni, este supraîncărcată; Compania Națională pentru Petrol, cu vreo 40.000 de angajați, are probabil de două ori mult personal decât ar avea nevoie. Deși salariile sunt plafonate, mulți oameni au mai multe locuri de muncă, iar dacă șefii lor sunt membri ai aceluiași trib, absenteismul lor nu reprezintă o problemă. Pe de altă parte, deoarece mâncarea este subvenționată în bună măsură, oamenii se descurcă cu bani puțini, așa că își permit să refuze slujbe pe care le consideră sub demnitatea lor. Munca grea e făcută de oameni din Africa subsahariană, în timp ce munca ceva mai calificată le revine egiptenilor.

„Avem o economie paradoxală, cu mulți libieni șomeri“ – rata oficială a șomajului este de aproape treizeci la sută – „și două milioane de străini angajați“, a spus Ghanem. „Discordanța e catastrofală.“ Această combinație între forța de muncă importată și șomajul național ridicat este tipică pentru națiunile bogate în petrol, dar problema e deosebit de urgentă în Libia, fiindcă populația este în creștere rapidă – nu e ieșit din comun să întâlnești oameni cu câte paisprezece copii dintr-o singură căsnicie. Aproape jumătate din populație are vârsta sub 15 ani.

Părerile prim-ministrului despre militanții islamiști erau asemănătoare cu cele exprimate atât de Conducător, cât și de Director: „Fundamentalismul radical este ca un cancer. Poate să apară oriunde, oricând și în mod imprevizibil, iar când îl descoperi s-a răspândit de obicei prea departe pentru a-l frâna. Avem aici un astfel de fundamentalism? Sincer, nu cred. Dar el se poate plăsmui în tăcere, undeva unde nu-l putem vedea.“ În Libia, forma predominantă de islamism este sunnismul Mālikī, o credință destul de docilă, neîntrudită cu fundamentalismele susținute de jihadiști. Cu toate astea, unii libieni au subliniat că circumstanțele care au dat naștere terorismului în alte părți – prosperitatea fără locuri de muncă și o populație mare de tineri dezorientați – predomină la ora actuală și la ei în țară.

Prim-ministrul a fost mai circumspect cu privire la viitorul diplomației americano-libiene. „Ne-ar plăcea să avem o anumită relație, da, dar nu vrem să dormim în pat cu un elefant“, a spus el răsând

deschizându-și larg brațele într-un gest de inocență. „S-ar putea rostogoli noaptea și ne-ar putea strivi.“

Am adus în discuție declarațiile publice pe care le-a făcut despre imposibilitatea de a declanșa o reformă atâta timp cât lucrează cu un cabinet ales de Gaddafi și l-am întrebat despre limitele autorității lui. Ghanem și-a asumat aerul cuiva care mărturisește un mare adevăr personal: „Miniștrii mei îmi sunt ca niște frați“ – și-a prins genunchiul în mâini – „nu i-am ales.“ S-a oprit, apoi a adăugat zâmbind: „Tatăl meu i-a ales.“

În centrul capitalei Tripoli se găsește Piața Verde. Deși acum e în mare parte o parcare, este unul dintre spațiile acelea vaste și anonime pe care le preferă regimurile militare. La est de Piața Verde se află ce-a mai rămas din clădirile coloniale italiene. La vest este centrul vechi, un labirint de străduțe și magazine, încununat de bătrânul Castel Roșu, care găzduiește un muzeu arheologic vestit. În față se văd faleza și marea. Orașul modern se întinde în toate direcțiile, cu câteva cartiere de vile private și multe cartiere de locuințe în stil sovietic, toate acestea reflectând atât optimismul, cât și sărăcia istoriei recente a Libiei.

Am fost invitat la deschiderea unei expoziții speciale despre voluntariat, într-un cort din Piața Verde. Adresându-se unei mulțimi de vreo sută de oameni, un funcționar a spus că trebuie să-l omagiem pe cel mai mare voluntar dintre toți: colonelul Muammar Gaddafi, care, spre deosebire de președintele american, nu primește salariu, dar binevoiește să conducă din „iubire și sinceritate“. „Există un singur Dumnezeu adevărat, și Mahomed este profetul său, iar Gaddafi este întruchiparea sa în zilele noastre!“ a strigat cineva din mulțime. Aceste mărturisiri publice sunt de aceeași teapă cu panourile pe care le găsești prin Libia, înfățișându-l pe Gaddafi zâmbind fericit, triumfător și cu părul răvășit, ca Clark Gable. Aceste panouri sunt primul lucru observat de vizitatori; al doilea e omniprezența gunoaielor. Oriunde te duci – până și la uluitoarele ruine ale orașelor elenistice și romane Cirene, Sabratha și Leptis Magna – vezi sticle de plastic, pungi, hârtii, oase de pui, conserve: ca o peliculă ce acoperă pământul. „Așa se pișă libienii pe sistem“, mi-a spus un academician din Libia. „Conducătorului nu-i pasă, de fapt, deloc de țara asta. De ce am păstra-o frumoasă pentru el?“ Este cel mai izbitor dintre numeroasele paradoxuri ale țării: libienii care urăsc conducerea, dar iubesc Libia, nu

știu exact unde se termină una și începe cealaltă. Iar acest lucru poate fi privit ca un omagiu, în răspăr, adus ideologiei statului.

La începutul anilor '70, Conducătorul, dezamăgit de lipsa de elan revoluționar a compatrioților săi, s-a retras în deșert ca să scrie *Cartea verde*, prin care și-a expus „a treia teorie universală”, superioară capitalismului și comunismului. Indivizii aveau drept de proprietate asupra propriilor gospodării; restul pământului era deținut în comun. În 1977, a publicat Declarația de Consacrare a Autorității Populare, lansând Jamahiriya, sau „statul maselor”, și sistemul libian al „democrației directe”, prin care țara este „condusă” de Congresele Populare: ceea ce *Cartea verde* numește „supravegherea guvernului de către popor”. Așa s-a născut Măreața Jamahiriye Socialistă și Populară Libiană Arabă – cu memorabila abreviere „Măreața JSPLA”. *Cartea verde* propune ca, în scopul evitării disputelor interne, fiecare națiune să aibă o singură religie, dar nu menționează deloc islamul. Gaddafi a susținut că manifestul său respectă cu sfințenie doctrinele de bază ale Coranului (echivalând fără nici o problemă, de pildă, ideea din Coran a pomenilor cu politicile redistributive de ajutor social) și că, prin urmare, are statutul de Sharia. Relația lui cu Islamul are două aspecte: apelează la el pentru a-și justifica autoritatea, dar e ostil față de islamiști, deoarece nu suportă nici un fel de rivali ai acestei autorități.

Cele două decenii radicale care au urmat – execuții publice, difuzate la televizor, arderea cărților și a instrumentelor muzicale occidentale, interzicerea bruscă a întreprinderilor private, un antisionism înflăcărat, susținerea oficială a grupărilor teroriste și de gherilă – au fost întâmpinate cu o dezaprobare tăioasă pe plan internațional. Statutul imprevizibil al Libiei i-a permis lui Gaddafi să-și consolideze puterea și să joace rolul de ocrotitor al populației sale asediate, un rol în care excelează.

Un libian în floarea vârstei, care trăise în Statele Unite până la 11 septembrie și căruia îi era dor de America, mi-a vorbit despre ce era în neregulă cu Libia lui Gaddafi, și apoi a spus: „Dar n-aș fi ajuns unde am ajuns dacă nu era revoluția. Mi-au plătit educația, m-au trimis în America și mi-au dăruit o viață la care nici n-aș fi putut visa fără ei.”

Pe de o parte, asta reflectă sărăcia extremă a Libiei de dinainte de revoluție. Jamahiriya a beneficiat de creșterea pronunțată a prețului petrolului care a început în anii '70, precum și de acordurile mai agre-

sive, ce presupuneau împărțirea a veniturilor, pe care Libia le-a impus companiilor de petrol străine, astfel încât câștigurile lor din petrol la mijlocul anilor '70 erau de aproximativ zece ori mai mari decât în anii '60. Bani din petrol au facilitat investiții majore în educație și infrastructură. Rata alfabetizării din Libia a crescut de la douăzeci la sută, înainte să vină Gaddafi la putere, la optzeci și doi la sută. Speranța medie de viață a crescut de la 44 de ani la 74 de ani. S-au construit peste 80.000 kilometri de străzi. Curentul electric este introdus aproape pretutindeni.

Iar Gaddafi a devenit, pentru majoritatea libienilor, pur și simplu un dat. Trei sferturi din cetățenii Libiei s-au născut după ce a venit el la putere. De-a lungul acestei perioade, cultul personalității a izbucnit și s-a stins într-un mod cumva congruent cu etapele conducerii sovietice: un moment îmbătător al revoluției în stil leninist, când multă lume crede în idealuri; o perioadă stalinistă de persecuții nemiloase și violență intenționată; o perioadă lungă de ușoară ameliorare, în stilul lui Hrușciiov; și acum o perioadă ca a lui Brejnev, de corupție, haos și facțiuni. Mulți dintre admiratorii lui Saif Gaddafi speră că el se va dovedi un Gorbaciov, reformatorul din această poveste.

Faptul că o societate în esență represivă poate fi caracterizată ca fiind în plină reformă arată cât de sumbră avea să devină situația. La Tripoli, am auzit povești despre viața din închisoare din partea multor persoane a căror singură crimă împotriva Jamahiriyei a fost s-o critice. În 2002, un fost funcționar guvernamental care a solicitat în mod public alegeri libere și o presă liberă a fost trimis la închisoare; a fost eliberat la începutul lui 2004 – ca să fie închis din nou două săptămâni mai târziu pentru că a criticat regimul în fața unor reporteri străini. Nu există presă de opoziție; un jurnalist care publicase pe internet povestiri ce criticau statul a petrecut anul trecut câteva luni bune în închisoare, sub acuzații inventate. Centrele de „reabilitare socială” – fapt, centre de detenție – se presupune că sunt menite să protejeze femeile care au încălcat legile împotriva adulterului și concubinajului, dar multe dintre ele sunt, de fapt, victime ale violurilor, respinse de familiile lor. O femeie nu poate părăsi acest complex decât dacă o rudă de sex masculin sau un logodnic o ia în custodie.

Mai bine cunoscut este cazul celor cinci asistente bulgare care au fost acuzate în 1999 de infectarea intenționată cu virusul HIV a 426 de copii dintr-un spital din Benghazi. Asistentele au fost torturate până au mărturisit, apoi au fost condamnate la moarte în mai 2004.

Pentru cei din afara granițelor Libiei, acuzațiile par bizare și născocite; însă majoritatea libienilor nu pun la îndoială faptul că infectarea copiilor a fost intenționată și că bulgăroaicele sunt cel mai probabil vinovate. (Deși cercetătorii occidentali au pus infecțiile pe seama lipsei de igienă, un doctor libian care cunoaște cazul îndeaproape susține în continuare că s-au îmbolnăvit doar copiii din salonul unde lucrau asistentele condamnate și că infecțiile s-au oprit odată cu plecarea bulgăroaicelor, deși condițiile sanitare din toate saloanele sunt departe de a fi perfecte.) Saif a spus că pedepsele sunt nedrepte, o atitudine curajoasă, având în vedere cât e de important să nu pară că cedează presiunilor occidentale. „Sigur, Șeful l-a lăsat pe Saif să spună că asistentele sunt nevinovate – ca să vadă care e reacția“, mi-a explicat un funcționar subaltern din guvern. „Și reacția a fost proastă.“ Câteva luni mai târziu, Gaddafi și-a reafirmat poziția, declarând că infecțiile au fost provocate de „o organizație care încearcă să distrugă Libia“. Cu toate astea, negocierile cu Bulgaria sunt încă în curs, iar Curtea Supremă din Libia le-a oferit acuzatelor un nou proces, care este programat să înceapă în mai. (NB: În cele din urmă, au fost extrădate în Bulgaria în 2007, unde au fost grațiate.)

Gaddafi nu e un Saddam Hussein sau un Idi Amin. Este brutal și capricios, dar n-a ucis o mare parte din propria populație. Este ilegal să-l calomniezi pe Conducător, iar Legea 71 spune că orice activitate colectivă împotriva revoluției se pedepsește cu moartea, dar aceste reguli s-au aplicat cu mai puțină strictețe în ultimul timp. Libia a semnat Convenția ONU Împotriva Torturii, și ministrul justiției a spus că va aduce legea libiană în conformitate cu standardele internaționale pentru drepturile omului. Unele dintre aceste măsuri nu sunt decât praf în ochi. „Au închis Închisoarea Populară, unde erau toți deținuții noștri politici“, mi-a spus un avocat din Tripoli. „Și ce s-a întâmplat? Deținuții politici au fost trimiși în alte închisori.“ Ministrul de externe, Abdurrahman Shalgham, mi-a spus cu mândrie că patru sute de polițiști fuseseră arestați pentru încălcarea drepturilor omului – apoi a recunoscut că nici unul dintre ei n-a fost găsit vinovat.

Anul trecut, Omar Alkikli, un scriitor de ficțiune foarte apreciat, care a fost prizonier politic timp de zece ani în anii '70 și la începutul anilor '80, a dat în judecată guvernul libian pentru excluderea foștilor prizonieri din Liga Scriitorilor Libieni. „Am pierdut și știam că voi pierde“, a spus el. „Dar mi-am atins ținta.“ Hasan Agili, student la medicină la Universitatea Al-Fateh, din Tripoli, mi-a spus: „Mă rog,

au remediat cam patru la sută din problemele noastre serioase, dar și asta e ceva.“ Iar un funcționar din Benghazi a spus: „Legile care înainte erau de piatră sunt acum de lemn.“

Puțini libieni sunt dispuși să pună în practică cele câteva libertăți civile pe care le au. Giumma Attiga, avocat specializat în drepturile omului și unul dintre fondatorii Fundației Gaddafi a lui Saif, mi-a spus: „Teama este foarte puternică, foarte adânc înrădăcinată. Chiar dacă cel mai înalt funcționar de stat le-ar spune oamenilor să vorbească liber și deschis, cu toate garanțiile că pot face asta în siguranță, cuvintele tot le-ar rămâne în gât.“ De altfel, să discuți chestiuni de politică internă cu un străin este o infracțiune pedepsită cu trei ani de închisoare și, cu toate că în ultima vreme astfel de acuzații au fost aduse mai rar în instanță, majoritatea libienilor vorbesc despre aceste probleme cu încordare. Atmosfera amintește de cea din epoca sovietică târzie: amenințătoare, plină de secrete, precaută, dar de cele mai multe ori nefatală. Am fost rugat să nu menționez nici un nume la telefon sau în e-mailuri. Mai multe persoane m-au rugat să nu le scriu numerele de telefon, de teamă să nu-mi „pierd“ carnetelul. „Îți vorbesc din inimă“, mi-a spus o femeie dezinvoltă. „Păstrează totul în minte.“

Supravegherea este răspândită în Libia. Am fost avertizat că șoferul de taxi care mă ajuta să mă deplasez de colo-colo raporta totul serviciilor de securitate, și am înțeles, prin urmare, că nici conversațiile mele telefonice nu erau private. Chiar și așa, am fost surprins când un secretar de presă mi-a pus întrebări cu privire la posibilele subînțelesuri dintr-un e-mail personal, pe care îl scrisesem celor de acasă cu câteva zile în urmă. Altă dată, m-a sunat cineva din biroul lui Saif și mi-a spus indignat: „Ai fost auzit spunând pe nedrept în hotel că nu ești mulțumit cu ajutorul pe care ți l-am dat.“

Într-o seară, am luat cina cu un birocrat care se plângea despre politica locală. Mi-a spus că fusese chestionat pe larg în legătură cu o conversație pe care o avusese de curând cu un străin. „Anchetatorii noștri au învățat brutalitatea, cruzimea și viclenia de la cei mai buni – oameni din Cuba, Germania de Est, Siria, Liban și Egipt“, mi-a explicat el.

După ce am terminat de mâncat, chelnerul ne-a luat toate farfuriile, apoi s-a întors și a pus la loc castronul cu zahăr.

— Care-i treaba cu zahărul? l-am întrebat pe birocrat.

Mi-a aruncat o privire de o șiretenie sumbră.

— Se terminase banda de înregistrare din celălalt.

De cele mai multe ori, când vorbesc despre democratizare libienii nu se gândesc la alegeri, ci la mai multă intimitate personală, mai multe oportunități educaționale și o mai mare libertate de expresie. „Aici, cuvântul «democrație» înseamnă că Conducerea ia în considerare, discută și uneori acceptă ideile altora“, mi-a spus Zlitni, responsabilul cu planificarea economică. Gaddafi e de părere că democrația electorală este o tiranie a celor 51% – într-un pasaj memorabil, a scris despre cum cetățenii din democrațiile occidentale „se apropie tăcuți de urna de vot, ca niște mătânii pe un șirag, ca să-și exprime votul așa cum își aruncă gunoiul în tomberon“ – și a afirmat recent, nu pentru prima dată, că democrația occidentală este „o farsă“ și „o escrocherie“. A declarat: „Nu există nici un stat democratic pe întreaga planetă, în afară de Libia. Țări precum America, India, China, Federația Rusă au nevoie urgentă de sistemul Jamahiriyei.“

Pentru majoritatea libienilor pragmatici, reforma politică nu are de-a face cu slăbirea controlului lui Gaddafi, ci cu schimbarea mecanismelor acestuia. Un ministru din guvern mi-a zis: „În majoritatea țărilor europene, sunt multe partide, iar în SUA, doar două. Și aici e doar unul! Nu e o diferență așa de mare.“ Nici reformiștii nu manifestă prea mult entuziasm pentru democrația electorală. Majoritatea speră la un soi de autocrație modernă: idealul lor se aseamănă mai mult cu Atatürk sau cu șahul Iranului decât cu Václav Havel. „În lumea arabă nu există democrații“, mi-a spus Ahmed Swehli, un tânăr afacerist care se întorsese de curând în Libia din Anglia, unde își făcuse studiile. „N-o să fim noi primii. Nouă, de fapt, ne trebuie un dictator foarte priceput, și cred că Saif al-Islam ar putea fi omul potrivit. Și poate că o să fie așa, și o să fie și ales, deși nu știu de ce s-ar obosi.“ Alții sunt mai puțin cinici cu privire la idealul democrației electorale, dar nu au nici ei mai multă speranță referitor la implementarea acesteia.

Un motiv pentru care libienii privesc alegerile cu atâta suspiciune este teama că, într-o societate extrem de tribală, triburile mai mari vor prelua puterea, și toți ceilalți vor fi dați la o parte. Mai puțin apropiate și bine definite decât familiile, grupurile bazate pe rudenie și descendență – triburile și diversele lor subgrupuri (subtriburi, clanuri) – oferă atât o rețea socială, cât și un sistem de protecție: membrii grupului tău te ajută să-ți găsești un loc de muncă, te ajută dacă ai probleme cu banii și te jelesc când mori, chiar dacă nu prea te aveau la suflet când trăiai. „Mai bine Gaddafi, un conducător aspru dintr-un trib neînsemnat, decât cineva care-și reprezintă tribul sută la sută“, mi-a spus un intelectual libian.

Până una-alta, Congreșele Populare Fundamentale dau măcar impresia că există participare politică. Sunt deschise oricărui libian cu vârsta de peste 18 ani și se întrunesc timp de o săptămână sau două, de patru ori pe ani. Teoretic, poți discuta despre orice în Congres, deși se dictează de sus o ordine de zi. În perioada de sesiune, cele 468 de Congreșe Populare Fundamentale se întâlnesc zilnic. După aceea, fiecare Congres trimite un scurt raport unui Comitet Central. (Libia este raiul comitetelor – există chiar și un Comitet Național al Comitetelor.) Un Congres tipic include vreo 300 de membri. Majoritatea oamenilor educați care nu caută o carieră în politică nu participă. Adu-narea are ceva de consiliu comunal, îmbinat cu o întâlnire de quakeri și de membri ai Alcoolicilor Anonimi.

Congreșele Populare Fundamentale erau în sesiune când am ajuns eu în Libia, și am cerut în mod repetat, dar în zadar, să iau parte la o întâlnire. Apoi, din întâmplare, am menționat această dorință în timpul unui interviu cu directorul Corporației Naționale de Aprovizionare (NASCO), care administrează subvențiile ce stau la baza economiei libiene; mi-a spus că la ora prânzului avea să se țină o întâlnire la birourile corporației și m-a invitat să particip.

Sperasem să stau tăcut într-un colț; dar, în loc de asta, am fost escortat în primul rând, și cineva s-a grăbit imediat să mă servească cu ceai. O femeie volubilă a ținut un discurs înflăcărat, prin care întreba de ce importă Libia pastă de tomate, când au destulă apă să crească roșii. A urmat o dezbatere despre roșii. Funcționarii au adus în discuție probleme de reformă economică. Mă interesa mai mult dinamica întrunirii decât conținutul, așa că aproape că n-am observat când translatorul meu a trecut de la fraze precum „acțiuni listate la bursă” și „realocarea fondurilor de subvenții” la „cât de norocoși sunt să găzduiască un cunoscut jurnalist american” – și, când abia remarcasem acest nou subiect de discuție, a spus: „care se va adresa acum Congresului cu privire la viitorul relației dintre Statele Unite ale Americii și Libia”, după care mi-a înmănat microfonul.

Cât timp fiecare propoziție pe care o spuneam era tradusă în arabă, aveam un răgaz binevenit în care să mă gândesc la următoarea propoziție, așa că am ținut un discurs sincer și călduros, spunând că speram ca în curând să existe relații diplomatice nemijlocite între țările noastre, că îmi plăcuse nespus să-i cunosc pe libieni, că speram că și ei se vor simți la fel de bine primiți în Statele Unite și așa mai departe. Am fost aplaudat îndelung, iar după aceea fiecare vorbitor și-a început

discursul cu câteva cuvinte prietenești la adresa mea. Tocmai începusem să mă obișnuiesc cu satisfacția comodă a noii mele celebrități, când translatorul mi-a spus: „Acum trebuie să plecăm” și m-a condus afară, unde trei jurnaliști de la *Al Shams* voiau să-mi ia interviu. Discuția a mers într-o direcție destul de previzibilă, până când mi-au cerut opinia despre eforturile lui Gaddafi de a mijloci pacea în Darfur. (Gaddafi a avut întâlniri publice atât cu liderii rebelilor, cât și cu președintele Sudanului, Omar al-Bashir.) Am spus că toți cei care se străduiesc să îmbunătățească situația merită susținuți. De asemenea, am spus că americanii ar aprecia faptul că Gaddafi se opune terorismului.

A doua zi, *Al Shams* a publicat un articol de aproape o pagină, cu trei poze mari cu mine la congres, sub două titluri principale: „Lumea are nevoie de un om ca Muammar Gaddafi pentru a dobândi pacea mondială” și, dedesubt, „Poporul american apreciază rolul jucat de Muammar Gaddafi în alinarea durerii cauzate de 11 septembrie”. În dimineața în care a fost publicat articolul, mi-am primit mult așteptata invitație la reședința Gaddafi.

Un angajat de la Biroul Internațional de Presă m-a sunat să-mi spună că mă așteaptă „o surpriză” și că va veni să mă ia de la hotel la ora 16:00. La Biroul Internațional de Presă, lângă Piața Verde, m-am alăturat unui grup de vreo douăzeci de jurnaliști „internaționali”, toți din țări arabe, și am vorbit despre motivul pentru care vrea să ne vadă Conducătorul. Mi s-a spus solemn că nimeni nu știe niciodată ce vrea Conducătorul: „Când te cheamă, vii.” În cele din urmă, pe la șapte fără un sfert, a apărut un microbuz. Am mers cu el timp de douăzeci de minute, după care ne-am oprit lângă un zid înalt de beton, la marginea reședinței lui Gaddafi. Au controlat mașina, ne-au controlat pe noi, după care am trecut printr-o cursă cu obstacole și pe sub încă niște furci caudine ale securității, iar apoi am fost conduși într-un cort imens cu un bufet extravagant. În următoarea jumătate de oră, aproximativ patru sute de oameni s-au înghesuit înăuntru, mulți dintre ei în straie tradiționale.

Unul dintre noii mei prieteni jurnaliști mi-a spus că „evenimentul” e pe cale să înceapă, așa că am urcat un mic dâmb și am intrat într-o structură poligonală cu grinzile la vedere, care semăna cumva cu o sală de sport dintr-o tabără de vară. Pe pereți erau atârâte citate ale Conducătorului în arabă și engleză, cu litere imense („Viitorul Africii sunt Statele Unite ale Africii” și „O singură identitate africană”), flancate de fotografii cu Rosa Parks de mărimea unor afișe.

Era a cincizecea aniversare a momentului când Parks a refuzat să se așeze în autobuz în partea rezervată negrilor, și acesta, am înțeles în final, era prilejul adunării. În partea din față a camerei, pe un podium, se afla un fotoliu gigantic din imitație de piele, în jurul căruia erau trei microfoane. Un bărbat în haine sterile a venit și a curățat fotoliul și microfoanele cu tifon, pentru a-l proteja pe Conducător de infecții.

În rândul din fața noastră stăteau câțiva afro-americieni. Am făcut cunoștință cu unul dintre ei, care mi-a explicat sever că este ministrul Abdul Akbar Muhammad, reprezentantul internațional al reverențului Louis Farrakhan, care fusese de curând la Tripoli, dar se întorsese pe neașteptate în Statele Unite din motive de sănătate. Gaddafi era de multă vreme unul dintre fondatorii mișcării Națiunea Islamistă.

Apoi au început discursurile. Vorbitorii stăteau la un pupitru, într-o parte, lăsând podiumul liber pentru Gaddafi. Primul era un fost ministru-adjunct de externe. „Noi, libienii, nu putem să acceptăm prejudiciile americanilor despre africani“, și-a început el discursul, iar lumea a aplaudat. „Cei care aveau 7 sau 8 ani când Rosa Parks a fost trimisă în spatele autobuzului au acum 57 sau 58, și sunt conducătorii Statelor Unite. Încă își păstrează acea mentalitate. Noua generație a moștenit-o, și încă nu s-a sfârșit.“ S-a ambalat în asemenea paroxisme retorice încât ai fi crezut că legile de segregare rasială sunt încă în vigoare. „Trebuie să luptăm împotriva urii Americii față de Africa.“

După ce s-a retras, a venit la pupitru Abdul Akbar Muhammad, ca să vorbească despre nedreptățile rasiale din America, menționând că, în perioada segregării, negrii și albi trebuiau să folosească *hammam*-uri, adică băi publice de abur, diferite (un detaliu pe care nu-l știam). „Nu putem conta pe presa americană, controlată de sioniști, să ne spună povestea“, a zis el. „Sioniștii din SUA nu vor să arate că liderul revoluției Al-Fateh este de partea noastră, și noi de partea lui.“

Conducătorul nu și-a mai făcut apariția, gândind pesemne că, dacă Farrakhan nu apăruse, nici el nu va apărea. Cu toate astea, evenimentul a demonstrat obsesia sa de a consacra Libia ca o țară mai degrabă africană decât arabă (deși majoritatea libienilor îi tratează cu dispreț pe negri, care fac munca manuală disprețuită de libieni și sunt învinuiți pentru toate infracțiunile). Vechiul vis de unitate panarabă al lui Gaddafi eșuase, iar când multe națiuni arabe au respectat sancțiunile ONU împotriva Libiei din anii '90, pe când multe țări africane n-au făcut-o, s-a reorientat spre sud. După standardele africane, Libia pare bogată și eficientă; țărilor arabe, până și vecinilor nord-africani,

nu prea le e drag Gaddafi. Acesta a susținut grupări opuse regimului saudit, și mai mulți agenți libieni au fost implicați într-un complot din 2003 pentru asasinarea prințului moștenitor din Arabia Saudită. (Saif mi-a sugerat că libienii sperau, în cuvintele lui evazive, la „o schimbare de regim“, dar că nu știau neapărat că partenerii lor saudiți plănuiau să atace fizic familia regală.)

Gaddafi doarme mereu într-un cort, devotat originilor sale beduine. De curând, când a fost în Algeria, o caricatură din presa locală înfățișa un cort înălțat la hotelul Sheraton din Alger. Un om spune: „Lasă-mă să intru, vreau să merg la circ!“ Celălalt spune: „Aici nu e nici un circ.“ Primul insistă: „Dar am auzit că e un clovn în cortul ăla!“

În ochii reformiștilor cu tendințe de modernizare, precum Shukri Ghanem, principalele probleme ale Libiei sunt proasta gestionare și izolarea, iar soluțiile sunt o mai bună gestionare și integrarea globală. „Lumea s-a schimbat“, au fost cuvintele lui, „și, ca alte state socialiste, noi am acceptat că avem mijloace limitate și nevoi nelimitate.“ Internetul și televiziunea prin satelit – antenele parabolice sunt atât de răspândite, încât atunci când aterizezi la Tripoli simți că treci printr-un stol migrator de molii albe – au pus și mai multă presiune în favoarea reformei, aducând lumea largă în văzul tuturor. „Schimbarea a devenit inevitabilă de când o vedem pe Oprah la televizor“, mi-a spus cu tristețe un poet libian cunoscut. Însă libienii rezonează cel mai mult cu standardul de viață din alte țări bogate în petrol, pe care îl văd pe canalul Al Jazeera și pe alte canale din Orientul Mijlociu. În comparație, Libia pare prăfuită și săracă, iar ei se întreabă de ce.

Veniturile din exportul de petrol constituie aproximativ optzeci la sută din bugetul național. La apogeul producției de petrol libiene, țara prelucra 3 milioane de barili pe zi. Cifra a scăzut la 1,7 milioane, dar Compania Națională pentru Petrol intenționează s-o aducă înapoi la 3 milioane până în 2010. Petrolul libian este de bună calitate, sărac în sulf și ușor de rafinat. Libia are rezerve cunoscute de petrol de aproximativ 40 de miliarde de barili, cele mai mari din Africa, și ar putea avea chiar și 100 de miliarde. Mai multe mari companii de petrol consideră Libia drept cea mai bună oportunitate de prospecțiuni din lume. Libienii n-au avut resursele necesare pentru a desfășura ei înșiși prospecțiuni pe suprafețe mari. În cei cincisprezece ani de când au plecat companiile străine, resursele de subsol ale Libiei au fost extrem de slab gestionate. „Dacă Doctor No ar încerca să dea peste

cap economia petrolieră din Libia“, a spus un consultant britanic al guvernului libian, „orice i-ar trece prin cap s-a făcut deja“.

Și totuși banii din petrol continuă să permită existența programelor de subvenții din Libia – elementul socialist din conceptul Măreței Jamahiriya Socialistă și Populară Libiană Arabă. NASCO dă 26 de dinari pe un sac de făină de 50 kg, apoi îl vinde brutarilor cu doi dinari; poți să cumperi o franzelă cu doi cenți. Orezul, zahărul, ceaiul, pastele și benzina sunt, de asemenea, vândute la o fracțiune din costul lor. Reforma economică va presupune reducerea acestor subvenții (care, la ora actuală, se ridică la vreo 600 de milioane de dolari pe an), fără să aducă oamenii la sapă de lemn sau să-i înfometeze – ceea ce e cu atât mai dificil cu cât salariile sunt înghețate din 1982. În același timp, în Libia nu se acordă credite aproape deloc: în străinătate nu se acceptă nici un card de credit emis în Libia; nici o instituție financiară libiană nu respectă standardele bancare internaționale.

„Petrolul absoarbe toate greșelile, și greșeli s-au făcut destule“, mi-a spus un funcționar libian. „Banii din petrol aduc stabilitate, ceea ce face țara ușor de condus. E o țărișoară cu extrem de mult petrol – e ca și cum ți-ai deschide o băcănie și ai avea fonduri de un miliard de dolari.“ Petrolul este și un blestem, și o binecuvântare. JSPLA a creat o populație care nu dă doi bani pe etica muncii. Libienii lucrează cinci dimineți pe săptămână, și atât – asta dacă au loc de muncă. „Dacă ar fi dispuși să accepte meserii în construcție, de pildă, atunci ar avea serviciu“, mi-a spus Zlitni aspru. „Dar suntem o țară bogată, așa că tinerii nu vor să muncească prea mult.“ Economiile bazate pe resurse precum petrolul nu creează multe locuri de muncă decât dacă își diversifică activitatea. Mulți studenți cu care am vorbit erau convinși că, în ciuda discuțiilor despre reformă, talentele lor vor rămâne neexploatare. „Când îmi termin Masterul în Administrarea Afacerilor, cel mai probabil n-o să-mi găsesc de muncă“, mi s-a plâns unul dintre ei. „Țara funcționează în întregime pe bază de petrol, nu pe bază de angajați. Sunt dispus să muncesc din greu, dar nici o astfel de muncă nu-ți aduce bani, deci care mai e rostul?“

„Dacă n-am fi avut petrol, ne-am fi dezvoltat“, mi-a spus ministrul de finanțe, Abdulgader Elkhair. „Să fiu sincer, aș prefera să avem apă.“

Pentru el, și pentru cei care aspiră la sectorul privat libian emergent, cele mai mari frustrări sunt birocrăția sclerată a ministerelor și corupția endemică. Organizația nonprofit Transparency International a acordat Libiei nota 2,5 pe Scara de Percepție a Corupției,

situând-o sub Zimbabwe, Vietnam și Afganistan. Indexul Libertății Economice, alcătuit în 2006 de Fundația Heritage, plasează Libia pe locul 152 din 157 de țări evaluate. „Ai nevoie de douăzeci de documente ca să înființezi o companie“, mi-a zis Elkhair, „și chiar dacă mituiești pe toată lumea, tot durează șase luni.“

Într-o zi, eram blocat într-un trafic bară la bară cu un activist libian pentru drepturile omului, care a arătat cu disperare spre lucrările de reparare a străzii și a zis: „Sapă, după care umplu groapa, după care sapă din nou, primind de fiecare dată sume enorme de bani și fără nici un alt rost. Din cauza corupției ăsteia întârzie la întâlniri. Aici nu se fac lucrurile necesare, iar lucrurile care nu sunt necesare se fac iar și iar.“ L-am cunoscut pe fostul director al Institutului Național pentru Cancer, despre care alți doctori îmi spusese că este cel mai bun chirurg oncolog din țară, și care fusese înlăturat din post pentru a i se face loc unui prieten al Conducătorului. Doctorul concediat lucrează acum la o clinică mică, unde nu are nici echipamentul esențial. Cel care fusese administrator când se afla el în funcție vinde acum pește pe un trotuar din apropiere.

„Gaddafi se bucură să aibă oameni corupți în subordine“, mi-a spus un cunoscut de-al lui Gaddafi. „Îi convine mult mai mult să aibă oameni care vor bani decât oameni care vor putere, așa că închide ochii la o adică și nimeni nu-i amenință stăpânirea totală asupra țării.“ (Loialitățile tribale, care se suprapun uneori cu simplul nepotism, joacă și ele un rol aici: Gaddafi a alocat multe posturi la nivel înalt din armată și securitate membrilor din tribul său beduin, Qathathfa, precum și membrilor unui trib mare cu care Qathathfa sunt aliați de mult timp, Warfalla.) Un avocat din Tripoli a adăugat: „Corupția este o problemă, și uneori e și o soluție.“

Am participat la Tripoli la deschiderea unui târg de comerț al Emiratelor Arabe Unite, ținut într-un cort, plin de produse internaționale oferite alături de un zâmbet. Puteai să iei mostre din orice, de la medicamente la cratițe și echipament industrial, iar un grup select de libieni se plimbau cu pungi de cumpărături. S-au schimbat multe cărți de vizită. „Uite, țara asta e atât de bogată că nici nu-ți vine să crezi“, mi-a spus Ahmed Swehli, afaceristul educat în Anglia, aruncând priviri în jur. „În momentul de față, suntem copiii celui mai bogat om din lume și suntem îmbrăcați în zdrențe. Corupția asta, excesul ne fac săraci.“

Problema mitei este agravată de lipsa unor competențe operaționale fundamentale. Am participat la o oră dintr-un curs de *leadership*

din Tripoli, organizat de Cambridge Energy Research Associates și de Monitor Group, două firme de consultanță americană care consiliază guvernul libian. Organizatorii străini hotărâseră să accepte la curs persoanele care, în opinia lor, aveau cel mai mare potențial de lider, dar anumiți funcționari locali voiau să aleagă doar dintre relațiile și cunoștințele lor. Compromisul nu era nici meritocrație pe de-a-ntregul, nici corupție pură. Pentru unii membri ai grupului, capitalismul era încă o noutate; alții erau pregătiți să se angajeze la Morgan Stanley. Au pus în scenă diverse scenarii. Au ținut discursuri la niște microfoane care bâzâiau, sub portretele uriașe ale Conducătorului. Unii au descris instrumente financiare sofisticate și au desenat diagrame; alții au vorbit despre „preluările realizate cu capital de împrumut“, despre „investitori instituționali“ și despre „jocuri de sumă nulă“. Pe de altă parte, un participant, îmbrăcat într-un costum ponosit și cu o cravată țipătoare, întrebat cum se pun bazele unui proiect imobiliar, a răspuns vag: „De asta nu se ocupă băncile?“ Un altul a aflat cu stupeoare că finanțatorii internaționali se așteaptă de obicei să primească o dobândă sau o parte din profit, în schimbul riscului financiar pe care și-l asumă. E limpede că afacerile libiene vor fi conduse fie de oameni de o competență impresionantă, fie de oameni total incompetenți.

La sfârșitul conferinței, premiul pentru cea mai bună prezentare i-a fost acordat lui Abdulmonem M. Sbeta, directorul unei companii private care oferă servicii petroliere și de construcții navale. Era rafinat și educat, cu o privire alertă, plină de viață. „N-avem nevoie de lideri, ci de opozanți“, mi-a spus el după aceea, în timp ce luam o cină italiană în suburbiile orașului Tripoli. „Aici toată lumea are un bun exemplu de conducător. Dar nimeni n-a învățat cum să se opună, iar secretul unei afaceri de succes este opoziția. Lumea caută prosperitate mai degrabă decât emancipare, dar oricum reforma socială nu se poate obține decât prin dezvoltare economică.“

Dar vrea oare Gaddafi să-și învețe supușii să i se opună? Un om de afaceri expatriat mi-a spus: „Gaddafi se teme că apariția unei clase înstărite ar putea declanșa o așa-zisă a Doua Revoluție.“ Bogăția este un termen relativ; după standardele internaționale, oamenii bogați din țara asta sunt cei din familia Gaddafi, și dacă mai există cineva cu o avere realmente considerabilă, e îndeajuns de deștept încât să nu se mândrească cu ea. Până una-alta, capriciile Conducătorului au ținut elita Libiei în dezechilibru, uneori prin mijloace aproape absurde. În 2000, Gaddafi a anulat o veche interdicție împotriva mașinilor SUV,

așa că libienii înstăriți s-au dus și și-au cumpărat din străinătate vehicule Hummer și Range Rover. Trei luni mai târziu, Conducătorul s-a hotărât că făcuse o greșală și le-a interzis din nou, lăsând un mare număr de libieni privilegiați în posesia unor vehicule pe care era ilegal să le conducă. „Știi că ai ajuns în vârf”, mi-a spus un tânăr libian, „dacă auzi multe conversații despre cum ruginesc SUV-urile în garaje”.

„Să nu spui «deschidere»”, mi-a zis Abdurrahman Shalgham, ministrul de externe, fluturându-și mâinile în semn de protest, când l-am întrebat despre noua Libie. „Să nu spui «reintegrare»”. Libia nu și-a închis niciodată porțile spre lume; lumea și-a închis porțile spre noi.” Însă prețul plătit de libieni pentru paranoia este o izolare care alimentează această stare și care-i menține pe libieni în mrejele Conducătorului. Ideea că lumea exterioară vrea să aibă de-a face cu Libia pune în pericol hegemonia lui Gaddafi. „Ca inamic, America i-ar crea probleme”, mi-a spus politologul Ali Abdullatif Ahmida. „Dar nu vrea nici să fie prieten cu America.”

Spectrul istoriei planează încă asupra relațiilor dintre Libia și Statele Unite ale Americii. Cel mai feroce oponent al lui Gaddafi a fost președintele Reagan, care a închis ambasada Libiei în 1980, apoi a suspendat importurile de petrol, apoi a doborât două avioane deasupra Golfului Sidra, unde Statele Unite contestau suveranitatea libiană. În 1986, la zece zile după bombardarea în Berlinul de Vest a unui club de noapte frecventat de soldați americani, în care libienii fuseseră implicați, Reagan a bombardat orașele Tripoli și Benghazi și a atacat cu artileria reședința lui Gaddafi, încercând pesemne să-l asasineze. Gaddafi susține că a pierdut în raid o fiică adoptivă. „Începuse să scape frâiele din mână, dar apoi a avut loc bombardamentul și libienii s-au unit de partea lui”, mi-a spus un funcționar de stat libian.

Izolarea completă a Libiei a început în 1991, când Statele Unite și Marea Britanie au acuzat doi libieni suspecți că ar fi participat la doborârea zborului Pan Am 103, iar francezii au acuzat patru suspecți libieni în legătură cu explozia din 1989 a avionului francez de pasageri UTA 772 deasupra deșertului din Niger. Libia a refuzat să extrădeze suspecții și, în anul următor, ONU a aprobat sancțiunile economice. Libia a acceptat abia în 1999 să aducă suspecții din cazul Lockerbie în fața justiției scoțiene, la Haga. (În același an, s-a ajuns și la o înțelegere financiară cu autoritățile franceze.) Judecătorii scoțieni l-au condamnat la închisoare pe unul dintre suspecți, iar pe celălalt l-au găsit nevinovat. Libia a negat multă vreme orice fel de

acuzatii, dar a înțeles, în cele din urmă, că trebuie să-și recunoască vina din motive pragmatice, deși funcționarii libieni încă o privesc ca pe o mărturisire forțată. Gaddafi nu a recunoscut niciodată vreo vină personală.

Chestiunea Lockerbie, un capitol încheiat pentru majoritatea americanilor, a fost adusă în discuție în repetate rânduri de-a lungul vizitei mele în Libia. Un funcționar mi-a spus: „Nu pot să cred că, la vremea aceea, libienii ar fi putut să ducă la bun sfârșit ceva atât de complex. Ceva atât de stupid – asta e complet plauzibil. Dar nu ceva atât de complex.“ Anchetatorii occidentali încă dezbat implicarea directă a Libiei în acest eveniment. Primele cercetări sugerau că responsabili pentru bombardament au fost Comandamentul General al Frontului Popular pentru Eliberarea Palestinei, un grup terorist fondat de Iran și condus de sirieni, iar un fost șef de poliție scoțian și un fost ofițer CIA au depus ulterior declarații prin care susțineau că dovezile materiale care incriminau Libia fuseseră o înscenare. Din cauza acestor probleme, Robert Black, QC (Queen's Counsel – „sfătuiitorul reginei“, un avocat de rang foarte înalt) și profesor de drept la Edinburgh, care ajutase la organizarea procesului, a declarat ziarului *Scotsman*, în noiembrie anul trecut, că verdictul din cazul Lockerbie este „cea mai rușinoasă eroare judiciară din Scoția în ultimii o sută de ani“ și că „va dăuna grav“ reputației sistemului scoțian de justiție penală. Cazul se află în atenția Comisiei Scoțiene de Examinare a Cauzelor Penale. Cu toate astea, chiar dacă Libia nu a fost făptașul principal al dezastrului, se poate ca regimul să fi fost implicat oricum, deoarece susținea grupări teroriste din străinătate.

În ultimii ani, relațiile diplomatice dintre SUA și Libia au devenit într-o câțva mai călduroase. În 1999, Statele Unite au acceptat suspendarea sancțiunilor ONU, însă nu și a sancțiunilor proprii, pe care le-au reînnoit în august 2001. Apoi a venit 11 septembrie. Gaddafi a condamnat atacurile, numindu-i pe talibani „susținători păgâni ai islamului politic“, și a amintit că, în urmă cu șase ani, emisese un mandat de arestare pe numele lui Osama bin Laden. În august 2003, guvernul libian a promis să depună 2,7 miliarde de dolari la Banca pentru Reglementări Internaționale din Elveția, pentru a despăgubi familiile celor morți în zborul Pan Am 103. Patru luni mai târziu, după negocieri secrete cu o echipă condusă de britanici, Libia a acceptat să renunțe la programul său de ADM (Arme de Distrugere în Masă), iar sancțiunile americane au fost diminuate.

Gaddafi le făcuse propuneri asemănătoare și lui George H.W. Bush, și lui Bill Clinton, dar fusese refuzat – în parte, după spusele lui Martin Indyk, care era secretarul general adjunct al lui Clinton în probleme legate de Orientul Apropiat, deoarece programele libiene de înarmare nu erau privite ca o amenințare iminentă. Lucru confirmat. Mohamed El-Baradei, directorul Agenției Internaționale a Energiei Atomice, a descris programul nuclear al Libiei ca fiind „într-un stadiu incipient de dezvoltare” – multe centrifuge nu fuseseră nici măcar scoase din cutii. Însă John Wolf, care, în calitate de secretar de stat adjunct pentru neproliferare al lui George W. Bush, a jucat un rol-cheie în desființarea programului libian susține că s-a obținut totuși ceva de valoare – privitor mai degrabă la informații și dovezi decât la înlăturarea unei amenințări existente. „Libienii aveau planurile pentru o armă nucleară, pe care le cumpăraseră de la rețeaua lui A.Q. Khan”, mi-a spus el, referindu-se la fostul conducător al programului de arme nucleare din Pakistan. „Decizia Libiei de a-și preda nu doar echipamentul, ci și instrucțiunile, facturile de livrare, planurile etc. ne-a oferit o comoară neprețuită. A fost un pas esențial în stabilirea unor dovezi credibile pentru a mobiliza anumite țări împotriva indivizilor și companiilor din străinătate implicate în așa ceva. N-am fi reușit să convingem multe dintre aceste țări, nici pe cei de la AIEA (Asociația Internațională pentru Energie Atomică), de cancerul pe care-l reprezenta odioasa rețea a lui A.Q. Khan fără acele documente. Informația care ne-a permis să dezintegrăm rețeaua a fost hotărâtoare.”

După înțelegerea din 2003, președintele Bush a spus că orice țară care renunță la ADM „va avea cale deschisă spre relații mai bune” cu Statele Unite și că „Libia a început procesul de reintegrare în comunitatea națiunilor”. La sfârșitul lui 2004, Statele Unite revocaseră deja interdicția de călătorie în Libia, stabiliseră relații diplomatice limitate și anulaseră multe dintre restricțiile comerciale rămase. Părea că se rezolvase în mare parte ceea ce Saif numește „cocktailul de probleme și sancțiuni”. Administrația Bush era cu siguranță dornică să vadă companiile americane concurând pentru drepturile de explorare a petrolului din Libia și a facilitat astfel de interacțiuni economice. Însă probleme precum complotul antisaudit din 2003 și povestea cu asistentele bulgăroaice au blocat înțelegerea, iar Libia rămâne pe lista țărilor care sponsorizează terorismul întocmită de Departamentul de Stat. Până când țara va fi ștearsă de pe listă, Statele Unite trebuie să

voteze împotriva împrumuturilor din partea FMI-ului și Băncii Mondiale acordate Libiei, și destule sancțiuni importante au rămas în vigoare.

„Este aproape ca pe vremea embargoului“, mi-a spus directorul Companiei Naționale pentru Petrol. Conservatorii libieni remarcă faptul că funcționarii americani au recunoscut că nici un atentat terorist nu a mai avut legături cu Libia de ani buni și se plâng că, în vreme ce Tony Blair, Jacques Chirac, Gerhard Schröder și Silvio Berlusconi au fost cu toții la Tripoli, Statele Unite nu au trimis nici un delegat peste nivelul de subsecretar. Statele Unite nu au un consulat oficial în Libia; libienii care vor vize trebuie să facă cerere în Tunisia, iar SUA nu le oferă cu mărinimie. Reformiștii libieni care speraseră că înțelegerea Lockerbie și renunțarea la ADM vor duce la reluarea relațiilor normale vorbesc acum despre „ridicarea ștachetei“.

David Mack, un fost diplomat american de rang înalt care a lucrat în Libia, mi-a spus: „Ne-a prins bine să putem să facem schimb de informații cu Libia; și e destul de limpede că și lor le-a prins bine.“ A remarcat că Statele Unite au acceptat să adauge Grupul Islamic de Luptă Libian, o grupare de disidenți, pe lista organizațiilor teroriste și au convins Marea Britanie, unde locuiau o parte din membri, să-l interzică. „După ce am progresat atât“, a zis Mack, „dacă lăsăm lucrurile în voia sorții vor apărea în mod inevitabil recidive.“ Așadar, în vreme ce administrația Bush dă Libia drept exemplu pentru dezarmare – „Dacă Libia poate, atunci poate și Iranul“, a spus John Bolton, ambasadorul SUA la ONU – unii analiști politici sunt de părere că administrația n-a făcut mare lucru pentru a promova acest exemplu. Ronald Bruce St John, specialist în Libia în cadrul Foreign Policy in Focus, a atras atenția asupra faptului că prioritatea Americii a fost de a controla AMD și de a dobândi sprijin pentru războiul împotriva terorismului; prioritatea Libiei este raționalizarea relațiilor comerciale și diplomatice. Americanii și-au atins ținta; libienii nu. La Tripoli, conservatorii clocotesc de furie că Libia a fost trasă pe sfoară, în timp ce reformiștii se simt trădați.

Nici eforturile diplomatice făcute chiar de reformiști nu au avut mulți sorți de izbândă. Deputatul Tom Lantos, democrat, din California, și senatorul republican Richard Lugar, din Indiana, au vizitat amândoi Libia, unde s-au întâlnit cu Saif, cu Shukri Ghanem și cu Gaddafi însuși, și au rămas cu o impresie pozitivă. „E evident că Gaddafi s-a înțors la o sută optzeci de grade“, mi-a spus Lantos, „așa cum și noi

întorcem nava portavion a politicii SUA.“ Însă când Latos a căutat un cosponsor pentru Proiectul Relațiilor SUA–Libia, menit să întărească relațiile bilaterale, nu s-a oferit nimeni. Mack mi-a spus: „Trebuie să arătăm lumii, mai ales guvernelor precum cele din Iran și din Coreea de Nord, că există o paradigmă alternativă a interacțiunii cu Statele Unite și că sunt multe de câștigat dintr-o relație bună cu noi“, și mi-a sugerat, de asemenea, că și interesele americane vor beneficia de pe urma relațiilor mai bune cu un lider arab care se opune fundamentalismului și are rezerve însemnate de petrol.

„În adâncul inimii, libienii cred că SUA nu vor fi mulțumite decât de o schimbare a regimului“, mi-a spus unul dintre consilierii lui Saif. „Și, în adâncul inimii, americanii cred că dacă normalizează relațiile Gaddafi o să arunce ceva în aer și o să-i facă de râsul lumii.“

Pretutindeni în Libia, entuziasmul față de americani tempera opoziția față de politica americană. Din generația de libieni mai în vârstă, reformiștii erau dornici de știri despre orașele unde-și făcuseră odată studiile, în Kansas, Texas, Colorado. (Majoritatea conservatorilor pe care i-am cunoscut nu vizitaseră niciodată Statele Unite.) Deoarece perioada de excludere condusese la izolare, mulți libieni își doreau relații mai bune cu cei din afară. Am petrecut o dimineață cu Azza Maghur, avocată pentru drepturile omului, o femeie impresionantă, cu păr bogat și cu un râs cald, care abia se întorsese de la o conferință umanitară din Maroc. Tatăl ei era o personalitate importantă în politica libiană de după revoluție, ceea ce i-a dat ei multă libertate; părea că nici nu cunoaște constrângerile care le țin pe majoritatea femeilor libiene acasă, înfășurate în văluri. Am întrebat-o ce părere are despre Statele Unite, și mi-a spus că-i era greu să fie în favoarea americanilor după reportajele despre Abu Ghraib și Guantánamo. „Nu poți să-ți închipui cât de mult veneram cu toții America.“ A privit în podea, de parcă ar fi vorbit despre o rudă care a murit de curând. „Nu voiam decât să fim alături de voi: alături de acea democrație bogată și dreaptă. Dar acum ne întrebăm: «Cine ne dă nouă lecții despre libertate?» Vreau să spun – dacă ți-ai prinde marele preot în pat cu o prostituată, ai mai avea încredere în el să-ți arate calea spre rai?“ Maghur încă speră s-o ducă în vizită pe fiica ei în Statele Unite. Mi-a spus că, cel puțin o dată pe săptămână, fiica ei întreabă cum merg lucrurile între Libia și America, și Maghur îi spune: „Merg, merg, draga mea.“ Și fiica ei se întreabă: „Deci acum putem să mergem la Disneyland?“ Și Maghur trebuie să-i spună: „Nu, scumpa mea, încă nu.“

Pentru o cultură subdezvoltată din punct de vedere politic și social, Libia are o elită intelectuală neașteptat de activă, care-și privește societatea cu dragoste și ironie. Cei pe care i-am cunoscut și cu care m-am înțeles bine m-au invitat în oraș în repetate rânduri și mi-au făcut cunoștință cu familia și prietenii lor. Am fost acasă la un libian, când își serba ziua de naștere; soția lui a pregătit un ospăț și am stat trei până în miez de noapte cu copiii lor, uitându-ne la filme. În ajunul plecării, prietenii m-au invitat la un ceai, seara târziu, și mi-au dat o ținută tradițională libiană completă – o cămașă lungă, o vestă brodată și o pălărioară neagră – ca dar de despărțire.

Viața socială a libienilor este, în esență, privată. Tripoli e împânzit de șosele largi; benzina e subvenționată și, de vreme ce nu există deloc baruri sau cluburi, iar cinematografele și teatrele sunt puține, cel mai răspândit mod de-a te distra este să conduci; lumea se plimbă cu mașina ore întregi. Intimitatea mașinilor le sporește farmecul, însă, în și mai mare măsură, șoselele din Tripoli, aglomerate și în timpul nopții, sunt distractive pentru cetățenii dornici de amuzament și noutate. Când nu conduc, majoritatea tripolitanilor se întâlnesc acasă, nu în cafenele, în parte din cauza lipsei femeilor și alcoolului în locurile publice.

Prima dată am băut în Libia când un prieten l-a sunat pe un colonel din armată și l-a întrebat: „Ai niște semințe de rodie?” (Este indicat să folosești eufemisme într-un stat polițienesc.) Colonelul a răspuns afirmativ, așa că am plecat cu mașina spre suburbiile unui orașel, la o casă mare și albă, cu o verandă lungă, lângă un drum de pământ. Construită în stil libian, casa era făcută din ciment și pictată în alb, dar începea să poarte semnele trecerii timpului. Ne-am așezat pe o banchetă lată, viu colorată, sub becurile fluorescente dintr-o cameră enormă. Casa era decorată cu suveniruri din Asia Centrală, unde gazda noastră făcuse serviciul militar, printre care se găseau multe sculpturi înfățișând urși cu undițe. Am ascultat un potpuriu de șlagăre ale lui Shirley Bassey, cântate la țiteră, și am fumat pe rând dintr-o narghilea de un metru și jumătate înălțime. Colonelul, un libian zâmbitor și extravertit de etnie subsahariană, ne-a servit cu băutura locală, făcută în casă, cu tăria alcoolică 80, atât de tare, că nu ți-ar fi dizolvat doar lacul de unghii, ci, cel mai probabil, și unghiile, pe o masă acoperită cu o pânză minuțios brodată și plină de Fanta și Pringles. Atmosfera îmi amintea de petrecerile din liceu la care se fuma marijuana. L-am întrebat pe prietenul meu ce părere ar avea

dacă fiii lui ar începe să bea, și el mi-a răspuns râzând: „E inevitabil.“ Apoi l-am întrebat de ficele lui și brusc a devenit sobru: „Dacă ficele mele ar bea alcool, aș fi foarte, foarte supărat – furios, de fapt. Fiindcă, dacă lumea ar afla că beau, ar putea crede că și-au început și viața sexuală, și asta le-ar spulbera șansele să se căsătorească.“

Am cunoscut o femeie libiană care lucra la Alitalia, o slujbă care-i plăcea nespun, dar pe care nu credea că un soț libian ar putea s-o îngăduie. „A trebuit să aleg între căsătorie și o viață proprie, și am ales viața“, mi-a spus. „Cele mai multe femei de aici aleg căsătoria. Fiecare cu gusturile lui.“ Restricțiile nu decurg din lege – când vine vorba de egalitatea de gen, legile sunt mai progresiste decât în majoritatea țărilor arabe –, ci din normele sociale.

Gaddafi acceptă astfel de obiceiuri, dar își descrie adesea propria societate ca fiind „înapoiată“ (cuvântul lui preferat pentru a-și exprima dezaprobarea); un intelectual libian mi s-a plâns: „Dacă ascuți ce spune, îți vei da seama că urăște poporul libian.“ Deși Gaddafi înăbușă forțele de stânga care militează pentru democrație, este mult mai brutal cu cele islamiste de dreapta. Într-adevăr, majoritatea victimelor politice ale regimului din ultimele decenii au fost membri ai grupurilor islamiste pe care Gaddafi le-a interzis, inclusiv Frăția Musulmană. Institutele islamice din Libia, aproape cincizeci la număr, au fost închise în 1988. Când clericii s-au opus tălmăcirilor „inovatoare“ din Coran ale lui Gaddafi, precum și renunțării la toate comentariile și obiceiurile post-coranice, Gaddafi a declarat că islamul le permite credincioșilor să vorbească direct cu Allah și că, prin urmare, clericii sunt niște mijlocitori de prisos. Un an mai târziu, i-a asemănat pe militanții islamști cu „un cancer, Ciuma Neagră și SIDA“. Parcă voind să jignească Hamas-ul, care beneficiase cândva de generozitatea lui, în ultimii ani a susținut inclusiv că palestinienii nu au drepturi exclusive asupra pământului din Israel și a cerut înființarea unui stat binațional – pe care l-a numit *Isratina* – care să asigure atât siguranța palestinienilor, cât și a evreilor, aceștia din urmă nefiind nicidecum inamicii popoarelor arabe, ci rudele lor biblice. („Ar putea să existe niște obiecții față de nume“, a recunoscut el, „dar ar fi nefolositoare, dăunătoare și superficiale“.)

„Voi ne întrebați: «De ce înăbușiți opoziția din Orientul Mijlociu?»“ a spus Gaddafi în martie, vorbind prin satelit la o conferință de la Columbia University, îmbrăcat într-o robă violet și așezat în fața unei hărți a Africii. „Fiindcă în Orientul Mijlociu opoziția diferă destul de

mult de opoziția din țările dezvoltate. Pe meleagurile noastre, opoziția se manifestă sub formă de explozii, asasinate, crime... Aceasta este manifestarea unei înapoieri sociale.“ Pe această temă, cel puțin, conservatorii și reformiștii tind să cadă de acord. Ministrul de externe Shalgham mi-a spus: „Fundamentaștii reprezintă o amenințare la adresa siguranței voastre. Reprezintă o amenințare la adresa stilului vostru de viață. Se opun viitorului, se opun științei, artelor, femeilor și libertății. Vor să ne târască înapoi în Evul Mediu. Vouă vă e teamă de acțiunile lor; nouă ne e teamă de ideologia pe care se bazează acele acțiuni. Bun, citești Coranul câte o oră pe zi și e destul; dar dacă nu studiezi și inginerie, medicină, economie și matematică, cum să supraviețuiești? Însă lumea a descoperit că, cu cât islamismul e mai dur, cu atât își găsește mai ușor adepți.“

Teama de islamismul radical lămurește într-o câțiva motive pentru care autoritățile au intervenit cu atâta forță când, în februarie, au izbucnit proteste în Benghazi din cauza caricaturilor daneze cu profetul Mahomed și a deciziei unui ministru italian de a purta un tricou cu acele imagini. Unsprezece persoane au fost ucise de poliție, iar violența s-a extins în cel puțin încă două orașe din regiunea estică a țării, unde Gaddafi nu a deținut niciodată controlul deplin. Saif a dat glas la nivel local opiniei internaționale, spunând: „Protestul a fost o greșală, iar intervenția poliției împotriva protestatarilor a fost o greșală și mai mare.“ Tatăl lui a respins, de asemenea, reacția „înapoiată“ a polițiștilor, dar mai presus de asta a insistat că revoltele nu izbucniseră din fanatism islamic, și cu atât mai puțin din nemulțumiri față de regimul său. Fuseseră mai degrabă instigate de furia față de colonialismul italian din trecut. (Se estimează că peste un sfert de milion de libieni – poate o treime din populație – și-au pierdut viața ca rezultat al ocupației italiene, mulți dintre ei în lagăre de concentrare.) „Din păcate, s-ar petrece mai multe episoade precum cel din Benghazi“, sau chiar „atacuri în Italia“, dacă Roma nu oferă despăgubiri, a avertizat Gaddafi, spunând că s-ar îmbuna dacă Italia ar construi o autostradă de la un capăt la altul al Libiei, de vreo 3 miliarde de euro. Ministrul de externe italian, Gianfranco Fini, a spus că aceasta este „o amenințare destul de directă“, adăugând: „Am spus deja că vrem categoric să dăm uitării trecutul nostru colonial, în ce privește relațiile cu Libia. Ne menținem această poziție într-un mod clar și transparent. Așteptăm o poziție la fel de coerentă de la conducătorul libian.“

Când i-am citit această declarație unei cunoștințe libiene, a izbucnit în râs și a spus: „Mult noroc, domnule Fini!“ Liderii expatriati ai opoziției au susținut că Gaddafi a pus în scenă revoltele pentru a obține concesiile din partea Europei, dar că scăpaseră de sub control. În Libia, problema era privită în general ca una economică – o populație nemulțumită de tineri șomeri găsisse o cale de a-și vărsa mânia.

Prima urmare a revoltelor a fost concedierea prim-ministrului Shukri Ghanem. (I s-a oferit o slujbă la Compania Națională pentru Petrol.) Auzisem deja zvonuri la Tripoli că Ghanem avea să-și piardă postul în urma unei remanieri a guvernului; sinceritatea care pe mine mă înviorase când ne-am cunoscut nu fusese pe placul Conducătorului. „A făcut trei greșeli fundamentale“, mi-a spus unul dintre consilierii lui Gaddafi. „În primul rând, a legat reforma de numele lui și a criticat Conducerea în public. În Libia, dacă vrei să realizezi ceva, te faci invizibil, îți ascunzi orgoliul. În al doilea rând, a crezut că, dacă se înțelege bine cu Occidentul, asta îi va garanta puterea aici. N-a înțeles că aici Occidentul nu contează aproape deloc. În al treilea rând, n-a reușit să aducă poporul libian de partea lui; niciodată n-a părut să-i pese de suferințele lui... În stradă, lumea e ușurată că a plecat – deși oamenii nu îndrăgesc cealaltă variantă.“ Succesorul lui Ghanem era Baghdadi al-Mahmoudi, un conservator taciturn. „Conducerii îi va fi mai ușor să facă ajustări economice acum, că reforma va veni în mod evident și nemijlocit din partea Conducerii, în loc să pară că recunoaște greșeala Conducătorului, că face concesiile unor rivali.“

Schimbarea de prim-ministru a fost o reafirmare a puterii lui Gaddafi: a scuturat din nou sacul cu șobolani. Câteva ministere – inclusiv al Petrolului și al Energiei – au fost remaniate, fiind concediați indivizi care-și ocupaseră posturile decenii la rând. Decizia Departamentului de Stat american, de la sfârșitul lui martie 2006, de a păstra Libia pe lista țărilor teroriste reflectă această problemă, dar o și înrăutățește, înfuriind libieni din toate păturile sociale.

Din moment ce se spunea că punctul forte al lui Ghanem consta în relațiile sale bune cu puterile occidentale, faptul că nu a reușit să scoată Libia de pe această listă americană a ajutat la numirea unui conservator în locul său. Mi s-a spus că Baghdadi al-Mahmoudi este corupt din punct de vedere financiar, dar șiret, prevăzător și extrem de muncitor. Este „un tehnocrat din Comitetele Revoluționare, care se străduiește să onoreze politicile Conducătorului“, mi-a spus un academician libiano-american. „Va încetini reforma? Păi, Shukri Ghanem

a vorbit mult și bine despre reformă, dar a făcut atât de puțin, încât lucrurile nu prea au cum să se înrăutățească. Mahmoudi își dă seama că reforma economică trebuie să progreseze și va face asta pentru Conducător. Nu-l interesează absolut deloc reformele politice sau sociale, și va lăsa relațiile cu Occidentul în seama Conducătorului.“ Se sugerează, de asemenea, că odată cu numirea unui conservator conflictele interne se vor domoli într-o oarecare măsură.

„Și Ahmed Ibrahim va pierde din putere“, mi-a spus plin de speranță un consilier al lui Saif, referindu-se la vicepreședintele Congresului Popular General. Saif o să-și poarte singur de grijă: „E destul de mare ca să se descurce singur.“

„Noi numim lumea din jurul Conducătorului «Cercul de Foc»“, mi-a spus un intelectual libian. „Dacă te apropii, te încălzește; dacă te apropii prea mult, arzi în flăcări. Cercul de Foc cuprinde atât reformiști, cât și conservatori; lui Gaddafi îi place să creeze haos astfel.“ Bărbatul vorbea cu ironie, aproape cu dispreț, dar nu se dădea înapoi să se încălzească el însuși la foc. Clasa de libieni educați – printre care se numără poeți, arheologi, profesori, miniștri, doctori, oameni de afaceri și funcționari publici – este minusculă. Având în vedere intersecția dintre tribalism, alianțele de clasă și identitățile politice, în Libia există relații sociale între persoane care, într-o societate mai mare, ar fi probabil despărțite de o opoziție reciprocă. Ostilitatea politică se întrepătrunde adesea cu amicitia la nivel social. La Tripoli, am luat cina acasă la poetul și doctorul Ashur Etwebi, care mi-a vorbit cu înflăcărare despre nedreptățile regimului lui Gaddafi, atât în dimensiunea sa absolutistă, cât și în cea neocapitalistă. „Trebuie să plece“, a spus Etwebi. „Acest colonel mi-a mâncat cei mai buni ani din viață, mi-a otrăvit sufletul și existența, i-a ucis pe cei pe care-i iubeam. Îl urăsc mai mult decât îmi iubesc soția. El, guvernul lui și toți cei care au avut de-a face cu el trebuie să plece. S-a umplut paharul. Nu mai avem nici suflet. Nu te lăsa păcălit de vorbăria despre reformă. Ce reformă e aia când omul ăsta e încă la Tripoli? Oricât de mult aș repeta acest lucru, tot n-ar fi destul. Trebuie să plece. Trebuie să plece. Trebuie să plece.“ Câteva minute mai târziu, când am adus vorba despre un înalt funcționar al regimului, căruia speram să-i iau un interviu, Etwebi mi-a zis: „Ah, a fost aici la cină acum câteva zile.“ Apoi a adăugat, ridicând din umeri: „Nu-s de acord cu el, dar îmi place tipul.“

Relațiile strânse dintre autorități și mulți dintre cei care le criticau aspru m-a surprins constant. Era parțial vorba de un simplu

pragmatism, dar nu în totalitate; era ceva mai intim de atât. Niciodată nu puteai să ghicești cine cu cine se cunoaște și cine cu cine întreține relații de loialitate. Am băut ceva (bere fără alcool) la planetariul din Tripoli cu un profesor care susținuse mai demult că prim-ministrul și Saif se îmbătau împreună și violau țara – și ei erau personajele pozitive în povestea asta. Glumiserăm despre ineficacitatea guvernului, și îmi spusese sumbru că nici un nelibian nu avea un motiv îndeajuns de bun să îndure acest haos. M-a întrebat cum de rămăsesem întreg la minte după ce a trebuit să am de-a face cu funcționarii din guvern.

Acum zâmbea larg. „Hei, am primit o slujbă în minister.“ A ridicat o mână deasupra capului, într-un gest de mândrie și triumf.

M-a surprins că era atât de dornic să se alăture unui regim pe care îl detesta.

„Păi, n-am avut de unde alege“, mi-a răspuns el.

Printre numeroasele lecții împotriva optimismului pe care le-am învățat, nici una n-a fost mai amară decât prăbușirea Libiei în haos după sfârșitul rușinos al lui Gaddafi. Se pare că problema n-a fost faptul că Occidentul a susținut înlăturarea de la putere a lui Gaddafi. Problema a fost că n-am căutat să stabilim sau să organizăm etapele următoare. Eliminarea unui mare rău nu aduce rezultate dacă golul nu e umplut de un bine coerent. Uciderea ambasadorului american Christopher Stevens, a ofițerului de informații al Serviciului de Externe Sean Smith și a doi angajați CIA în Benghazi, la 12 septembrie 2012, a fost o trezire bruscă la realitate cu privire la cât de disfuncțională devenise Libia. Hillary Clinton, la vremea aceea secretar de stat, a fost criticată pentru că a respins cererile de a spori protecția din Benghazi, unde își dorea să nu iasă în evidență, pesemne ca o dovadă nechibzuită de încredere în democrația libiană incipientă. De atunci, militanții din ISIL (cunoscuți și sub numele de ISIS sau Daesh) au capturat Sirte, orașul natal al lui Gaddafi, unde au masacrat creștinii. Conflicte armate au izbucnit în Benghazi, Derna, Tripoli, Warshafana, Munții Nafusa și în alte regiuni. În sud, membrii grupărilor etnice tuareg și tebu se ucid unii pe ceilalți. Locuitorii din Africa subsahariană se îngrămădesc să treacă granițele necontrolate din deșert, sperând să traverseze Marea Mediterană și să se stabilească ilegal în Europa, de obicei sub supravegherea traficantilor de ființe umane. Amnesty International susține că, printre sutele de victime ale grupărilor islamiste, se numără atei, responsabili de securitate, angajați ai statului, lideri religioși, agnostici, activiști, jurnaliști, judecători și procurori. Nu există nici un sistem legislativ în vigoare. Până și cel mai bun prieten al meu din Tripoli, Ashur Etwebi, care voia cu orice preț să ajute la construi-

rea noii Libii, a fugit cu familia în Norvegia. Hasan Agili a dobândit statutul de refugiat din partea ONU – însă nu are viză de ședere, nici permis de muncă – în Liban. Cei care pot să plece, indiferent cât de mult își iubesc țara, pleacă. Această nenorocire este moștenirea lăsată de Gaddafi; și-a distrus societatea în așa măsură încât, fără el, nu a mai rămas nici o structură umană care să susțină guvernul.

În sudul primitiv al țării, războaiele dintre triburi sunt de nestăvilit; în nordul anarhic, răpirile sunt la ordinea zilei. Guvernul ales – Camera Reprezentanților (CR) – este recunoscut internațional, dar a trebuit să fugă din Tripoli și să se refugieze în Tobruk, în regiunea estică a țării. Un guvern rival, format îndeosebi din islamiști – Congresul Național General (CNG) – s-a autoproclamat la Tripoli, ceea ce înseamnă că Libia are, după spusele ministrului de externe francez, „două guverne, două parlamente și o dezordine totală”. Influența Statului Islamic crește, iar încercările ONU de a forma un „guvern unit” al CR și CNG vor întâri, cu siguranță, forțele islamiste, al căror predecesor, Grupul Islamic de Luptă Libian, a pierdut categoric ultimele două alegeri. Occidentul a susținut înlăturarea islamiștilor aleși în Egipt; tot el susține acum asumarea unui rol de către islamiști în Libia, unde nu au fost niciodată aleși. Generalul Khalifa Haftar, renegatul care conduce armata CR, a amenințat că va pune bazele unui al treilea guvern, sub sloganul Karama (Demnitate), al cărui scop principal va fi lupta împotriva islamiștilor.

Mustrând cu degetul ca o dădacă dezamăgită, Saif Gaddafi a avertizat, la începerea revoluției împotriva tatălui său în 2011: „În Libia va izbucni un război civil... Ne vom omorî unii pe alții pe stradă.” Acum, campania de omoruri face ravagii. Saif însuși, căutat de Curtea Penală Internațională pentru crime împotriva umanității, este încarcerat în Zintan; răpitorii i-au amputat degetele cu care îi mostra pe cetățenii țării. Deși a fost condamnat la moarte în 2015, de către o curte de justiție controlată de CNG, cel mai probabil nu va fi executat prea curând; pentru cei care îl țin închis, va fi de folos în negocieri. Într-adevăr, pedeapsa în sine a părut un gest de sfidare din partea CNG la adresa comunității internaționale, care vrea să-l trimită pe Saif Gaddafi la Haga. În august 2015, protestatarii pro-Gaddafi au ieșit în stradă pentru prima oară, strigând: „Zintan, Zintan, eliberați-l pe Saif al-Islam.” De departe, vechea oroare începuse să pară o alternativă preferabilă, mai ales pentru antiislamiștii din Benghazi, Sebha și Tripoli.

Toată mâncarea din China

Travel + Leisure, octombrie 2005

Orice plăcere are un preț, iar pe mine această excursie culinară de o lună m-a costat o creștere în greutate de cinci kilograme. La sfârșitul șederii noastre sibirite, în timpul unei incursiuni prin moderna zonă 798 a Beijingului, unde își aveau atelierile mulți dintre prietenii mei artiști, eu și partenerul meu, John, am dat peste un butic care avea în vitrină o jachetă mandarină elegantă. Am întrebat-o pe vânzătoare: „Aveți mărimea mea?” M-a privit respectuos și mi-a spus, extrem de politicoasă: „Nu, nu avem. Îmi pare foarte rău. Nu avem decât haine pentru oameni slabi.”

Înainte de prima mea călătorie în China, în 1982, am fost avertizat că mâncarea va fi îngrozitoare, și așteptările mi-au fost confirmate cu vârf și îndesat: uleioasă, plină de zgârciuri, mohorâtă, preparată cu acea indiferență brutală prețuită în comunism și servită în forme cenușii, urâte. Hong Kong, Taiwan și Singapore păstrasera vie tradiția culinară chinezească, trei lumânările care au luat locul celui mai mare foc de tabără din lume. La începutul anilor '90, situația se îmbunătățise într-o câțva, cu condiția să încerci feluri simple sau să mănânci acasă la oameni. În ultimii cinci ani, bucătăria chinezească s-a înălțat ca un fenix din propria cenușă, și acum găsești mâncăruri divine în nenumărate restaurante din țară. E greu de înțeles cum și-au păstrat chinezii cât de cât sănătatea mintală într-o țară care s-a transformat pe de-a întregul, având în vedere că, în zilele noastre, China este la fel de diferită de cea pe care am vizitat-o prima oară cum este Oz de Kansas. De unde înainte oameni nefericiți, în uniforme zdrențăroase, arau câmpuri sleite, iar muncitorii sărbătoreau neconvingător statul comunist în insuportabile activități prin fabrici, acum găsești în orașe un nivel de eficiență și de rafinament care dau senzația că New York e aproape un soi de văgăună rurală. Desigur, nenumărați țărani încă muncesc în sărăcie, dar progresul din China s-a răspândit în mai multe straturi sociale decât în Rusia. Îmbunătățirea mâncării reflectă o

profundă schimbare socială: ceea ce înainte era constant neplăcut este acum deseori încântător. Deși aceste schimbări apar cel mai evident în restaurantele elegante din Beijing și Shanghai, le întâlnești și în tavernele de la țară sau în tarabele stradale care vând colțunași.

Am avut norocul să fac un tur culinar cu designerul de modă Han Feng, femeie plăcută, modernă și plină de vioiciune, care ne-a purtat atât prin cele mai elegante restaurante din China, cât și pe la cea mai bună mâncare stradală pe care ți-o poți închipui. „N-o să-ți vină să crezi“, mi-a zis ea în a doua zi petrecută în Shanghai, în timp ce ne apropiam de Jia-Jia Colțunași Suculenți, în vechiul cartier Yu Yuan, o tarabă sărăcăcioasă unde o porție enormă costă cam un dolar. Așezați pe scaune de plastic pe trotuar, am înfulecat colțunași plini cu supă și porc, creveți sau crab chinezesc (o delicată locală). Le înmoi în oțet din orez cu ghimbir, și când muști din ele, întâi supa fierbinte îți inundă gura, apoi simți învelișul neted și umplutura savuroasă de carne. Gloate de oameni se strâng aici, indiferent de vreme, și cele opt femei care lucrează la tarabă sunt atât de înghesuite că te întrebi cum pot să-și miște brațele. Afară e o uriașă oală sub presiune, cu coșuri de bambus așezate deasupra ca un turnuleț, supravegheată de o femeie a cărei față e mereu învăluită în aburi. Dar toată lumea zâmbeste și râde. „Cum poate să fie atât de savuros?“ ne întreabă Han Feng, strălucind de mândrie.

Ea a inventat această excursie – și a fost o invenție, nu glumă –, așa cum s-a inventat și pe sine, la fel de miraculoasă și neverosimilă ca noua Chină, în toată splendoarea sa. Han Feng a părăsit Republica Populară în 1985 ca să se mute la New York, dar și-a cumpărat de curând un apartament în Shanghai, și-a mutat afacerea în țara natală și a început să-și împartă timpul între cele două țări.

La scurt timp după ce mi-am publicat articolul despre artiștii chinezi, acum 12 ani, am fost invitat la o cină la New York, iar gazda mi-a spus: „Unul dintre prietenii mei își aduce iubita astă-seară. E chinezoaică și nu prea știe engleză. Am pus-o lângă tine la masă, fiindcă tu ai fost acolo de curând.“ Eu și Han Feng am început cina cu încercări anevoioase de a comunica într-o limbă în care nu ne înțelegeam decât pe jumătate. Am îndrăznit să aduc vorba despre ultimele mele cercetări. „Nu știu mare lucru despre arta contemporană din China“, mi-a spus ea. Încercând cumva să mențin conversația, mi-am relatat câteva aventuri. Nu eram sigur cât pricepea, dar la un moment dat l-am menționat pe Geng Jianyi, și ea s-a îndreptat brusc și a spus:

— Geng Jianyi din Hangzhou? Foarte, foarte atrăgător, cam de vârsta noastră?

— Da, chiar el!

— Am avut o relație cu el în liceu și apoi i-am pierdut urma de tot!

Ea venea dintr-o țară cu un miliard de locuitori; eu fusesem acolo. Cum să nu avem pe cineva în comun?

De atunci, am aflat că Han Feng îi cunoaște pe aproape toți oamenii interesați din lume și am avut norocul să fiu invitat la cinele divine pe care le gătește acasă, precum și la cele pe care le organizează în cartierul chinezesc, unde se întâmplă să dai de Jessye Norman, Lou Reed, Susan Sarandon, Rupert Murdoch, Anthony Minghella sau, la fel de probabil, de vecinul ei de la etaj, plin de vorbe de duh, sau de cumpărătorul de blănuri care i-a făcut cândva un compliment. Râsul ei plăcut, gutural, face ca fiecare seară să pară o sărbătoare. Han Feng este profund internațională. „Iubesc orice loc în care sunt și orice lucru pe care-l fac“, mi-a spus ea odată. A venit în Statele Unite ca „un cartof țărănesc chinezesc“, spune ea. „Unii oameni urcă pe scara succesului“, i-a spus soțului ei de atunci. „Eu iau liftul expres.“ Curând, a cunoscut pe cineva care voia să-i susțină proiectele de design și care a promis s-o facă bogată și faimoasă. „I-am spus: «Putem să uităm de partea cu faima și să ne concentrăm pe partea cu bogăția.»“ De atunci, și-a dezvoltat o casă de modă privată, care se vinde la Bendel's, Takashimaya, Bergdorf's și la Barneys; a conceput costume de operă pentru Opera Națională Engleză și pentru Muzeul Metropolitan; a făcut o colecție de haine pentru Neue Galerie din New York. Este un simbol al modei la nivel internațional, care a reprezentat Christian Dior în China și a împodobit copertele revistelor americane.

După divorț, a avut o relație de lungă durată, care s-a sfârșit când iubitul ei i-a spus că vrea să se mute cu ea. „Nu pot să cred! I-am spus: «Să te muți cu mine? Să te muți cu mine? N-am atâta spațiu în șifonier!»“ Majoritatea oamenilor se îndrăgostesc de Han Feng dacă li se dă măcar jumătate de șansă. Regele Marocului i-a cerut să-i facă multe haine, iar ea îi vizitează des palatul. „Stau acolo și văd tot fastul și toată strălucirea“, mi-a mărturisit ea, „și mă gândesc ce bucurie e să duci o viață simplă!“ E cea mai înflăcărată simplitate pe care am întâlnit-o vreodată; nu știu ce soi de cartof era când a plecat din China, dar a devenit o orhidee de toată frumusețea.

Am început cu Shanghai, unde locul meu favorit era YongFoo Élite, invenția unui decorator din zonă, care închiriasse fosta locuință a unui

consul britanic și dedicase trei ani și cinci milioane de dolari renovării spațiului, mobilându-l cu obiecte vechi de artă, replantându-i grădinile, dându-i aura vechiului Shanghai: decadent, extravagant și sofisticat. În vreme ce noi ridicam în slăvi creveții dulci, peștele fript cu semințe de pin și ouăle de prepeliță prăjite cu caracatiță și porc, pe prietenii noștri chinezi i-a impresionat salata de lăptuci – un detaliu exotic într-o astfel de împrejurare. Desertul nu prea e punctul forte al gastronomiei chinezești, dar clătitele crocante cu susan erau și picante, și dulci, de parcă jinduiau deja după restul felurilor de mâncare. După ce am luat cina acolo, am fost la un club de jazz care semăna cu un bar din perioada prohibiției și ne-am întâlnit cu alți prieteni artiști. Mai târziu, ne-am îndreptat spre etern elegantul Face Bar, unde ne-am întâlnit cu un doctor chinez, prieten cu Han Feng, care mi-a luat pulsul și mi-a prescris un regim pentru sănătate, chiar în timp ce stăteam tolăniți pe paturi chinezești, bănd un grog cald de brandy; în ziua următoare, m-am pomenit luat pe sus și dus la un cabinet de acupunctură.

Să comanzi este o artă în restaurantele chinezești. În New York, Han Feng petrece jumătate de oră vorbind cu un chelner din cartierul chinezesc despre ce vrea să mănânce. Dacă sfinții sunt reprezentați de obicei cu simbolurile lor principale, atunci Han Feng ar trebui pictată cu un meniu. Citește paginile de parcă ar fi poezii – poezii care mai trebuie revizuite – și pare să inspire bucătarii prin minuțiozitatea și pasiunea ei. Pune întrebări despre prospețimea ingredientelor și încearcă să echilibreze felurile de mâncare astfel încât să aibă preparate fierbinți, reci și călduțe; gusturi iuți și dulci; pește, carne și legume; arome grele și mai fine. Fiecare fel trebuie privit ca un tot unitar. Chinezii cheltuie pe mâncare o proporție mai mare din venitul lor decât aproape orice altă naționalitate. În cartea sa excelentă, *Food in Chinese Culture*, K.C. Chang vorbește despre „mâncarea ca limbaj social” și despre „lingvistica mâncării”; în China dinastică, îți respectai oaspeți gătindu-le tu însuși un preparat, chiar dacă aveai servitori; îți onorai strămoșii cu jertfe de mâncare. Mâncarea și societatea sunt unul și același lucru.

Cea mai bună mâncare din China nu se găsește neapărat în cele mai senzaționale locuri. Jadul de Cristal se găsește într-un mall din Shanghai, și așa și arată, dar aperitivul cantonez de acolo e divin – colțunași prăjiți de cartofi care ți se topesc în gură; piele friptă de purceluș, de rață și de pui; ridiche albă, dată pe răzătoare, cu straturi de creveți uscați, înveliți într-un fel de foietaj. În cealaltă parte a

oraşului, la Grădina de Jad, simţi ritmul vibrant de bas al clubului de noapte de la parter, dar nu atât de tare încât să nu te bucuri de rădăcina de lotus umplută cu orez lipicios sau de raţa afumată cu ceai, care este pe lângă carnea obişnuită de pasăre ceea ce este ceaiul Lapsang souchong pe lângă Lipton.

În ziua de Anul Nou, am mers cu maşina la Hangzhou, unde a copilărit Han Feng. Un proverb chinezesc spune că, atunci când mori, există raiul; dar când trăieşti, există Hangzhou. Oraşul se află lângă Lacul de Vest, unde bărci de agrement se plimbă din insulă în insulă, şi soarele scânteiază în peisajul urban de pe un mal şi în pagodele înalte şi elegante de pe celălalt. O cină locală obişnuită include *chou doufu*, sau „tofu puturos“, care are un gust de şosete vechi de sportiv, lăsate într-un dulap umed într-o vară înăbuşitoare şi apoi fierte în lapte acru; un vânzător ambulant de *chou doufu* a fost arestat de curând pentru că încălca normele de poluare a aerului. Este un gust pe care ţi-l formezi în timp şi pe care eu încă nu mi l-am format. Am mers la gala de deschidere a noului Teatru de Operă din Hangzhou şi, după aceea, simţind că nu suntem gata de culcare, ne-am răsfaţat cu un masaj la picioare, noaptea târziu: ni s-au înmuiat picioarele în ierburi chinezeşti, au fost bătute cu ciocănele de cauciuc, frecate cu sare fierbinte şi frământate în toate direcţiile imaginabile. Am condus înapoi la hotel, la două dimineaţa, într-o stare de beatitudine absurdă.

A doua zi, am luat prânzul la Longjing, un local micuţ, cu numai opt mese aranjate în pavilioane private, în jurul unei grădini minunate din mijlocul unei plantaţii de ceai. Mâncărurile chinezeşti de acolo au fost atât de rafinate, încât simţul nostru gustativ nepriceput n-a fost la înălţimea măreţiei lor. Am mâncat 22 de feluri: delicatese rare precum ţestoasă fiartă în aburi, învelită în frunze de lotus; o fierătură de lăcuste şi raţa bătrână (se spune că raţele bătrâne te încălzesc pe timp de iarnă), care sună destul de bizar, dar a fost, de fapt, glorioasă; o supă savuroasă şi delicată, numită Supa Eroilor în cinstea peştilor din ea, care sunt fierţi cât sunt încă vii; un porc gras, fript la foc mic timp de patru zile, şi servit cu ouă; şi căprioară friptă la aburi. Am mâncat chifteluţe de peşte care aminteau de *quenelle*, făcute astfel: peştele se bate în cuie pe o scândură, apoi se răzuieşte carnea, strat cu strat, astfel încât să fie complet moale, după care acest terci se bate cu apă rece până devine o spumă, care se fierbe încet. „E al naibii de greu de făcut“, mi-a spus Han Feng, „şi nimeni n-a făcut unul mai bun, nici măcar pentru împărat.“

Am băut proaspătul ceai local Longjing, pentru care este renumit restaurantul, în timp ce un geniu al viorii, câștigător al Concursului Paganini și parte din cercul extins de prieteni ai lui Han Feng, ne-a oferit o interpretare năvalnică, de virtuos, în același timp precisă, pasionată și palpitantă. Han Feng ne-a dus la Grădina de Familie din epoca Ming, pe malul de vest al lacului, mai puțin frecventată de turiști decât alte parcuri din Hangzhou și incredibil de odihnitoare. Mai târziu, am vizitat restaurantul Zhiweiguan. În timp ce Longjing serveau mâncare care părea exotică pentru gusturile occidentale, arome rare și subtile imposibil de închipuit oriunde altundeva, Zhiweiguan era de o splendoare atât de strălucitoare și atât de accesibilă, încât ar putea atrage o clientelă activă în Upper East Side din New York. Pentru unul dintre feluri, bucătarul a tăiat o singură fâșie de porc, îngustă și lungă de trei metri (ca o spirală neîntreruptă din coajă de măr), a răsucit-o aproximativ în forma unei piramide cu trepte de la Chichén Itzá și a prăjit-o. La masă, chelnerul a descolăcit-o și a tăiat-o bucățele, pe care le-a înfășurat apoi în clătite cu spanac. Un pui întreg împănăt cu usturoi fusese învelit în hârtie subțire și apoi acoperit cu sare înainte să fie băgat la cuptor – carnea era aproape neverosimil de suculentă.

Puțini străini vizitează Shoaxing, și motivul e greu de înțeles. Canalele sale sunt romantice și încântătoare, iar casele dinastiei Qing sunt construite chiar pe țărm; ferestrele sunt împodobite cu panouri din lemn sculptat, și femeile îngenunchează lângă apă să-și spele rufe; bărcile de pe canal sunt la fel de intime ca gondolele, iar vâslașii își folosesc picioarele pentru a împinge vâslele mari. Poți mereu să vezi pagoda mare pe dealul din spatele orașului, iar în ziua în care am fost acolo, cineva asculta muzică de la Opera din Beijing cu sonorul la maxim, și muzica răsună printre străduțe. Ca să vii și să pleci de la bărcile de pe canal, călătorești cu o ricșă trasă de bicicletă pe niște străzi întortocheate și enigmatice, prea înguste pentru mașini. Am mâncat la Xianheng și am încercat diverse variante de *chou doufu*, unele aproape tolerabile. M-am dedat cu mai mult curaj unei alte specialități fermentate locale: vinul de orez din Shaoxing. Am mâncat și vânată cu o legumă piperată, asemănătoare cu bama, și chifle de porc caramelizat, dulci și gustoase. La desert, am avut parte de prăjituri din orez lipicios, cu semințe de susan negru, de o aromă aproape amară, și miere. Han Feng a început un toast, și noi eram toți pe punctul de a plesni de atâta mâncare, alcool și fericire. Ne-am dat seama că mâncam,

în medie, cam 12 feluri de mâncare la fiecare masă, că mâncam de două ori pe zi și că mai aveam 21 de zile de petrecut în China, ceea ce însemna că până la sfârșitul șederii vom fi încercat peste 500 de feluri de mâncare. Am inspirat adânc.

Pentru chinezi, există două bucătării de seamă – cea din Sichuan și cea din Canton. Călătorii o cunosc pe cea cantoneză pentru că este gastronomia din Hong Kong, dar provincia Sichuan încă nu a intrat în atenția celor mai mulți turiști. Locuitorii din Sichuan vorbesc despre ardei iuți așa cum alții vorbesc despre echipe sportive. Prin comparație cu bucătăria lor, mâncarea mexicană e lipsită de gust. Însă iuțeala este stratificată și complexă, diferitele tipuri de condimente iuți sunt amestecate și reamestecate, prăjite și proaspete, înmuiate în diferiți agenți pentru a crea o gamă largă de plăceri intense și dureri rafinate. Ardeiul specific din Sichuan este *hua niao*, care de fapt nici nu este un ardei, ci fructul uscat al unei tufe de *Zanthoxylum americanum*. Nemaipomenit de puternic, îți amortește gura, dar e o amorteală minunată. Simți cum își începe efectul anestezic imediat ce-l guști, dar în același timp parcă îți trezește cumva și mai mult papilele gustative. E aproape ca și cum ce mănânci ar fi fost fiert în cocaină. Straniu și tulburător la început, devine ceva după care tânjești.

Am luat prânzul la Umila Mea Casă, un restaurant deloc umil din Chengdu, într-un parc împresurat de crânguri de bambus și canale. Stilul este cel chinezesc modern și luxos, cu fotolii uriașe, un pat cu baldachin din mătase, pe care poți să te lăfăi, piscine cu crapi, lămpi cu halogen și mese pe care sunt împrăștiate petale mătăsoase de trandafiri. Mâncarea este un amestec chinezesc – care cuprinde influențe nu din mâncarea occidentală, ci din numeroasele ramuri ale gastronomiei chinezești și din Asia de sud-est – așa că, de pildă, supa tradițională cantoneză din înotătoare de rechin se face aici cu dovleac cremos.

Sichuan este faimos, pe drept, pentru ceainăriile sale. Majoritatea oamenilor de afaceri din Chengdu pleacă de la birou după-amiaza și încheie afaceri în timp ce beau ceai. Femeile merg să joace mah-jongg, bârfitorii să bârfească, copiii să se joace. Noi am mers la Yi Yuan, cea mai frumoasă ceainărie din Chengdu, într-o grădină Ming restaurată cu vreo zece curți, cu piscine limpezi, pavilioane, poteci, mese de jocuri, uriașe stânci sculptate lângă lac și poduri încadrate de pini. Am stat la o masă lângă niște călugări budiști și am băut ceai parfumat.

Când am pășit în hotelul Grand Plaza pentru cină, m-am simțit așa cum trebuie să se fi simțit Marco Polo la porțile Orașului Interzis. Aici, unde crezusem prostește că e pustiul absolut, era o opulență orbitoare. Intri prin niște uși enorme într-un hol vast, unde un pianist cântă Chopin la un pian cu coadă, și vezi porțelanuri și mobilă care ar putea foarte bine să se găsească într-unul din marile muzee ale lumii. Grand Plaza include o galerie de artă, un salon de înfrumusețare cu trei piscine enorme încălzite și un stol de maseuze superbe, două baruri de karaoke (dintre care unul are un tavan de sticlă în spatele căruia înoată pești), patru restaurante și camere de oaspeți. Senzația este una de eleganță extravagantă, cu o nuanță amintind de filmul *Goldfinger*.

În fața fiecărei uși, de-a lungul unui coridor lung, boltit, cu smalt roșu, stă un angajat, îmbrăcat în negru, cu șorț și mănuși albe. Am fost conduși într-una din aceste camere private, care alcătuiesc elegantul restaurant Sichuan; nu există spațiu comun. Printre sfeșnice Qing lustruite și caligrafii Ming impresionante, ni s-au adus ceai proaspăt și pahare cu *baiju* (brandy din Sichuan), care te arde ca o văpaie până în stomac. Am mâncat „soț și soție” (vită condimentată și plămâni de porc), meduză cu coriandru, și apoi o supă ușoară de *Ophiocordyceps sinensis*, renumit pentru proprietățile sale medicale, care se vinde pe piața liberă cu 2.000 de dolari jumătatea de kilogram; în China nu se face prea bine diferența între mâncare și medicină. Plutind la suprafața supei era un sufleu fiert din tofu și pui. Ni s-au servit moluște, pe niște blocuri de orez crocant. Puiul Kung Pao era plin de cei mai proaspeți *hua jiao*. La jumătatea cinei, a intrat în camera noastră un dansator, ca să ne prezinte o „demascare” privată. În această veche tradiție din Sichuan, se poartă o serie de măști din pânză viu colorată, în straturi. În timp ce se desfășoară dansul, dansatorul trage de o sfoară ascunsă, iar măștile se dezvăluie pe rând. După cină, ni s-au oferit trabucuri cubaneze și o sticlă de Chateau Lafite Rothschild din 1988, dar, alegându-ne alt răsfăț, am preferat un masaj în schimb.

Chengdu este marele oraș al Chinei pe care nimeni nu-l laudă. Pe lângă mâncarea inegalabilă, are atracții minunate: un centru pentru creșterea urșilor panda, unde poți să vezi animalele de aproape, inclusiv adorabili pui abia născuți; mănăstirea Wenshu, cu călugări care cântă și procesiuni sfinte; și, la vreo două ore de mers cu mașina, Marele Buddha Leshan, înalt de 70 de metri, sculptat în stânca dealului Linguin în secolul al VIII-lea d.Hr. pentru a domoli confluența

violentă a două râuri. Este cel mai mare Buddha din lume – degetul lui mare de la picior are opt metri lungime.

În seara aceea, am încercat mâncarea localnicilor: tocană Sichuan. Chengdu are din belșug restaurante care fac tocană, și un prieten din zonă ne-a dus la Huang Cheng Laoma, unde în mijlocul fiecărei mese sunt plasate două plite, așa că am putut să avem un ceaun plin ochi cu ardei iuți și unul cu o supă nu foarte picantă de pui și cal de mare. Am comandat vreo 20 de tăvi cu ingrediente pe care să le gătim în ceaun, inclusiv friptură de vită, pui, ficăței de aligator, măduvă de bambus, ciuperci de măduvă de bambus, spanac chinezesc, cârnați, țipari de apă dulce și sărată, cinci soiuri de ciuperci, ferigi Sichuan, rădăcină proaspătă de lotus și fășii de gât de vită. Tot ce găteam în supa iute înmuiaam într-un sos de ulei de susan cu usturoi, iar ce găteam în cea nepicantă înmuiaam într-un sos sărat de ierburi. După cină, am mers la o altă ceainărie ca să vedem un spectacol de operă din Sichuan – o cavalcadă de demascări, marionete, dans, clovni pricepuți care spuneau basme, cascadorii acrobatice, scamatorii și suflători de flăcări mascați.

Locuitorii din Beijing, cărora li s-a interzis să dezbată cine ar fi cel mai bun conducător ar Partidului, și-au reîndreptat atenția critică spre o întrebare mult mai urgentă: cine face cea mai bună rață Peking? Sunt multe detalii de luat în considerare. E prepararea prea rafinată sau prea vulgară? E pielea prea grasă sau prea uscată? E gătită pe lemn de măr sau de cais? Sosul e pe bază de fasole sau de fructe? Pielea trebuie înmuiată în zahăr? Cum trebuie tăiată rața? Am mers la vânatoare de rațe de șapte ori. Dintre restaurantele care satisfac în mare parte nevoile culinare ale occidentalilor, ne-au plăcut Commune by the Great Wall și Made in China; dintre cele care sunt mai degrabă pentru localnici, preferatul nostru a fost Xiangmanlou. Commune by the Great Wall este un hotel, alcătuit din vile proiectate de arhitecți contemporani de top. Din fiecare vilă, poți să urci pe Zidul Chinezesc și să mergi de-a lungul unei secțiuni nerenovate, care e numai a ta. Am încercat meniul tradițional Peking al restaurantului, care include chiftele fripte de creveți, supă de rață, cod fiert, colțunași și rață.

Made in China este în hotelul Grand Hyatt, deci clar nu te simți de parcă ai descoperi vreun loc tainic; ai putea foarte bine să fii în L.A. sau în New York. Cu toate astea, în Beijing umblă vorba că acesta e cel mai bun restaurant din oraș, și tot ce-am mâncat acolo a fost delicios. Am încercat creveți fierți în ceai verde și pui fiert cu alune

picante. Pielea de rață se desprinsese cu totul de rață; era crocantă, fermă și lipsită de grăsime, dar nu fărâmicioasă. Clătitele erau subțiri ca hârtia, iar sosul era făcut din fasole dulce amestecată cu miere și ulei de susan, apoi scăzută până la o consistență satisfăcătoare.

Xiangmanlou n-are nici un fel de zorzoane, dar e curat și plăcut, iar nota de plată pentru șase persoane nu depășea prețul unor sandviciuri la New York. La fiecare masă erau înghesuite familii din Beijing. Aici, pielea de rață e împărțită – cea mai bună e pusă pe o farfurie specială, iar „pielea tare“ se servește separat. Rața e mai grasă decât cea de la Made in China, dar e obținută pe căi vinovate, ca *foie gras*. Îi urmează o supă din oase de rață. Am mâncat și pește, care ni s-a adus zbatându-se într-un coș, înainte de execuție.

Cea mai bună mâncare stradală din Beijing este *jianbing*, și cel mai bun loc în care o poți găsi sunt tarabele din fața complexului Templului Baoguo, devenit târg de vechituri. Vânzătorul întinde mai întâi aluatul pe o tavă lată din fier și face o clătită cu ceapă verde; apoi sparge un ou pe deasupra și-l întinde, astfel încât să se coacă în aluat; apoi o întoarce pe partea cealaltă și o scaldă în sos de fasole și sos de chili; și, în cele din urmă, învelește toate astea într-o bucată de pâine prăjită dulce. Este aburindă, proaspătă, plină de ouă și amidon, delicioasă.

Ca să ne mai diversificăm dependența de masaj, am încercat un masaj la urechi, în toiul nopții. Localul din Beijing era ca un spital confortabil – extrem de curat, iar maseuzele purtau bonete de asistente. În fața statuii care o înfățișa pe zeița budistă a milei, Guanyin, am făcut diverse libațiuni, inclusiv o băutură medicinală cu multe calorii – ca nu cumva să ne scadă mila.

Am sărbătorit și am plâns ultima noapte din Beijing la ultra-conceptuala Green T. House, care avea scaune tapițate cu pene, lumini colorate care se roteau, expoziții de artă contemporană, un cal de lemn care se legăna într-un colț, mese cu oglinzi și așa mai departe. Lumea de acolo e foarte cu nasul pe sus, parcă țipând că sunt mai *cool* decât tine. Meniul este un document absurd, a cărui poezie, deja forțată în chineză, devine înduioșător de ridicolă în engleză: „Puțin Sashimi de Caviar cu un Sos Inimaginabil“ sau „Ruladă Mistică de Vită cu Ciuperci Enoki și Mozzarella“ sau „Extaz pe o Sepie“ sau – preferata mea – „Dansul Erotic al Celor Șase Ciuperci în Jurul Castanei Singuratică“. Mâncarea e ceva mai puțin impresionantă decât titlurile, dar modelele care fumează țigări lungi și tinerii hipsteri cu tunsori uimitoare sunt de neegalat.

Timp de 21 de zile, am mâncat mâncare chinezească la fiecare masă, în afară de o singură seară, în Beijing, când niște prieteni americani imigranți, dragi mie, au organizat o petrecere pentru noi în apartamentul lor. Bucătarul îl împrumutaseră de la ambasada franceză, și s-a descurcat de minune. Dar mâncarea occidentală avea un gust ciudat după aromele îmbietoare ale Orientului. Mi se părea vulgar și obositor să tai mâncarea în bucățele; legumele proaspete în unt indicau o lipsă de imaginație; iar vita, deși gătită perfect, mi s-a părut cumva ațoasă și lipsită de gust. Mi-a fost greu să trec la vechile gusturi. Am simțit efectul decalajului culinar, și o vreme toate lucrurile cunoscute mi s-au părut un pic greșite. Asemenea scafandrilor, a trebuit să ieșim treptat spre suprafață, ca să nu ni se facă rău din cauza schimbării de atmosferă.

„Pentru oameni, mâncarea e pe primul loc“, spune un vechi proverb chinezesc, iar cultura culinară a înflorit în China odată ce hedonismul a devenit mai puțin stigmatizat. Cetățeanul obișnuit din China a cheltuit mai mulți bani pe mâncare în 2015 decât oricând în trecut, iar emisiunile culinare de televiziune, precum *A Bite of China*, au ratinguri nemaipomenite. Aproape două treimi din chinezii care folosesc telefoanele mobile își fotografiază constant mâncarea înainte s-o mănânce, apoi împărtășesc aceste poze pe aplicații dedicate mâncărurilor și pe platformele de socializare; priceperea în cultura gastronomică este privită ca un semn de rafinament. Asociația Gastronomică din China a rugat UNESCO să includă bucătăria națională pe Lista Patrimoniului Cultural Imaterial. Cererea pentru mâncăruri organice și de calitate superioară este încă în creștere. Studii recente au descoperit că oamenii care mănâncă preparate picante trăiesc semnificativ mai mult; deși nu se cunoaște cauza exactă, acest studiu a fost bine primit. Un șuvoi de noi restaurante uluitoare s-au deschis pentru chinezii și occidentalii înstăriți; doar în Shanghai, cinci dintre ele au ajuns pe lista celor mai bune restaurante din Asia. Între timp însă, poluarea crescândă a solului și a apei din China duce la deteriorarea anumitor produse alimentare. Aproape o cincime din terenul arabil al Chinei este contaminat. Alte mâncăruri sunt contrafăcute; trei sute de mii de bebeluși s-au îmbolnăvit din cauza unui lapte praf ce conținea melanină; s-a descoperit că fasolea verde e tratată cu chimicale toxice ca să arate mai lucioasă; în colțunași și în chiftelele la aburi s-a găsit făină cu un conținut periculos de mare de aluminiu; orez plin de cadmiu și de alte metale grele; și carnea de porc infectată cu bacterii fosforescente fusese identificată de cumpărători pentru că strălucea în întunericul din bucătăriile lor. Oțetul contaminat cu antigel a ucis musulmani la o masă de Ramadan din 2011, în timp ce în piețele din provincii

au apărut ouă false, făcute din ipsos, ceară și aditivi slinoși. În 2013, o descindere la un depozit de mâncare a scos la iveală gheare de pui care fuseseră congelate în 1967; erau decolorate cu înălbitor și vândute ca noi. Cam unul din zece feluri de mâncare din China se face cu ulei reciclat, adesea strâns din scurgerile de sub restaurante.

Deși legile menite să rezolve aceste preocupări devin din ce în ce mai stricte, ele nu se respectă întotdeauna, și mulți chinezi sunt sceptici, crezând, de pildă, că multe produse promovate ca organice nu au fost obținute în acest fel. Majoritatea chinezilor bogați consumă mâncăruri proaspete importate, despre care cred că e mai puțin probabil să fie periculoase – numai piața de fructe importate este de aproape 10 miliarde de dolari. S-au înființat ferme organice în China, dar exclusiv pentru oamenii sus-puși, și ele refuză să vândă oamenilor de rând.

În același timp, ca urmare a invaziei restaurantelor occidentale fast-food, mulți oameni mănâncă prea mult și nesănătos. Deși consumul de sare a fost mereu extrem de ridicat, poporul chinez mănâncă din ce în ce mai multă grăsime și, în vreme ce vânzarea de orez a scăzut, consumul de produse din porumb a explodat. Cumpărarea de produse ambalate și procesate este mai ridicată decât în Statele Unite și aduce aproape 250 de miliarde de dolari pe an. Obezitatea este în creștere și aproape douăsprezece procente dintre chinezi au diabet, ceea ce face din China țara cu cea mai mare populație de diabetici din lume.

Opulență exterioară pentru pacea interioară: Grădina de Odihnă Qianlong

*World Monuments: 50 Irreplaceable Sites to Discover,
Explore, and Champion, 2015*

În cadrul excursiei mele culinare în China din 2005, am vizitat Grădina Qianlong și Juanqinzhai, în Beijing. Vizitasem de multe ori Orașul Interzis, dar până atunci nu ajunseseam la această parte rafinată și intimă a sa. Studiasem istoria artei chineze în facultate și mă interesa perioada istorică în care fusese proiectată și construită această grădină; studiasem, de asemenea, și conservarea patrimoniului arhitectural. Devenisem reprezentant al Fondului Mondial pentru Monumente (World Monuments Fund, WMF) și îmi doream să aflu mai multe despre problema păstrării structurilor grădinii. De vreme ce se apropia a cincizecea aniversare a WMF, am fost rugat să scriu un eseu despre unul dintre proiectele lor de conservare istorică, și eu am ales Grădina Qianlong.

Problema conservării monumentelor este de actualitate în toată lumea, dar în China ștergerea trecutului pentru a lăsa loc unui prezent și unui viitor chipurile mai bun este înfăptuită cu un entuziasm îngrijorător. Sunt cu totul în favoarea unui prezent și a unui viitor mai bun, dar nu cred că distrugerea trecutului este mijlocul potrivit de a ajunge acolo.

Axa centrală a Orașului Interzis a fost gândită astfel încât să impresioneze și să intimideze; Juanqinzhai (Juen-cin-GEAI), sau Refugiul după Epuizarea în Munca Sânguincioasă, construit de împăratul Qianlong în anii 1770 ca loc de odihnă după abdicare, e menit să te răsfețe și să te mângâie. Deși ascuns de mase, Orașul Interzis era deschis pentru vizitatori privilegiați, un simbol arhitectural al existenței imuabile a împăratului: Juanqinzhai promite o intimitate aproape solitară. Majoritatea marilor monumente sunt făcute pentru a fi vizitate de cetățeni, dar împăratul Qianlong a construit Juanqinzhai și grădina înconjurătoare pentru el însuși, imaginându-și o reședință care să-i permită să trăiască potrivit obiceiurilor sale, dar fără responsabilități. Cu toate astea, nimic nu e modest în Juanqinzhai; opulența sa e nuanțată de o discreție rafinată. Dacă Orașul Interzis e o enormă sculptură, Juanqinzhai este o bijuterie. Fiind un pivot între cer, om

și pământ, împăratul era întruchiparea unei ființe oficiale imuabile, însă Juanqinzhai vorbește despre trecerea timpului; în ciuda somptuoșității sale, îi umanizează pe cei care-i calcă pragul.

Când am fost prima oară în China, în 1982, majoritatea străzilor din Beijing erau *hutong*-uri, alei lungi cu case tradiționale prevăzute cu câte o curte interioară. De-a lungul acestor străduțe înguste, pedaleau apatic oameni temători în uniforme maoiste, ținându-se intenționat departe de străini. Orașul era prăfuit și dărăpănat. Luxul, primejdioasa noțiune anticomunistă, era practic inexistent. În timpul dinastiei Qing, zona care alcătuiește acum piața Tiananmen era un coridor mărginit de ziduri, de la nord la sud, în jurul căruia se aflau clădirile guvernamentale. În anii '50, inspirați de Piața Roșie din Moscova, autoritățile au demolat acele clădiri pentru a crea întinderea pustie din Tiananmen, și așa a rămas până în zilele noastre. Piața a devenit aridă, de o austeritate brutală și de o pompă nesuferită, un loc unde strălucirea deșartă a statului comunist putea fi etalată în fața unui popor care o venera supus. În mijlocul acestei distrugerii, se înălța, nelalocul lui, Orașul Interzis, respectat de secole ca fortăreață supremă a puterii, unde cei mai prosperi conducători ai lumii își avuseseră cândva curtea ascunsă privirilor. Desigur, Buckingham Palace e ceva mai mareț decât casele de vizavi de el, iar Palatul Louvre eclipsează Rue de Rivoli din vecinătate. Însă niciodată, nici înainte, nici după aceea, n-am mai întâlnit un contrast atât de izbitor și de direct ca cel dintre Orașul Interzis și Beijingul lui Deng Xiaoping.

Orașul Interzis a fost construit în numai 14 ani, prin eforturile unui milion de muncitori, și este cel mai mare complex unificat de clădiri din lemn din lume. Lemnul este rar și prețios, și fiecare țiglă galbenă (culoarea imperială) de pe acoperiș îl preaslăvește pe împărat. Orașul Interzis a fost reședința guvernului timp de 600 de ani, pentru 24 de împărați din dinastiile Ming și Qing. Când ne-a condus prin Oraș în 1982, însoțitorul nostru, uns cu toate alifiile politicii, a încercat să minimalizeze valorile pe care acesta le reprezenta, dar n-a reușit să-și înăbușe de tot admirația când ne-a descris cum decursese cândva viața acolo. În curtea exterioară, am simțit detașarea conducătorilor imperiali ai Chinei; nimic din clădirile respective nu era menit să liniștească. În curtea interioară, până și apartamentele împăratului dovedeau caracterul distant al poziției imperiale. Întregul aranjament reflecta bogăția moștenită și prerogativele abuzive ale aristocrației,

pe care țara le respingea acum în mod oficial. Însoțitorul nostru părea să se simtă mai în largul lui în fața militarismului Marelui Zid Chinezesc decât în aceste încăperi ale palatului, dar a recunoscut că grația conceptuală și proporțiile superbe ale clădirilor reprezintă apogeul unei străluciri tipic chinezești – că fac, într-adevăr, parte din patrimoniul lui cultural.

La vremea aceea, nici n-am văzut și nici n-am auzit de grădinile de odihnă ale împăratului Qianlong, la capătul cărora se găsește Juanqinzhai. Locul era prea intim pentru grupurile de turiști care se înmulțeau rapid, și nimeni în China n-avea pe atunci priceperea necesară pentru conservarea grădinii, deși deceniile de neglijență sugerează că un factor a fost și nepăsarea intenționată. Comuniștii au acuzat dinastia Qing de abuz, dar acei împărați reprezentaseră o autoritate supremă, o moștenire pe care Mao și succesorii au menținut-o cu îndârjire. Pavilioanele grădinii de odihnă simbolizează un materialism opulent și un intelect rafinat, fiind deci anatema absolută pentru maoism. Întregul Oraș Interzis rămânea nucleul conducerii chinezești, iar portretul uriaș al lui Mao care încă atârnă deasupra porților sale era un semn sugestiv că autoritatea sa încă dăinuie. Dimpotrivă, grădina de odihnă era un spațiu luxos de repaus, în care împăratul să se răsfețe în singurătate după renunțarea la putere – însă pe conducătorii mai recentii ai Chinei nu i-a interesat viața de după putere. Și, susținători ai acțiunii colective, nu erau interesați nici de sihăstria contemplativă individuală.

M-am întors cu numeroase ocazii în Orașul Interzis, dar n-am aflat de existența grădinii de odihnă decât în 1999. Clădirile de acolo, inclusiv Juanqinzhai, cu cele nouă pavilioane ale sale, fuseseră ignorate în așa măsură, încât nu fuseseră aproape deloc jefuite sau distruse. Împăratul Qianlong dăduse un fel de decret inițial de conservare, poruncind ca grădina să fie păstrată pentru totdeauna ca un refugiu pentru împărații care abdică, însă cum nici un alt împărat n-a mai abdicat, grădina a beneficiat de o neglijență benignă de-a lungul deceniilor cât dinastia Qing a rămas la putere. Vreme de 600 de ani, reședințele prinților și odăile concubinelor au fost reconstruite de nenumărate ori – dar nu și Juanqinzhai. Acesta este singurul loc care reflectă într-un totuși viziunea unui singur împărat. O împărăteasă văduvă a trăit acolo ceva timp, și câțiva curteni și-au sărbătorit zilele de naștere acolo. Pu Yi, ultimul împărat, a adăugat un tablou în complex. Altminteri, refugiul a rămas gol, a fost apoi închis în 1924 și folosit

ca spațiu de depozitare de către angajații de la Muzeul Palatului, care se concentrau asupra zonelor publice din Orașul Interzis. La redeschiderea sa în 1999, când Muzeul Palatului începuse pregătirile în vederea licitației pentru găzduirea Olimpiadei, era ca o capsulă a timpului – unul dintre puținii supraviețuitori ai atacului împotriva istoriei dezlănțuit în China secolului XX. Era alterat de intemperii, decolorat și puțin dărăpănat, dar își păstrase integritatea, iar conservarea sa n-ar fi necesitat la fel de multă inventivitate ca alte intervenții chinuite asupra clădirilor istorice chinezești.

Împăratul Qianlong, al șaselea conducător din dinastia manciuriană Qing, a domnit oficial între 1735 și 1796, deși practic a guvernat până în 1799. S-a remarcat din copilărie pentru istețimea lui, fiind înscăunat în defavoarea fraților lui datorită manierelor sale sobre, cunoștințelor sale de literatură și filozofie și ușurinței cu care se înțelegea cu oamenii. Era un bărbat cu o ambiție impresionantă, echivalentul chinez al lui Ludovic XIV, al Ecaterinei cea Mare sau al împăratului Franz Josef. A extins granițele Chinei și a devenit cel mai bogat om din lume; la apogeul domniei sale, balanța comercială dintre China și Occident înclina în favoarea Chinei. Autor a peste 40.000 de poezii, era un învățat fără cusur, având de partea sa prezența de spirit, eleganța și talentul artistic. Însă a și ordonat arderea cărților, respectiv torturarea și execuția scriitorilor care nu-i erau pe plac. În a doua jumătate a vieții, Qianlong s-a autoproclamat „bătrânul celor zece victorii desăvârșite” – și, într-adevăr, a consolidat stăpânirea dinastiei Qing și a sporit cu o treime mărimea Chinei; la moartea lui, populația țării sporise cu peste douăzeci la sută.

Qianlong era nepotul împăratului Kangzi, cel mai longeviv conducător din istoria Chinei. În semn de respect, Qianlong s-a hotărât să nu eclipseze domnia bunicului său și, din acest motiv, și-a pus în gând să abdice – primul împărat care s-a gândit să facă un asemenea pas. Pentru a se detașa semnificativ de mașinăria statului, și-a dorit o grădină, pe care și-a închipuit-o ca un peisaj superb alcătuit din stânci sculptate și pavilioane. A început proiectul când abia trecuse de 60 de ani, deși nu avea să se gândească la abdicare decât la vârsta de 85, după o domnie cu un an mai scurtă decât a bunicului său. Planurile și construcția propriilor încăperi din complexul Juanqinzhai, l-au preocupat pe împărat din 1771 până în 1774; decorarea lor a durat încă doi ani. De-a lungul acestei perioade, a lăsat pe seama altora majoritatea problemelor de stat, ducând astfel la infiltrarea corupției la

curtea sa. După moartea lui Qianlong, ginerele său, Hashen, a fost silit să se sinucidă pentru că acumulasese prea multe bogății ilicite. Domnia de 60 de ani a lui Qianlong a fost cea mai stabilă din lume, ceea ce a dus la o mare prosperitate, dar a și dat naștere unei stagnări culturale. Modernitatea și zorii industrializării au ocolit China. În perioada care a urmat domniei lui Qianlong, în China au venit străini, iar cheltuielile excesive pe războaie și înăbușirea revoltelor au sărăcit curtea.

Proiectul Juanqinzhai reflectă combinația de finețe, inteligență și laxitate decadentă caracteristică pentru Qianlong; a construit acest sanctuar prețios ca pe un divertisment artistic și n-a petrecut nici măcar o noapte în el. Deși și-a început așa-zisa retragere în 1796, a condus practic până la moartea sa, trei ani mai târziu, refuzând să se mute din reședința imperială sau să renunțe la autoritate.

Grădina de odihnă recreează structura ritualică de bază a imperiului. Clădirile sale principale evocă cele mai importante edificii ale complexului principal, cu curți publice asemănătoare care le precedă pe cele private. Cei aproape 8.000 m² erau menși să cuprindă structura generală a celor 720.000 m² ai Orașului Interzis. Se voia și o versiune la scară largă a grădinii unui învățat, adaptând subtile principii peisagiste după grădinile din sudul țării, din Suzhou, Yangzhou și Hangzhou, în scopuri mărețe. Nu avea să fie grădina tradițională plină de stânci a unui învățat, nici centrul splendorii imperiale; avea să îmbine poezia contemplativă a celei dintâi cu ambiția statală a celei din urmă. Pentru europeni, munții reprezintă sublimul înspăimântător, pentru chinezi însă reprezintă paradisul, geografia minților luminate. Iar grădina evocă o asemenea geografie.

Este o grădină de iarnă, concepută astfel încât să fie folosită în lunile în care împăratul rămânea în Orașul Interzis. Complexul este împărțit în patru curți, după o axă nord-sud. Această dispunere îl face pe vizitator să nu simtă că spațiul e lung și îngust, ci mai degrabă o suită de scuaruri alăturate. Porțile înguste – intrarea în complex se face pe o potecă întortocheată, printr-o fisură între două aranjamente stâncoase – îi dau dimensiuni omenești. Împăratul a botezat cele 27 de structuri cu nume care sugerau speranțele pe care le avea privitor la acest loc: intri prin Poarta Răspândirii Prosperității și apoi treci pe rând prin Sala Împlinirii Dorințelor Dintâi (una dintre cele mai înalte clădiri din Orașul Interzis), Clădirea Încântării Fără Sfârșit, Foișorul Priveliștii Către Înfăptuiri și Camera Supremă a Cultivării Armoniei. Împăratul nu a numit doar aceste clădiri, ci a

și proiectat grădina în prima formă. Foișorul Parfumului de Bambus e gândit să arate ca o carte; e decorat doar cu caligrafii. Multe dintre mobilele inițiale erau făcute din lemn de rădăcină, o metodă costisitoare, prețuită de împărați, menită să arate disprețul față de rafinamentul omenesc, în favoarea idealului budist al naturii nealterate.

Separarea dintre intrigile de curte și viața învățaților, esențială oricărui studiu despre cultura Chinei, este documentată încă din perioada Statelor Combatante (475-221 î.Hr.). În timpul dinastiei Song de Nord (960-1127 d.Hr.), aceasta lua adesea forma unei estetici care părea intenționat stângace pentru cei din afara curții. Deși pictorii învățați, deseori alungați de la curte deoarece criticau guvernul, creau tablouri și poeme în sărăcia exilului, operele lor erau considerate, în general, ca fiind de o mai mare însemnătate decât lucrările împoțonate și decorative de la curte. Într-adevăr, multe tablouri și caligrafii ale învățaților izgoniți din capitală au fost mai târziu incluse în Colecția Imperială. Estetica învățaților definește proiectul grădinii lui Qianlong, influențată de călătoriile în care inspecta teritoriile sudice din regatul său. Aranjamentele de stânci, straturile de flori și canalele din grădina de odihnă, toate construite pe un teren plat, amintesc de peisajele muntoase ale sudului Chinei, așa cum sunt înfățișate în picturile Song și Ming. Caracterul șerpuit al tradiționalei grădini a învățaților fusese înlocuit în perioada Ming de simetria gustului nordic. În grădina Qianlong, panoramele izbitoare și potecile întortocheate au fost integrate în disciplina manciuriană, dar acea șerpuire lină a rămas, într-o oarecare măsură, într-o formă mai concisă și sintetică.

Stilul de viață închipuit în Juanqinzhai era solitar, potrivit pentru contemplare, idealul învățaților; clădirea elegantă exprimă o izolare cultă. „Epuizat de munca sânguincioasă“, scria Qianlong, „mă voi cultiva, respingând zarva lumească.“ O mare parte din interiorul complexul este ocupat de un teatru decorat din belșug, care are un singur loc. Însă, în ciuda acestei origini culte, construcția complexului Juanqinzhai reflectă extravaganța exuberantă a lui Qianlong; până și grinzile de susținere sunt din lemn șlefuit de esență tare. Dintre cele nouă pavilioane din Juanqinzhai, cele cinci de la răsărit conțin încăperile în care locuia împăratul, împărțite pe două etaje, cuprinzând platforme pentru dormit și șezut în șaisprezece spații separate. Această aripă are un perete întreg din *zitan*, acel lemn violet de santal

atât de îndrăgit de împărați, extrem de rar la vremea aceea și aproape dispărut în zilele noastre. Paravanele sunt incrustate cu cartușe mari de jad. Broderia cu două fețe, acea artă rară din Suzhou, a fost folosită pentru a fabrica 173 de ferestre interioare translucide. În partea de jos a peretelui sunt înfățișate scene cu căprioare în pădure. Fundalul constă în incrustații geometrice în *zitan*, pe deasupra cărora s-a aplicat un prim-plan din coajă interioară de bambus (*tiehuang*). Partea de sus prezintă o scenă cu păuni, coțofene și fenicși, și este făcută cu aceleași metode și materiale. Alte părți din pavilion sunt decorate cu incrustații din fir de bambus, un mod laborios de a obține un fundal pestriț imprimat pentru ornamentele fixate deasupra. Aceste metode, întrebuințate de obicei pentru obiecte mici și decorative, sunt transferate aici pe suprafețe vaste – singurul exemplu cunoscut al unei astfel de utilizări arhitecturale. Obiectele lăcuite din clădire sunt și ele de o complexitate și de dimensiuni unice. Inserțiile din pereți au rafinamentul unei vase prețioase; panourile despărțitoare sunt incrustate cu azurit, jad, jasp și alte pietre semiprețioase. Tapetul, făcut de mână, este imprimat cu mică și apoi întipărit în malahit. În interior se găsește unul dintre cele mai mari obiecte cloisonné făcute vreodată, o pereche de cuplete atârinate chiar de mâna împăratului. Qianlong s-a implicat în fiecare etapă a construcției. Arhivele documentează cererea lui de a înlocui un anume mâner de ușă cu un cloisonné, ceea ce s-a și întâmplat.

Juanqinzhai este renumit pentru adoptarea influențelor străine. Qianlong a importat oglinzi enorme, ceea ce ar fi trădat o trufie de neînchipuit în China secolului al XVIII-lea. Deși vitrinele din Juanqinzhai au ornamente chinezești, asimetria lor reflectă o influență japoneză. Ferestrele exterioare sunt din sticlă europeană, iar tronul făcut din sticlă e un soi de „occidentară” corespunzătoare versiunii distorsionate a Chinei pe care o regăsim în chinezările occidentale. Cele patru pavilioane de vest din Juanqinzhai, care cuprind teatrul, cu scena și tronul, dispun de ornamente în zăbrele, finisate cu vopsea astfel încât să semene cu bambusul pestriț, mai efemer și mai puțin rezistent. Pereții și tavanul sunt acoperiți cu picturi spectaculoase în *trompe l'oeil*, care folosesc racursiurile și perspectiva liniară dezvoltate în Italia renascentistă. Sunt puternic influențate de opera lui Giuseppe Castiglione, pictor iezuit, misionar și consilier imperial, care a trăit în China din 1715 până la moartea sa, în 1766, cunoscut de chinezi sub numele de Lang Shining. Se crede că picturile murale ar putea

să conțină elemente pictate de Castiglione, deși proiectul Juanqinzhai a început după moartea acestuia. Tavanul este deosebit de atrăgător, înfățișând un spalier din bambus care geme sub greutatea unei spectaculoase glicine înflorite – un simbol plin de bucurie al multor generații de urmași. Picturile murale reprezintă o grădină, aducând estetica exterioară în interior. Aici, bujorii pictați ar fi continuat să înflorească, iar cerurile ar fi rămas de un albastru vărat, chiar și de-a lungul iernilor lungi și friguroase din Beijing. Sunt fresce pictate pe mătase, folosind pigmenți chinezești într-un stil occidental, aplicați astfel încât să corespundă esteticii chinezești. S-a reflectat mult la influența chinezească asupra artei occidentale în această perioadă, însă și această întrepătrundere reciprocă, deși mai rar întâlnită și poate mai puțin profundă, merită observată.

Lui Qianlong îi plăcea să se închipuie un pustnic în munți. Juanqinzhai reflectă în mod evident caracterul ambivalent al acestor fantezii. El nu vedea nici o discrepanță între a fi cel mai bogat om din lume și a duce o viață de ascet. Susținea că vrea să fie cunoscut ca „omul care nu are nimic de făcut” – dar nu a căutat niciodată o asemenea tihnă. Din toate punctele de vedere, este un semn al decadenței imperiale să cheltui resurse colosale pentru a putea alege doar de dragul de a alege, nu pentru că vrei, cu adevărat, să faci alegeri. Plăcerea pe care a obținut-o din această grădină a contemplării a stat în construirea, nu în locuirea ei; a construit-o ca să se impresioneze pe sine însuși. Însă elementele grădinii sugerează un devotament profund față de preceptele budiste. Filozofia confucianistă spune că, pentru a domni, un împărat trebuie să fie o ființă iluminată, iar acest complex de grădini exprimă năzuința spre iluminare, fiind un loc în care Qianlong putea să caute modestia propriei sale ființe, departe de statutul de împărat. Pare să fi simțit că scopurile sale budiste erau cele mai importante.

Dinastia manciuriană Qing era adeptă a budismului tibetan, nu a budismului chan (sau zen), care era mai răspândit în China. Mancuriyenii erau aliați ai mongolilor în secolul al XVII-lea, iar Dalai Lama a acordat conducătorilor manciurieni titlul de Buddha viu, la mijlocul secolului. Budismul tibetan este mai ortodox, cam la fel de diferit de budismul chan cum este catolicismul față de protestantism. Qianlong crescuse împreună cu un Buddha viu, un mongol pe nume Rolpai Dorje, care venise să trăiască la curte și fusese educat împreună cu Qianlong. El a devenit mentorul, dascălul și călăuzitorul budist

al lui Qianlong. Fiind considerat un urmaș al lui bodhisattva Manjusri, Qianlong a mers de-a lungul vieții în vizite prelungite la locurile sfinte de la Muntele Wutai, unde se spune că se află o șuviță din părul lui Manjusri. E adevărat că, spre sfârșitul vieții, Qianlong alunecase în decadență, dar își dorea totodată și cultivarea intelectuală, iar grădina este plină de locuri pentru meditație și contemplare. Viziunea care-i stă la bază, deși costisitoare, este extrem de spirituală. Qianlong medita zilnic; a construit multe temple; a poruncit să fie create multe imagini budiste. Ideea de budism opulent poate suna ca un oximoron pentru un occidental, dar aici este principiul călăuzitor. Estetica tibetană e vizibilă în grădină.

Occidentalii au privit adesea decorarea clădirilor și structura grădinilor drept două lucruri separate, lucrul natural și lucrul făcut de mâna omului, sinele lăuntric al gândirii separat de acțiunea exterioară. Însă aceste dualități carteziane sunt lipsite de înțeles în gândirea lui Qianlong; toate interioarele din Juanqinzhai sunt făcute ținând seama de ce se află în afara lor, și nu există „casă“ sau „grădină“ – ci doar un singur complex. Omul, fiind făcut de natură, nu făurește altceva decât noi aspecte ale naturii.

Nu e ușor să faci portretul unui împărat chinez. Aspectul lor divin intră în conștiința publică, iar dimensiunea personală este, de regulă, atât de bine ascunsă, încât ți-e greu să știi dacă a existat măcar. Grădina Qianlong te ajută. În ea, începi să simți că acest împărat era un om, și nu doar unealta supremă a unei structuri politice absolute. Avea propriile pasiuni, trăsături și dorințe – spirituale sau de altă natură. Din multe puncte de vedere, Qianlong era un romantic; prima lui soție a murit la 40 de ani, dar el i-a scris scrisori sub formă de poeme tot restul vieții.

Ideea preconcepută în Occident sugerează adesea că estetica chineză și-a atins apogeul spre sfârșitul dinastiei Song și începutul dinastiei Ming, apoi a intrat în declin la începutul dinastiei Qing și și-a atins nadirul după Qianlong. Calitatea meșteșugului de la Juanqinzhai depășește uneori calitatea gustului, și opulența ia locul subtilității. Mulți cunoscători occidentali preferă monocromia și minimalismul chinezesc, și unii sunt de părere că până și operele din timpul domniei împăratului Yongzheng, tatăl lui Qianlong, sunt mult mai rafinate decât acestea. Însă Qianlong reprezintă înflorirea absolută a gustului Qing, iar mulți chinezi din zilele noastre se bucură de imprimeurile sălbatice și emailurile aurii, preferând această exuberanță disciplinei

austere. „Dacă Qianlong ar fi trăit în zilele noastre“, spunea un academician, „ar fi purtat Versace“. Într-o perioadă în care vesticii „descoperă“ arhitectura victoriană și modernismul de la mijlocul secolului, monumentele Qing trebuie prețuite cât încă mai pot fi salvate.

În 1998, am fost să vizitez Grădina Palatului Fericii Permanente, din Orașul Interzis, care se renova atunci, în parte sub egida unui nume încântător, Happy Harun. Acea grădină, în mare contemporană cu Juanqinzhai, arsese în 1923 și se reconstruia acum pe baza imaginilor și a plintelor rămase din clădiri. Un muncitor de acolo mi-a povestit că ministrul culturii din China venise să viziteze șantierul și spusese: „Toate structurile din lemn sunt frumoase, dar piatra arată îngrozitor și trebuie înlocuită.“ Muncitorul i-a explicat că piatra e tot ce a mai rămas din clădirile inițiale și că era, prin urmare, conservată în mod corespunzător. Ministrul culturii i-a spus: „Tu ai purta un costum nou cu pantofi vechi?“

Această atitudine însemna că echipele de restaurare de la Juanqinzhai aveau de furcă: trebuiau să schimbe dorința de reconstruire într-una de conservare. Pentru a complica lucrurile și mai mult, tehnicile folosite în Juanqinzhai erau atât de rafinate încât depășeau priceperea oricărui meșter în viață. De pildă, o parte din clădire folosea un fel de voal întărit și emailat, al cărui meșteșug s-a pierdut (deși pantofii de pe vremea dinastiei Han și pălăriile de pe vremea dinastiei Song erau făcute prin aceeași metodă); putem să recreăm aspectul, dar nu și obiectul în sine. Fondul Mondial pentru Monumente a pus în vigoare proceduri prin care, cu ajutorul tehnicilor științifice și al microscopiei, să se determine majoritatea proceselor originare folosite în obținerea unui efect sau a unui finisaj; acest lucru a făcut posibilă reproducerea exactă a acestor procese, necesitând adesea mai multe straturi de ornamente. Conservarea complexului Juanqinzhai a trebuit să îmbine concepte, estetici, tehnici și materiale orientale și occidentale, asemenea clădirilor și terenurilor inițiale. Meșteșuguri de mult pierdute au trebuit reinventate și reînvățate, și apoi adaptate la tehnologiile moderne. A fost nevoie de știință pentru a înțelege metodele dispărute și tot de știință pentru a le regândi, deși execuția s-a bazat pe o finețe extraordinară.

Folosind tehnici miniaturale la scară mare, meșteșugarii lui Qianlong inventaseră noi substraturi care să le susțină. Restauratorii care erau obișnuiți să lucreze cu obiecte mici au trebuit să-și închipuie metode de a modifica procedeele de restaurare pe care le inventaseră

pentru tabachere și alte obiecte mici de artă, astfel încât să fie viabile pe suprafețe arhitecturale întinse. S-a luat legătura cu guvernatorii provinciilor sudice, în încercarea de a găsi artiști pricepuți, care au venit din Anhui, la vest de Nanjing, și din Zhejiang, la sud de Shanghai. Restauratorii implicați în acest proiect au fost de părere că hârtia folosită pentru restaurare trebuia să fie făcută în China, așa că un expert englez în fabricarea hârtiei a venit să-i învețe pe muncitorii chinezi un procedeu inventat, la origini, în China. Toată lucrarea s-a desfășurat înăuntrul zidurilor Orașului Interzis, pentru a evita riscul de a trimite cuiva un original și a primi înapoi o copie reușită. Parțial mulțumită experienței dobândite de profesorii săi prin această colaborare internațională, Centrul de Conservare al Patrimoniului Cultural din Universitatea Tsinghua oferă acum specializare postuniversitară în Conservarea Arhitecturală a Structurilor din Lemn și a Interioarelor și Mobilelor Istorice. Aceasta este prima specializare înființată în domeniul conservării interioarelor istorice chinezești și a mobilei din lemn.

Grădina și clădirile sale, construite astfel încât un împărat să se poată juca de-a pustnicul filozof, nu ne arată cum trăia acesta, pentru că n-a trăit acolo niciodată. În schimb, ne arată cum gândea: așa își imagina el paradisul. Este o scriere despre sfârșitul vieții, o cugetare despre ce înseamnă să îmbătrânești. Prin poezia sa nestăpânită, decorațiunile sale luxoase și austeritatea barocă, această grădină exprimă ambiguitățile puterii și detașării. Marie Antoinette obișnuia să simuleze naivitatea cu toiagul ei de ciobăniță la *hameau*-ul din Versailles cam în aceeași perioadă în care împăratul Qianlong își construia grădina de odihnă, însă ceea ce la ea pare afectare, la el sugerează un idealism sincer. Pe placa cloisonné care atârna în Juanqinzhai se află cuvintele împăratului: „Puritatea și ordinea din minte, privitor la zeci de mii de lucruri, trebuie păstrate într-o singură inimă.” Viața unui împărat atrage după sine haosul unei împărății greu de stăpânit; grădina de odihnă avea să fie locul în care o viață atât de complicată se putea limpezi fără să se împruțineze.

Aventuri în Antarctica

Travel + Leisure, noiembrie 2008

Turismul dezastrelor este o activitate dubioasă prin faptul că duci lumea să vadă locuri pe cale de dispariție înainte ca acestea să piară pentru totdeauna – deși scopul ar fi ca aceste vizite să trezească în turiști dorința de a salva zonele respective. Antarctica este extrem de vulnerabilă. Cu cât se tocesc porțiuni mai mari din ea și temperatura mării se schimbă, cu atât ecosistemele lumii intră în criză. Întotdeauna e mai șocant să vezi declinul unui mare om decât al unui om oarecare; de aceea citim cu atâta interes tragediile istorice și de aceea eroii lui Shakespeare sunt deseori regi. Antarctica este un împărat măreț, pe cale de dispariție.

Ar fi meritat să ne amintim, atunci când eu și soțul meu ne-am înscris în Expediția Centenară *Nimrod* spre Antarctica, că expediția *Nimrod* a lui Sir Ernest Shackleton în căutarea polului dăduse greș și că poate ne sfidam soarta aventurându-ne spre sud sub același nume. Dar noi încercăm să înfăptuim doar ceea ce el dusesese la bun sfârșit – de fapt, doar o parte –, nu ceea ce năzuise el să facă. Având o sută de ani de progres tehnologic de partea noastră, ne-am închipuit că vom ajunge cu ușurință la adăpostul pe care-l ridicase pe țărmul Mării Ross. Construit acum un secol, adăpostul fusese menit doar pentru o iarnă, dar era încă în picioare, mărturie a standardelor înalte ale lui Shackleton și a unui climat prea ostil chiar și pentru microorganisme de putrefacție.

Înainte de a pleca pe mare, la ora 16.00, în ziua de Anul Nou 2008, de la aceeași dană din Lyttelton, Noua Zeelandă, de unde plecase și Shackleton la aceeași oră, pe 1 ianuarie 1908, am fost binecuvântați în biserica anglicană în care se rugase echipajul lui Shackleton și am cântat același imn pe care-l cântaseră și ei, cu același refren de Casandră: „O, auzi-ne și dă îndurare / Celor aflați în primejdie pe mare.“ Se adunase o mulțime destul de numeroasă, din care făceau parte și urmași ai echipajului lui Shackleton. Fanfara cânta; câinii samoezi,

ai căror strămoși trăseseră săniile lui Shackleton, lătrau în timp ce mulțimea ne făcea cu mâna; și am fost escortați în larg chiar de remorcherul care trăsesse după sine nava *Nimrod*.

Legat de balustrada de pe puntea superioară a vasului, un steag mic – cam cât unul folosit de o spălătorie pentru a-și anunța deschiderea festivă – spunea SPIRIT OF ENDERBY, în conformitate cu materialele promoționale ale călătoriei noastre. În contrast cu el, pe carenă, uriașe litere chirilice proclamau că vasul se cheamă PROFESOR HROMOV, la fel și pe bărcile de salvare, pe hărți, și pe echipamentul de bord; intram și ieșeam din porturi în calitate de *Profesor Hromov* pentru că acesta era, de fapt, numele vasului. *Spirit of Enderby* era doar o fantezie a imaginației înflăcărate a lui Rodney Ross, proprietarul firmei Heritage Expeditions și liderul călătoriei. Aceleași materiale promoționale făceau referință la „un vas rusesc recondiționat, cu certificat de navigare prin ghețuri“. Cuvântul „recondiționat“ ne sugerase o intervenție ceva mai serioasă decât întinderea unui covor albastru industrial într-un vas de cercetare sovietic din 1983 – dar nu eram aici ca să stăm în cabine luxoase, iar la momentul respectiv, cămăruțele spartane ni s-au părut că fac parte din bravada macho a întregii aventuri.

Două zile mai târziu, primul obiectiv din itinerarul nostru de o lună au fost insulele Snares, câteva din insulele subantarctice risipite între Noua Zeelandă și Antarctica. Acestea sunt atât de bogate în specii de păsări, încât, pe oriunde ai lua-o, tulburi zonele de cuibărire și împerechere, așa că ne-am plimbat în bărci pneumatice și am văzut fermecătorii pinguini cu creastă, specifici acelor locuri. Înapoi la bord, partenerul meu, John, și cu mine am intrat în vorbă cu ceilalți 46 de pasageri, printre care doi americani, un canadian, un tip din Costa Rica, plus câțiva neozeelandezi, australieni, zimbabweni și namibieni albi, precum și britanici. Navigând mai departe, am întâlnit valuri de 12 metri înălțime, care m-au făcut să mă simt ca o cârpă uitată pe veci într-o mașină de spălat; calitățile de navigare prin gheață ale *Profesorului Hromov*, am aflat, aveau drept urmare reducerea stabilității în ape agitate. Am descoperit cum să ne fixăm propriile bunuri, astfel încât puloverele și lenjeria intimă termică să pună surdina zgomotului laptopurilor izbindu-se de aparatele foto. Chiar și în relativa siguranță a cabinei, câteodată ți se izbea capul de un perete, îndesându-ți gâtul între umeri, iar apoi picioarele ți se izbeau de peretele opus,

îndesându-ți genunchii. Sperasem să pierd în greutate, nu în înălțime, pe parcursul acestei aventuri atletice într-o climă dificilă.

Insula Enderby, prima oprire la mal, a avut milă de noi și nu s-a clătinat, așa cum și fac insulele de regulă. Întreaga sa suprafață e acoperită de tufăriș: păduri de tufe înflorite; alte plante groase și țepoase care se lipesc de pământul rece și tare; și diverse ierburi ciufulite plăcute vederii, dar prin care era greu să-ți faci drum. Am văzut o mulțime năucitoare de păsări, printre care lupi de mare, diverse specii de albatroși și câte un pinguin cu ochi galbeni rătăcit. Am întâlnit la tot pasul lei de mare neozelandezi, și am înțeles de ce li se spune „lei”: erau de mărimea unui frigider, cu gulere înfoiate, și dacă te apropiai prea mult de ei – ceea ce se întâmpla uneori, având în vedere tufărișul – își ridicau capetele și răgeau. Decizia lor de a abandona plaja și de a se trânti printre tufișuri era cumva supra-realistă, parcă încercau să te păcălească, să te facă să crezi ca sunt într-adevăr animale de uscat. Din când în când, se ridicau pe cele patru înotătoare și mergeau anevoios prin iarbă, înceți și greoi ca niște măgari bătrâni.

Două zile mai târziu, aceeași mare agitată ne-a adus la insula Macquarie, o rezervație naturală cu o mică stație de cercetare care primește doar câteva sute de vizitatori pe an. Țărmurile sale sunt înțesate cu animale sălbatice: pinguini regali, imperiali, Gentoo și macaroni, precum și elefanți de mare. Pinguinii se adună curioși în jurul tău și, dacă-i întinzi mâna unui pinguin regal, îți ciugulește degetul. Folosindu-și aripile ca niște înotătoare mai ales pentru a gestricula, dând din cap unul spre celălalt în timp ce aleargă de colo până colo, pinguinii seamănă cu navetiștii care se învârtesc prin Grand Central Station înainte să se anunțe peronul la care trage trenul, unii dintre ei năpârlind ca niște doamne în vârstă în blănuri mâncate de molii. Peste două sute de mii de perechi de pinguini regali, gata de împerechere, trăiesc la un capăt al insulei, înghesuiți în niște condiții pe lângă care Tokyo pare să dispună de un spațiu nelimitat. Focile aveau tendința de a se trânti una peste cealaltă, formând genul de piramidă pe care majoretele din liceu au perfecționat-o prin anii '50. Cele tinere aveau niște fețe neînchipuit de dulci, cu ochi mari și umezi; masculii mai bătrâni aveau nasuri lungi, noduroase, ca niște trompe, tremurânde și purtând cicatrici de pe urma luptelor.

Trecusem prin zonele de latitudine turbulentă, dintre 40° și 50°, o centură circumpolară de curenți, și acum eram gata pentru lunga

traversare a Oceanului Antarctic, unde nu există mai deloc suprafețe de uscat care să încetinească vânturile ce biciuiesc globul. Rodney a propus să ne întrecem în a ghici când vom vedea primul aisberg; ornitologul de pe vas număra speciile de păsări marine; și simțeam cu toții apropierea iminentă a celui de-al șaptelea continent. Shackleton insuflă un devotament ce amintește de Gurdjieff, iar nava era plină de experți în explorare polară. Valurile își pierdeau treptat calitatea luminoasă și dură pe care o avuseseră în regiunile subantartice; apa devenea vâscoasă și leneșă, aproape ca mușchii unui colos cu mișcări lente, pulsând sub pielea lui întinsă. Pe 12 ianuarie, eram în mijlocul unui mozaic de banchize plutitoare, și liniile întunecate ale apei se întrezăreau printre cioburile pudrate cu zăpadă ca o imensă pânză neagră de păianjen.

Fragmentele de gheață măsurau până la șase metri lungime, luând forme care aminteau de un vultur, un Volkswagen broscuță, o față zâmbitoare, o hartă a reliefului spaniol. Majoritatea climatelor au lumină, umbre sau un gri neutru, dar aici am descoperit un alb înghețat intens, fără umbre, ca lumina unui bliț. Bucățile mai vechi de gheață purtau un șorț turcoaz imediat sub linia de plutire, iar câteva aisberguri aveau urme refractate de azuriu. În alte locuri, cam tot ce e frumos poate fi cuprins dintr-o privire, dar ceea ce te izbește când vizitezi această regiune este întinderea ostilă, splendidă, primitivă, pe care n-o poți înțelege decât din interior. Lumea se sfârșește în gheață. Membri ai echipajului rusesc stăteau la proră, uitându-se după obstacole însemnate, iar în funcție de asta ofițerul secund ne îndruma spre babord sau tribord; pe punte, căpitanul își arunca un ochi peste hărțile de navigare. Vasul se ridica puțin pe gheața mai subțire, plutitoare, apoi greutatea carenei se cobora amenințător și despica gheața. După-amiaza târziu, am fost chemați să bem un vin fiert pe puntea superioară, în timp ce traversam cercul polar antarctic.

Îndreptându-ne spre sud, aproximativ de-a lungul meridianului de 180° longitudine, acolo unde curenții sezonieri înlesnesc de obicei trecerea prin Marea Ross, am pătruns în lumina nesfârșită din toiul verii antarctice, și, ca să ne bucurăm de ea, mulți dintre noi au stat trei în noaptea aceea și în noaptea următoare, până pe la 2 și jumătate dimineața. În dimineața următoare, pe 14 ianuarie, ne-am trezit cu vești proaste. Într-o „ședință“ în îmbâcsita sală de conferințe din adâncurile vasului, Rodney ne-a anunțat că banchiza era mai groasă decât se așteptaseră și că la 3 dimineața am făcut cale întoarsă,

pentru a încerca să reintrăm prin ghețuri mai la est. „Puteam trece“, ne-a spus el, „dar avem în față 240 de kilometri de ghețuri plutitoare, și am fi mers cu o viteză de numai trei noduri.“ Matematica mea rudimentară îmi spunea că ne-ar fi luat cu două zile în plus să străbatem ghețurile și m-am întrebat dacă era înțelept să pierdem o zi mergând înapoi, dar lipsa mea de experiență m-a redus la tăcere. Apoi a vorbit Dmitri, căpitanul. „Vasul ăsta nu spărgător de gheață“, a spus el în înduioșătoarea lui engleză precară. „Gheața asta prea multă.“

Cineva a dat glas temerilor tuturor: „Se poate să nu reușim deloc să ajungem pe partea cealaltă?“

Rodney era pământiu. „Am fost în 36 de excursii în Antarctica, și de fiecare dată am ajuns.“ Vorbea de parcă cel mai vechi prieten nu venise la o cină organizată în onoarea lui. Când ne-am întors pe punte, marile întinderi de gheață plutitoare, care la prima vedere ne umpluseră de voioasa nerăbdare de a explora tărâmul înghețat, erau acum niște obstacole amenințătoare și nedorite în calea noastră. De unde înainte ne bucuram de acel *da-dum* înfundat pe care îl făcea vasul când se izbea de ele, acum ne îngrijoram mereu că suntem într-o fundătură înghețată, opriți înainte să putem ajunge la chinuitor de apropiata Mare Ross. Conversațiile noastre vesele au devenit forțate, ca niște remarci despre vremea bună într-o tabără de prizonieri de război. A doua zi, am trăit copleșiți de o psihologie stranie, ca într-un buncăr plutitor. Coboram deseori în sala de conferințe pentru ședințe, și Rodney ne spunea ce arată încurajator pe harta ghețurilor, iar Dmitri ne spunea ce nu arată încurajator, unii pasageri susțineau că trebuie să-i dăm înainte, iar alții că e timpul să renunțăm.

Nava păstra direcția spre gheață la 178° longitudine. Trei nopți la rând, la ora culcării, vaporul urca și cobora prin ghețuri, dar ne trezeam a doua zi într-un vas nemışcat și mărșăluia din nou ascultători spre sala de conferințe. În fiecare noapte, Rodney stătuse treaz până la ora trei dimineața, încercând să-l ademenească sau să-l silească pe Dmitri să rămână pe același traseu; tot la trei, Dmitri voia să se ducă la culcare, iar pasagerii se retrăgeau; așadar, ora trei era ora ritualică a eșecurilor călătoriei. Pentru un necunosător, ghețurile prin care treceam arătau mereu la fel, iar vasul părea să pătrundă prin ele când mai repede, când mai încet, dar constant. Însă, din nou, la ora trei dimineața, căpitanul a declarat că gheața este de nepătruns. Rodney a recunoscut că este neobișnuit de compactă pentru

acest sezon, dar a insistat că nava poate s-o străbată. Căpitanul, care avea acel talent tipic rusesc de a fi taciturn și melodramatic în același timp, a spus că gheața este în continuare „prea multă” și a ridicat din umeri. A spus: „Încerc cu greu” și ne-am temut că este o formulare mai precisă decât ceea ce intenționase să spună, și anume „Încerc din greu”. După cum mergeau lucrurile, se părea că nu vom putea răzbate.

Cu ochii în lacrimi, Rodney ne-a explicat cât îl afectează eșecul, ca și cum ar fi fost îndreptățit să ne ceară simpatia. La început, toată lumea s-a comportat foarte britanic și nu s-a pierdut cu firea deloc, dar mulți pasageri au recunoscut mai târziu că au plâns în ziua aceea în cabinele lor, de parcă apa sărată și caldă a lacrimilor ar fi putut să topească saramura înghețată care ne stătea în cale. Unii au ținut predici evlavioase despre cât de impresionant este să ți se reamintească că nu poți mereu să obții ce vrei de la natură. Apoi cineva a pus întrebarea evidentă: dacă nu vom merge în Antarctica, atunci ce avem mai exact de gând să facem în următoarele cincisprezece zile? Rodney a spus că nu se prea gândise la asta. „Voi ce-ați vrea să facem?” a întrebat el. Era nebunie curată să lași un grup de călători, nici prea uniți, nici prea informați, să decidă așa ceva prin vot. În scurtă vreme, prin încăpere circulau diverse propuneri, care mai de care mai disperate și mai nedeslușite.

Pe vas domnea o tristețe molipsitoare. Nu era o călătorie grandioasă sau luxoasă, însă era extrem de costisitoare, iar oamenii și-o doreau foarte tare. Familia lui Conrad făcuse economii opt ani ca să-i facă această excursie cadou la împlinirea a 50 de ani. Lynne, care mai fusese într-o excursie cu Heritage, își convinsese soțul și încă cinci prieteni să i se alăture în această mare aventură. Mama lui Nick îl rugase de pe patul de moarte să ia moștenirea modestă pe care i-o lăsase și s-o dea pe visul lui din copilărie – acela de a vizita Antarctica. Greg își folosise toate zilele de vacanță, plus câteva de concediu neplătit, și nu mai avea zile libere până în 2009. Lauren se angajase din nou, după ce ieșise la pensie, și lucrase un an întreg ca să-și permită să plătească această excursie cu Stephen. Iar cei din gașca mai tânără – Dean, José, Glenn, John și Carol – făceau parte din echipaje profesioniste pe iahturi de lux și se înscriaseră pentru expediție cu trei ani în urmă, folosindu-și toate economiile. Dezamăgirea avea un aer shakespearian, și nu mai era nimic de făcut. Tendința britanică de a vedea partea bună a oricărei situații se contrazicea cu obiceiul

american de a alerga după visuri imposibile. Britanicii și neozeelandezii erau, în general, de părere că viața ne dăduse lămâi și că cel mai bine era să facem limonadă. Australianii, americanii și africanii considerau că viața ne dăduse lămâi, așa că puteam foarte bine să le aruncăm în cei vinovați pentru frustrarea noastră.

În prima noapte după capitulare, doar câțiva dintre noi au stat de strajă, privind întinderile nesfârșite de gheață. Cu toate astea, în această lume stranie, dezamăgirea noastră, a tuturor, era incredibilă. Pe punte, m-au copleșit deopotrivă admirația pentru locul în care ne aflam și tristețea că nu ne aflam în locul unde voiam să fim, deoarece așa-numitul soare de la miezul nopții își făcuse spectaculoasa apariție pe la ora zece, iar cerul pestriț aluneca lin pe deasupra gheții, brăzdată ca o beza ondulată. Erau mamifere și păsări marine de văzut, iar noi ne întreceam să le filmăm cu camerele noastre digitale – și rarele foci Ross, și des întâlniții pinguini Adélie. Pinguinii erau risipiți, unul ici și patru colo, stând mulțumiți pe insulițele lor de gheață până când vasul nostru ajungea aproape în dreptul lor, moment în care plonjau în apă cu burta înainte. Petreii polari ne dădeau târcoale, semănând, atunci când soarele le atinge penele albe, cu imaginea Sfântului Duh din picturile Renașterii nordice. Dacă stăteai pe treptele de metal astfel încât să te poți apleca peste proră, puteai să-ți zărești propria reflexie prismatică în cele mai lucioase bucățele de gheață plutitoare, înainte ca nava să le zdrobească. Până și aerul era ca un tonic înviorător.

Însă în adâncul nostru stăruia îndărătnică o nemulțumire față lumina permanentă a acestei nelumi albe prin care pluteam în derivă, departe de ultimul continent și în afara timpului. E adevărat în general, dar în special când e vorba despre călătorii, că oamenii sunt încântați de orice primesc în plus și supărați cu privire la orice se așteptau să primească și n-au primit. Se poate să nu fi auzit niciodată de cameleonul de copac cu degete rotunde, sau de Grădina Abației Sainte Yvette, dar când ghidul îți spune că ai avut norocul să vezi o șopârlă rară, sau că ai prins mănăstirea deschisă dintr-o toană a călugărițelor, ești în culmea fericirii. Când ți se întâmplă pe dos, nu te simți doar dezamăgit, ci și trădat. Nu-ți poți ierta că ai cheltuit atâția bani pe o aventură pe care n-o trăiești. Detesti în avans refrenul care va începe cu: „Mă rog, de fapt, n-am ajuns până acolo.”

Cu așteptările reduse drastic, ne-am aliniat a doua zi pentru o excursie în bărci pneumatice pe lângă insula Scott, un afloriment geologic rar vizitat, la nord de cea mai groasă banchiză. Ne-am înfiorat

când am văzut o focă-leopard – animal de pradă despre care se știe că atacă oamenii – făcând plajă, arătând ca o încrucișare între un melc de mare și un dinozaur. După ședința de după-amiază, Rodney ne-a spus că, după părerea lui, se poate ca gheața să se mai risipească spre sud și ne-a propus să așteptăm lângă insula Scott o zi sau două, în speranța că totuși am putea încă să răzbatem. Până și atei s-au dus la culcare în noaptea aceea rugându-se fierbinte. Am descoperit o camaraderie fragilă încercând să stăvilim disperarea, de parcă prin această experiență formam între noi legături ca între soldați, deși aveam și un sentiment insidios, ca din *Huis Clos*, că nu putem scăpa unii de alții.

În aceste vremuri, când mediul înconjurător e asediat și scăderea calotelor e un fapt bine cunoscut, am găsit ceva liniștitor în dimensiunile peisajului, pe lângă care mă simțeam nespus de mic. Toți veniserăm plini de temeri legate de înverzirea Antarcticii, dar n-am găsit decât o serenitate înghețată și neînduplecată. Sperând că ne vom continua traseul și că vom răzbate până la continent, eram oricum uluiți și umiliți de splendoarea din jurul nostru și, deși ne rugam ca gheața groasă să dispară din fața vasului nostru, speram că nu va dispărea de pe Pământ.

În ziua următoare, am rămas lângă insula Scott și am continuat să așteptăm. Îngrozitoarele ședințe începeau să semene cu terapiile de grup de la mijlocul anilor '70, în care fiecare participant spunea ce avea de spus, în timp ce toți ceilalți scrâșneau din dinți. Rodney era preocupat acum de cât timp ne-ar lua să ieșim din Marea Ross dacă intram, dar problema întoarcerii nu ni se părea la fel de gravă ca ideea că s-ar putea să nu intrăm deloc. Am început să-i înțeleg pe exploratorii din trecut care-și doreau atât de mult să ajungă la poli, încât călătoreau prin teritorii neexplorate, neștiind dacă se vor mai întoarce, pierzându-și membre din cauza degerăturilor, dispărând în crevase sau în furtuni orbitoare. Dmitri ne-a anunțat apoi că ar dura câteva zile bune să răzbatem prin ghețuri, că ar trebui să ne întoarcem pe aceeași cale și că nu mai aveam suficient timp pentru călătoria dus-întors. Rodney, neconvingător, i-a dat dreptate căpitanului.

Pasagerii erau și extenuați, și indignați. Acum duceam lipsă de timp, după toate zilele petrecute plimbându-ne înainte și înapoi. Rodney crezuse că putem să răzbatem. Dmitri refuzase să meargă mai departe. Noi fuseserăm doar niște marionete într-o competiție a orgoliilor. Ceea ce face natura accepti cu un soi de bunăvoință. Ceea

ce face lăcomia oamenilor te înfurie. Dacă ni s-ar fi spus că problema erau într-adevăr ghețurile, am fi acceptat-o, dar această incompetență nătângă și aceste certuri personale era greu de înghițit. În noaptea aceea, pe punte, Ian a observat că mergeam cu o viteză de doar nouă noduri, „deoarece vasul a fost construit mai degrabă pentru confort, decât pentru viteză“. Mary a spus: „Ca să fiu sinceră, nu cred că a fost construit nici pentru una, nici pentru alta.“ Cam asta era situația. Câteva persoane de la bord citeau *The Worst Journey in the World*¹, excelenta povestire a expediției fatale a lui Robert Falcon Scott, din 1910-1913, și am început să ne referim la Expediția Centenară *Nimrod* ca la „a doua cea mai îngrozitoare călătorie din lume“.

Ne mai rămâneau încă două săptămâni. Plănuiam să mergem spre vest, în căutare de aisberguri, apoi se ne îndreptăm înapoi spre Noua Zeelandă, prin regiunea subantarctică. Până acum, coborâserăm pe uscat numai de patru ori, și bravii aventurieri începuseră s-o ia razna. Niciodată nu mi-a plăcut frigul, dar în acele zile de temniță aveam o ciudată plăcere să tremur pe punte și să simt amorțeala înghețată în degete și în vârful nasului. Frigul era antarctic, deși nu puteam să simțim continentul sub tălpi; era manifestarea fizică a scurtei noastre prietenii cu pinguinii, cu focile și balenele. Ca să ne asigurăm unii pe alții că văzuserăm totuși câte ceva, aruncam în stânga și-n dreapta cuvinte noi: pelicule de gheață și clătite de gheață, particule de gheață în suspensie și gheață ondulată, ghețar tabular și fragmente de ghețar, gheață de un an și gheață de mai mulți ani, pojghiță de gheață și sastrugi². Nu inuiții sunt cei care au o sută de nume pentru zăpadă; ci noi.

În cele din urmă, am ajuns la aisberguri. Multe arătau aproape avangardist; am văzut un aisberg tip Frank Gehry, un aisberg Santiago Calatrava și un aisberg fermecător și demodat, tip Frank Lloyd Wright, ca să nu mai vorbesc de diversele aisberguri Walmart și IKEA văzute pe drum. Ele au dezmințit ideea des întâlnită cum că zăpada ar fi albă: zăpada e albastră, cu reflexii albe care scânteiază într-o anumită lumină, numai că uneori este și verde sau galbenă și, foarte rar, are striții roz. Prinsă în miezul său glacial, este o zăpadă densă care absoarbe orice lumină, în afară de cea mai albastră, și care strălucește

1. Lucrare a lui Apsley Cherry-Garrard, al cărei titlu se traduce prin „Cea mai îngrozitoare călătorie din lume“. (N. tr.)

2. Valuri paralele de zăpadă înghețată, care se formează datorită vânturilor puternice. (N. tr.)

de parcă fragmente fosforescente din cerul tropical s-ar fi prins într-o furtună îndreptată spre sud și ar fi călătorit până aici. Ultimul aisberg tabular de care ne-am apropiat a reprezentat un adio luat de la acea fantezie a Antarcticii care ne adusese laolaltă. A fost cel mai frumos dintre toate pe care le-am vizitat și cel mai mare, iar în timp ce stăteam lângă el în bărcile noastre pneumatice, a dat naștere unei bucăți de mărimea unui mic apartament, care a plonjat în marea înghețată cu un urlat vrednic de o sărbătoare națională.

Dintre insulele văzute la întoarcerea lentă și îndoliată, insula Campbell a fost o încântare. Acolo își fac cuib albatroșii regali, și câțiva dintre noi au avut norocul să vadă o schimbare a gărzii rar întâlnită, când masculul vine să ia locul femelei la clocit, pentru ca ea să poată zbura în larg și să caute hrană. După o jumătate de oră de curățare reciprocă plină de afecțiune, femela s-a îndepărtat cu grijă de cuib, iar masculul s-a făcut comod, gata pentru lungul său schimb. Nici măcar ornitologul expediției nu mai văzuse acest ritual până atunci.

În rest, strategia noastră consta de regulă în apropierea de o insulă pentru a-i privi dealurile, apoi urcarea dealurilor pentru a ne privi vasul, apoi întoarcerea la vas pentru o ultimă privire spre dealuri. Rodney o pornea înainte, lăsându-și clienții mai vârstnici să se chinuie prin râpe abrupte și noroioase fără ajutor. Lumea număra zilele până la sfârșitul excursiei: nu că insulele n-ar fi fost interesante, dar Heritage oferă expediții în regiunea subantarctică, care durează în jur de o săptămână și costă cam 5.000 de dolari de persoană. Această expediție, cu diverse adaosuri, costase revista care ne-a trimis în călătorie peste 40.000 de dolari pentru o cabină dublă, fără să punem la socoteală biletele de avion spre Noua Zeelandă și concediul fără plată.

Am așteptat ca Rodney să ne propună măcar o rambursare parțială, sau măcar să ne ofere mâncare și băutură gratis pentru o seară, dar nimic. Când l-am abordat, mi-a spus: „Călătoria asta m-a costat cât m-ari fi costat și dacă ajungeam unde ne-am propus.“ În ultima seară, vremea era neînchipuit de plăcută, iar noi stăteam în căldura soarelui, atât de diferită de ceea ce ne doriserăm, simțindu-ne al naibii de deprimați de cerul senin și albastru, de apa strălucitoare și de frumusețea blândă a verii pe țărmul neozeelandez.

Eram ca niște vizitatori din străinătate care au visat toată viața să vadă New Yorkul și au plecat cu acest obiectiv în minte, dar au rămas cumva blocați în centrul orașului Newark, fără cale de întoarcere. Dezamăgirea ne copleșise în valuri. Întâi a fost șocul inițial. Apoi

sentimentul mai vag că nu putem rămâne supărați la nesfârșit, precum și plăcerea reală de a fi văzut peste o sută de specii de păsări, vreo douăzeci de mamifere și o mare întreagă de gheață. În cele din urmă, a fost senzația că părăsim vaporul fără să fi făcut ce ne-am propus – un sentiment de furie, de eșec, de vinovăție și de îndoială, precum și sentimentul că am fost trași pe sfoară. Ne-am urcat pe vas cu speranța tinereții reaprinsă în suflete, iar acum coboram nemulțumiți că am îmbătrânit.

La început, am privit dezinvoltura firmei Heritage Expeditions ca pe o lipsă de prețiozitate și ne-am bucurat de aura de descoperitor a lui Rodney. Expediția Centenară *Nimrod* s-a transformat într-un dezastru deoarece o problemă reală din natură a coincis cu un neprofesionalism la fel de real. Am aflat mai târziu că alt vas, *Marina Tsvetaeva*, înfruntând aceleași ghețuri în același timp, își schimbase direcția și debarcase în Golful Commonwealth din Antarctica. Era ceva simpatic și proaspăt în laudăroșenia celor de la Heritage, ceva aproape dureros în sentimentul că am trecut prin toate împreună. Nu am simțit niciodată că suntem turiști care au plătit pentru niște servicii, ci am simțit că suntem ca niște străini care s-au întâlnit și s-au împrietenit, fiind de acord să pășească cu îndrăzneală, ținându-se de mână, în cea mai măreață sălbăticie care mai dăinuie pe lume. Asemenea călătorii reprezintă o mare aventură, dar și un risc, iar în cazul nostru, din păcate, riscul a copleșit aventura. Dacă am fi ajuns în străfundurile albe ale lumii, mi-ar fi plăcut exact aceleași lucruri pe care, în călătoria noastră nereușită, le-am detestat. Cu toate astea, am fost martorii unor frumuseți pe care puțini oameni le-au văzut. Am păstrat acea caldă fericire lângă neîndurătoarea gheață a regretului.

Banchizele care ne-au îngreunat călătoria devin din ce în ce mai numeroase pentru că sfărâmarea ghețurilor continuă, ceea ce înseamnă că până și oamenilor de știință le e din ce în ce mai greu să ajungă la stațiile lor de cercetare. Numărul barierelor de gheață e sporit nemăsurat de vântul necruțător ce rezultă în urma dispariției stratului de ozon la poli, a gazelor de seră și a diferențelor de temperatură datorate încălzirii mai rapide a tropicelor față de Antarctica. Vânturile împing apa comparativ mai caldă sub ghețari, ceea ce-i face să se topească. Caracteristicile structurale ale anumitor ghețari din Antarctica de Vest îi fac să fie deosebit de vulnerabili; degenerarea calotei de gheață din vestul Antarcticii va duce foarte probabil la ridicarea nivelului mărilor cu cel puțin 1,20 m în viitorul apropiat, un proces descris de NASA ca fiind „de neoprit”. Între

timp, ghețarul Totten, din Antarctica de Est, primește apă caldă pe două căi. El blochează o masă de gheață de pe continentul antarctic cât trei sferturi din suprafața statului Texas; dacă această masă de gheață se topește, nivelul mărilor ar putea crește cu încă 3 metri.

Pe 24 martie 2015, la Esperanza Base, în vârful nordic al Peninsulei Antarctice, s-a înregistrat o temperatură maximă fără precedent: 17,5° C. Noi specii de fungi au început să răsară în Antarctica, susținute de aceste temperaturi ridicate; numărul de specii ar putea crește cu douăzeci și cinci la sută până la sfârșitul secolului XXI. Acești fungi ar putea duce la un asalt al speciilor invadatoare. Vremea mai călduroasă a făcut din Antarctica o destinație atractivă pentru crabii rege, care pot reprezenta un risc semnificativ pentru alte animale marine lipsite de mijloace de apărare împotriva lor. Ghețarii în curs de topire eliberează fier în apă, care e benefic pentru fitoplancton, care, la rândul lui, e benefic pentru pinguini, dar asta reprezintă și o însemnată perturbare a ecosistemului.

Interzicerea mineritului polar, stabilită prin Tratatul Antarctic, expiră în 2048. Chinezii și-au construit deja patru stații de cercetare pe continentul înghețat, iar acum lucrează la o a cincea. China recoltează cantități enorme de krill din apele antarctice. Liu Shenli, președintele Grupului Chinez Național pentru Dezvoltarea Agriculturii, a spus: „Antarctica este un tezaur pentru întreaga omenire, iar China trebuie să meargă acolo și să-și ia partea.” China a semnat de curând un acord pe cinci ani cu Australia, care permite vaselor ei să se alimenteze cu combustibil înainte de a-și continua drumul spre sud; acest pact le va permite chinezilor să recolteze viețuitoare marine, să exploateze resursele abundente de petrol și minerale ale continentului, și să obțină apă dulce din ghețari. Anne-Marie Brady, profesoară de științe politice la Universitatea din Canterbury, în Noua Zeelandă, a spus: „China urmărește câștiguri pe termen lung în Antarctica”, adăugând că dorința acestora de a iniția operațiuni miniere în zonă a fost transmisă „tare și răspicat publicului autohton.”

Când toată lumea vorbește prin semne

Far from the Tree, 2012¹

Nicholas Evans, un lingvist australian pe care l-am cunoscut în 2006, când primeam amândoi aceeași bursă de cercetare, mi-a povestit despre un sat din Bali, unde o formă ereditară de surzenie a dus la dezvoltarea unei societăți în care această infirmitate este norma, așa că de mult îmi doream să merg în vizită. După ce călătoria noastră în Antarctica a dat greș, mie și lui John ne-a făcut plăcere să ne oprim în Bali în drum spre casă, astfel încât eu să-mi pot realiza acest studiu.

Când, în *Departee de trunchi*, am descris Bengkulu ca un loc idilic, anumiți cititori au presupus că ridicam în slăvi viețile primitive ale bunilor sălbatici. Nu-mi doresc defel să ignor dificultățile oamenilor care trăiesc într-un astfel de sat. Este o utopie doar din punct de vedere al drepturilor persoanelor cu dizabilități. Oamenii surzi din lumea întreagă sunt excluși la nivel social: o societate în care toată lumea poate vorbi prin limbajul semnelor rezzonează cu dorința comună a unei fluente universale, chiar dacă această idilă este restrânsă de chinurile agriculturii de subzistență, practică într-o regiune nevoiașă.

În sătucul Bengkulu din nordul insulei Bali, de 250 de ani persistă o formă congenitală de surditate care afectează permanent circa două procente din populație. Toată lumea din Bengkulu a crescut în preajma oamenilor surzi și toată lumea cunoaște limbajul semnelor unic folosit în sat, ceea ce înseamnă că clivajul dintre experiența surzilor și a persoanelor care aud este aici mai mic decât probabil oriunde altundeva în lume. Am descoperit că, acolo unde surzenia este des întâlnită, nu prea mai este un handicap. Surzii și nesurzii se căsătoresc între ei fără rețineri, iar oamenii se bucură practic la fel de mult de un copil surd ca de unul care aude.

Satului Bengkulu i se mai spune și Desa Kolok sau „satul surzilor“. În 2008, când am fost acolo, 46 din cei aproximativ 2.000 de locuitori

1. Ed. rom., Andrew Solomon, *Departee de trunchi: Douăsprezece feluri de dragoste. Părinți, copii și căutarea identității*, tr. Ioana Miruna Voiculescu, Humanitas, București, 2015. (N. red.)

ai satului erau surzi. Am întâlnit părinți care aud cu copii surzi, părinți surzi cu copii care aud, familii surde cu părinți și copii surzi, părinți surzi sau care aud cu copii și surzi, și nesurzi. E un sat sărac, iar nivelul de educație este scăzut, în rândul surzilor fiind și mai scăzut. Singura educație oferită de guvern surzilor era oferită într-o versiune prin semne a indonezienei, iar singura școală din Bali pentru surzi era în capitală, Denpasar. Indoneziana prin semne folosește o gramatică orală pentru a defini o înșiruire de semne; pentru cei cu o gramatică predominant vizuală, este greu de învățat. Kanta, un profesor fără probleme de auz din sat, a introdus în 2007 un program de educare a surzilor din Bengkala în propriul limbaj al semnelor, Kata Kolok; prima clasă de copii surzi includea elevi cu vârste cuprinse între 7 și 14 ani, fiindcă nici un copil nu primise nici un fel de educație formală până atunci. Învățau să scrie pe degete cuvinte balineze și făceau și aritmetică.

Viața satelor din nordul insulei Bali este organizată după un sistem de clanuri. Surzii fac parte dintr-un clan anume, dar îl pot și transcende; de zilele de naștere ale copiilor, de pildă, invită și clanul, și alianța surzilor din sat; dar cei care aud nu invită pe nimeni din afara clanului. Surzii au anumite meserii tradiționale. Îngroapă morții și fac parte din poliție, deși nu există aproape deloc infracționalitate; repară țevile instalațiilor de apă care se strică frecvent. Cei mai mulți dintre ei sunt și agricultori, cultivă manioc, taro și un soi de trestie folosită ca nutreț pentru vaci. Bengkala are o căpetenie tradițională care prezidează ceremoniile religioase; o căpetenie administrativă, numită de guvernul central din Bali, care se asigură de funcționarea administrației publice; și o căpetenie surdă, în mod tradițional cel mai bătrân dintre surzi.

Am ajuns în Bengkala însoțit de lingvistul balinez I Gede Marsaja, născut într-un sat vecin și care a studiat serios Kata Kolok. Am coborât într-un canion prin care curgea un râu repede, la poalele unui perete de stâncă goală înalt de 50 de metri. Mai mulți săteni surzi ne așteptau lângă râu, unde au o fermă cu o livadă de rambutan. În răstimp de jumătate de oră, au sosit și restul surzilor din Bengkala. Eu stăteam pe o pătură roșie, la capătul unei prelate mari, iar surzii s-au așezat pe margine. Oamenii au început să comunice cu mine în propriul limbaj al semnelor, siguri că-i înțeleg. Gede traducea, iar Kanta, profesorul, ajuta și el, dar, spre surpriza mea, puteam să-i urmăresc destul de bine și am învățat repede câteva semne. De câte ori le

foloseam, tot grupul îmi zâmbea. Păreau să aibă mai multe niveluri și tipuri de limbaj: când comunicau cu mine, erau ca un grup de mimi și puteam să urmăresc firul foarte bine; când comunicau între ei, nu înțelegeam nimic din ce spuneau; iar când comunicau cu Gede, foloseau un limbaj situat între cele două. Nu toți sătenii care pot auzi comunică la fel de bine prin limbajul semnelor, dar, deși Kata Kolok are o gramatică riguroasă, poți să legi semne pur figurative, fără structură gramaticală, pentru cei care nu sunt fluenți.

Semnul Kata Kolok pentru „trist” constă în ducerea arătătoarelor și degetelor mijlocii unite la colțurile interioare ale ochilor și trasând apoi cu ele în jos niște lacrimi. Semnul pentru „tată” – în ducerea arătătorului deasupra buzei superioare, sugerând o mustață; semnul pentru „mamă” – în palma deschisă în sus, la nivelul pieptului, ca și cum ar susține un sân imaginar. Semnul pentru „surd” – în arătătorul băgat în ureche și rotit; semnul pentru om care aude – în palma închisă lângă ureche și apoi deschisă în timp ce se îndepărtează de cap, cam ca o explozie care iese din craniu. În Kata Kolok, pentru cuvintele pozitive se indică de obicei în sus, iar pentru cele negative – în jos; un sătean care călătorise le-a spus celorlalți că degetul mijlociu ridicat în sus este o înjurătură în Vest, așa că au inversat semnul și folosesc acum degetul mijlociu în jos pentru a spune că ceva e îngrozitor. Vocabularul este într-o evoluție continuă, în timp ce gramatica e destul de fixă. La a doua generație de surzi, limbajul este întotdeauna mai sofisticat și mai organizat decât în cazul primei generații, iar după mai multe generații, limbajul capătă o arhitectură clară.

Limba vorbită de agricultorii din nordul insulei Bali nu are un vocabular extins, și la fel și Kata Kolok. Cercetătorii au identificat clar în jur de o mie de semne, dar, în mod evident, surzii din Bengkala știu mai multe semne și le pot combina pe cele deja existente ca să comunice înțelesuri noi. Pentru vesticii educați, intimitatea necesită o cunoaștere reciprocă obținută pe măsură ce limba descuie secretele a două minți. Pentru alți oameni însă, sinele este exprimat în mare parte prin pregătirea mâncării și ritualurile pasiunii erotice și ale muncii colective, iar pentru astfel de oameni sensul cuvintelor e secundar, un adaos la dragoste mai degrabă decât tehnica ei. Mă aflu într-o societate în care, pentru surzi și nesurzi deopotrivă, limba nu este o precondiție a familiarității, nici instrumentul principal cu care înțeleg lumea și se pun de acord cu ea.

După ce am mâncat de prânz, 14 bărbați s-au îmbrăcat în saron-guri și două femei și-au pus bluze de nailon elegante, cu dantelă. Ca

majoritatea persoanelor surde, aceștia simțeau vibrațiile tobei, iar dansul lor conținea mișcări ce păreau o continuare a limbajului lor mimic – poți să-ți dai seama când, prin dans, se prefac că sunt într-o barcă, sau că fumează, sau că o iau la fugă. Fiecare femeie în parte a invitat câte un bărbat la dans. M-a invitat și pe mine una și am acceptat; mi-a pus o ghirlandă de flori în jurul gâtului în timp ce dansam. Apoi femeile și-au dat seama că erau încinse și obosite, fiindcă era multă umezeală, așa că s-au oprit. Bărbații s-au oferit să ne arate ce arte marțiale folosesc ca agenți de pază ai satului. Mă interesa felul în care combină limbajul semnelor și folosirea mâinilor și picioarelor ca arme. Un tânăr, Suarayasa, n-a vrut să se alăture demonstrației până când nu l-a convins mama lui, făcându-l de rușine. În tot timpul cât și-a demonstrat abilitățile, a făcut în mod repetat semnul pentru „Uită-te la mine!“. Era aprig, dar jucăuș.

Dansatoarele au împărțit sticle de Sprite, apoi bărbații au propus o baie în râu, așa că am coborât printre rândurile de trestii și ardei iuți și am făcut toți baie în pielea goală. Peretele de stâncă se înălța abrupt deasupra noastră și din el atârnavă liane până jos, iar bărbații surzi se legănavă în ele. Eu am făcut tumba în apă, alții au sărit în cap și am pus momeală ca să prindem țipari. Când și când, unul dintre ei înota pe sub apă până ajungea chiar lângă mine și apoi țâșnea la suprafață. Au continuat să-mi vorbească prin semne și toată comunicarea avea ceva exuberant, chiar fericit. În lumina apusului, puteai să privești totul ca pe o situație idilică, grație acestei comunicări fluide, în ciuda sărăciei și dizabilității sătenilor.

A doua zi, Kanta a tradus din Kata Kolok în balineză, adresându-mi-se ocazional în engleza sa limitată; Gede a tradus în engleză ce spunea Kanta în balineză, folosind ocazional cele câteva semne pe care le știa în Kata Kolok; iar sătenii surzi din Bengkala mi s-au adresat direct în limbajul lor mimico-gestual plin de viață. În toată această harababură, comunicarea se făcea prin forța pură a voinței colective. Erau greu până și să-ți dai seama de numărul celor cu și celor fără auz dintr-o familie, fiindcă toată lumea avea idei diferite despre ce înseamnă o familie: Toate rudele de sex masculin? Toți adulții? Toți cei care împart o bucătărie? Existau limite în privința întrebărilor pe care le puteam pune, pentru că multe structuri gramaticale erau intraductibile. De exemplu, în Kata Kolok nu există modul condițional, tot așa cum nu există nici un semn pentru întrebarea „de ce?“; limba nu conține nici cuvinte categoriale (cum ar fi „animale“ în general sau

noțiunea abstractă de „nume“), ci numai cuvinte specifice (cum ar fi „vacă“ sau numele efectiv al cuiva).

Prima familie cu care am vorbit a fost cea a lui Pinda, care avea la momentul respectiv două soții și două foste soții. Avea doi copii în viață, o fiică a cărei mamă era Ni Md Resmini și un fiu cu o altă soție; trei copii din căsătoriile anterioare muriseră. Toate soțiile și copiii lui erau surzi. Pinda mi-a spus: „Nu-mi plac oamenii nesurzi de aici. Dacă le cer bani, mă refuză de fiecare dată.“ Pinda era vanitos și voia să-i facem poze întruna, dar era și prietenos, și râdea din orice. „Oamenii care aud vorbesc prea mult“, mi-a explicat el. Resmini a spus: „Mereu am știut că vreau să mă mărit cu un bărbat surd, dar nu mi-a părut niciodată dacă copiii mei pot sau nu să audă. Cu un soț nesurd, fiica mea surdă va fi probabil mai bogată, pe când, cu un soț surd, o să ajungă să se zbată ca mine. Nu e un avantaj să ai o limbă în comun cu soțul tău. Te vei lăsa prea mult condus de emoții“ Auzind asta, Pinda părea să simtă o mândrie enigmatică. „Dacă ceva e în neregulă cu soția lui, surdul o dă afară imediat“, a spus el. „Dacă e prea prietenoasă cu un alt bărbat, e dată afară fără discuții. Nu m-aș căsători niciodată cu o femeie nesurdă. Și vreau ca și fiul meu să se însoare cu o femeie surdă.“ Mi-am dat seama că i-ar fi fost mai greu să domine familia dacă soția lui ar fi auzit.

Am cunoscut familia lui Santia, fiu surd din părinți nesurzi, și a soției sale, Cening Sukesti, fiică surdă de părinți surzi. Cei doi erau prieteni din copilărie. Santia era ceva mai încet, în timp ce Cening Sukesti era plină de viață, vioaie și inteligentă. Sukesti a ales să se mărite cu el, fiindcă părinții lui aveau destul pământ ca să-l poată lucra împreună. Sukesti mi-a zis: „Dacă ești surd, ești surd. Dacă auzi, auzi. Pur și simplu, așa stau lucrurile. N-am fost niciodată invidioasă pe cei care aud. N-au o viață ușoară. Dacă muncim din greu, vom avea și noi bani. Eu am grijă de vaci, semăn, fierb maniocul. Dacă trăiam în alt sat, poate că voiam să aud, dar îmi place aici, și aici nu contează.“

Trei din cei patru copii ai lui Santia și ai lui Sukesti sunt surzi. Când fiul lor, Suara Putra, avea nouă luni, prieteni de-ai lor care aud le-au spus că aude. La 11 luni, a început să comunice prin semne și acum le folosește fluent, deși simte că e mai fluent în limba vorbită. Ca tânăr adult, Suara Putra traduce deseori pentru părinții săi. N-ar vrea să renunțe nici la auz, nici la limbajul semnelor: „Am două limbi în timp ce majoritatea oamenilor au doar una“, spunea el. Dar susținea

că ar fi putut fi la fel de fericit surd fiind. Jumătate din prietenii lui sunt surzi, iar cealaltă jumătate, nesurzi; „Nu țin cont de asta“, mi-a explicat, „pentru mine e totuna.“ Cu toate astea, a spus: „Cred că părinților mei le place că au un copil care aude. Și totuși, ar fi mai puține tensiuni între noi dacă aș fi ca ei.“ Sukești spune că limbajul semnelor al lui Suara Putra e mai bun decât al fraților săi surzi, pentru că a învățat din limba vorbită să exprime idei complexe cu ușurință.

Fiul lor surd, Suarayasa, cel care vorbise prin semne în timp ce-și demonstra mișcările de arte marțiale cu o zi înainte, ne-a spus că are și prieteni surzi, și nesurzi, dar că-i place mult mai mult să se îmbete cu primii. „Surzii de vârsta mea nu merg la școală“, mi-a spus el, „așa că au timp să muncească, deci au bani și cumpără de băut.“ Excesul de alcool este mai des întâlnit în comunitatea surdă din Bengkulu, și mai mulți tineri surzi mi-au arătat cu mândrie cicatricile obținute din bătăile la beție. Bunica surdă a lui Suarayasa i-a spus că trebuie să nu cadă în patima beției și a scuturat din cap când el i-a spus că se va căsători cu o fată nesurdă. L-am întrebat de ce, și el mi-a zis: „Deja m-au refuzat toate fetele surde. Nu le place faptul că beau, deși nu vomit niciodată.“

Un cuplu mai în vârstă, Sandi Kebyar, trăia cu cei doi fii surzi ai lor, Ngarda și Sudarma. Soția nesurdă a lui Ngarda, Molsami, e din alt sat, iar când și-a dat seama că e însărcinată cu Ngarda, s-a gândit că a venit vremea să învețe limbajul semnelor. „Mă preocupă mai degrabă diferența dintre un soț muncitor și unul leneș“, mi-a spus ea. „Mi-e indiferent dacă aude sau e surd.“ Ngarda se bucură că are patru copii care aud. „Avem deja mulți surzi aici“, spunea el apăsător. „Dacă suntem toți surzi, nu e bine.“

Sudarma e de cu totul altă părere. E căsătorit cu o femeie surdă, Nym Pindu, și subliniază că nu s-ar fi căsătorit niciodată cu o femeie care aude. Mai mult decât toți ceilalți oameni pe care i-am cunoscut în Bali, el pare să aibă în privința surzilor opinii apropiate de cele ale occidentalilor. „Surzii trebuie să stea cu surzii“, spune el. „Între nesurzi totul e bine, și între surzi totul e bine. Vreau să trăiesc printre surzi și am vrut copii surzi.“ Toți cei trei copii ai săi sunt surzi. Sudarma e mare băutor, cicatricile stau dovadă a încăierărilor sale.

Ar fi trebuit să ne începem ziua mergând în vizită la Getar, căpetenia surdă a satului, și la sora lui, Kesyar, dar Getar fusese chemat de dimineată să repare niște țevi, așa că am stat de vorbă cu ei în ziua următoare. La 75 de ani, Getar nu doar că încă repară țevi, dar,

când are ceva bani, merge regulat în vizită la bordelul din satul învecinat, despre care ne-a vorbit cu lux de amănunte; la ultima vizită, fusese cu trei „fete“ pentru 30.000 de rupii indoneziene (puțin peste 3 dolari). Numărul surzilor din Bengkala fluctuează; Getar spunea că, atunci când s-a născut, în sat nu erau decât șase oameni surzi – deși ne-a explicat ulterior că prin „oameni“ se referă la „bărbați adulți“ și că, dacă pune și femeile la socoteală, își amintește 11 săteni surzi. Comunica frecvent cu nesurzii, iar limbajul semnelor pe care-l vorbea era figurativ; îi lipsea eleganța limbii lui Cening Sukesti, sau vigoarea lui Sudarma.

Getar nu s-a căsătorit decât o singură dată. Soția i-a dăruit cinci copii, apoi a murit pentru că mâncase prea multe fructe de jacquier. Toți copiii lui erau surzi; unul murise de mic. Principala lui responsabilitate în calitate de căpetenie era să împartă slujbe membrilor din alianța surzilor. „Sunt țevi de reparat. E nevoie de un agent de pază“, mi-a explicat el. „Șeful cel mare vine la mine, și eu hotărâsc cine ce sarcină are de îndeplinit. Dacă moare cineva, familia vine la mine, și eu decid cine va săpa mormântul. Pentru fiecare sarcină, cine o îndeplinește primește majoritatea banilor, dar păstrăm ceva și în fondul colectiv al alianței surzilor, iar o dată la șase luni tăiem un porc – sau mai mulți porci, dacă ne permitem – și carnea este împărțită surzilor în mod egal.“ Getar mi-a spus că alegerea celui care va îndeplini o anumită sarcină e o chestiune politică, de vreme ce toată lumea vrea slujbele mai bine plătite. „Țin un registru cu cine ce sarcină are, ca să pot demonstra că hotărârile mele sunt corecte“, a spus. „Dacă cuiva îi e foame și are nevoie de o slujbă, atunci i-o dau lui. Dacă cineva n-a mai muncit de mult, îi dau o șansă.“ Când ceilalți surzi vorbesc cu Getar, folosesc semne mai politicoase, mai formale; el, la rândul lui, folosește aceste formule de adresare cu nesurzii. Getar n-a fost victima prejudecăților, dar mi-a vorbit cu dor despre libertățile surzilor mai tineri. Erau mai mulți la număr, credea el, și viața lor era mai ușoară. Acum mergeau până și la școală.

După lungile noastre zile de interviuri, Cening Sukesti ne-a invitat să mergem la ferma lor. Ploua, dar Santia s-a cățarat într-un copac și ne-a adus nuci de cocos proaspete, și am mâncat porumb și prăjitură de manioc. S-au făcut multe glume cu aluzii; Cening Sukesti chicotea în timp ce ne povestea cum i-a refuzat lui Santia orice favoruri sexuale până când acesta a terminat de construit noua colibă. Alianța surzilor are un aer dezinvolt și plăcut, o intimitate directă și primitoare. Când

i-am întrebat despre prejudecățile împotriva surzilor, au căzut cu toții de acord că acestea nu există în satul lor. Cu toții aveau prieteni surzi și nesurzi, și se puteau apropia unii de alții după placul inimii.

În Bengkulu, oamenii vorbesc despre surditate și auz cam la fel cum oamenii din societățile cunoscute nouă vorbesc despre înălțime sau rasă – ca trăsături personale cu avantaje și dezavantaje. Nu minimizează importanța surdității și nici nu-i subestimează rolul în viețile lor; nu uită că sunt surzi sau că aud și nici nu se așteaptă de la alții s-o facă. Dar o privesc ca pe una dintre variațiile obișnuite în rândul oamenilor, nu ca pe o aberație sau o dizabilitate gravă. Alianța surzilor din Bengkulu este extrem de liberă în toate sensurile, mai puțin în cel geografic; libertatea lor se întemeiază pe o fluentă lingvistică împărtășită doar de cei din satul lor. M-am dus în Bengkulu ca să investighez dizabilitatea ca model social construit și am descoperit că acolo unde nu împiedică comunicarea, surditatea nu mai e neapărat un handicap.

Kata Kolok pare să fie un limbaj aparte, deoarece este folosit mai mult de nesurzi decât de surzi. Cu toate astea, e pus în pericol de faptul că tot mai mulți adolescenți surzi din Bengkulu sunt trimiși la școli cu internat, unde învață Limbajul Indonezian al Semnelor (LIS). Mulți se căsătoresc cu persoane surde din alte regiuni din Bali și folosesc LIS în loc de Kata Kolok; în ultimii ani, opt surzi din Bengkulu s-au mutat în alte părți din Bali sau în Australia. Chiar dacă se căsătoresc cu surzi din afara satului, este puțin probabil să aibă copii surzi, din moment ce persoanele care nu sunt din Bengkulu nu au gena recesivă care cauzează acolo surzenia. Din 2005, nu s-a mai născut nici un copil surd din părinți care vorbesc Kata Kolok, așa că n-a mai avut loc transferul de limbaj de la părinte surd la copii surzi. Cu cât scade numărul surzilor din Bengkulu, cu atât va scădea și măsura în care Kata Kolok are o întrebuințare comunicatională.

În pat cu președintele Ghanei?

New York Times, 9 februarie 2013

Nunta prietenei mele, Meri Nana-Ama Danquah, m-a adus în Ghana. Cereemonia tradițională a început atunci când un reprezentant din familia mirelui i-a spus unui reprezentant din familia miresei: „Am văzut o floare frumoasă crescând la voi în grădină, și vrem s-o culegem.“ Respectând tradiția, cele două familii își tot aruncau provocări una alteia, o formă ritualică a ambivalenței complexe simțită adesea de părinți la nunta copiilor. Dar, când și când, începeau brusc să cânte. Parcă se luptau și se bucurau în același timp. Înmânarea zestreii nu mi s-a părut că a tratat mireasa ca pe un bun de vânzare, așa cum mă așteptam. Mi s-a părut plină de respect, mai puțin o cumpărare a prietenei mele, cât un fel de omagiu în semn de recunoaștere a valorii ei.

Când logodnicul meu și cu mine l-am cunoscut pe politicianul ghanez John Dramani Mahama, la nunta de lângă Accra a prietenei mele, acum opt ani, l-am îndrăgit imediat. Am fost ținut la curent cu evoluția lui mai ales de prietenii noștri comuni, și m-am bucurat să aflu, în 2009, că fusese ales vicepreședinte al țării. Când am citit manuscrisul biografiei lui tăioase, *My First Coup d'État*, în 2010, m-am oferit să-i fac cunoștință cu câțiva agenți și editori din New York. Multă lume din țările dezvoltate se așteaptă ca liderii politici africani să fie ori succinți și politici, ori înfumurați și ideologici. Cartea lui John Mahama surprinde prin umanismul său delicat, și m-am gândit că ar putea juca un rol important în dezmințirea prejudecăților din Statele Unite. Când a apărut, în iulie anul trecut, am scris o laudă tipărită apoi pe coperta cărții; am fost menționat în secțiunea de mulțumiri; am găzduit o petrecere pentru a sărbători lansarea; și i-am luat un interviu în direct lui John Mahama la Biblioteca Publică din New York, pe 10 iulie 2012.

Pe 24 iulie, a murit președintele ghanez, John Atta Mills, iar John Mahama i-a luat locul; în decembrie, a fost ales pentru încă un mandat. La sfârșitul lui ianuarie 2013, presa ghaneză a fost brusc invadată de

știri despre relația domnului Mahama cu mine. „Dat de gol: Președintele John Dramani Mahama, în pat cu un anume domn Andrew Solomon, activist gay“, trâmbița un reportaj cu titlu nefericit. Un altul anunța: „Se spune că Andrew Solomon a adus laolaltă câțiva indivizi bogați din comunitatea gay pentru a strânge fonduri de campanie pentru președintele Mahama, cu condiția ca, la câștigarea alegerilor, președintele să forțeze adoptarea drepturilor gay.“ S-a spus că eu am plătit 20.000 de dolari pentru exemplare din carte.

Prilejul acestor dezvăluiri era numirea de către Mahama a unei femei, pe care un ziar o numise „susținătoarea înflăcărată a drepturilor omului și a persoanelor gay, Nana Oye Lithur“, în conducerea noului Minister al Genului, Copiilor și Protecției Sociale. În timpul audierii pentru confirmarea în funcție, în fața unui comitet parlamentar, Lithur declarase că „trebuie protejate drepturile tuturor, inclusiv cele ale homosexualilor“, provocând un scandal uriaș. Se presupunea că eu o împinsesem în față pentru această numire, deși nici măcar nu auzisem de ea. Ideea că Lithur nu fusese aleasă pentru aptitudinile ei formidabile, ci din cauza unui diavol străin, se îmbina perfect cu mai vechea părere a multor africani că homosexualitatea este un fenomen importat din Occidentul decadent.

Eu n-am nici abilitatea, nici dorința de a mă amesteca în alegerile din străinătate și n-am plătit nici măcar un bănuț pentru cartea semnată de John Mahama. Singura cale prin care l-aș fi putut influența în chestiunea drepturilor homosexualilor era faptul că l-am primit în casa unei familii fericite, alcătuită din doi tați. Este profund tulburător să fii implicat într-un scandal național, să știi că încercările tale de a fi amabil și săritor cu cineva au devenit pentru el o piatră de moară.

Pe 1 februarie 2013, într-o zi de vineri, purtătorul de cuvânt al președintelui a spus că Mahama nu mă cunoaște. Sâmbătă, președintele m-a sunat să-și ceară scuze. Duminică, guvernul a publicat o declarație care spunea că eu și Mahama ne cunoaștem, dar că eu nu contribuiseam cu nimic la campanie și nici nu convinsesem pe altcineva să contribuie, și că Președintele Mahama „nu este un adept al homosexualității și nu va lua nici o măsură pentru a promova homosexualitatea în Ghana.“ Nu știi sigur cum se promovează homosexualitatea, dar m-am bucurat să aflu că o prietenie cordială cu mine nu constituie o astfel de promovare.

Situația persoanelor gay din Africa este deplorabilă, iar vorbele în doi peri din partea administrației ghaneze n-au potolit deloc aceste neliniști reale. După toată harababura asta, am primit sute de scrisori

de la ghanezi pe pagina mea de web și pe Facebook. Jumătate provin de la persoane gay, care-mi spun cât de disperată e situația lor. Unul mi-a spus: „M-am săturat de umilință și rușine. Nu știu dacă faptul că sunt gay înseamnă că nu sunt și eu o ființă umană. Am încercat să mă prefac că sunt ce vor ei să fiu. Am nevoie de sfatul tău și de ajutor. Îmi pare rău s-o spun, dar mă gândesc să mă sinucid. Îmi curg lacrimile atât de tare că trebuie să-mi închei emailul aici.“

Altele provin de la indivizi furioși, care îmi trimit amenințări dure despre ce o să mi se întâmple dacă mă mai întorc la ei în țară: multe sunt pline de cruzime; câteva sunt înfiorătoare. Nu sunt obișnuit să fiu urât așa de tare. Și mai multe sunt însă de la aliați heterosexuali, care par să fie câtă frunză și iarbă. O femeie mi s-a plâns: „Bărbații mă înșală mereu, așa că vreau să fac și eu parte din LGBT-ul tău, te rog.“ Altcineva mi-a declarat: „Mi-aș dori ca Dumnezeu să mă fi binecuvântat ca pe tine. Eu nu sunt gay, dar respect și iubesc foarte, foarte mult. Să fii sănătos ca să ajuți în continuare omenirea.“ Surprinzător de multe vin de la preoți și alte fețe bisericești, care-mi spun că, în ochii lui Dumnezeu, toți oamenii sunt egali, îmi mulțumesc pentru că promovez drepturile persoanelor gay și îmi zic că le vor spune enoriașilor să accepte și să iubească, nu să judece și să pedepsească.

Printr-o coincidență curioasă, toate astea s-au întâmplat când eram în India, promovând o carte care vorbește în genere despre felul în care orice stare poate trece de la perceperea ei ca boală la trăirea ei ca identitate. Ea se bazează pe propria mea experiență a acestei tranziții la persoanele gay din Statele Unite. Când am vizitat India pentru prima oară, acum vreo 20 de ani, toți oamenii vădit gay erau săraci și marginalizați. În a doua călătorie, la sfârșitul anilor '90, am întâlnit o subcultură cu bărbați gay destul de rafinați, dar care se îmbujorau ori de câte ori venea vorba de ceea ce aveau în comun. La Festivalul de Literatură din Jaipur, în februarie 2013, „dezbaterea gay“ la care am luat parte a atras peste o mie de oameni, dintre care mulți se plâneau de prejudecățile înfiorătoare din India – dar care își făcuseră curaj să se opună public acestei situații problematice, pe un ton care sugerează că, în cele din urmă, va fi rezolvată. Erau, de asemenea, de față mulți, mulți aliați heterosexuali.

În Ghana, articolele care îl atacau pe președintele Mahama pentru faptul că mă cunoștea făceau referință la „violenta dezbatere națională despre drepturile gay-lor și lesbienele“ din Ghana. Însăși existența acestei dezbatere – chiar dacă ea se poartă în jurul întrebării dacă să ne linșeze sau nu – reprezintă un progres însemnat. Faptul că

propagandiștii locali pot sugera în mod plauzibil că președintele unei țări vest-africane este în ghearele activiștilor gay reflectă o lume care evoluează. Sper că președintele Mahama va profita de ocazie pentru a da un exemplu în regiune cu privire la drepturile LGBT. Faptul că atâția oameni din țara lui mi-au scris când a izbucnit scandalul, sugerează că mulți se gândesc la aceste probleme. Sper că nu mai e mult până când faptul de a mă cunoaște nu va mai fi o povară, ci mai degrabă un avantaj.

Bizara epopee povestită în acest articol continuă. Numele meu apare în aproape toate articolele despre drepturile gay publicate în Ghana și este invocat de homofobi, de la Accra la Zabzugu, ca un simbol al răului care le pândește țara. În vara lui 2015, în presa ghaneză a apărut un zvon sugerând că fusesem cumva implicat în moartea fostului președinte, John Mills, ca parte dintr-o conspirație infamă de a-l înșcăuna pe amicul meu, John Mahama, „ca să netezim calea pentru răspândirea lesbianismului și a homosexualității în țară” – asta, în ciuda refuzului constant al președintelui Mahama de a-și arăta susținerea pentru drepturile gay. Mahama a luat foarte rar legătura cu mine în anii de după acuzațiile inițiale.

O altă poveste recentă din presa ghaneză descrie viziunea extatică a unui avocat din Legon, conform căreia voi trece în curând printr-o profundă convertire religioasă. Un articol susținea: „Un profesor de Drept de la Facultatea de Drept a Universității din Ghana, Moses Foh-Amoaning, a prezis că faimosul activist gay, Andrew Solomon, presupus prieten al președintelui John Dramani Mahama, va deveni preot într-o zi. «Andrew Solomon se va numi pastorul Andrew Solomon, într-o bună zi», a spus el. Profesorul de drept a declarat celor de la Atinka AM Drive că acest militant gay se va apropia în curând de Dumnezeu.” Un alt articol pe aceeași temă spunea despre Foh-Amoaning: „După spusele lui, forța din spatele recentei legalizări a căsătoriilor între persoanele de același sex din Statele Unite ale Americii [SUA] este regretabilă – l-a menționat, de asemenea, pe faimosul susținător al gay-ilor, Andrew Solomon, ca fiind unul din propagatorii principali – dar «Dumnezeu o să-l găsească [pe Andrew Solomon] odată și odată și o să-i dea una peste ceafă, ca să se schimbe.»” Încă nu mi s-a dat una peste ceafă, dar abia aștept această întâlnire.

În ianuarie 2016, o altă știre ghaneză spunea: „Amintind de asocierea președintelui cu renumitul activist pentru drepturile gay, Andrew Solomon, pentru a-și întări spusele, candidatul parlamentar din partea Ningo Prampram a spus că președintele Mahama ar fi în stare de orice pentru bani. «Dacă președintele Mahama poate să ia bani de la gay ca să-și desfășoare campania, în curând o să ipotecheze Ghana Anticristului ca să câștige alegerile din 2016», a spumegat el.”

Mă întreb dacă ipoteca asta o să-mi aducă vreo dobândă.

Gay, evreu, bolnav mintal și sprijinitor al ȝiganilor din România

New Yorker, 7 iulie 2014

Când a apărut pe pagina de web a publicației *New Yorker*, acest articol a stârnit numaidecât comentarii – sute de comentarii, cu precădere din partea românilor indignați. Călătorisem în țara lor cu ocazia lansării cărții *Demonul amiezii*. Editura a fost generoasă, presa a fost măgulitoare, și prietenii mei români au fost de o ospitalitate ireproșabilă; însă am întâlnit prejudecăți care m-au îngrijorat profund. În cei câțiva ani scurși de atunci, am primit și mai multe scrisori despre acest articol, mulți români devenind între timp mai deschiși la ideile expuse aici. Deși acest eseu este în continuare citit, majoritatea corespondenților mei români îmi scriu, ca răspuns la cărțile mele, mai ales ca să-mi ceară sfaturi pentru depresia lor sau pentru câte un copil cu dizabilități.

În adolescență, am întrebat-o pe strămătușa Rose din ce parte a României se trage familia noastră. S-a prefăcut că nu-și amintește. I-am spus: „Mătușă Rose, ai trăit acolo până la 19 ani. Cum adică nu-ți amintești?” La care mi-a răspuns: „Era un loc îngrozitor și am avut noroc că am scăpat de-acolo. Nu există nici un motiv să te întorci.” Am implorat-o să-mi spună măcar numele localității. Mi-a aruncat o privire rece, care nu-i stătea în fire, și mi-a spus ferm: „Nu-mi amintesc.” Și conversația s-a încheiat aici.

Bunicul din partea tatălui – fratele mai mare al mătușii Rose, muncitor agricol – plecase înaintea ei în Statele Unite, când avea 16 ani, fugind de pogromuri și de sărăcia transmisă din generație în generație. A fost supus formalităților în insula Ellis Island și s-a stabilit în New York, unde și-a crescut familia cu mari greutăți financiare, abia reușind să-și hrănească copiii. Cu toate astea, a făcut tot posibilul ca tata să primească o educație bună, și de atunci familia mea a dus o viață cât de cât prosperă. M-am întrebat adesea ce fel de viață lăsase în urmă bunicul meu. Strămoșii mei avuseseră probabil minți curioase și deschise, la fel ca mine, ca fratele meu și ca tatăl meu, și

m-am gândit cum ar fi stat lucrurile dacă am fi trăit într-o societate care nu oferă prea multe șanse de mobilitate socială.

Prietena mea, Leslie Hawke, s-a mutat în România acum 15 ani și a fondat un ONG, OvidiuRo, dedicat copiilor de romi (țigani). M-am alăturat comitetului său de conducere, în parte deoarece am văzut o paralelă între persecutarea strămoșilor mei evrei și persecutarea romilor. Viața noastră se îmbunătățise mulțumită accesului la educație în afara României; poate că și ei și-o puteau îmbunătăți prin accesul la școlarizare în România.

Când o editură românească a cumpărat anul trecut drepturile pentru *Demonul amiezii: o anatomie a depresiei*, mi s-a reaprins curiozitatea pentru acel tărâm al strămoșilor mei, și m-am angajat să fac un turneu promoțional. Întrezăream o circularitate elegantă în contrastul dintre plecarea sărmanului meu bunic și întoarcerea mea ca autor publicat. O verișoară de-a doua pe care o descoperisem pe Facebook mi-a spus că s-ar putea să ne tragem din Dorohoi, un orașel aflat la circa 400 de kilometri nord de București, lângă granița cu Ucraina. O prietenă, genealog amator, s-a oferit să cerceteze problema mai îndeaproape și a găsit acte care confirmă că familia mea venise, într-adevăr, din Dorohoi. Bunicul și cei doi frați ai lui luaseră vaporul din Hamburg în 1900, călătorind sub punte, și trimiseseră după părinții și frații lor patru ani mai târziu.

Editura își făcea griji că românii n-ar fi pregătiți să vorbească în mod deschis despre depresie, dar spiritul vremii se schimbese mai mult decât își închipuiau. Cel mai mare scriitor în viață din România, Mircea Cărtărescu, a fost de acord să scrie o prefață și să participe la lansarea cărții. Chiar înainte să ajung la București, cartea devenise un bestseller, iar în primele două zile petrecute acolo am dat interviuri pentru toate cele trei canale principale de televiziune, pentru postul național de radio din România și pentru multe ziare cunoscute. La lansare, o mulțime mare de oameni s-a înghesuit într-o librărie încăpătoare, iar a doua zi *Demonul amiezii* a apărut într-un al doilea tiraj. Toată lumea m-a tratat cu prietenie, și am rămas impresionat de nivelul înalt al conversațiilor politice și intelectuale pe care l-am întâlnit.

Însă șederea mea nu avea să fie lipsită de peripeții. Înainte să ajung, Leslie luase legătura cu Florin Buhuceanu, liderul unei organizații românești pentru drepturile persoanelor gay, numită ACCEPT. Prietena lui Leslie, Genevieve Fieraru, avea o cunoștință la Biblioteca

Centrală Universitară, o clădire spectaculoasă din centrul Bucureștiului, cu un amfiteatru impresionant, inaugurat în 1914 de Regele Carol I. Au căzut de acord că acesta ar fi locul ideal în care să am o întâlnire cu comunitatea LGBT din București. Genevieve a aranjat o întâlnire între Leslie, Florin și directoarea bibliotecii care, înțelegând din descrierea lor că întâlnirea avea să fie o discuție cordială de o oră, a confirmat că amfiteatrul este disponibil și că ar fi încântată să-mi țin prelegerea acolo. Florin i-a mulțumit pentru curajul de a susține o organizație LGBT, a semnat și a înapoiat contractul, după care a publicat detaliile despre eveniment pe Facebook.

România își îmbunătățise simțitor comportamentul privitor la drepturile persoanelor gay atunci când Statele Unite numiseră un ambasador declarat gay, Michael Guest, care ocupase această funcție între 2001 și 2004, în timpul administrației lui George W. Bush. Însă prejudecățile rămân adânc înrădăcinate în cultura românească, iar umbra homofobă a lui Putin, care se întinde peste Europa de Est, înrăutățește situația. La începutul lui iunie 2014, Camera Deputaților din România a respins un proiect de lege care le-ar fi acordat cuplurilor gay recunoaștere legală, cu 298 de voturi împotriva și doar 4 pentru. În aceeași săptămână, directoarea bibliotecii a sunat-o pe Genevieve, acuzând-o că mințise în legătură cu tema prelegerii, și a spus că biblioteca n-ar fi fost niciodată de acord să găzduiască un eveniment în care se discută identitatea gay. Nu a mai răspuns, după aceea, numeroaselor mesaje trimise de Florin și Leslie.

ACCEPT s-a străduit și a găsit un loc mai mic și mai puțin central pentru prelegere, la Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică. Când am terminat de vorbit, sesiunea de întrebări a durat aproape o oră. Multe întrebări aveau de-a face cu viața mea de familie: cum e să ai un soț și copii; cum mă simt fiind acceptat de tatăl meu și de societatea din jurul meu, o situație tot atât de greu de închipuit pentru ei cât ar fi fost viața mea destul de înstărită pentru străbunii mei. Câțiva participanți mi-au spus că visează să emigreze într-o țară unde ar putea să aibă parte de o asemenea toleranță. Mult prea mulți mi-au spus că suferă de depresie gravă ca urmare a excluderii sociale, și câțiva au insinuat că schimbarea sălii unde a avut loc prelegerea mea era un exemplu al acestei persecuții. Deși nici pe departe comparabil cu un pogrom, incidentul m-a ajutat să-mi închipui cum s-a simțit familia mea făcând parte dintr-un grup care provoca repulsie concetățenilor lor.

A doua zi, am condus cu Leslie vreme de șapte ore, până la o fermă de cai aflată în munții din nordul Moldovei, unde ne-am oprit peste noapte, mâncând preparate rustice și bând rachiou de mure făcut în casă. Dimineața, l-am luat cu noi pe unul dintre puținii evrei rămași în zonă, care se ocupa în timpul liber cu genealogia, și am pornit spre Dorohoi. M-a emoționat să văd relieful blând și vălurit, pe măsură ce ne apropiam, și să-mi dau seama că bunicul meu și bunicul bunicului meu priviseră aceleași dealuri. Viața aproape că nu s-a urnit din loc în secolul care a trecut. Fermierii mergeau la muncă în care trase de boi, și femeile cu batic pe cap prășeau pământul cu sapa. Verile și iernile dure care se succedau rapid lăsaseră riduri pe chipurile lor. Am mers pe un drum lung de pământ spre cimitirul evreiesc din Dorohoi, înconjurat de un gard înalt de fier. Cheia o păstra un bărbat ce locuia în apropiere, care, pentru vreo 5 dolari de fiecare, ne-a lăsat să intrăm, explicând entuziast: „Eu nu sunt evreu, dar îmi plac evreii.“

Cimitirul fusese lăsat în paragină – la fel, de fapt, ca tot ce se afla în jurul Dorohoiului. O vacă mugea, rătăcind printre pietrele de mormânt năpădite de urzici. Leslie a zărit primul mormânt cu numele Solomon. Curând am găsit mai multe – mulți dintre oamenii aceia se născuseră după ce emigrase bunicul meu. Mi-e cu neputință să știu dacă ele aparțineau rudelor mele, dar comunitatea evreiască n-a fost niciodată foarte mare (județul are în jur de 4.500 de morminte evreiești), așa că era plauzibil ca acești oameni care-mi purtau numele să-mi fi fost rude. Am pus pietricele pe câteva morminte, după tradiția evreiască de a lăsa pietre în loc de flori. M-am gândit la oamenii aceștia care ar fi putut să plece, dar n-au făcut-o. Am intrat în capela funerară, care nu era decât un hambar micuț cu o Stea a lui David, unde am văzut un dric vechi, tras de cai.

Una dintre pietrele de mormânt avea o inscripție în amintirea membrilor familiei Solomon care muriseră „de mâna lui Hitler“; mulți dintre decedați purtau prenume care-mi erau cunoscute din propria mea familie extinsă. În mijlocul cimitirului, un memorial îi comemorează pe cei 5.000 de evrei care au fost luați de pe aceste meleaguri și nu s-au mai întors niciodată. Am auzit vocea mătușii Rose, spunând: „Am avut noroc că am scăpat de-acolo.“ Sperasem că nu avusese întru totul dreptate: că această vatră strămoșească a familiei mele va fi măcar pitorească, că voi trăi un sentiment neașteptat că aparțin acestui loc. Nu-mi dădusem seama ce deznădejde aveam să încerc, închipuindu-mă prins în această viață îngustă, atât de departe de frea-

mățul intelectual al Bucureștiului. Am petrecut decenii întregi scriind reportaje din zone de război și din societăți defavorizate, însă acestea mi s-au părut mereu a fi ca o altă lume, pe când acest loc îmi era izbitor de aproape. Aș fi putut să mă nasc aici, să trăiesc și să mor astfel.

La plecare, am trecut pe lângă cinci vișini, crescând înalți la marginea cimitirului, și ne-am grăbit să le culegem fructele coapte. Zeama roșu-închis mi-a pătat mâinile și m-am întrebat cine din familia mea mai stătuse sub acești copaci și se bucurase de același gust, atât de înțepător și de dulce. Mi-am închipuit cum propriii mei copii ar fi înfulecat acele vișine dacă i-aș fi adus cu mine. Am înțeles deodată că și strămoșii mei fuseseră cândva copii – că acest loc nu fusese vizitat doar de bătrâni cu barbă, așa cum mi-i imaginam pe străbunii mei, ci și de băieți și fete care se cățăraseră în pom pentru a se înfrupta din belșugul crengilor înalte.

Pe drumul înspre oraș, i-am privit pe țăranii din partea locului și m-am gândit că, dacă unii dintre înaintașii lor nu le-ar fi ars casele unora dintre strămoșii mei, aceștia n-ar fi plecat. Am cugetat la ce se întâmplase cu familia mea în decursul a două generații, respectiv ce se întâmplase cu familiile lor, și, în loc să mă înfurii pe aceste agresiuni din trecut, m-am simțit privilegiat. Uneori, persecuția este mai benefică pentru victime decât pentru făptași. În vreme ce oamenii care devastează viețile altora își epuizează energia prin distrugere, cei ale căror vieți sunt spulberate trebuie să-și folosească vigoarea pentru a găsi soluții, iar unele soluții pot schimba totul. Ura îmi împinsese familia spre Statele Unite, unde găsiseră libertăți pe care înainte nici nu și le puteau închipui.

Prin comparație cu așezările romilor la care m-a dus apoi Leslie, Dorohoi arată ca un oraș bogat. În timp ce agricultorii săraci din nordul României mănâncă simplu, romii din Colonia mor de foame; în timp ce țăranii trăiesc destul de puțin, romii poartă semnele evidente ale unor boli cronice. E adevărat că țăranii nu au instalații sanitare moderne, dar romii nu au deloc; își făceau nevoile pe pășunile din apropiere, iar locul duhnea până la cer. La ora la care scriu aceste rânduri, ca urmare a eforturilor OvidiuRo, 1.500 de copii romi primesc educația primară care i-ar putea ajuta să iasă din sărăcie. I-am cunoscut pe câțiva dintre ei, cu ochi sclipitori și plini de voieșie, și am sperat să nu devină ca acei adolescenți posomorâți și ca acei adulți cu priviri lipsite de viață care stăteau în mizeria din Colonia.

Pe drumul de întoarcere spre București, m-a sunat Duane Butcher, însărcinatul cu afaceri al ambasadei SUA (și ambasadorul *de facto*, având în vedere că la vremea respectivă nu aveam ambasador în România). Voia să știe ce se întâmplase cu tevatura de la bibliotecă. O agenție de știri găsisese o postare despre incident pe care o scrisesem pe Facebook, iar acum știrea se răspândea în presa națională. Mi-a spus că o să scrie guvernului României o scrisoare oficială pe această temă.

ACCEPT a publicat numaidecât un comunicat de presă, în care era citat Florin Buhuceanu: „O organizație de drepturile omului care apără drepturile persoanelor LGBT din România nu poate beneficia de un spațiu în cea mai importantă bibliotecă din București? Un eminent scriitor și jurnalist american n-ar trebui să vorbească despre identitate și sexualitate într-o instituție de cultură? Cărțile autorilor gay români și străini vor fi dezavuate în mediul academic și literar din cauza orientării sexuale a scriitorilor?” Parlamentarul Remus Cernea a declarat presei că i-a cerut ministrului educației să pedepsească persoanele responsabile din cadrul Bibliotecii Centrale Universitare. (După ce au fost trași la răspundere în Parlament și în presă, reprezentanții bibliotecii au dat explicația ridicolă că ar fi fost vorba de o „proastă abordare” din partea ACCEPT.)

În seara aceea aveam programată o discuție publică de patruzeci de minute cu Cărtărescu, la Colegiul Noua Europă din București, loc de întâlnire al intelectualilor din mediul urban. Ne așteptam să vină în jur de cincizeci-șaizeci de oameni, dar ne-am pomenit cu vreo trei sute, ocupând toate scaunele, înghesuindu-se printre scaune și revărsându-se până în hol. Începutul conversației noastre a fost cordial, după cum era de așteptat, dar, după vreo 20 de minute, Cărtărescu mi-a spus: „Și acum vreau să-mi cer scuze personal pentru ce ți s-a întâmplat la bibliotecă. Sper că știi că vederile astea înapoiate nu reprezintă mentalitatea tuturor românilor.” Publicul a izbucnit în aplauze exuberante. „Nu putem spera decât că celelalte experiențe din România ți-au dezvăluit ce se găsește cu adevărat în inimile oamenilor”, a spus Cărtărescu printre aplauze. Până la urmă, discuția noastră a durat aproape trei ore. Am mai semnat apoi încă două sute de cărți, ai căror deținători și-au exprimat cu toții părerea de rău. Ultimul la rând era Cernea, care mi-a spus: „Proiectul de lege pentru recunoașterea parteneriatelor civile a dat greș, așa cum știți, dar au fost trei zile de dezbateri pe o temă pe care nimeni nu și-ar fi închipuit

că o putem discuta acum un an. Mai dați-ne un pic de timp. Politicienii noștri sunt mai conservatori decât societatea noastră.”

Cum se raportează România la evrei, la bolnavii mintal, la persoanele gay, la romi? Multe dintre grupurile pe care le reprezintă într-un fel sau altul au atras aici prejudecăți la un moment dat (așa cum au făcut-o și în alte dăți, pe alte căi, în patria mea). Intenția mea n-a fost să stârnesc un scandal, și nici n-am anticipat tristețea puternică pe care aveam s-o simt din acest motiv, de-a lungul celor șase zile petrecute acolo. Însă nici nu mi-am închipuit valurile de bucurie de sub vișini sau de la Colegiul Noua Europă. Susținătorii liberalizării sociale dintr-o țară conservatoare, profund religioasă, nu reprezintă opinia majoritară, dar același lucru poate fi spus și despre opoziții lor. Româna este o limbă latină, și românii îmbină căldura italienilor cu acel spirit de luptă specific slavilor. Mai mulți români mi-au amintit că, deoarece bunicul meu se născuse acolo, aș putea să obțin un pașaport românesc, iar câțiva chiar m-au rugat s-o fac. Mă gândesc serios la asta. Înțeleg de ce mătușa Rose mi-a descris România ca un loc îngrozitor, din care am fost norocoși să scăpăm, dar este, de asemenea, un loc minunat și mă bucur că m-am întors.

Am aflat în 2015 că Andrei Rus, profesorul care aranjase ca prelegerea mea să aibă loc la Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică, a fost criticat dur de Comisia de Etică a universității. Contractul său de muncă a fost reziliat pentru că ar fi „adus prejudicii de imagine universității” prin „propagandă homosexuală” – ceea ce e extrem de surprinzător, având în vedere că el însuși e heterosexual. Colegii lui m-au rugat să scriu o scrisoare de susținere pentru el, ceea ce am și făcut; până la urmă, a fost sancționat, dar nu concediat.

Vremea Myanmarului

Travel + Leisure, noiembrie 2014

Materialul pe care trebuia să-l scriu pentru *Travel + Leisure* avea ca subiect cele mai fascinante atracții turistice și cele mai luxoase hoteluri din Myanmar. Fusesem de curând ales președinte al Centrului American PEN, o organizație pentru susținerea libertății de exprimare, și am luat astfel legătura cu un grup de scriitori care puneau bazele unui centru PEN în Myanmar. Așadar, luna pe care am petrecut-o în țara cunoscută mult timp sub numele de Birmania, a oscilat între croaziere de lux și interviuri cu foști deținuți politici. Contrastul nu a fost atât de mare pe cât sună; luxul era mult mai puțin opulent, iar absolvenții de pușcărie mult mai bine dispuși decât mi-aș fi închipuit. Acest eseu analizează viața socială, politică și economică din Myanmar mai detaliat decât i se potrivea revistei *Travel + Leisure*.

Mă așteptam să găsesc un Myanmar plin de speranță. În cele optsprezece luni de dinaintea vizitei mele din ianuarie 2014, 1.100 de prizonieri politici ai țării, inclusiv cei mai bine cunoscuți dintre ei, fuseseră eliberați; cenzura presei se diminuase; avuseseră loc alegeri parlamentare restrânse; și majoritatea sancțiunilor internaționale fuseseră îndepărtate. Investițiile străine începeau să învioreze economia. Liderul opoziției, Aung San Suu Kyi, câștigătoare a premiului Nobel pentru Pace în 1991 și simbol al curajului în numele dreptății, fusese eliberată în 2010 după două decenii de arest la domiciliu și candida la președinție; partidul ei, Liga Națională pentru Democrație (LND), câștigase în sfârșit locuri în Parlament. Țara părea să evolueze din punct de vedere economic și social.

În loc de asta, am găsit o neutralitate extrem de precaută. Nimeni nu nega că lucrurile se îmbunătățiseră, dar nici nu credea că situația era rezolvată. Exuberanța tranziției era domolită de filozofia budistă majoritară a unui popor care fusese martor la stingerea multor scânteii plâpânde de speranță. Poporul fusese optimist, pesemne, înaintea independenței din 1948; fusese optimist din nou în 1988, când revoltele

studenților promiteau o nouă dreptate; poate simțise chiar o urmă de optimism în timpul Revoluției de Șofran din 2007, când mii de călugări s-au răsculat împotriva guvernului, dar au fost zdrobiți cu brutalitate. În 2014, lumea deja eliminase acest avânt din repertoriul său de atitudini, așteptând pur și simplu să vadă ce mai urmează să se întâmple.

Nici măcar nu purtau ranchiună acestui trecut dureros. Mă așteptasem ca foștii deținuți politici să critice cu înverșunare modul îngrozitor în care fuseseră tratați în închisoare, dar puțini au făcut-o. Mulți mi-au spus că sunt recunoscători pentru experiențele avute. În închisoare, avuseseră timp să-și dezvolte mintea și inima, adesea prin meditație. Majoritatea se apucaseră intenționat să facă lucruri care aveau să-i trimită la închisoare, așa că merseseră spre celulele lor cu capul sus. Când au fost eliberați, își țineau în continuare capul sus. Scriitoarea și activista Ma Thanegi, care a petrecut mulți ani în temniță deoarece fusese asistenta personală a lui Aung San Suu Kyi, mi-a spus că cea mai bună formă de opoziție față de regim era să fii fericit în închisoare. „E ca și cum le-ai scuipa în față soldaților“, mi-a spus ea. „Ei voiau să fim nefericiți, și noi n-aveam de gând să le facem pe plac.“ Dacă puteau fi fericiți acolo, atunci pedeapsa dăduse greș, iar regimul nu avea nici un soi de putere asupra lor. După spusele ei, veselie lor încăpățânată era deopotrivă rezultatul disciplinei și o alegere proprie.

În 1993, Dr Ma Thida, scriitoare, activistă și medic, a fost condamnată la douăzeci de ani de închisoare, pentru „periclitarea seninătății publice“, pentru legături cu organizații ilegale și pentru tipărirea și distribuirea de materiale ilegale. Starea ei de sănătate s-a deteriorat drastic în închisoare; a făcut tuberculoză pulmonară și endometrioză. În toiul bolii, cântărea doar vreo 36 de kilograme, avea febră tot timpul, vomita constant și abia dacă putea să bea apă sau să meargă câțiva metri. Apoi a început să-i cedeze ficatul. Lui Ma Thida i se dăduse voie să păstreze o rezervă de medicamente pentru a trata alți prizonieri, dar doctorul închisorii i le-a confiscat când a încercat să se trateze pe ea însăși, pe motiv că le-ar putea folosi pentru a se sinucide. Doctorul s-a înduplecat abia când a făcut greva foamei. Ținută la izolare, Ma Thida a implorat să-i țină cineva de urât, chiar și un ucigaș sau un hoț, dar cererea ei a fost respinsă. Hârtia și creioanele i-au fost interzise; în șase ani, a reușit să scrie doar trei povestiri scurte, folosind instrumente aduse pe furiș. „Însă eram încă stăpână pe trupul

și mintea mea“, mi-a spus. „Așa că mi-am petrecut timpul învățând cum să mă eliberez de constrângerile vieții. Pe această cale, puteam să dobândesc libertatea absolută.“ Când temnicerii o întrebau ce-și dorea, ea le spunea: „Vreau să fiu un bun cetățean. Atât. Nimic mai mult, nimic mai puțin.“ A remarcat nedumerirea de pe chipurile lor. Însă, în cele din urmă, paznicul i-a spus: „Ma Thida, tu ești liberă, și noi nu.“ Când a fost eliberată, în 1999, ea i-a zis acestuia: „Mulțumesc pentru timpul petrecut în închisoare.“ A refuzat să-i mulțumească pentru că a eliberat-o. S-a încapătânat să scrie despre experiența ei din închisoare, știind că e posibil ca singurii cititori ai cărților ei să fie cenzorii; dar și acesta era un câștig, să-i facă pe acei funcționari să înțeleagă punctul ei de vedere. Acum că memoriile ei din închisoare sunt un bestseller în Myanmar, îi poate încuraja pe cei din generația mai tânără să reziste. „Astfel, încarcerarea mea devine ceva complet pozitiv“, mi-a spus ea.

A ținut morțiș să sublinieze că reformele din Myanmar fuseseră instituite de guvernul militar și că ea le privește cu cinism. „Noi, birmanii, dăm dovadă de o grație colosală sub presiune. Dar ne și plângem când suntem conduși cu extravagănță, iar faptul că aceste reforme au început să fie introduse nu schimbă problemele profunde ale societății pe care am învățat să le vedem atât de limpede în închisoare. Aici nu s-au schimbat cu adevărat legile, nici aplicarea lor; ceea ce s-a schimbat este conștiința. Oamenii sunt conștienți de drepturile pe care le au și le folosesc pentru a cere și a-și susține punctul de vedere. Acesta este progresul adevărat.“ După părerea ei, acest fapt nu era de trecut cu vederea; mai important decât viitorul președinte era poporul pe care acel președinte îl va conduce.

Sub junta militară, oamenii erau trimiși frecvent la închisoare pentru convingerile lor, dar doar după ce le declaraseră în public. Controlul asupra opiniilor n-a fost niciodată la fel de strict în Myanmar ca în Coreea de Nord sau Arabia Saudită. „Întotdeauna mi-a făcut plăcere să lucrez aici, comparativ cu Cambodgia, de pildă, unde intelectualii sunt îngrădiți“, mi-a spus Vicky Bowman, fostă ambasadoare britanică. „Aici, intelectualitatea a fost mereu vizibilă. Uneori sunt în închisoare; alteori trebuie să aștepte să li se publice lucrările. Dar au fost întotdeauna prin preajmă.“

Deși generalii care au preluat puterea în 1988 au ținut în mare măsură granițele închise, atenția lumii exterioare a rămas esențială pentru opoziții lor. „Vă rog să vă folosiți libertatea pentru a o sprijini

pe a noastră“, au fost celebrele cuvinte ale lui Aung San Suu Kyi, în 1997. În 2014, opoziția deja nu mai avea nevoie de această amplificare externă. În rândul oamenilor pe care i-am cunoscut se încerca mult să se înțeleagă și să se cuantifice această schimbare. Poetul și activistul Maung Tin Thit a spus, mai în glumă, mai în serios, că cei care erau cândva arestați în secret pentru opiniile lor radicale sunt acum arestați în mod public. Artistul Aye Ko, unul dintre liderii revoltei din 1988 și ulterior deținut politic, a zis: „N-o să am încredere în acest guvern decât atunci când o să rămână fără putere.“ Comicul Lu Maw a recurs la rezerva sa de proverbe pentru a caracteriza așa-zisele reforme. „Șerpii își schimbă pielea, dar tot șerpi rămân“, mi-a spus el. „Din 1952 și până astăzi, aceeași armată. Doar că, din când în când, își luau o uniformă nouă. Acum sunt aceiași indivizi, dar fără uniformă.“

Ko Minn Latt, primarul tânăr și energic al unei comune din statul Mon, care speră să candideze pentru un post în parlament, mi-a zis: „Cu cât oamenilor le e mai puțină teamă, cu atât devin mai furioși, fiindcă acum nu mai e primejdios să fii furios. Zece la sută sunt ocupați cu religia, zece la sută caută să se îmbogățească, iar ceilalți optzeci la sută sunt furioși. Însă problemele acumulate în ultimii șaizeci de ani nu pot fi rezolvate în trei. Vorbim despre o «democrație diformă» – nu doar pentru că aceste schimbări sunt conduse de guvernul militar, care e încă la putere, ci și pentru că lumea încă nu știe cum să se poarte într-o democrație.“ După părerea lui, conducerea se atașase prea mult de noul său statut pe scena mondială pentru a renunța la el; reforma le oferea acum acel plus de orgoliu pe care cândva îl obținuseră prin exercitarea brutală a puterii.

Moe Satt, un curator de artă independent, mi-a spus că artiștii birmani începuseră să vorbească despre postmodernism. „Dar cum putem să facem remarci postmoderne într-o societate premodernă?“ a întrebat. „În primul rând, mai avem mult de recuperat.“ Simțea că mulți artiști și intelectuali birmani nu sunt gata să creeze opere din această poziție de autoritate. „Ne opunem sfârșitului presiunii“, mi-a explicat el, comentând despre cum pot artiștii să creeze artă de calitate sub opresiune, fie ea de ordin politic sau comercial. Nay Phone Latt, care a executat patru din cei douăzeci de ani de pedeapsă pentru că scrisese un blog despre Revoluția de Șofran, a spus: „Oamenii nu sunt obișnuiți să-și asume responsabilități; își închipuie că altcineva va face asta în numele lor. Dacă nu există democrație aici, nu e doar din vina generalilor.“

În orice caz, până și reformele parțiale și imperfecte au dus la schimbări tangibile. Autorul și consilierul prezidențial Thant Myint-U mi-a spus: „Pentru oamenii obișnuiți, în special pentru jumătatea inferioară, viața de zi cu zi nu s-a îmbunătățit aproape deloc. Însă țara era întemeiată pe frică, iar acum această frică a fost scoasă din ecuație.“ Sammy Samuels, un evreu birman, proprietar al agenției de voiaj Myanmar Shalom, a zis: „Acum doi, trei ani, de fiecare dată când mă întorceam din Statele Unite, mi-era tare frică în aeroport, deși n-aveam nimic la mine. Agentul de la serviciul de imigrare începea să mă întrebe: «Ce treabă ai avut tu acolo?» Acum au început să spună: «Bun venit acasă.»“ Nici măcar pesimiștii nu prevăd că situația va coborî din nou la nivelul de persecuție din trecut; se îngrijorează că reforma va sta în loc, nu că va regresa.

Cu cât guvernul și-a slăbit strânsoarea, cu atât oamenii au început să aibă așteptări absurd de mari că investițiile străine vor veni năvală, se vor construi noi aeroporturi și toată lumea se vă îmbogăți. Un prieten s-a plâns unui șofer de taxi despre starea proastă a drumurilor, iar taximetristul i-a răspuns: „Dacă e aleasă Aung San Suu Kyi, toate drumurile vor fi pavate.“ În realitate, absența serviciilor de bază continuă să împiedice progresul adevărat. Mulți sunt dezamăgiți când își dau seama cât de lentă e dezvoltarea pretutindeni. Birmanii numesc internetul *internay* – *nay* fiind cuvântul birman pentru „încet“ – și numai aproximativ 1 la sută, din populația de 60 de milioane a țării, au acces la internet. „Aici nu merge nimic“, mi-a spus Lucas Stewart, consilier în literatură al Consulatului Britanic din Yangon. „Totul se strică. Toate obiectele sunt cumpărate ilegal, deci sunt niște rahaturi defecte, la mâna a doua, aduse din China și Thailanda. Skype-ul nu merge aici. Durează o zi întreagă să descarci un videoclip de trei-patru minute.“ Un sondaj recent arată că utilizarea telefoanelor mobile este mai redusă în Myanmar chiar și decât în Coreea de Nord sau Somalia, deși prețul unei cartele SIM a scăzut de curând de la peste 1.500 de dolari la 15 dolari. Majoritatea mașinilor sunt modele japoneze la mâna a doua, cu volanul pe dreapta, deși reglementările de trafic sunt gândite pentru mașini cu volanul pe stânga. Automobilele sunt încă prea scumpe pentru majoritatea oamenilor, dar au devenit, oricum, mult mai răspândite; străzile, goale multă vreme, sunt acum adesea blocate de trafic.

Multe războaie și revoluții mari au un catalizator: asasinarea lui Franz Ferdinand a dat startul Primului Război Mondial; răpirea lui

Mihail Gorbaciov a vestit căderea Uniunii Sovietice; Mohamed Bouazizi și-a dat foc în Tunisia, punând în mișcare Primăvara Arabă. Reformele din Myanmar par să fi apărut din senin. Nu există nici un fel de consens cu privire la motivele din spatele acestor schimbări, nici un fel de asentiment referitor la cauza pentru care s-au întâmplat când s-au întâmplat. N-au fost consecința unui val de proteste, ci o chestiune ordonată de sus, un proces controlat de restructurarea politicii interne. Ambasadorul SUA, Derek Mitchell, spunea: „Myanmar ar fi putut avea un moment ca Tiananmen, un cor de glasuri venite de jos, în 1988 sau chiar în 2007. Însă acum avem de-a face cu o manevră birocratică a conducerii.” A adăugat că regimul ar fi putut probabil să mai șchioapete o vreme, așa cum și Uniunea Sovietică ar fi rezistat poate, dacă Gorbaciov n-ar fi început s-o destrame. Câteodată, deschiderea este cea mai bună alegere, chiar și pentru dictatori.

Junta a afirmat că liberalizarea este un proces în șapte etape, inițiat în 2003, așadar este posibil ca, asemenea glasnostului lui Gorbaciov, această destindere să fi fost pornită de indivizi care nu și-au dat seama cât de departe va ajunge. Etapa finală a planului din 2003 era investirea cu putere a unui nou guvern – dar se presupunea că va fi unul ales de liderii militari. Președintele Thein Sein, care a venit la putere în 2011, este primul lider din Myanmar care a stat departe de întinarea corupției. „Au greșit când au ales un om bun în locul unuia corupt”, a spus Ma Thanegi. „Așa că acum trebuie să se descurce cu consecințele.”

Anumiți birmani consideră că sancțiunile internaționale au fost factorul hotărâtor, sărăcind țara și izolându-i conducătorii. Pe măsură ce Myanmar devenea în mod evident mai săracă decât țări vecine precum Cambodgia și Laos și alarmant mai săracă decât Tailanda și Singapore, liderilor săi li s-a știrbit reputația, și nici măcar lor nu le-a mai convenit să țină țara într-o asemenea strânsoare. Mulți oameni sufereau de subnutriție cronică; conform UNICEF, un copil birman din patru este subponderal, și o treime sunt subdezvoltați. Mulți nu au acces permanent la apă potabilă. Înăbușirea Revoluției de Șofran din 2007 a fost prezentată pe larg de presa străină, ponegrind imaginea internațională a juntei, care era deja deplorabilă.

Dar poate că cea mai semnificativă urmare a izolării globale este că țara a devenit periculos de dependentă de China, care, pe parcursul istoriei lungi și controversate a celor două națiuni, n-a dat niciodată întâietate intereselor Myanmarului. Un funcționar din guvern mi s-a

plâns de faptul că birmanii trebuie să le furnizeze suzeranilor chinezi droguri, prostituate și facilități pentru jocurile de noroc. Primăvara Arabă fusese, de asemenea, plină de învățăminte și e posibil ca junta să se fi gândit că e mai bine să inițieze ei niște concesii, decât să aștepte până când poporul neliniștit avea să devină de neguvernăt. Membrii juntei și „apropiații“ lor – afaceriștii corupți, mulți dintre ei foști militari care au profitat de acest regim – fuseseră martori la sfârșiturile jalnice ale lui Muammar Gaddafi și Saddam Hussein; pesemne că și-ar fi dorit mai degrabă să aibă destinul oamenilor aflați în jurul lui Suharto, din Indonezia, care își păstrasera bogățiile și influența chiar și după ce acesta renunțase, în cele din urmă, la putere în 1998. Nici un regim militar nu rămâne pentru totdeauna necontestat, și o soluție graduală poate împiedica una chinuitoare. În cuvintele seci ale scriitorului Pe Myint: „Liderii știu că poporul poate să piardă de mai multe ori, dar conducătorul, o singură dată.“

Deși plătită scump, izolarea Myanmarului a păstrat esența mistică a majorității budiste din țară. Pagoda Shwedagon este unul dintre cele mai sacre locuri din regiune, și lumea vine de pretutindeni să se roage aici. Se spune că generalii au împodobit stupa centrală cu multe tone de aur – nu foiță de aur, ci plăci groase de aur solid – și în preajma vârfului său atârnă vase pline de bijuterii. Mulți birmani susțin că pagoda valorează mai mult decât Banca Angliei. Nelalocul ei în Yangon, un oraș în plină modernizare, se înalță spectaculoasă către absolut, Bazilica Sfântului Petru a budismului theravada. Oriunde mergi în Myanmar, stupe aurii strălucesc în soare. La umbra acestor turnuri sfinte, țărani muncesc în condiții aspre. Un localnic a observat usturător că țara e bogată, dar oamenii sunt săraci.

Pentru mulți, viața nu s-a schimbat aproape deloc de secole: țărani, care trase de boi, același regim alimentar de bază și aceleași haine simple, aceleași pagode sclipitoare, aurite în orașele mai bogate, doar pictate în cele sărace. Nimic nu se întâmplă când ar trebui; e uimitor că soarele apune la timp. Țara se află într-un echilibru tulburător între acest stil învechit de viață, încă existent în prezent; o viață actuală plină de legături incipiente cu lumea exterioară și de frământările reformei; și un viitor al democrației și prosperității, imaginat cu lux de amănunte, despre care lumea vorbea de parcă ar fi și de neînțeles, și inevitabil.

Turiștii, care aduc un procent semnificativ din veniturile oficiale ale Myanmarului, se minunează de relicvele istorice pe care deseori

cetățenii săi le subestimează. Thant Myint-U a remarcat că nimeni din Myanmar n-a avut vreodată o experiență plăcută trăind într-o clădire mai veche de treizeci de ani. În jur de 700 de clădiri importante din centrul Yangonului au fost demolate în ultimii cincisprezece ani. Multe dintre clădirile grandioase din perioada colonială rămase în picioare aparțin ministerelor din guvern, dar în 2005, guvernul s-a mutat la Naypyidaw, lăsându-le la voia nimănui. Cele care au proprietari privați sunt adesea împovărate de procese, chirii plafonate și titulari de drept nerezidenți (inclusiv agenții guvernamentale defuncte), creând o harababură juridică pentru orice potențial conservator de monumente.

Myanmar a fost colonie britanică până în 1944, cunoscută sub numele de Birmania până în 1989. Britanicii au ocupat o parte din teritoriu în 1834, apoi au încropit o țară multietnică drept stat-tampon pentru India Britanică, extinzând țara până la granițele actuale în 1885. Administrația colonială conducea nemijlocit diferitele grupuri etnice, cerând doar loialitate față de coroană. Birmania a devenit o zonă de conflicte majore între Aliți și japonezi în al Doilea Război Mondial, și țara a pierdut sute de mii de civili. Eroul militar Aung San – tatăl lui Aung San Suu Kyi – a pus bazele unui pact de unitate etnică, în scopul de a dobândi independența de Marea Britanie, dar le-a promis comunităților etnice autonomie regională dacă-l susțin, asigurându-i că se puteau retrage din federație după un deceniu dacă erau nemulțumiți de guvernarea centralizată. Apoi Aung San a fost asasinat înainte de obținerea independenței din 1948, și a urmat o democrație disfuncțională. Grupurile etnice Karen, Shan și Kachin și-au declarat independența. Toți voiau să se separe de această țară artificială care, după părerea lor, nu-și ținuase promisiunile. În 1962, democrația eșuată s-a năruit într-o lovitură de stat fără vărsare de sânge, condusă de Ne Win, fost comandant al armatei birmane. Acesta a controlat țara vreme de o generație, o perioadă de adâncă izolare și de haos economic sub lozinci socialiste. La mijlocul anilor '80, Ne Win, deja de prea mult timp la putere, a recurs la tactici din ce în ce mai violente, printre care cenzura aspră, mita generalizată și controlul tiranic: cetățenii trebuiau să se înregistreze oriunde mergeau.

Revoltele studentești din 1988, în care Aung San Suu Kyi a ieșit pentru prima oară în evidență, căutau să înlocuiască versiunea autocratică de socialism a lui Ne Win cu democrația. Ele au fost declanșate de o luptă într-o ceainărie, în timpul căreia poliția a omorât un

student. Studenții erau însă tineri și lipsiți de experiență, iar după câteva luni în care protestele s-au răspândit, timp în care Ne Win a demisionat, armata a răspuns printr-o înăbușire violentă (despre care se crede că a fost orchestrată de Ne Win), ucigând fără discriminare studenți, călugări și chiar copii. Studenții fuseseră în fruntea rebeliunii, așa că noul guvern militar a îngredit educația, crezând că un popor needucat e mai ușor de condus. Drept urmare, au desființat unul dintre cele mai bune sisteme educaționale din Asia – la vremea respectivă, rata alfabetizării era de aproape optzeci la sută. La început, s-au închis universitățile; apoi și-au închis porțile și școlile private, și cele de misionari. În 1990, țara a organizat primele alegeri libere, în care LND-ul lui Aung San Suu Kyi a obținut o victorie covârșitoare, însă armata a refuzat să renunțe la putere.

O țară pe care britanicii o lăsaseră cu instituții destul de bine organizate se transformase într-una fără nici un fel de infrastructură umană, nici un fel de infrastructură juridică și cu o infrastructură fizică în ruine. Nu exista educație, nu exista sistem de asistență medicală, nu existau servicii feroviare. Șoselele, podurile și căile ferate, cândva îngrijite, s-au deteriorat curând în așa măsură, încât abia dacă mai puteau fi folosite. Acest stat polițienesc se baza pe o rețea de informatori. Ceainăriile unde se strâneau odată studenții erau ținta serviciilor secrete militare. Din fericire, informatorii erau ușor de recunoscut: membrii armatei erau singurii care purtau în mod obișnuit șosete, ca să nu-i bată ghetele. Un ochi cunoscător putea să identifice turnător chiar și în sandale, după cercurile din jurul gleznelor.

Așa-numita Generație 88 a rămas mereu activă; unii au înființat posturi de radio în țările învecinate, pentru a menține în circulație opiniile opoziției. Spiritul protestului n-a dispărut niciodată și, după încă două decenii de subjugare, nemulțumirea a dat în clocot odată cu Revoluția de Șofran din 2007, după care, în 2008, a fost introdusă o constituție cvasidemocratică. Din anumite puncte de vedere, e un document admirabil, dar conține clauze profund tulburătoare. Una dintre ele stipulează că armata are douăzeci și cinci la sută din locurile din parlament garantate, în timp ce o alta împiedică orice schimbări constituționale care nu au o susținere de peste șaptezeci și cinci la sută în parlament, ceea ce dă armatei un substanțial drept de veto. Dezbaterile populare privesc felul în care ar trebui modificată mai exact constituția, dar există un acord, în mare, că rolul armatei ar trebui redus, iar guvernarea ar trebui să fie mai democratică. Se poate

modifica această constituție pentru a consacra drepturile minorităților etnice? Se poate restrânge vetoul militar? Se pot aborda problemele urgente de mediu? Cum trebuie aplicată constituția? Cel puțin 400 de legi care contrazic drepturile fundamentale stabilite prin constituție rămân în vigoare.

Nici educația nu și-a revenit de pe urma atacului sistematic la care a fost supusă, deși nivelul de alfabetizare a crescut în ultimii ani. Astăzi, guvernul plătește tinerii ca să învețe, dar mulți aleg să n-o facă. Majoritatea sistemului școlar se bazează pe învățatul mecanic, iar majoritatea profesorilor pot fi mituiți, grație salariului lor de mizerie, de 60 de dolari pe lună. Profesorii mai progresiști se plâng că e aproape imposibil să predea gândire critică unor elevi care nu știu ce înseamnă să fii în dezacord. Campusurile universităților urbane s-au redeschis ca instituții de învățământ superior abia în 2014. „Într-o democrație, poporul este participantul-cheie“, a remarcat Nay Phone Latt, „și, dacă nu e educat, cum să îndeplinească această funcție?“ Ko Minn Latt, primarul ambițios din statul Mon, a intrat în politică după ce a văzut o elevă de clasa a șaptea împușcată de polițiști în 1988. „La început, eram unul dintre activiști. Voiam asta și asta. Fără compromisuri, fără să stăm la discuții“, mi-a povestit el. „Ceea ce încerc să fac acum e să ajut oamenii să devină democrați.“

Myanmarul zilelor noastre și-a îndreptat rareori puterea militară spre exterior; n-ar putea niciodată să facă față Chinei sau Indiei, leviatanii între care e înghesuit. Principalele preocupări ale armatei sunt protejarea granițelor cu Bangladesh și Thailanda, și reprimarea diverselor miliții etnice care de generații întregi se chinuie cu încăpățănare să-și obțină autonomia. Exilații birmani intervievați în taberele din Thailanda cu câțiva ani în urmă spuneau că nu-și doresc decât să se întoarcă acasă, indiferent de ce face sau zice guvernul. În prezent, sentimentul general este că liderii juntei ar trebui să-și ceară scuze, dar nu e nevoie să fie judecați sau pedepsiți. Generalii pot vedea că publicul vrea din ce în ce mai mult să-i tragă la răspundere și reacționează cu o paranoia care nu este pe deplin irațională.

Călugarul budist american Alan Clements i-a luat un interviu lui Suu Kyi în 1995, pentru cartea sa, *Vocea speranței*. Clements a întrebat-o cum va putea să împace ideea budistă de iertare cu nevoia de a pedepsi asupritorii. Ea i-a spus că dacă generalii și-ar mărturisi crimele, ar fi mai ușor de iertat. Rezultatul a fost o reprimare imediată. În Myanmar nu se vor forma prea curând „comitete pentru adevăr

și reconciliere“, ca în Africa de Sud. Toată lumea înțelege că generalii nu vor pleca decât atunci când conturile lor în bancă vor fi în siguranță. „Sunt bătrâni și nu vor să se mai obosească să aibă iarăși grijă de țară“, a spus Ma Thanegi. „Nu-i interesează. De fapt, nu i-a interesat niciodată. În momentul de față, nici nu-mi mai pasă dacă sunt pedepsiți. Această pedeapsă ar fi un lux, iar noi nu ne permitem un asemenea lux.“

Guvernul din Myanmar, care a avut mult timp sediul în Yangon, s-a mutat pe neașteptate în 2005 în Naypyidaw, un oraș proaspăt proiectat, la vreo 320 de kilometri spre nord, într-o zonă care fusese de o sălbăcie absolută. Statele Unite își construiseră o ambasadă extrem de bine fortificată în Yangon, după atacurile de la 11 septembrie, și au refuzat să se mute în noua capitală. Am participat la un singur protest în Yangon, ai cărui organizatori – care obținuseră autorizațiile necesare – protestau împotriva nevoii de a obține autorizații pentru a demonstra. Mulțimea era furioasă și mesajul era limpede, dar funcționarii din guvern și parlament cărora le era adresat nu voiau nici să-l audă, nici să-l vadă. Naypyidaw este un oraș de funcționari guvernamentali, destul de departe de radicalii din Yangon și Mandalay. Acest tampon geografic protejează guvernul de propriul său popor.

Peste un sfert din produsul intern brut al Myanmarului provine din resurse naturale. Corporațiile majore au început să investească în zonă: fabricanți de produse destinate consumatorilor, precum Coca-Cola, Pepsi și General Electric; companii de servicii financiare precum Visa și MasterCard; și companiile de extracție, ca ExxonMobil și Chevron. Companiile lipsite de influență sunt îngrijorate de violența persistentă din Myanmar, de lipsa de transparență a guvernului, de politica imprevizibilă și de serviciile publice pe care nu te poți bizui. Mulți oameni calificați au plecat din țară după 1988, creând un vid de competență. Numai în Singapore trăiesc câteva sute de mii de profesioniști birmani, lucrând ca administratori în construcții, contabili, dentiști sau medici. Fără ei, companiile străine se chinuie să se stabilească aici, dar, în mod similar, până când companiile străine nu-și încep operațiunile, mulți emigranți n-au nici un motiv să se întoarcă. Și guvernele străine ezită în acest dans nesigur. Așa cum mi-a spus Derek Mitchell, „comunitatea internațională a tratat Myanmar ca pe o problemă, iar acum trebuie s-o trateze ca pe o țară“.

Activiștii politici din Myanmar afirmă că o treime din guvernanți, printre care și Thein Sein, sunt reformiști; o treime sunt încă în favoa-

rea mijloacelor violente ale armatei; și o treime sunt nehotărâți. „Dacă faci o alegere greșită în acest mediu, pierzi totul“, a observat Mitchell. Thein Sein nu a fost niciodată o figură eroică, dar s-a opus într-adevăr conservatorilor; unul dintre asociații lui mi-a spus că voia să facă schimbările ireversibile. Din 2011 încoace, s-a întâlnit de nenumărate ori cu Suu Kyi, dar observatorii cred că ea n-are încredere în el. „Ea este extrem de hotărâtă, și adesea interpretează prudența lui ca o lipsă de hotărâre“, mi-a spus un diplomat. „Ea nu spera la acest compromis care i s-a oferit; spera la o răsturnare revoluționară.“ Versiunea îndrăgită de birmani vorbește despre „Doamna și vânătorii“ – despre Suu Kyi și armata coruptă. Ma Thanegi a caracterizat acest stereotip ca „*povestea victimei-frumoase-și-a-bestiilor* care i-a prins foarte bine.“ Odată ce Thein Sein a strunit vânătorii, Doamna a trebuit să se mănjească în politică, chiar înainte de a dobândi oficial puterea. Acest imperativ n-a fost bine primit de toată lumea.

Numărul de votanți de la alegerile parțiale din 2012 a fost uriaș. Toți cei pe care i-am cunoscut au fost de acord că, dacă s-ar ține alegerile planificate în 2015, această aluzie la autodeterminare ar garanta o avalanșă de voturi. Caracterul imperios al acestui entuziasm mi-a amintit de ce auzisem în Africa de Sud, în perioada premergătoare alegerilor cruciale din 1994, pentru care milioane de oameni au stat la coadă timp de trei zile ca să voteze. În Yangon însă am auzit griji aproape unanime că alegerile vor fi manipulate. LND-ul lui Suu Kyi părea merit victoriei, dar membrii lui Thein Sein, Partidului Uniunea pentru Solidaritate și Dezvoltare (PUSD), păreau să se bizuie pe posibilitatea, nu improbabilă, că LDN s-ar putea dovedi incapabil să guverneze și că – la fel ca în Coreea, Taiwan și Mongolia – asupritorii alungați ar putea să se reorganizeze și să câștige alegerile. Printre cei mai surprinzători reformiști din partidul de la conducere se numără Shwe Mann, președinte al parlamentului. Când a preluat acest rol, s-a crezut că va sprijini interesele armatei, asemenea predecesorilor săi. În loc de asta, a transformat parlamentul într-un forum pentru debateri adevărate și a refuzat să plece capul în fața ordinelor primite de sus. Dar Shwe Mann i-a spus lui Derek Mitchell: „Am încercat socialismul; am încercat un guvern militar; ambele au dat greș. Credem că democrația ne va face mai puternici. Dacă poporul nu are un cuvânt de spus în situația sa, țara o să fie instabilă și nimeni n-o să investească aici.“ Suu Kyi, deja parlamentară la vremea aceea, a format o alianță cu el, prin care el recunoștea practic că singura cale de a rămâne relevant pe termen lung era să o susțină.

E greu să supraestimezi statutul lui Daw Aung San Suu Kyi (*daw* este un termen ce denotă respectul, Aung San e numele tatălui ei, Suu Kyi este prenumele ei, iar lumea o numește de obicei „Doamna“). „Nu e tratată ca o vedetă rock“, a subliniat Derek Mitchell. „E tratată ca cea de-a Doua Venire a Domnului.“ Tatăl ei a condus revoluția și a fost geniul din spatele pactului multiethnic prin care Birmania și-a obținut independența față de britanici; după asasinarea sa, a dobândit o aură mitică. Suu Kyi a fost crescută de mama ei, Khin Kyi, mai întâi în Rangoon (acum numit Yangon), apoi în India și Nepal (unde Khin Kyi a fost, pe rând, desemnată ambasadoare).

Suu Kyi a absolvit Universitatea Oxford în 1969. După un scurt popas la New York, s-a întors în Marea Britanie, căsătorindu-se până la urmă cu Michael Aris, un britanic cu care fusese colegă la Oxford și cu care a avut doi copii. Din întâmplare, era în vizită în Birmania pentru a-și îngriji mama aflată în spital când a început revolta din 1988 și, după câteva săptămâni, și-a ținut primul discurs, cerând „unitate“. Când revoluția a fost înăbușită, s-a coalizat cu câțiva dintre foștii acoliți ai tatălui său, membri ai mișcării prodemocratice, și a hotărât să facă sacrificiul ce avea să capete strălucirea unei învieri: să rămână în Myanmar, în loc să se întoarcă în Anglia la soțul și la copiii ei. Impunând din ce în ce mai multă atenție, a fost pusă sub arest la domiciliu un an mai târziu, și în 1991 a câștigat premiul Nobel pentru Pace. Deși a fost eliberată între 1995 și 2000, după care a fost din nou trimisă în arest la domiciliu, nu i s-a dat niciodată voie să călătorească liber. Aceste împrejurări au contribuit la aura ei de virtute, și ea s-a dovedit a fi receptivă și carismatică. N-am întâlnit pe nimeni care să nu fi rămas impresionat după ce a cunoscut-o. Thant Thaw Kaung, care lucrează cu ea, mi-a spus cu respect: „N-o să mai găsești așa un om în lumea întreagă.“

Deși majoritatea birmanilor care nu sunt îndatorați juntei și-ar dori ca Suu Kyi să fie președinte, constituția din Myanmar este gândită în așa fel încât să spulbere astfel de speranțe. Articolul 59F interzice oricui este căsătorit cu un străin, sau are copii născuți în străinătate, să candideze la președinție – o interdicție adăugată cu scopul de a o exclude pe Suu Kyi. Când am fost în Yangon, lumea se întreba constant dacă 59F va fi abrogat. Orice alegeri în care ea nu are voie să participe vor părea, cu siguranță, false, atât în Myanmar, cât și la nivel internațional. Pe de altă parte, numirea ei ar fi ca un magnet pentru sprijinul internațional și revitalizarea economică, dar

Suu Kyi a rămas încurcată în birocrația constituțională. Pe mulți îi preocupa faptul că nu și-a alcătuit o echipă de experți și nu-și numise un adjunct. Membrii LND își făceau griji că încăpățânarea care o ajutase să supraviețuiască o perioadă atât de îndelungată sub arest la domiciliu, departe de familie, nu-i mai prinde la fel de bine acum.

Pe ea o preocupă capacitatea altora de a-i sprijini cauza; nu caută apropierea. N-am cunoscut pe nimeni care să simtă că are o relație personală cu ea. Antreprenoarea birmană Misuu Borit a descris-o ca având „un stil așa, mai singuratic”; alții au spus că pare să nu poată sau să nu-și dorească să întrețină relațiile interumane bazate pe încredere de care are nevoie un lider. „Nu-și dă intențiile în vileag. Totul trece pe la ea”, a spus Mitchell. „Din acest punct de vedere, e o structură autoritară.” O diplomată britanică a remarcat că următorul parlament ar putea conține mai mulți parlamentari prodemocratici, dar mai puțini membri care să fi lucrat în serviciul public. „Au fost la închisoare și, de când au ieșit, și-au deschis câte o ceainărie”, mi-a spus ea. „Deștepți, cu intenții bune, curajoși, dar se pricep să conducă guvernul?” LND a fost înregistrat oficial ca partid politic abia în 2012, deși cuprinde membri esențiali care s-au înscris cu mult înainte de înregistrare. „Cât de repede poți să recrutezi toți oamenii inteligenți?” a întrebat Borit. „Nu poți să zămislești un copil făcând dragoste cu nouă femei și așteptând o lună. E nevoie de timp pentru așa ceva – și, dacă n-ai bani, recrutarea merge și mai greu.” Și alții aveau aceeași părere.

Bariera constituțională care o împiedică pe Suu Kiy să candideze la alegeri reflectă probleme mai ample ale sistemului juridic din Myanmar. Robert San Pe, unul dintre consilierii lui Suu Kiy pe teme juridice, a adus în discuție posibilitatea de a institui dreptul cutumiar sau dreptul civil – problema fiind că s-ar putea să nu existe suficiente studii de caz pentru dreptul cutumiar. San Pe menționează că prin Parlament trec în grabă multe legi prost formulate. În 2013, Shwe Mann a înființat o enormă bibliotecă de cercetare și a angajat 1.500 de noi funcționari în parlament, dar eforturile depuse pentru acest studiu au fost zădărnicate de imposibilitatea de a găsi informații într-o colecție necatalogată, organizată după donator, nu după autor, titlu sau subiect. Legile sunt formulate în birmană, fără nici o traducere oficială; investitorii străini se trezesc că trebuie să se supună unor reglementări pe care nu le pot înțelege. Pe lângă semafoarele din Yangon, poți să vezi vânzători ambulanți care le vând străinilor disperați traduceri în engleză ale legilor de investiții.

„Poporul nostru nu are încredere în tribunale; noi nu credem în justiția dată de tribunale“, a spus Suu Kyi. Constituția a fost ratificată în septembrie 2008, când Myanmar încă nu-și revenise după ciclonul Nargis, care făcuse în jur de 140.000 de victime cu mai puțin de șase luni în urmă. De curând, s-a înființat un comitet comun pentru revizuirea constituției. Avocații au solicitat ca noua constituție să fie mai ușor de modificat și să nu includă clauza care rezervă armatei un loc din patru în parlament. Au criticat lipsa de control asupra puterii președintelui în starea de urgență. Președintele numește și judecătorul-șef, și restul Curții Supreme, și nu se prevede ca membrii să aibă cunoștințe juridice. Comitetul pentru revizuirea constituției, care are 109 membri, a cerut sugestii din partea oamenilor de rând și a primit deja peste 40.000.

Ma Thida a susținut că reforma constituțională este necesară pentru a-i permite lui Suu Kyi să candideze; că va fi nevoie de cooperarea juntei pentru această reformă; și că, dacă junta decretează această reformă, atunci ea va părea că face parte din planul lor, în loc să fie adversara lor înfocată. „Ea e salvarea lor“, mi-a spus Thida, părând încântată de ideea că Shwe Mann ar putea candida împotriva lui Suu Kyi.

Myanmarul are două temeri paranoice principale: că va fi invadat de China și că va fi nimicit de cei 160 de milioane de musulmani din Bangladesh, la care se adaugă și cei din propriul teritoriu. Mulți budiști birmani – asemenea celor care se opun imigrației în Europa și în Statele Unite – pretind că musulmanii nu se asimilează. În Birmania, oamenii se plâng că aceștia își țin bogățiile pentru ei (deși majoritatea sunt nevoiași), sunt cămătari și, mai grav, își iau mai multe soții pentru a alcătui o majoritate care să-i înlăture pe budiști. Birmanilor nu le plac oamenii cu pielea închisă la culoare, deci și rasismul e un factor. Rasismul este acceptat la aproape toate nivelurile sociale din Myanmar. De pildă, în 2009, consulul general al Myanmarului în Hong Kong le-a scris tuturor angajaților săi că tenul închis al minorității etnice rohingya îi face „urâți ca niște căpcăuni“, spre deosebire de birmanii „albi și fini“.

Majoritatea urmașilor musulmani ai coloniștilor bengalezi – dintre care mulți au trăit în Birmania cu familia vreme de peste un secol – trăiesc în Statul Rakhine. Deși ei se consideră rohingya, naționaliștii care-i privesc ca pe niște străini le spun „bengalezi“. „Birmanii nu înțeleg că această atitudine nu-i ajută deloc, ci le va distruge societatea,

reputația și capacitatea de dezvoltare“, mi-a spus Mitchell. „Dacă-i întrebi, îți vor spune că problema cu rohingya și cu musulmanii este o problemă de identitate națională. Și eu le spun: «Așa este. Ce fel de țară vreți să fiți? Vreți să fiți o țară bazată pe fărădelege și violență împotriva unei întregi categorii de oameni pentru că nu aveți încredere în ei sau vreți să respectați procedurile legale, valorile umaniste și toate idealurile pentru care noi credeam că luptați?»“

Myanmar este o țară extrem de religioasă și majoritatea tinerilor muncesc o vreme în mănăstiri. Bogăția este adunată în mod ostentativ în jurul pagodelor. Cultura lor este impregnată de teama că budismul este în pericol. Mulți privesc Myanmar și Sri Lanka ca ultimele două bastioane ale budismului theravada într-o lume dominată de creștinism, islamism și hinduism. Conform acestei teorii, deși budismul s-a născut în India, invadatorii musulmani l-au izgonit din patria-mamă. (De fapt, mulți budiști au fugit din imperiul mogul în Tibet.) După cum mi-a explicat Thant Myint-U: „Identitatea birmană este întemeiată pe ideea că această țară reprezintă singurul bastion din lume al religiei adevărate.“

Statul birman cunoscut astăzi sub numele de Rakhine a fost numit Arakan până de curând, în 1989. Arakan fusese odată un imperiu de coastă vechi și puternic, iar musulmanii făceau parte din populația sa încă din secolul al XVII-lea. Apoi a fost cucerit de bamari, etnia budistă dominantă de la care provine numele de Birmania, în 1784. Această regiune era slab populată la data cuceririi britanice, patruzeci de ani mai târziu, fiind alcătuită îndeosebi din păduri și mlaștini. Britanicii le-au alocat coloniștilor terenuri pentru defrișat, importând imigranți bengalezi care să le muncească. După prima migrație musulmană modernă din regiune, nordul statului Arakan a devenit predominant musulman. La începutul secolului XX, în rândul birmanilor budiști se adâncea sentimentul că imigranții chinezi și bengalezi, precum și coloniștii britanici, se îmbogățeau de la un capăt la altul al statului colonial, în timp ce ei erau exploatați. De-a lungul anilor '20, un nou val de migrații a schimbat și mai mult componența demografică. Două milioane de indieni pe an au imigrat în Rangoon, cea mai mare deplasare în masă a unei populații din lume până la ora actuală; la sfârșitul deceniului, indienii reprezentau deja optzeci la sută din capitală. Fiindcă mulți rezidenți indieni au luptat de partea britanicilor împotriva grupărilor birmane pentru independență, naționaliștii susțin că oricine nu e etnic birman este un străin, chiar dacă s-a născut în Myanmar.

După divizarea Indiei din 1947, o grupare separatistă de luptători musulmani de gherilă, care-și doreau unirea cu Pakistan, au alungat mulți budiști din nordul Birmaniei, stârnind furia birmanilor. Revolta lor a fost înăbușită destul de repede și, de la mijlocul anilor '50, nu a mai avut loc nici o insurgență musulmană. Mulți birmani susțin că rohingya au legături cu al-Qaeda și alte grupuri teroriste; într-adevăr, câțiva rohingya au luptat în Afganistan de partea mujahedinilor și împotriva URSS, în anii '80, și mai târziu de partea talibanilor, dar în număr neglijabil. Cu toate că se trag din bengalezi, majoritatea rohingya nu au dreptul la cetățenie în Bangladesh; deși sunt născuți în Myanmar, rămân apatrizi atâta timp cât Myanmar îi consideră străini. Fără acte naționale de identitate, nu au acces la educație și trăiesc într-o sărăcie cumplită. De la începerea mișcării recente de eliberare, o parte din cei două milioane de budiști care trăiesc în Rakhine i-au supus pe rohingya, care sunt aproape la fel de numeroși, unui pogrom, dându-le foc la cartiere, sate și moschei ziua în amiaza mare.

Prima izbucnire recentă împotriva rohingya, în iunie 2012, a fost declanșată de violul și uciderea unei femei budiste, probabil de către musulmani rohingya. A doua rundă, câteva luni mai târziu, a decurs din extremismul și precipitarea politică întreținute de călugărul budist Ashin Wirathu, care își îndeamnă adepții să „se revolte” și să „simtă cum le fierbe sângele în vine”, pentru a înăbuși o presupusă conspirație musulmană la nivel mondial care voia să distrugă stilul de viață „înfloritor al birmanilor”. În predici, interviuri și o logoree de postări online, îi numește pe musulmani *kalar* (echivalentul birman al lui „cioroi”), „scandalagii” și „câini turbați”. Broșurile distribuite în timpul unei predici avertizau: „Myanmar se confruntă la ora actuală cu o otrăvă nespuse de periculoasă și înspăimântătoare, îndeajuns de înveninată ca să poată șterge civilizația noastră de pe fața pământului.” În presa occidentală, a fost comparat cu Hitler. Wirathu a inițiat mișcarea 969, prin care se indică magazinele, casele și chiar taxiurile în care musulmanii nu sunt primiți. Numele mișcării vine de la numărul 768, pe care musulmanii îl folosesc pentru a identifica magazinele unde se vinde carne halal – un fapt etichetat de Wirathu ca fiind separatist (deși băcăniile halal nu i-au exclus niciodată pe non-musulmani). Aproape fiecare taxi din Myanmar are la vedere un autocolant 969; un șofer mi s-a plâns că musulmanii își iau mai multe soții, ceea ce dovedește că femeile budiste sunt răpite și forțate să facă prunci musulmani.

Deși paranoia este absurdă, îngrijorarea care-i stă la bază își are originea în evenimente istorice. Musulmanii au alungat budiștii din Afganistan cu o mie de ani în urmă; mai recent, talibanii au distrus vechi lăcașuri sfinte budiste din Pakistan; iar islamiștii radicali i-au denunțat pe „budiștii sălbatici” din Birmania pentru a încuraja Indonezia să accepte refugiați rohingya. Cenzura mai îngăduitoare permite acum circulația mai largă a opiniilor marginale, fie că acestea stârnesc prejudecăți sau promovează pluralismul. Nay Phone Latt mi-a spus: „Unii cred că înlăturarea cenzurii le dă dreptul să se insulte unii pe alții.”

Wirathu și adepții săi au declanșat o campanie agresivă pe Facebook. În Myanmar, cei care nu au acces la internet află știrile de la cei care au. Acuzațiile se răspândesc și în rândurile celor care n-au văzut în viața lor un calculator. Wirathu a fost trimis la închisoare pentru incitare la ură, dar a fost eliberat în 2012 sub amnistia generală și s-a reapucat imediat să instige masele la violență, susținând că, mulțumită noii libertăți de exprimare, cruciada lui este legală. Călugării din Rakhine au început să împartă broșuri prin care-i roagă pe budiști să nu se asocieze cu rohingya. Nici guvernul și, mai frapant, nici Aung San Suu Kyi, nu au condamnat tendințele spre genocid din Rakhine. Este cât de poate de clar că asta le-ar periclita numărul de susținători.

Pe măsură ce cartierele rohingya din orașele din Rakhine au fost arse din temelii și jefuite, rohingya s-au mutat în tabere de refugiați, unde trăiesc în condiții îngrozitoare. O profesoară rohingya de 60 de ani mi-a povestit că a văzut o fostă elevă, pe care o prețuia, dându-i foc la casă. Până și casele budiștilor din Rakhine suspectați că au legături cu rohingya au fost arse din temelii. Spitalul din Sittwe, capitala statului Rakhine, nu are decât zece paturi pentru musulmani. În taberele suprapopulate din oraș, singura asistență medicală vine de la un doctor care-i vizitează o dată pe săptămână, timp de o oră. Ambasadorul Mitchell mi-a spus că a văzut copii murind de boli ușor vindecabile.

Conflicte interne sângeroase au izbucnit, de asemenea, și în taberele rohingya. Un asistent umanitar ONU a spus că a fost martor la violuri, incest și alcoolism printre acești oameni disperați, deși violența din partea paznicilor era mult mai gravă. Mulți mor de foame; unii au privit cum li seucid copiii. Taberele se află în general în zone joase, care se inundă în timpul musonului de vară, când plouă peste un metru cub pe lună; până și în ianuarie, când am fost eu în vizită,

erau pline de noroi și murdărie. Fiindcă aceste tabere se învecinează cu cartierele rohingya, mulți refugiați pot să-și vadă de acolo fostele case și moschei; vechiul ghetou musulman este acum închis cu sârmă ghimpată. Mulți rohingya au fugit din Myanmar, dar nici o țară învecinată nu vrea să le dea azil, așa că mulți mor în bărci supraîncărcate, în căutarea unui adăpost sigur. Peregrinările lor disperate au devenit o criză internațională. Între timp, în provincie s-a dublat prețul peștelui, din cauză că jumătate dintre pescari sunt în centre de detenție. De asemenea, nu se mai găsesc muncitori care să recolteze lanurile de orez pe salarii mici.

Conflictul este tripartit, între birmani, rakhini și rohingya. Birmanii consideră că sunt conducătorii naturali ai unui imperiu care îi cuprinde pe locuitorii din Rakhine; rakhinii, majoritatea adepți ai budismului therevada, cred că au dreptul să-i stăpânească pe rohingya. Locuitorii din statul Rakhine, al căror imperiu strămoșesc Arakan conținea o porțiune însemnată din Birmania, îi urăsc pe birmani aproape la fel de mult ca pe rohingya. Budismul therevada, asemenea multor doctrine ideologice, susține că este superior din punct de vedere religios și rasial, dar a stat și la baza Revoluției de Șofran, care declarase că guvernul militar încălcă preceptele *sasanei* budiste, adică legea morală cea dreaptă. Suu Kyi se folosește de retorică budistă în discursurile sale și apelează la idealuri budiste în lupta ei pentru democrație. Politica și religia ei sunt inseparabile. Ca parte, pesemne, din planul ei electoral, a refuzat să condamne fățiș abuzurile împotriva populației rohingya. Ce loc ocupă musulmanii în perspectiva adoptată de ea?

Organizațiile umanitare occidentale au încercat să-i ajute pe rohingya, dar rakhinii au împiedicat deseori aceste ajutoare. Rakhinii sunt săraci, și lipsa de resurse nu dă naștere la relații amicale. Statul Rakhine este al doilea cel mai puțin dezvoltat din Myanmar și mulți oameni nu au acces la toalete sau la apă potabilă. Pentru a reuși cât de cât să funcționeze, organizațiile umanitare globale trebuie să asigure un soi de paritate, deși rakhinii trăiesc liberi, în timp ce rohingya se sting în tabere.

Deși rohingya suferă cel mai mult, s-a întesit furia împotriva tuturor musulmanilor. Majoritatea companiilor de construcții din Yangon au proprietari musulmani, iar budiștii au început să le refuze serviciile. În Mandalay, al doilea cel mai mare oraș din țară, au izbucnit revolte împotriva musulmanilor. Când am fost în Myanmar, în

cartierele din Yangon cu comunități mari de musulmani existau interdicții de circulație pe timp de noapte. „Am văzut găști plimbându-se cu mașina pe străzile din apropierea mea, amenințându-i pe musulmani că vor fi uciși. Oamenii se ghemuiau în spatele ușilor încuiate“, mi-a spus Lucas Stewart, care lucrează la Consulatul Britanic din Yangon și care a numit mișcarea 969 „o organizație aproape teroristă“.

Musulmanii din Myanmar pot fi împărțiți în patru categorii. Musulmanii birmani s-au stabilit în regiune cu aproape 1.200 de ani în urmă; istoricii au găsit pe monumentele din vechime inscripții adresate musulmanilor care-i serveau pe primii regi. Negustorii de cai, soldații din artilerie și mercenarii care au sosit în secolele al XVI-lea și al XVII-lea s-au asimilat în acest grup. A doua categorie sunt chinezii musulmani din nord-est, care se trag în general din provincia Yunan și sunt urmașii coloniștilor turcici de după perioada mongolă. Cea de-a treia sunt cei cărora li s-a schimbat naționalitatea când britanicii au integrat Arakan în Birmania. A patra categorie e alcătuită din imigranții din India și Bangladesh din ultimii 200 de ani. „Există prejudecăți etnice, și apoi există prejudecăți religioase din partea călugărilor“, mi-a spus Thant Myint-U. „Afectează aceleași persoane, dar din motive cumva diferite.“

Învățătorul Aye Lwin, care a câștigat medalia de aur pentru țara sa în străinătate, făcând parte din echipa națională de volei a Myanmarului, este conducătorul musulmanilor birmani. Bărbat elegant, trăiește într-un apartament frumos din centrul orașului Yangon. Crede că violența din statul Rakhine a fost provocată de interese adânc înrădăcinate, care se opun slăbirii controlului din partea guvernului. „În spatele monitoarelor de calculator, se ascund niște oameni care vor să submineze democratizarea“, a spus el, „deoarece într-o democrație dezvoltată se respectă statul de drept. Iar statul de drept va avea repercusiuni asupra celor care sunt actualmente la conducere. În fiecare zi au loc crime, au loc violuri, dar oamenii aceștia le manipulează într-un conflict religios. Ar fi putut înăbuși în fașă arderea caselor; ar fi putut să țină în frâu instigările la ură rasială. Dar naționalismul poate fi folosit pentru a epuiza energia oamenilor, încetinind astfel procesul de reformă.“

Misuu Borit a observat că, pretutindeni în lume, oamenii mai săraci se înmulțesc mai repede și că, deși pe de-o parte creșterea populației minoritare induce prejudecăți majorității, pe de altă parte, prejudecățile majorității duc la creșterea populației minoritare. Apoi zvonul

că o femeie budistă a fost violată și ucisă de musulmani a iscat evenimente cu caracter de genocid. Violul a fost folosit de-a lungul istoriei ca un act impersonal de agresiune în războaiele etnice, religioase și naționaliste, iar lui Borit i se pare sinistru că aceste violuri între etnii au atras atâta atenție, mai ales având în vedere lipsa „rușinoasă” de interes din partea poliției față de violurile din comunitățile birmane sau rohingya. „Cineva pune ceva la cale între musulmani și budiști”, mi-a spus ea. „Când lucrurile scapă de sub control, conducătorii o să cheme armata, o să spună că «salvează țara» și că noi suntem niște amărâți neputincioși. Din cauza lor suntem așa.”

Ma Thida crede că atrocitățile împotriva musulmanilor sunt manifestarea unui resentiment mai profund și generalizat. „Cruzimea generalilor n-a făcut discriminări”, mi-a spus. „A fost o cruzime democratică.” Consideră că cei care n-au simțit niciodată că legea îi protejează se răzbună acum pe autoritatea în sine. „Așadar, această situație a musulmanilor nu este o simplă violență colectivă, nici violență religioasă, nici rasială”, spune ea. „Este vorba de ceva mai profund: de o violență nedemocratică.”

De la Sittwe, unde văzusem cartierele arse și taberele, până la Mrauk-U, capitala imperiului Arakan între 1430 și 1785, sunt cinci ore de mers cu barca. În această regiune nordică a statului Rakhine, umbra urii religioase pare aproape de neînchipuit. În prima dimineață petrecută în Mrauk-U, m-am trezit la 4.45 și am pornit cu mașina pe străduțele sinistre și întunecoase ale orașului sărăcit, până la poalele unui munte mic, în care erau săpate trepte. Diminețile din Myanmar aduc deseori cu ele cețuri vrăjite care plutesc peste văi și în jurul dealurilor, despărțind ce e mic și apropiat de ce e mare și îndepărtat. Templele și alte monumente, care par la prima vedere de aceeași mărime, pot fi diferențiate ca dimensiune după estomparea siluetelor, care indică o distanță mai mare. Vizitatorilor li se impune să vadă principalele atracții turistice la răsărit, datorită farmecului estetic al cețurilor.

După un mic dejun specific, cu supă de pește, tăiței de orez cu multe mirodenii și condimente, am plecat să vizitez câteva sate din Chin, statul învecinat. Regele birman obișnuia să-și ia femei frumoase în harem; potrivit legendei, pentru a se proteja, femeile din Chin își tatuau fețele cu niște linii ca pânzele de păianjen, pentru ca birmanii să le creadă urâte, obicei care a dăinuit mult după ce a dispărut primejdia. Poate din acest motiv, cele mai ușor accesibile sate din Chin

sunt inundate de turiști, iar femeile tatuate pozează pentru mii de fotografii. Aici, la câțiva kilometri de granița cu Bangladesh, oamenii care aparțin diverselor grupuri etnice par că nici n-au auzit de criza cu care se confruntă rohingya. Într-o țară cu o rețea de comunicații atât de precară, radicalizarea se răspândește pe apucate, ocolind ținuturi întregi. N-am văzut acolo nici măcar un singur autocolant 969.

În Myanmarul zilelor noastre există peste o sută de grupuri etnice, care au în comun un lung trecut de violență în cadrul nenumăratelor imperii instabile din regiune. Studenții din 1988 s-au dovedit a fi aproape la fel de neîndurători ca junta care i-a învins, rămânând fermi pe poziții, deschizându-și propriile centre de detenție și practicând tortura. Nenumărații partizani ai țării sunt adesea tulburător de neînduplecați. Însă budismul theravada îndeamnă la o serenitate implacabilă, pe care am descoperit-o, de asemenea, la majoritatea activiștilor și artiștilor pe care i-am cunoscut. La sugestiile lor, am mers până în celălalt capăt al țării ca să vizitez Piatra de Aur, unul dintre cele mai sfinte lăcașuri din țară. Cocoțat în vârful unui munte abrupt, vastul amplasament era înțesat de pelerini, călugări și călugărițe. Vândători ambulanți ofereau peste tot mâncăruri și ingrediente pentru leacuri tradiționale: ghimpi de porc spinos; un picior de capră înmuiat în ulei de susan; legături de ierburi uscate. Mulți oameni dormeau pe rogojini de bambus sau în corturi improvizate. Mii și mii de lumânări licăreau, zumzetul cântărilor religioase era pretutindeni, și aerul era îngreunat de tămâie și mireasma mâncărilor aduse ca ofrandă. Cupluri tinere veneau aici nu doar din pioșenie, ci și pentru ocazia de a fi împreună la adăpostul mulțimii anonime. Panouri pâlpaitoare cu leduri festonau clădirile, inclusiv altarele animiste. Dacă aş spune că, pe lângă acest loc, Grand Central Station la ora de vârf pare un refugiu pentru meditație, aş subestima haosul de aici. Însă, cu toate astea, mi s-a părut un loc pașnic.

Piatra de Aur însăși este o priveliște extraordinară: un bolovan aproape rotund, cu diametrul de șase metri, balansându-se pe creasta muntelui de parcă ar fi gata să se rostogolească la vale. Legenda spune că rămâne în această poziție precară ținut de trei fire de păr ale lui Buddha. Piatra este acoperită în întregime cu foiță de aur, la care pelerinii tot adaugă, astfel că, pe ici pe colo, aurul are câțiva centimetri grosime și formează cocoloașe. În vârful pietrei, imposibil de atins, se află pagoda Kyaiktiyo. Acest glob auriu strălucește la ivirea zorilor, în lumina după-amiezii, la asfințit și în lumina reflectoarelor pe timp de noapte. Când se schimbă lumina, efectul se transformă subtil,

dar fiori îți dă în orice clipă. M-am cățărat până sub el, am stat lângă el. Din orice perspectivă, simți fragilitatea echilibrului său straniu, freamătul greutateii sale masive și liniștea proprie unui loc sacru. Era deopotrivă miraculos și palpitant, bizar și liniștitor. Ca orice peisaj măreț, captează atenția privitorului chiar dacă acesta nu se roagă.

Myanmar are în jur de 500.000 de călugări și un număr mare de călugărițe – cel puțin 1 la sută din populația țării se află în mănăstiri, iar mulți alții au trăit la un moment dat într-o mănăstire. Majoritatea băieților se călugăresc pentru o vreme, apoi se întorc la familiile lor. Până și un vizitator neatent va învăța câte ceva despre misterele budiste. Mai exact, cele șase tipuri de clădiri religioase sunt: pagoda sau stupa (sau *zedi*), o structură solidă care adăpostește adesea oseminte; templul, o clădire goală și pătrată, pentru rugăciuni; sala de hirotonisire; mănăstirea, unde trăiesc călugării; și biblioteca, unde sunt păstrate scripturile lui Buddha. Majoritatea monumentelor care-l înfățișează pe Buddha sunt făcute dintr-un schelet de cărămidă, sau uneori de calcar, acoperit apoi cu ghips și lac. Practica obișnuită este să se repare ghipsul și lacul atunci când se decolorează sau se ciobesc, rezultatul fiind niște Buddha care arată proaspăt refăcuți, fără vreo urmă a trecerii timpului. Buddha culcat din Thaton, datând din secolul al XI-lea, a fost renovat recent și arată de parcă ar fi fost terminat marțea trecută, de către un patiser.

Oriunde te-ai duce în Myanmar, ești într-o fostă capitală – un loc în care un anumit grup etnic a domnit pentru o vreme. Bagan a fost capitală din secolul al IX-lea până în secolul al XIII-lea. A fost epoca în care a început moda construirii de pagode și temple, iar nobilii se întreceau să le construiască pe cele mai mărețe și mai splendide, în vreme ce oamenii mai săraci construiau structuri mai modeste. Rămășița acestei competiții spirituale este o câmpie de 67 de kilometri pătrați, împodobită cu 4.446 de monumente religioase. Comoara asta nu poate fi înțeleasă prin fotografii, deoarece esența zace în întinderea ei vastă. Ne-am plimbat printre pagode; am mers cu mașina printre ele; ne-am urcat în vârful unui templu pentru a privi apusul; am cuprins cu privirea tot peisajul, glorios și ticsit de monumente, dintr-un balon cu aer cald. Chiar și la fața locului, e greu să înțelegi mărimea Câmpiei cu Temple din Bagan. E mai mare decât Manhattanul, de peste opt ori mai mare decât grădinile de la Versailles. Unele clădiri sunt prost renovate, de către juntă, altele sunt ponosite, dar încă inteligibile, și nenumărate altele zac în ruine. La oricare te-ai uita, vezi încă o mie dincolo de ea. Dacă Piatra de Aur te umple de entuziasm,

Bagan te face să te simți umil, deopotrivă față de ce-a fost și față de ce este.

Problemele credinței sunt mereu un subiect de discuții, și multe experiențe seculare sunt privite prin prisma budismului. Lui San San Oo, psihiatră din Yangon pe care am cunoscut-o prin niște prieteni, i se spusese în repetate rânduri că birmanii se vindecă prin budism și că n-au nevoie de ajutorul ei. A încercat să le explice că terapia i-ar putea ajuta pe oamenii maltratați sub regimul politic să scape de stresul posttraumatic, dar ei au stăruit că singurul mod de a depăși această stare este prin practicarea religiei. San San Oo folosește hipnoza și reușise, în cele din urmă, să-și deschidă un cabinet descriind hipnoza ca un mijloc prin care altcineva te aduce la o stare de meditație. Mi-a spus că e convinsă că, din punct de vedere neurologic, e același lucru. Soțul ei, artistul Aung Min, care a fost un instigator înainte de reforme, mi-a zis: „Tradiția budistă spune că furia e rea; îți tulbură emoțiile și gândirea, ducând doar la negativitate și distrugere. Dar eram atât de furios. Așa că am făcut patru luni de hipnoză, și furia mi-a scăzut. E doar o meditație profundă.”

Deși budismul este predominant, urmat de islamism, sunt vizibile și alte credințe. Există o comunitate considerabilă de creștini și chiar și câțiva evrei birmani. Sammy Samuels se trage din neguțători evrei irakieni, care s-au stabilit în Yangon în secolul al XIX-lea și și-au deschis o afacere prin care vindeau ceai și orez birman în India. Au pus bazele sinagogii din oraș, unei școli evreiești și unui cimitir, și s-au căsătorit cu femei birmane care s-au convertit la iudaism. În 1919, în Myanmar erau deja cam 3.000 de evrei. După 1969, majoritatea comunității a emigrat în Israel sau în Statele Unite, dar nu și familia Samuels. În fiecare zi, tatăl lui Sammy merge la sinagogă pentru a întâmpina vizitatori străini; ministrul cultelor a luat parte acolo la o slujbă interreligioasă. Birmania și-a dobândit independența în același an în care a fost instituit statul Israel, creând o legătură neașteptată. Prim-ministrul birman a fost primul conducător de stat care a vizitat Ierusalimul după independență. Moshe Dayan și David Ben-Gurion au vizitat sinagoga din Yangon. Chiar și sub juntă, Myanmar a trimis studenți în Israel, ca să învețe agricultură. Acum, evreii birmani au ajuns să țină partea musulmanilor, deoarece și unii, și alții sunt minorități hărțuite, formând o alianță incomodă împotriva fundamentalismului budist. Aye Lwin a spus: „Noi mereu am fost frați, musulmanii și evreii de aici.”

Situația comunității rohingya este separată, dar legată, de conflictele armate recurente ale anumitor grupuri etnice de insurgenți care-și doresc să întemeieze un sistem federal prin care s-ar bucura de mai multă autonomie. Problema musulmanilor decurge din tensiuni între secte, între grupuri demografice, între religii; conflictul armat decurge din naționalismul minorităților. „Poți să ai câte unul sau chiar două războaie civile într-o țară. Aici, avem șaptesprezece“, mi-a spus Mitchell. Toate grupurile etnice se luptă pentru dreptul de a-și alege propriul organ legislativ și de a avea școli cu predare în limba maternă. În 2014, guvernul a cerut încetarea focului la nivel național, ca condiție pentru negocierile de pace preliminare dintre toate partidele. S-a ajuns la o înțelegere care stipulează că, pe viitor, negocierile vor include lideri politici și sociali etnici, nu doar șefi ai armatei; și că vor aborda probleme de discriminare, schimbări constituționale care să ducă la mai mult control etnic/regional, responsabilizarea forțelor de securitate și îndepărtarea minelor terestre. „Sunt dispuși să lase apărarea, economia și comerțul internațional pe mâna guvernului central“, a explicat Win Min, consilier prezidențial, „dar vor să controleze educația, sectoarele sociale, producția piscicolă și transportul în propriul stat. Și vor să primească bani din taxele pe resursele naturale extrase de pe teritoriul lor.“

Conflictele etnice din Myanmar sunt și ideologice. Când războiul din Vietnam, Revoluția Culturală și regimul khmerilor roșii erau în toi, mulți birmani se temeau de pericolul sporirii conflictelor de gherilă. Armata era dornică să alunge ce mai rămăsese din forțele armate ale Kuomintangului, aflate sub conducerea lui Chiang, din munții de lângă granița cu China, temându-se de o invazie. În același timp, armata birmană se lupta cu comuniștii care se opuneau regimului. În repetate rânduri, liderii diverselor grupuri etnice s-au aliat cu comuniștii doar pentru că asta le dădea mai multă putere. Thant Myint-U, care este implicat și el în negocierile de pace, a subliniat că guvernul militar din Myanmar își justificase existența exagerând „o campanie de contra-insurgență pe pilot automat, lungă de jumătate de secol“. Ma Thengi spunea: „De la obținerea independenței, au fost atâtea insurgențe, luptându-se nu doar cu guvernul central, ci și unii cu alții, încât e de mirare că încă nu sunt derutați și nu-și împușcă propriii soldați.“

În ultimii ani, n-au avut loc multe lupte de durată, deși izbucnesc altercații de câte ori guvernul intră pe un teritoriu contestat ca să preia controlul asupra unui drum, să construiască un baraj sau să-și

afirme dominația într-o operațiune minieră profitabilă. Stăpânirea coloniștilor britanici nu a pătruns niciodată pe deplin în aceste zone izolate și aspre, iar infrastructura e la fel de absentă ca stabilitatea politică. Anumite miliții caută să-i protejeze pe localnici de speculanți; alții le cer taxe sătenilor. Alte forțe autoproclamate își caută propriile interese comerciale ascunse; Alianța Democrată Națională, de pildă, cu 3.000 de membri, este condusă de un chinez, fost membru al Gărzilor Roșii, acuzat că ar conduce rețele de jocuri de noroc și trafic de droguri, precum și de trafic cu animale pe cale de dispariție. În Kachin, 120.000 de oameni rămân în închisorile guvernamentale din cauza activismului sau simpatiilor lor etnice; videoclipuri recente prezintă armata birmană bombardând tranșeele din Kachin. Minele de jadeit din Kachin produc câteva miliarde de dolari pe an, dar puțini din banii aceștia ajung la localnici. În regiunea Karen, un sătean obișnuit câștigă mai puțin de 1.000 de dolari pe an și vede cum alți oameni din Karen fac 10.000 de dolari la doar doi kilometri depărtare, dincolo de granița cu Thailanda.

Când am călătorit în statul Mon, Kyi Zaw Lwin, un politician și învățător din zonă, mi-a spus că nu putea să avanseze pentru că era doar pe jumătate mon; prin urmare, nici monii, nici birmanii nu aveau încredere în el. Dubla sa apartenență etnică cântărea mult mai greu decât părerile sale politice, experiența și educația. Poporul mon a avut demult un regat comparabil ca mărime cu Thailanda, dar au fost cuceriti de birmani în 1057 – și încă își voiau vechiul regat înapoi. Fiecare stat are deja propriul parlament, așa că există anumite elemente ale federalismului. Dar câtă putere se cuvine acordată acestor parlamente? Și oare ar trebui să reprezinte întreaga populație a statului sau doar grupul etnic dominant? Există un consens că guvernul central ar trebui să împartă puterea cu organele legislative regionale, dar încă nu se știe în ce proporție.

Thant Myint-U crede că, din toată perioada de după 1948, un acord de pace este acum mai plauzibil ca oricând. Consilierul prezidențial Win Min este de acord că nivelul de încredere dintre luptătorii etnici și armata Myanmarului este excepțional de ridicat. Însă Ko Minn Latt și-a exprimat îngrijorarea serioasă că, întrucât națiunea nu este, în general, pregătită pentru competiția la nivel global, statele autonome nu sunt gata să înfrunte marile economii învecinate, precum cele din Thailanda și Cambodgia. Întrebarea definitorie este dacă Myanmar se poate democratiza fără să se fragmenteze în bucățele

lipsite de putere. Cum poate guvernul central să susțină o gamă largă de identități etnice fără s-o piardă pe cea națională, unificatoare? În plus, cum se poate făuri o identitate națională care să nu pară doar un vestigiul al celei vechi și artificiale impuse de generali? Mulți dintre cei care privesc Myanmarul din exterior se tem de o degenerare asemănătoare cu divizarea fostei Iugoslavii în republici care s-au opus și s-au luptat îndelung una cu cealaltă.

Accentul pus de budiști pe iertare nu este lipsit de ramificații nici în această împrejurare. Din nou, se vorbește foarte puțin despre o dreptate retributivă; este mai important să progresezi decât să tragi la răspundere. Win Min a petrecut ani întregi în junglă, după revolta din 1988; apoi a plecat la studii în Statele Unite și pe urmă s-a mutat în Thailanda, unde a devenit profesor. Când a fost invitat să consilieze noul guvern birman, familia l-a avertizat că se poate ca guvernul să-l folosească pentru a da doar impresia că înfăptuiește o reformă, însă el tânjea să joace un rol în schimbările la care sperase. „Încă nu suntem gata de decolare“, mi-a spus el. „Asta cere timp.“

Ceainăriile literare unde se adună scriitorii pentru spectacole și lecturi s-au ivit peste tot prin Yangon și Mandalay. „Acolo e o ceainărie pentru povestiri scurte“, mi-a spus un localnic în timp ce ne plimbam prin Yangon. „Cei care scriu romane polițiste merg la ceainăria de la semaforul de lângă clădirea Macon. Poeții merg pe strada 37, și romancierii merg la cea de pe strada 33.“ Asemenea evenimente n-ar fi fost cu puțință acum cinci ani. Cenzura juntei era pusă în practică cu cea mai mare rigurozitate când era vorba de politică, religie și nuditate. După spusele lui Tin Win Win (care scrie sub pseudonimul Ju), ilustrarea sărăciei era, de asemenea, interzisă, deoarece se credea că pune țara într-o lumină nefavorabilă. Trebuia să faci rost de un permis pentru a publica o carte, care trebuia să fie evaluată înainte de a ajunge la tipar. În 2012, directorul departamentului de cenzură a anunțat pe postul de televiziune național: „Dacă vrem o democrație adevărată, trebuie să eradicăm cenzura.“ În ziua de azi, după cum a observat Ma Thanegi: „Toate știrile despre toate nedreptățile de pretutindeni apar în ziare. N-am mai fost niciodată într-o astfel de situație. Chiar dacă nu se rezolvă nimic, măcar acum știm ce se întâmplă.“ Jurnaliștii, cărora mult timp li s-a interzis să critice guvernul, acum nu mai fac aproape nimic altceva.

Thant Thaw Kaung, editor cunoscut și distribuitor de carte străină, a vândut în 2007 o enciclopedie în limba engleză. Un prieten i-a atras

atenția asupra unui articol de mărimea unui paragraf despre „drepturile omului“. Thant a scos de pe piață toată enciclopedia, strângând exemplarele care fuseseră livrate în magazine, ca nu cumva să observe cineva de sus și să-l trimită la închisoare. Acum distribuie cărți în engleză la scară largă și a înființat biblioteci itinerante, prin care transportă cu autobuzul cărți în birmană spre sate.

Departamentul guvernamental care supraveghează publicarea cărților, numit odinioară Departamentul pentru Înregistrarea și Examinarea Presei, a fost rebotezat Departamentul pentru Înregistrare și Drepturi de Autor. Deși cărțile nu mai sunt cenzurate rând cu rând înainte de publicare, departamentul le evaluează după ce sunt publicate, iar cele care critică prea aspru guvernul sau armata sunt retrase de pe piață. Un autor de succes din Myanmar poate vinde chiar și 100.000 de exemplare dintr-un titlu, dar puține cărți străine sunt traduse în birmană. Majoritatea scriitorilor se axează pe proza scurtă și pe poezii pentru reviste. Scrisul pe blog devine din ce în ce mai răspândit. Însă Ma Thida a sugerat că scriitorii au interiorizat spiritul cenzurii și că trebuie să mai treacă o generație până să se poată scrie într-adevăr liber. Ea a pus bazele unei reviste și ale unui ziar, și i-a îndemnat pe scriitorii tineri să-și extindă orizontul, susținând că libertatea se pierde dacă nu e pusă în practică. Publicațiile ei abordează probleme de mult controversate, precum conflictele etnice, dar și subiecte mai recente, precum drepturile femeilor, ale persoanelor gay sau cu dizabilități.

Nay Phone Latt s-a hotărât în 2007 să informeze birmanii în exil despre ce se întâmplă în Myanmar prin intermediul unui blog, o platformă care pe atunci nu avea nici cenzori, nici redactori. Fiindcă Myanmar nu avea internet, scria pe blog din Singapore. Niciodată nu critica guvernul în mod direct; scria povești scurte și poeme pline de metafore. Una din povești era despre un tigru care venise într-un sat, intrase în pagodă și se hotărâse să rămână acolo. Sătenii erau de părere că animalele sălbatice își au locul în pădure, și câțiva voiau să omoare tigrul. Fiica șefului satului a spus că nu tigrul este problema, ci locul în care se instalase. Însă nimeni nu putea să-l scoată din pagodă, așa că trăiau cu o teamă permanentă. „Poveștile mele au apărut în reviste, pentru că cenzorii n-au înțeles ce voiam să spun“, mi-a explicat Nay Phone Latt.

Când s-a întors din Singapore, cu puțin timp înainte de Revoluția de Șofran, a organizat Societatea Bloggerilor din Myanmar, pentru

ca jurnaliștii să învețe cum să trimită mesaje din Yangon care să ajungă peste hotare. Crede că reportajele din țară au fost cruciale pentru reformele din anii următori. Guvernul l-a arestat pe Nay Phone Latt după ce cineva a găsit caricaturi ireverențioase față de regim în inbox-ul emailului său. A explicat că oricine îi putea trimite ceva prin email, fără ca el să-și dea acordul, dar anchetatorii nu l-au crezut. A fost interogată vreme de zece zile, timp în care nu i s-a dat voie să doarmă, a fost adesea bătut, uneori legat și a fost dus din loc în loc legat la ochi, ca să nu-și dea seama unde este și cine îi pune întrebări. „Într-un regim militar, nu e mare diferență între ce e înăuntrul închisorii și ce e în afara ei, deoarece întreaga țară este o închisoare“, a spus el.

Condamnat la peste douăzeci de ani de detenție, a fost întâi trimis la închisoarea notorie Insein din Yangon, unde fusese întemnițată și Ma Thida. După transferarea sa la o închisoare cu un nivel mai scăzut de securitate, i s-a dat voie să scrie scrisori familiei. Din nou a recurs la metafore pentru a descrie ceea ce văzuse. „E un loc foarte, foarte bun pentru concentrare“, mi-a zis el. „Aveam dreptul să citim. Și părinții mei mă vizitau o dată pe lună și-mi aduceau cărți. N-am fost niciodată trist. Celula mea strâmtă era ca o mică bibliotecă.“ Îi invita pe ceilalți deținuți la el în celulă și îi învăța limba engleză sau le citea; îi învăța despre calculatoare, deși nu aveau nici un calculator acolo. Le dicta povești noi părinților lui, care le publicau sub un pseudonim. După amnistia generală din 2012, a publicat volumul *Scrisori din închisoare*.

Nay Phone Latt a spus că nu cunoștea nici un deținut politic care să se fi temut în timpul detenției. „Viața în închisoare ne-a făcut mai puternici și ne-a educat; închisoarea e universitatea noastră. Acolo am învățat să nu mă concentrez niciodată pe viitorul îndepărtat. Am învățat să mă concentrez pe prezent.“ Până și acum, susține el, guvernul controlează libertatea de exprimare prin legi. „Nu prin presiuni, ci prin legi. Putem să scriem, dar câteodată încercă să dea în judecată revista, editorul și scriitorul.“ A remarcat că Legea Tranziției Electronice, sub care fusese condamnat, rămâne în vigoare, deși a fost modificată pentru a decreta o perioadă mai scurtă de închisoare. Alegerea legilor care trebuie aplicate aparține încă armatei. „Nu ne prea aflăm în siguranță“, a spus el. Jurnaliștii sunt în continuare puternic intimidați.

Cenzura îi întărește pe artiști sugerând că libera exprimare este deopotrivă colosal de puternică și profund periculoasă. Cenzura este o urmare a fricii, iar frica își investește obiectul cu autoritate. Htein Lin a fost unul dintre liderii mișcării din 1988, pe vremea când studia

Dreptul. Când mișcarea a fost înăbușită, a fugit într-o tabără de refugiați din India. În 1992, India a normalizat relațiile cu guvernul militar din Myanmar. Deși India încă susținea că sprijină democrația din Myanmar, membrii Frontului Democratic al Tuturor Studenților Birmani au fugit curând din această țară și s-au adăpostit în Myanmar, în taberele din jungla de lângă granița cu China. O înfruntare cumplită, demnă de *Împăratul muștelor*, a izbucnit între nou-veniți și cei care se ascundeau deja în tabere. Htein Lin și alți vreo 80 de studenți au fost acuzați că sunt informatori, au fost torturați și apoi întemnițați de tovarășii lor. Zece dintre ei au murit din cauza infecțiilor, după ce li s-au tăiat degetele. Cincisprezece au fost executați de foștii lor colegi. „Nu poți să ieși din junglă“, a spus Htein Lin. „Te uzi și nu te mai poți usca niciodată. Cu fiecare pas, te adâncești în pământ. Unde e mănecarea? Nu poți să te vindeci de malarie. Și apoi mai sunt și lipitorile. Când dormi, intră în cel mai moale loc și te trezești simțind cum îți sug sângele din ochi.“

În cele din urmă, a scăpat din junglă și a terminat Dreptul. Apoi, în 1998, numele lui a apărut pe o listă secretă cu persoane care plănuiau un protest și toți au fost trimiși la închisoare. Htein Lin a primit o pedeapsă de șapte ani. Pe lângă junglă, în închisoare era ușor. Învățase să deseneze în India și în închisoare s-a împrietenit cu unul dintre gardieni, un bărbat care nu auzise niciodată de pictură. Htein Lin s-a oferit să-i picteze ceva, așa că gardianul i-a adus niște vopsea de zugrăvit. Htein Lin a scos fitilul dintr-o brichetă și l-a folosit în loc de pensulă. Închisoarea nu avea hârtie igienică, așa că prizonierii foloseau fâșii rupte din uniforme vechi de închisoare pentru a se curăța. Htein Lin a păstrat jumătate din cele care i se cuveneau, iar pe acele steaguri de bumbac alb și tocit a pictat unele dintre cele mai stăruitoare imagini create vreodată pe seama războiului. Htein Lin a folosit un capac de sticlă, un ciob, un săpun sculptat și o plasă veche de pescuit pentru a crea monotipuri. A adaptat o seringă din spitalul închisorii pentru a desena linii subțiri.

Un gardian a confundat una dintre picturile abstracte ale lui Htein Lin cu o hartă a închisorii, menită să-l ajute să scape, așa că toată arta lui a fost distrusă; a luat-o de la capăt. Avea să creeze în jur de 300 de picturi pe parcursul celor șapte ani de închisoare. De-a lungul timpului, gardianul lui Htein Lin le-a încredințat secretul mai multor gardieni, explicându-le că deținutul lor este un mare artist. Când toți părtașii erau de gardă în același timp, picturile se făceau nevăzute

și erau duse pe ascuns familiei lui. Un prieten a luat legătura cu ambasadorul britanic, Vicky Bowman, și a rugat-o să aibă grijă de colecție. Ea a fost de acord și s-a îndrăgostit de Htein Lin prin arta lui; la puțin timp după ce a fost eliberat, s-au căsătorit. Și-a expus picturile în Yangon, în 2005. L-a invitat pe gardianul care îi făcuse rost de instrumentele necesare artei sale să-i vadă opera și au ciocnit un pahar în cinstea colaborării lor. Htein Lin mi-a vorbit despre rolul artei în formularea unei noi ideologii. „În închisoare, am cunoscut mulți politicieni și avocați“, a spus. „Acolo, au devenit cu toții poeți și compozitori.“

Când l-am cunoscut pe Htein Lin, alcătuia o instalație intitulată *A Show of Hand*. Încercase să ia legătura cu cât mai mulți dintre cei 3.000 de deținuți politici din Myanmar (unii sunt de părere că această cifră oficială este prea mică) pentru a face mulaje din ghips după mâinile lor. Când i-am vizitat atelierul, strânsese deja vreo 200. Ghipsul se folosește pentru a repara lucrurile care s-au frânt, dar și pentru a le imobiliza, o dualitate care are pentru el o forță metaforică deosebită. Ma Thanegi i-a spus că poate să facă un mulaj după mâna ei atâta timp cât ea decide în ce poziție e mâna – și și-a ridicat degetul mijlociu pentru autoritățile care au aruncat-o în spatele gratiilor. Htein Lin i-a zis: „Nu e de mirare că ai rămas în viață.“

Alți artiști au o relație mai indirectă cu politica. Wah Nu mi-a spus că familia ei obișnuia să producă obiecte de artizanat, pe care le vindeau turiștilor. Printre cele mai căutate articole se numărau busturile sculptate înfățișându-l pe Aung San. După 1988, au încetat să le mai producă și le-au ascuns pe cele pe care le făcuseră deja. Când Wah Nu și soțul ei, Tun Win Aung, au început să-și expună lucrările după 2012, au fondat o galerie în care ultimul discurs al lui Aung San, pe care guvernul socialist îl difuzase la nesfârșit ca mijloc de propagandă, se repeta încontinuu într-o cameră cu zeci de busturi reprezentându-l pe Aung San, care acum nu mai erau ilegale. Instalația era deopotrivă nostalgică și ironică, sugerând respect față de Aung San, dar, în același timp, luând în râs venerația cu care numele lui este rostit pentru a simboliza tot ce e mai bun în Myanmar – în același chip în care artiștii chinezi s-au folosit de imaginea lui Mao. Desigur, orice aluzie la Aung San este, de asemenea, o aluzie la fiica lui. „Aung San Suu Kyi nu mai poate să ne schimbe“, mi-a spus Tun Win Aung. „Sper să câștige alegerile, m-aș bucura foarte mult, dar nu mă aștept să mă schimbe. Viața sub acest guvern ne-a corupt, și acum trebuie să învățăm cum să fim sinceri și inocenți.“

Când l-am cunoscut pe Maung Tin Thit în Mandalay, arăta obosit. Fiind și el printre activiștii din 1988, reușise să nu intre la închisoare până în 1998, când polițiștii i-au percheziționat apartamentul, au găsit un caiet personal de poezii și au fost deosebit de revoltați când au descoperit-o pe aceasta:

Strada din fața casei are nevoie de lumina strălucitoare a Luni.

Strada nu e a mea.

Dar dacă nu pășesc pe această stradă sau pe-acest drum, nu pot să ajung acasă.

Ca să-mi purific mintea, aș putea fi nevoit să fac curat pe stradă.

Pentru aceste câteva versuri, a fost condamnat la peste șapte ani de închisoare. Lucrează la o carte despre conducta de petrol și gaze care se întinde din Rakhine până în China, exact genul de investigație în numele dreptății pe care regimul încă o pedepsește. „Înainte să merg la închisoare, eram mereu copleșit de entuziasm și furie, iar poeziile mele se inspirau din aceste sentimente“, mi-a spus. „Însă în închisoare, pe măsură ce meditam, am ajuns să înțeleg că furia nu rezolvă nimic. Noua mea operă nu-și are originea în furie. Și acum nu-mi mai e frică să mă întorc la închisoare, pentru că am învățat cum să trăiesc acolo.“

Ma Thanegi a scris și ea o carte despre timpul petrecut în închisoare, *Nor Iron Bars a Cage*. „Nu mă interesa defel politica“, a zis ea. „Dar, în '88, pe stradă protestau tineri studenți și erau secerați de împușcături. M-am simțit vinovată, așa că m-am alăturat lor. Apoi Aung San Suu Kyi a venit să ne vorbească și am mers cu un grup mare în mijlocul unui câmp noroiu, ca s-o ascultăm; în jurul nostru, săreau greieri și broscuțe. Am luat la noi pungi de plastic pe care să ne așezăm și am așteptat-o timp de două ore. Difuzoarele erau atât de proaste că n-auzeam nimic. O văzusem pe Aung San Suu Kyi pe vremea când eram amândouă în aceeași școală, eu în clasa a cincea și ea într-a doua. Așa că i-am spus asta, și apoi am vorbit în engleză. Fără să mă gândesc, mi-a spus, așa cum au făcut-o și alții: «Dacă te putem ajuta cu ceva, orice, te rog, spune-ne.» A doua zi, a pus pe cineva să mă sune. Mi-am dat seama imediat că aveam să fiu amenințată cu pistoale, că aveam să merg la închisoare. Trebuia să mă asigur că n-o să-mi ies din fire; în Asia, a fi demn este caracteristica bunei-creșteri. Așa că m-am gândit dacă îmi pot păstra demnitatea și am spus: «Sunt gata.»“

Câțiva ani mai târziu, Ma Thengi a criticat public sancțiunile pe care Suu Kyi le susținea, prezicând cu acuratețe că acestea le vor

permite generalilor să obțină monopoluri și să-și umple buzunarele. A prevăzut că generalii aveau să taie pădurile și să golească minele de jad, lăsând în urmă prea puțin pentru generațiile ce vor urma. „N-a mai rămas nici măcar un singur copac“, a spus ea. Suu Kyi a acuzat-o pe Ma Thanegi de trădare, dar Ma Thanegi a fost trimisă oricum la închisoare, din cauza asocierii cu ea. Ma Thanegi susține că prietenii formate în închisoare sunt legături de sânge. „Chiar în după-amiaza asta, eram cu o prietenă din închisoare, acasă la una dintre noi“, mi-a spus ea. „Toate deținutele tinere și noi toate, luând prânzul și stând pur și simplu de vorbă. Pe unele din ele nu le-am mai văzut de atunci, dar când ne reîntâlnim, după douăzeci și cinci de ani, parcă ar fi fost ieri.“

Misuu Borit, cunoscută și sub numele de Yin Myo Su, este una dintre femeile de afaceri din Myanmar cu cel mai mare succes, fondatoarea celor mai fermecătoare hoteluri din țară și lider pe piața de restaurante. Mi-a spus că meditația i se pare ceva absolut imposibil: „Nu pot să mă duc într-un loc unde mi se spune să nu fac nimic altceva decât să mă concentrez. Am încercat când eram mică, dar îți amorțesc picioarele, nu mai simți nimic și te plictisești. Bunica mea medita gătind, și așa îmi place și mie să meditez.“

Părinții lui Borit avuseseră o pensiune mică lângă lacul Inle. În copilărie, prin anii '70, tatăl ei obișnuia să întâmpine oaspeții, mama gătea pentru ei, și Borit juca pe clovnul dansator. În timpul liceului, în 1988, a început să participe la întruniri politice, dar îi era frică să le spună părinților. Într-o zi, a venit târziu acasă și tatăl ei i-a cerut să-i spună unde fusese. Trebuia să răspundă la o întrebare directă. „Tata mi-a spus: «Du-te să faci un duș, mănâncă și apoi mergem împreună la centrul de întâlnire a studenților.» Nu mă pedepsea; în loc de asta, mi se alătura. Așa a devenit tata politician. Și, în cele din urmă, am făcut campanie pentru tata, iar primul meu vot a fost pentru el.“ După ce a fost ales, în 1990, Borit și-a obținut primul pașaport și a plecat în Elveția, ca să studieze management hotelier.

În epoca de după '88, în jur de optzeci și cinci la sută dintre aleși au fost trimiși la închisoare, mulți pe termen lung; tatăl lui Borit a fost condamnat la numai doi ani. Și-a rugat familia să nu-i spună lui Borit, voia ca ea să-și termine studiile în străinătate. Însă un prieten i-a scris o scrisoare în care spunea: „Îmi pare rău pentru tatăl tău.“ Borit avea o mătușă în Yangon care avea telefon și, când a sunat să întrebe ce se întâmplase cu tatăl ei, mătușa i-a închis. Și-a dat seama

că era ceva grav și s-a întors acasă. Când a intrat pe ușă, mama ei i-a țipat să se întoarcă, de frică să nu-l îngrijoreze pe tatăl ei și mai mult. „A fost destul de dură, dar era felul ei de a mă proteja“, a spus Borit, „și avea dreptate, fiindcă în perioada aceea, generalilor le era frică de orice. Erai suspect dacă ai fost în străinătate și apoi te-ai întors. Am petrecut trei nopți cu mama, după care au venit să mă caute.“ Mama ei a ascuns-o, iar a doua zi, când împlinea 19 ani, a fugit în Thailanda, unde aproape a murit de foame până când a reușit să se întoarcă în Europa, la o școală hotelieră din Franța unde a muncit pentru cazare și mâncare. Cinci ani mai târziu, s-a întors în sfârșit acasă și și-a văzut tatăl. Acesta isprăvisse cu politica și înființase un hotel cu 25 de camere, iar ea i s-a alăturat.

Borit a extins treptat proprietățile familiei. Acum are un hotel mic în Mrauk-U; o pensiune în nord, lângă lacul Inle; o fermă de 182.000 m²; și o școală pentru management hotelier, agricultură organică și arte tradiționale. Are peste două sute de angajați cu normă întreagă. A fondat, de asemenea, Casa de Patrimoniu Inthar, ajutându-i pe artizanii din zonă să se respecializeze în metode străvechi de construcție, astfel încât să ajute la ridicarea unui muzeu de meșteșuguri tradiționale. A umplut Casa cu mobila bunicilor ei și cu antichități strânse de la vecini, pe măsură ce aceștia le înlocuiau cu obiecte noi, făcute în fabricile din China. Casa de Patrimoniu Inthar cuprinde, de asemenea, un centru de creștere a pisicilor birmaneze – de mult dispărute în Myanmar – și cel mai bun restaurant din țară, care servește adaptări savuroase după rețetele bunicii ei, printre care și mâncarea națională, *lahpet*, o salată de frunze de ceai fermentate amestecate cu ardei iute, ulei de susan, usturoi prăjit, creveți uscați, alune și ghimbir; are un conținut destul de ridicat de cofeină, așadar nu trebuie mâncată înainte de culcare. Câteodată, oaspeții ei se minunează că totul este cultivat acasă și preparat de mână, dar ea remarcă: „Întotdeauna am pus pe masă numai ce-am cultivat, fiindcă n-am avut de unde altundeva să facem rost de mâncare.“

Inle este un lac splendid, de mică adâncime, unde, de ani buni, localnicii trăiesc din pescuit. Când folosesc barca, sătenii stau ridicați și vâslesc cu un picior, pentru a putea ține în mâini năvoadele. Este o priveliște spectaculoasă: stau drepți și se mișcă cu o grație uluitoare, cu un fel de unduire șerpească a întregului corp. Cu barca poți merge să vizitezi multe altare de pe lac, numeroase pagode, sate pitorești și un complex de temple abandonat, acum năpădit de buruieni. Există

o bine-cunoscută piață plutitoare, precum și niște piețe mai puțin frecventate de turiști, pe țărm, unde țesătorii fac pânză din fibra rădăcinilor de lotus.

În 2011, Myanmar a primit 200.000 de vizitatori; în 2012, un milion; în 2013, aproape 2 milioane; în 2014, peste 3 milioane. Deasupra țărmului estic al lacului Inle, o creștătură în coastă marchează începutul unui proiect de construcție care va tripla numărul de camere de hotel din jurul lacului. Infrastructura șubredă a regiunii nu poate susține sub nici o formă acest potop de vizitatori. Până și lacul se umple de aluviuni ca urmare a metodelor nesustenabile de cultivare a pământului, iar canalele înguste din împrejurimi sunt deja încărcate. Frumusețea lacului – ba mai mult, toată frumusețea Myanmarului – se datorează în parte acestei izolări îndelungate. Acum devine din ce în ce mai ușor de ajuns acolo, cu o asemenea viteză, încât curând s-ar putea să nu mai avem la ce ajunge.

La începutul anului 2014, au fost arestați mulți scriitori și jurnaliști. După ce echipa de la *Unity Journal* a publicat un reportaj despre construirea unei presupuse fabrici de arme chimice, directorul executiv și patru jurnaliști au fost condamnați la zece ani de muncă silnică, pedeapsă redusă ulterior la șapte ani. Peste 50 de oameni au fost arestați pentru că au protestat împotriva acestor condamnări. Aung Kyaw Naing, fostă gardă de corp a lui Aung San Suu Kyi, a fost prins de soldați în timp ce făcea un reportaj despre conflictul dintre rebelii karen și armata birmană din statul Mon, și apoi ucis în închisoare. Un alt jurnalist a fost încarcerat timp de un an pentru „deranjarea unui funcționar public în timpul serviciului” și pentru încălcarea proprietății, după ce încercase să-i ia un interviu unui funcționar din învățământ despre o bursă de la o nouă școală din statul Chin. Legile prevăd că orice ziar trebuie înregistrat, dar guvernul refuză aceste înregistrări după bunul său plac, așa că ziarele publică fără să fie înregistrate până când îi enervează pe funcționari, moment în care sunt desființate. În toamna lui 2014, patru ziare au fost desființate în statul Chin. Când ziarul *Bi Mon Te Nay* a tipărit o declarație eronată a unui grup de activiști, care susțineau că Aung San Suu Kyi formase un guvern interimar, trei reporteri și doi redactori au primit sentințe de câte doi ani de închisoare. Htin Kyaw a fost condamnat la treisprezece ani pentru deranjarea liniștii publice, deoarece organizase un marș de protest în Yangon.

În clasamentul țărilor după libertatea presei, statutul Myanmarului se îmbunătățește în mod constant. În 2011, se afla pe locul 169

din 180 de țări; în 2012, pe locul 151; iar în 2013, această țară fusese deja promovată pe locul 145. Însă Dave Mathieson, cercetătorul principal al Human Rights Watch pentru regiunea Myanmar, a observat că în 2014 au fost reținuți 200 de oameni, printre care și protestatari pașnici, jurnaliști și activiști. Yanghee Lee, raportor special al ONU pentru drepturile omului în Myanmar, a comunicat Adunării Generale că guvernul continuă „să incrimineze și să împiedice activitățile societății civile și ale presei“, aplicând sentințe „nefiresc de mari“. Scriitorii, artiștii și alți intelectuali pe care i-am intervievat în Myanmar fuseseră toți eliberați sub articolul 401 al Codului de Procedură Penală, care permite doar grațierea *condiționată*: aceștia riscă să-și ispășească restul de pedeapsă dacă nemulțumesc guvernul.

Ma Thida a spus: „Începem să vedem cum supravegherea constantă a schimbat nu doar gândirea scriitorilor, ci și gândirea societății. Nu poți să ai încredere în nimeni. Iar când oamenii nu pot avea încredere unul în altul, sunt foarte ușor de manipulat. Așadar, societatea însăși nu este încă pregătită pentru democrație.“ Ea nu s-a așteptat ca „guvernul reformei“ să ofere o libertate imediată, așa că, asemenea lui Nay Phone Latt, n-a fost prea surprinsă de recidive. Însă a trebuit să-și regândească așteptările cu privire la recuperarea societății birmane: „Acum înțeleg că ceea ce ne-a lipsit este un vis colectiv. Istoria noastră este istoria luptei împotriva persecuției: colonialism, regimul socialist, regimul militar. Uităm cu totul în ce fel de societate ne dorim cu adevărat să trăim. Rămânem doar cu speranța că o nouă generație va avea un orizont mai larg.“

Birmanii clatină din cap când aud știri despre jurnaliști deținuți, dar s-au împăcat și cu rele mai mari. Lipsa unui optimism răsunător ca urmare a schimbărilor semnificative în bine e mai puțin remarcabilă decât resemnarea și apatia îndărătnică atât de răspândite în rândul celor care nu mai au decât slabe speranțe la un viitor personal mai bun. N-am găsit prea mult optimism la birmani, dar nici prea mult pesimism – poate este o manifestare culturală a idealurilor budismului theravada. În ciuda lipsei unui vis de ansamblu, caracterul colectiv este neașteptat de robust: apoteoza unei rezistențe pline de răbdare care nu garantează reforma, dar care constituie însăși esența ei.

Criza populației rohingya a luat proporții în perioada premergătoare alegerilor din 2015. Mișcarea 969 s-a extins odată cu înființarea Ma Ba Tha, Asociația Patriotică din Myanmar, care pretinde că apără budismul theravada. Wirathu este unul dintre membrii săi de frunte. Persecuția

din partea budiștilor radicali i-a împins pe mulți rohingya în exil, iar cei care rămân au parte de condiții brutale, acasă și în taberele de refugiați. Oamenii aceștia n-au unde să se ducă. Un grup de americani l-au dat în judecată pe președintele Thein Sein, acuzându-l de genocid. Budiștii radicali au încercat să influențeze alegerile în favoarea partidului lui Thein Sein și au dat greș, dar e puțin probabil că vor dispărea.

LND nu și-a manifestat interesul de a-i ajuta pe musulmani. După alegeri, unul dintre conducătorii partidului, U Win Htein, a spus: „Avem alte priorități.“ În ciuda faptului că cei mai mulți musulmani trăiesc în Myanmar de generații întregi, el a explicat: „Trebuie să ne înțelegem cu guvernul din Bangladesh, fiindcă cei mai mulți de-acolo vin“, adăugând că trebuie „trimiși înapoi“. LND nu a propus nici un candidat musulman și, pentru prima dată de la câștigarea independenței în 1948, noul parlament nu are nici un membru musulman. În ciuda acestui fapt, musulmanii și-au exprimat speranța că LND va respecta domnia legii și că, odată cu asta, drepturile lor vor fi mai protejate decât înainte.

De la dezintegrarea oficială din 2011 a juntei militare aflate la conducerea Myanmarului și de la slăbirea restricțiilor privitoare la publicațiile private, în anul următor, au ieșit de sub tipar 32 de cotidiene, vreo 400 de săptămânale și aproximativ 350 de reviste lunare, dar de atunci multe s-au închis. Retorica reformistă a lui Thein Sein a fost dezmințită de îngrădirea sporită a libertății presei sub administrația sa cvasi-civilă. Deși mulți jurnaliști au fost eliberați din închisoare, legile conform cărora au fost pedepsiți rămân intacte.

Reporteri și editori sunt, în continuare, acuzați de infracțiuni neclare, precum „instigare la agitație“. Cenzura oficială de dinainte de publicare a fost înlocuită de autocenzura larg răspândită. Reporterii care țin la propria libertate au învățat să ocolească subiectele controversate. Orice încercare de a investiga corupția din guvern, situația populației rohingya, conflictele actuale dintre grupurile etnice, violurile comise de soldați, strămutarea cauzată de proiecte de dezvoltare economică sau aspectele fatale ale naționalismului budist în plin avânt reprezintă o invitație de a fi supravegheat, hărțuit și urmărit în justiție – dacă nu de guvern, atunci de către membrii ofensați ai milițiilor. Noul guvern LND va avea mult de muncă pentru a repara daunele aduse atât indivizilor persecutați pe nedrept, cât și tinerei prese independente a țării. Însă e posibil să nu aibă nici un cuvânt de spus referitor la anumite schimbări, de vreme ce accesul la internet prin smartphone-uri s-a răspândit în toată țara, și mulți oameni află acum știrile de pe Facebook.

Reforme constituționale care i-ar fi permis lui Aung San Suu Kyi, aflată în fruntea mișcării prodemocratice din Myanmar, să candideze la președinție au fost blocate, dar n-au reușit să împiedice victoria electorală a LND în alegerile din noiembrie 2015. Susținerea populară a lui Aung San

Suu Kyi nu a pălit defel de la triumful partidului ei la alegerile din 1990. Îndelungul ei arest la domiciliu și manevrele constituționale menite să-i interzică preluarea președinției n-au făcut decât să întărească impresia că succesul ei este inevitabil. Numărul de voturi a fost atât de decisiv, încât generalii au renunțat să-l conteste. Cu toate astea, armata are încă un sfert din locurile din parlament garantate, având practic drept de veto. Ministerelor de Interne, Apărare și Securitate a Granițelor rămân sub egida armatei.

Rămâne de văzut dacă Doamna va conduce cu aceeași eficiență cu care s-a opus. Nu se poate ști dacă un conducător care nu-și dă niciodată intențiile în vileag va reuși să delege altora diferite responsabilități. Acest simbol al democrației a afirmat deja că, deși nu este președinte, se va ridica „deasupra președintelui“, care „nu va mai avea nici un fel de autoritate“ – o subminare a poziției pe care nu i s-a dat voie s-o ocupe. A vorbit despre constituție cu dispreț, numind-o un document „foarte prostesc“. Deși constituția este extrem de problematică – în parte din cauza articolului 59F, care-i interzice să conducă țara în mod oficial – această nepăsare față de procesele prin care legile pot fi îmbunătățite are un iz de autoritarism.

Cu timpul, vom vedea dacă un partid alcătuit în mare măsură din indivizi fără pic de experiență guvernamentală poate reuși să conducă o țară; vom vedea cum vor reacționa armata și aliații săi bogați la schimbările politice care vor reduce avantajul economic al liderilor săi; și cum va aborda un nou guvern birman violența repetată între grupurile etnice din țară și excluderea inumană a locuitorilor născuți acolo din rândul cetățenilor săi.

Pierdut la suprafață

The Moth, 2015

Cartea de față începe cu călătoriile mele de pe vremea când eram copil și se încheie cu călătoria mea cu un copil. Se deschide cu pofta incipientă de aventură și se termină cu reținerea față de acea tendință spre bravadă. Impresia nemuririi face loc certitudinii morții. M-am maturizat.

Am fost un băiețel tare sperios. Nu-mi plăceau tiribombele iuți de la bălciuri, nici filmele de groază, nici orice altceva care îmi părea straniu sau necunoscut. Eram cuprins de neliniște cu ușurință. Când aveam șase ani, mama lui Mindy Silverstein ne-a scos pe amândoi în oraș la o seară de bingo, iar eu am fost atât de emoționat, încât am vomitat și a trebuit să mă ducă acasă. Când am fost în vizită la unchiul Milton și eu am fost trimis să mă joc cu Johnny, verișorul cel dur, am avut un atac de panică și am fugit înapoi în casă, la părinții mei. Ca mulți alți copii temători, trăiam în cărți, nu în lumea reală. Urmăream emisiuni despre natură la televizor și mă captivau mai ales documentarele lui Jacques Cousteau despre viața din adâncul mărilor. Îmi plăceau nespus escapadele altora, dar nu voiam să le încerc eu însumi.

Când aveam 12 ani, mama m-a dus să luăm prânzul în oraș și, referindu-se la ceva ce am uitat de mult, a îndrăznit să spună că am ratat o mulțime de lucruri doar pentru că nu sunt mai aventuros. „Dar, mamă!“, i-am spus. „Tocmai mi-am comandat ȕipar la prânz!“ Ea mi-a răspuns cu blândețe: „A mânca aventuros nu-i totuna cu a fi un om aventuros.“

M-am hotărât să devin aventuros prin puterea voinței. Spre deosebire de majoritatea oamenilor, care devin tot mai precauți cu cât înaintează în vârstă, mie mi-au dispărut opreliștile la vârsta maturității. Am sărit cu parașuta și am zburat cu deltaplanul; am făcut reportaje din zone de război și din preajma dezastrelor; m-am expus, uneori destul de mult, din pricina sincerității cu privire la viața mea interioară.

Când am primit misiunea de a traversa Insulele Solomon, mi s-a părut o idee bună să învăț să fac scufundări. Înainte de excursie, un

prieten german venise în vizită pe la noi, la New York, și am căzut de acord să luăm împreună lecții de scufundări la o piscină publică de pe East Nineteenth Street, dar până la urmă n-am putut să ajungem la toate lecțiile. Cu toate astea, ne-am hotărât să încercăm o scufundare în condiții reale și ne-am dus la o carieră inundată din Pennsylvania, care fusese împodobită – să-ți dea fiori, nu alta – cu vechi autobuze școlare, astfel încât candidații pentru certificatul de scafandru să aibă „epave” la care să se uite. Asta ne dădea și ceva la care să ne gândim: copii care se îneacă. Înțelegându-l greșit pe bruta noastră de instructor, am plonjat mai devreme decât ar fi trebuit, așa că ne-a ordonat să ieșim din apă și s-a dat bătut. Ne-am întors acasă, deși nu văzuserăm decât un singur autobuz scufundat.

În luna noastră de miere, am călătorit cu John în Zanzibar. Nunta noastră îl făcuse teribil de vesel, fiindcă fusese plină de bucurie; pe mine mă făcuse nemaipomenit de trist, fiindcă se terminase. În prima noapte petrecută împreună în Zanzibar, mi-a spus: „Nu-mi pot lua gândul de la nunta noastră”, și eu i-am spus: „Nici eu.” Mi-a zis apoi: „Nu-mi pot lua gândul de la faptul că a fost o experiență așa frumoasă, perfectă, plină de fericire, că am avut atât de mulți prieteni extraordinari acolo, bucurându-se pentru noi.” Eu am spus: „Nu-mi pot lua gândul de la faptul că ar fi fost mai bine s-o așezăm pe Nicky la masa cinci, în loc de șase.” John a hotărât că aveam nevoie de o distragere care să mă scoată din această posomorâre vădită, așa că a propus să ne înscriem la cursul de scufundări oferit de hotelul nostru, care avea să dureze o săptămână. Am acceptat, deoarece nu era mare lucru de făcut într-o stațiune din Zanzibar, dar echipamentul complicat pentru scufundări mă intimidă profund. Fusese nevoie să dau de trei ori proba ca să-mi iau carnetul de conducere – după care mama mi-a spus că singurul motiv pentru care ofițerul de poliție mă trecuse era că, altfel, se temea că ar fi trebuit să se urce iarăși cu mine în mașină. Sunt dislexic și n-am știut care e stânga și care e dreapta până n-am început să port verighetă. Jacques Cousteau părea să facă totul cu o grație lipsită de efort. Acum eu mă chinuiam să învăț denumirile diferitelor aparate pentru respirat și ale dispozitivelor de protecție, și să văd cum să le asamblez.

Apoi am repetat ce se face în cazul în care se defectează alimentația cu aer.

Mă descurc bine în orice situație de criză în care am măcar jumătate de oră de gândit. Pot să nascocesc o strategie și să-mi negociez ieșirea din situații complicate. Am reușit să scap din custodia poliției

în Berlinul de Est, am analizat și am găsit calea de ieșire din labirintul năucitor al tratamentelor năucitoare pentru o depresie înfiorătoare, am reușit să stăpânesc logistica barocă a vieții de familie în calitate de persoană gay. Dar nu mă pricep la coordonarea ochi-mână sau la orice altă reacție instinctivă de moment, iar ideea de a-l găsi pe partenerul meu de scufundări și de a-i folosi tubul de aer dacă nu pot să respir singur, la zece metri sub apă, îmi provoca la fel de multă greutate ca seara de bingo a lui Mindy Silverstein.

Cu toate astea, am învățat să mă scufund, iar în anii ce au urmat am făcut scufundări ori de câte ori am fost într-un loc prielnic pentru turismul subacvatic. De mult îmi doream să văd atât de lăudata Mare Barieră de Corali din Marea Coralilor, în nord-estul Australiei. Așa că, atunci când am fost invitat să țin discursul de deschidere la Festivalul Scriitorilor din Sydney, i-am luat cu mine pe John și pe fiul nostru, George, și am planificat o vizită în zona recifului. O prietenă australiană foarte dragă mie, Sue Macartney-Snape, strălucită caricaturistă care schițează ciudățeniile de suprafață ale oamenilor pentru a le dezvălui cele mai tainice adâncuri, fusese cea care mă încurajase să vin la festival. Cu priceperea ei supraomenească de a aduce prieteni laolaltă, mi-a făcut cunoștință cu noi amici în Sydney, organizând o mulțime de petreceri pe parcursul vizitei mele. Am convins-o să vină cu noi la recif, deși nu-i plăceau scufundările, și s-a oferit generoasă să stea cu George, care tocmai împlinise cinci ani, cât timp noi porneam în expediție. Majoritatea hotelurilor mai agreabile din preajma recifului nu primesc copii – ceea ce, având în vedere că sunt practic într-o stațiune litorală, este aproape odios. Orpheus Island e unul dintre puținele care acceptă copii, așa că acolo am și mers.

În prima zi plină petrecută la hotelul fără pretenții, John și cu mine ne-am ales echipamentul – vesta gonflabilă care te ajută să te ridici la suprafață, buteliile cu aer, detentoarele prin care aveam să respirăm, greutatea suplimentară pe care aveam să ni le agățăm de o curea de nailon și așa mai departe – și apoi am sărit în șalupa încăpătoare a hotelului. Sue și George, care deja construiau castele de nisip, ne-au făcut cu mâna. Ni s-au alăturat instructoarea de scufundări și un bărbat molcom din Maryland, care călătorea cu fiica sa exuberantă, studentă la facultate. Ea ne-a anunțat că scufundările sunt ocupația ei preferată în timpul liber; când era departe de mare, ne-a mărturisit, „petrec mult, mult prea mult timp în acvarii“. Ea și tatăl ei făcuseră sute de scufundări împreună, pe care a început să ni le descrie în detaliu.

Barca ne-a dus întâi printre insulele mărunte și apoi departe, în

largul mării – suficient de departe de țărm ca să nu-l mai zărim –, înainte să aruncăm ancora ca să putem coborî, unul câte unul, pe funia ei. Instructoarea ne-a avertizat că regiunea are curenți puternici și a recapitulat planul de scufundare: aveam să coborâm, să lăsăm curenții să ne poarte o vreme, și apoi să fim culeși din locul în care ieșeam la suprafață. Ne-a prezentat acest aranjament ca fiind avantajos, pe motiv că vom putea să parcurgem o distanță destul de mare și să vedem o mulțime de lucruri, fără să depunem prea mult efort.

Aventura a avut un început nefast. Detentorul bărbatului din Maryland nu funcționa, așa că acesta nu putea să respire prin el. Din fericire, a descoperit defectul imediat și s-a putut sălta pur și simplu înapoi în barcă, unde avea să rămână până la sfârșitul scufundării. Eu nu eram speriat, ci mai degrabă preocupat de faptul că angajații hotelului trimiseseră un oaspete la o scufundare în apă deschisă cu echipamentul defect. Am plonjat vitejește. Coralii erau frumoși, dar nu extraordinari, iar peștii erau colorați, dar nici pe departe la fel de numeroși și diverși ca cei pe care-i văzusem când făcusem scufundări la mică adâncime, la ieșirea din Laguna Marovo, în Insulele Solomon, cu doisprezece ani în urmă. Curenții zdraveni agitaseră nisipul și sedimentele, așa că vizibilitatea era redusă. Fata cu acvariul a văzut un calmar și ne-a chemat să-l vedem, folosind gesturile adecvate pentru „vino să vezi” și „calmar”, dar am ajuns prea târziu. Slăbirea bruscă a luminii sugerase că soarele tocmai se ascunsese după un nor. Pentru că mereu sunt neliniștit sub apă, respir mult mai puternic decât scafandrii experți, așa că indicatorul meu de aer a intrat în zona roșie mult mai repede decât al celorlalți. I-am arătat indicatorul instructoarei, care m-a întrebat prin semne dacă pot să urc la suprafață și să mă întorc în barcă de unul singur și, cu un semn afirmativ energetic, am indicat că pot. Am pornit în sus, făcând pe drum o oprire pentru decompresie.

Protocolul obișnuit pentru scufundări este să ieși la suprafață și să ridici o mână în aer, după care șalupa vine și te ia. Odată ieșit la suprafață, mi-am dat seama că curentul nu ne purtase atât de departe cât mi se păruse când eram la 10-12 metri adâncime. Plin de voieșie, am făcut cu mâna. Tânărul căpitan se uita, cât de cât, în direcția mea și am așteptat să pornească motorul și să vină spre mine. Dar barca nu s-a clintit. Așa că am făcut din nou cu mâna, ceva mai viguros. Căpitanul privea în continuare spre mine, cu o expresie absentă, așa că am continuat să-i fac semn, de data asta cu ambele mâini. Mi-am ridicat masca, am scos detentorul din gură și am încercat să strig,

dar vântul îmi bătea fix în față și știam că nu mă poate auzi împotriva vântului și a mării agitate. M-am gândit la acel „fluier pentru atragerea atenției” menționat mereu pe vestele de salvare din avioane.

Acum, să nu uităm că, în mod obișnuit, te simți extenuat după o scufundare, că soarele australian este arzător, că valurile nu erau mici și curenții erau puternici. Așadar, chiar trebuia să ies din apă cât mai curând. Închipuindu-mi că sunt într-un film difuzat noaptea târziu, am încercat un strigăt de Tarzan. Atunci căpitanul s-a îndreptat spre partea cealaltă a bărcii, așa că am rămas privind în gol.

Când mă întorceam către barcă, în bătaia vântului, valurile mi se spărgeau în cap. Înainte de asta, nu putusem să înțeleg cum te poți îneca dacă porți vestă de salvare, dar în timp ce-mi umflam vesta, mi-am dat seama că nu puteam rămâne întors spre barcă fără o nedorită hidratare a sistemului pulmonar și a celui digestiv. Era versiunea naturală a torturii prin sufocare cu apă. Așa că m-am întors cu spatele la barcă, răsucindu-mi corpul la fiecare câteva minute ca să verific dacă nu cumva căpitanul se întorsese în câmpul meu vizual, caz în care aș fi fost și eu în al lui. Am așteptat și am tot așteptat, iar după vreo zece minute, s-a întors în sfârșit și părea iarăși să se uite direct spre mine. Mișcarea mâinilor mele era deja vrednică de Cirque du Soleil – îmi fluturam în aer ambele brațe, înainte și înapoi, în față și în spate, la stânga și la dreapta. Am încercat până și să-mi folosesc înotătoarele ca să sar cumva din apă, ca un fel de pește zburător cu brațe. Căpitanul a privit calm spre mine câteva minute, apoi și-a reluat micul pelerinaj pe punte.

Când ieși lecții de scufundări – fie că le ieși în Pennsylvania sau în Zanzibar – ți se dau o mulțime de instrucțiuni despre ce să faci dacă rămâi fără aer, despre semnele prin care să-l avertizezi pe instructor că ceva nu e în regulă și înveți pe dinafară diferite metode prin care să remediezi o gamă largă de posibile greșeli, defecțiuni și pericole. Însă nimeni nu te sfătuiește ce să faci când ești la suprafață și ai devenit, dintr-un motiv neștiut, invizibil.

Curenții mă purtau departe de barcă, așa că am încercat să înot împotriva lor. Chiar și folosind cel mai viguros stil liber pe care-l știu, nu avansam deloc și mi-am dat seama curând că nu puteam să înot înspre valuri, mai ales îngreunat de buteliile cu aer și centura cu greutate, și să și respir în același timp dacă nu-mi păstram masca pe față și inspiram aerul rămas în cilindri. Însă motivul pentru care ieșisem la suprafață de la bun început era că rămâneam fără aer și aveam nevoie de aer nu doar ca să respir, ci și ca să plutesc, deoarece

vesta mea nu era etanșă și trebuia s-o umflu constant. Cum rămânea cu greutatea de scufundare? Avantajul de a le păstra era că scădeau viteza cu care mă îndepărtam de barcă. Dezavantajul era că îmi încetineau totodată înotul și că probabil îmi trăgeau în jos vesta de salvare, care se tot dezumfla. Am încercat să-mi mobilizez logica și să iau o decizie, dar, deși avusesem peste jumătate de oră ca timp de gândire, habar n-aveam ce să fac. Probabil că ceilalți se întorseseră deja la bord și se pregăteau să mă caute. Deși nu existau puncte de reper, instructoarea știa unde ieșisem la suprafață. Mă mișcasem într-o singură direcție: cea a curentului. Cât de greu putea să le fie să mă găsească? Am păstrat greutatea, judecând că, cu cât eram mai aproape de barcă, cu atât eram mai ușor de găsit.

Singurul lucru pe care-l puteam face era să mă las în voia curentului și să-mi conserv energia, cu spatele spre vânt și spre barcă, înconjurat de marea nemărginită.

În cele din urmă, am auzit un zgomot îmbucurător. Pornise motorul bărcii. Am suspinat adânc, copleșit de ușurare, m-am răsucit și mi-am reluat efortul olimpic din brațe – și am privit cum barca accelerează și pornește în direcția opusă. Depărtându-se de mine, gonind în zare.

Acum rămăsesem singur, înconjurat din toate părțile doar de apă și cer. N-aveam cui să-i fac cu mâna, n-aveam spre ce să înot. Pentru prima dată în dimineața aceea, m-am gândit, „Se poate și muri din asta“. Curentul părea să mă ducă mai departe în larg. Mi-am amintit că Oceanul Pacific e o întindere măricică de apă; mi-am amintit și că în el sunt rechini – majoritatea sunt inofensivi, dar câțiva sunt agresivi. Căpșorul meu plutitor părea o țintă destul de mică pentru oricine ar fi venit, în cele din urmă, să mă caute.

Uneori mă simțeam împietrit de spaimă; alteori mă gândeam că totul era în regulă cât timp îmi funcționa vesta de salvare și că puteam pur și simplu să plutesc o zi sau două. Nu-mi imaginam niciodată cu adevărat cum ar fi să mă înece, iar acum mă întrebam cât ar dura și cât de dureros ar fi. Nu puteam să suport ideea că n-aș avea cum să respir, deși îmi aminteam nedeslușit că niște oameni care fuseseră readuși la viață după ce aproape se înekaseră spuneau că experiența adusese cu sine un soi de pace aproape completă. Am încercat să ghicesc cât timp mă va ține la suprafață aerul rămas în butelie. Eram atât de obosit; m-am întrebat dacă nu cumva voi adormi în cele din urmă, plutind pe mare.

Apoi am auzit glasurile părinților mei. Mi l-am imaginat pe tata spunând: „Ți-ai asumat un asemenea risc ca să vezi pești exotici?” L-am auzit sugerându-mi să încerc mai degrabă să petrec mult mai mult timp în acvarii. Pe cer nu se întrezărea nici un nor și mi-am închipuit-o pe mama, care murise cu douăzeci și cinci de ani în urmă, dojenindu-mă: „De asta trebuie să porți mereu, mereu, cremă de protecție solară.”

Valurile păreau să crească. Dacă curentul mă purta dincolo de recif, aveam să mă rostogolesc în talazuri uriașe și n-aș fi reușit să-mi mai țin capul la suprafață prea mult timp.

Uneori încercam din nou să înot, doar ca să am ceva de făcut, și apoi mă dădeam iarăși bătut.

Și nu venea nimeni. Și mai treceau încă douăzeci de minute. Apoi patruzeci. Apoi o oră.

Mi-a fost milă de John, care probabil se îngrijora la bord. Mi i-am închipuit pe John și Sue explicându-i lui George ce se întâmplase. M-am gândit la fiica mea, Blaine, care era în Texas cu mama ei și mi s-a frânt inima când m-a străfulgerat gândul că s-ar putea să n-o văd crescând; eram așa curios să văd ce vor deveni copiii mei. M-am gândit la Oliver și Lucy, copiii noștri mai mari, care trăiau în Minneapolis cu mamele lor. Realizasem atât de mult din ceea ce-mi doream de la viață: dragoste, copii, aventură, o carieră plină de pasiune. Eram recunoscător pentru viața pe care o trăisem, chiar dacă nu-mi mai rămânea mult din ea. M-am gândit că dispariția mea i-ar putea pune capăt zilelor tatei și mi-a părut rău de durerea lui. Mai presus de toate, m-am gândit că copiii mei ar putea simți că i-am abandonat și asta m-a făcut să mă simt vinovat – vinovat și nemaipomenit de trist. M-am întrebat dacă o să-și amintească de mine.

Am cugetat: „Astea ar putea să fie ultimele mele gânduri. Ar trebui să mă gândesc la ceva important.” Dar nu găseam nimic important la care să mă gândesc. Mintea mi-a zburat la Shakespeare și la marii filozofi, dar n-am avut nici o sclipire nouă. Am încercat să-mi fac viața întreagă să treacă prin fața ochilor, dar n-am văzut decât culorile prismatice clipocind în jurul meu, urmare a timpului petrecut la soare, în apă. Mi-am cumpănit ultimele cuvinte, deși nu era nimeni care să le audă. N-am găsit nimic profund sau spiritual de spus valurilor. M-am pomenit gândindu-mă la povestea mea preferată cu ursulețul Winnie, „În care Piglet este înconjurat complet de apă”, când lui Piglet, speriat, îi e dor de Winnie și se gândește: „Totul e mult mai plăcut în doi.”

Mă bucuram că John era în siguranță și putea să aibă grijă de George și Blaine, dar în același timp îmi părea rău că nu era lângă

mine. În acel moment, încercasem deja să mă mențin la suprafață timp de vreo oră și jumătate. Eram rumenit ca un cartof și aveam ceva fri-soane. Mă simțeam de parcă înghițisem zeci de litri de apă de mare.

Nu mă mai simțisem niciodată atât de singur.

Mi-am amintit clișeul literar care spune că, indiferent de cum murim, toți murim singuri.

Am încercat să enumăr ce plănuisem să fac cu și pentru copiii mei. Nu-mi trecea prin fața ochilor propria viață, ci viețile lor. Niciodată nu m-am priceput să trăiesc în prezent, așa că m-am adăpostit din nou în planuri pentru un viitor neplanificabil.

Am simțit cât de neînsemnat sunt; am simțit cât de mic e omul. Am înțeles cât de puțin contează cu adevărat dacă o persoană anume trăiește sau moare.

Reveria mea a fost străpunsă de o voce purtată de vânt – o voce care semăna neașteptat de mult cu a lui John – strigând „Ajutor! Ajutor!” Am încercat să răspund, dar vântul mă amuțea în continuare. Apoi am auzit o altă voce. Mi-am dat seama că ceilalți trei erau în aceeași situație cu mine. Fiindcă eram în direcția în care bătea vântul, eu puteam să-i aud, dar ei nu mă auzeam. Judecând după vocile lor, eram departe unii de alții, dar și de barcă. Însă instructoarea avea pesemne soluția pe care eu n-o găsisem.

La orizont, am văzut deodată o barcă, deși nu eram sigur dacă e barca noastră.

Un obiect care semăna cu un gigantic sân rozaliu, înalt de vreun metru și jumătate, a apărut în zare, îndreptându-se spre șalupa care se deslușea limpede acum. Poate că vocile, barca și sânul erau simple halucinații. Barca începea acum să arate tot mai mult ca barca noastră, și a pornit spre sânul rozaliu, cu care a părut să se contopească. Apoi s-a îndreptat în direcția din care veneau celelalte voci. S-a oprit pentru câteva minute.

Apoi a început să vină spre mine.

În viața mea n-am întâmpinat o persoană iubită cu atâta bucurie câtă am simțit apucând cu mâna scara bărcii cu motor. M-am cățărat tremurând și m-am prăbușit în brațele lui John.

John avusese și el o experiență dificilă, dar destul de diferită de a mea. Era cu încă două persoane, printre care și instructoarea, și ieșiseră la suprafață cu vreo patruzeci și cinci de minute după mine. Întâmpinaseră aceeași dilemă, neputând să-i atragă atenția căpitanului bărcii. Încercaseră pe rând să înoate până la barcă, dar aceasta

pornise mereu în altă direcție înainte să poată ajunge la ea. Odată, John ajunsese la vreo 15 metri de ea. Sânul rozaliu era, de fapt, un balon de urgență pe care instructoarea îl avea la ea. Mai târziu, m-am întrebat cum putuse cineva care știa că ar putea fi nevoie de un astfel de balon să lase un începător ca mine să iasă singur la suprafață. Instructoarea umflase balonul când văzuse barca, apoi înotase cu el până când, în cele din urmă, căpitanul a zărit-o și a venit s-o culeagă din mare. Odată ajunsă la bord, a îndreptat barca spre John și spre fata cu acvariul. Cât timp fuseseră naufragiați, John crezuse că eu eram deja la bord: l-a cuprins disperarea când și-a dat seama că nimeni nu știa unde sunt. Însă instructoarea mă auzise când încercasem să urlu după John și a îndreptat barca în direcția corectă. Pluteam deja de aproape două ore și curentul mă purtase câțiva kilometri buni.

Abia după ce m-am suit la bord a început să mă cuprindă furia: pe căpitanul bărcii, pe instructoare, pe conducerea hotelului. Însă, pe de altă parte, eram atât de fericit că sunt în viață, și e greu să fii furios și profund fericit în același timp. L-am îmbrățișat pe John; am îmbrățișat-o pe fata cu acvariul; am îmbrățișat-o pe instructoare; l-am îmbrățișat pe bărbatul din Maryland, spre vaga lui dezamăgire. Căpitanul a încercat voios să schimbe câteva vorbe cu noi, la care eu am răspuns adoptând ceea ce John a descris mai târziu ca fiind „vocea de Linda Blair“, un mârâit gutural ca al fetei posedate de demoni din *Exorcistul*.

Poți, de fapt, să fii și fericit, și furios în același timp.

În timp ce pluteam în derivă, mă copleșiseră gândurile despre copiii mei. Nu că așa avea o părere atât de bună despre mine ca părinte, dar sunt conștient de faptul că am o responsabilitate. Înapoi pe uscat, ne-am hotărât să nu-i spunem lui George ce se întâmplase. M-am gândit că l-ar înspăimânta, așa cum încă mă înspăimânta și pe mine. Dar, în vreme ce eu am rămas destul de tăcut, el mi-a povestit cu însuflețire aventurile lui din acea dimineață – ce mâncase la micul-dejun, unde săpaseră el și Sue, ce scoici și crenguțe găsise pe plajă și cât de departe înotase de unul singur. În înflăcărarea vorbelor lui, am găsit completarea aventurii mele nefericite. Am înțeles că îndrăzneala de a comanda țipar la prânz, de a sări cu parașuta sau de a vizita ținuturi devastate de război pălește în comparație cu aventurile domestice ale vieții de părinte, în care trebuie deopotrivă să te confrunți cu imensitatea lumii și să fii de acord, măcar pentru o vreme, să fii aceea imensitate pentru copiii tăi.

Cuvânt de încheiere despre America First

Noiembrie 2016

O carte despre călătorie este neapărat o carte despre lumea în-treagă. Are de-a face cu felul în care percepem și în care suntem percepuți. Episoadele asupra cărora reflectă eseurile de față capătă o relevanță deosebită într-o societate care a început să se împotri-vească ei înseși. Ca din senin, multe țări au început să se disocieze una de cealaltă, iar importanța promovării legăturilor dincolo de granițe și de fusuri orare a devenit o chestiune izbitor de urgentă. Soiul de tiranie împotriva căreia au luptat mulți dintre cei descriși în această carte – în Afganistan, Libia, Rusia, Africa de Sud, Cam-bodgia, Rwanda și multe alte locuri – amenință acum părți ale lumi în care până de curând ar fi fost de neînchipuit. Poveștile lor sunt do-vada faptului că rezistența și curajul se pot învăța, și că trebuie învă-țate. Dacă vrem să supraviețuim autocrației ce înflorește în Occident, am face bine să studiem trecutul recent al țărilor defavorizate și să-i ascultăm pe oamenii din aceste țări care și-au apărat libertatea în ciuda asediului neconținut asupra ei.

Alexander von Humboldt, marele naturalist din secolul al XIX-lea, a spus: „Nu există o perspectivă asupra lumii mai periculoasă decât perspectiva celor ce n-au văzut lumea.“ Schimbările politice recente pun din ce în ce mai multă putere în mâinile oamenilor care disprețu-iesc în mod public orice privire îndreptată către lume, dintre care un număr mare sunt cei care călătoresc fără să vadă nimic. Eu dețin dublă cetățenie în Marea Britanie și în Statele Unite, iar în 2016 am votat împotriva Brexit și împotriva lui Trump – și am pierdut. Victo-riile înregistrate de Brexit și Trump sunt încercări de a respinge starea actuală a lucrurilor în favoarea unei fantezii cu bătaie înspre trecut. Însă încercările de a repeta trecutul sunt întotdeauna reinterpretări ale acestuia; se aseamănă doar în linii foarte mari cu ceea ce imită. Acesta este un nou naționalism, nicidecum vreo întoarcere la o politică reală de altădată. Rezultatul voturilor – incluzând alegerea unor guverne naționaliste în Polonia, Ungaria, Turcia, Italia, Rusia și în

alte țări – reprezintă în parte o respingere a diversității umane, a internaționalismului și a granițelor deschise ce au definit societatea occidentală după cel de-al Doilea Război Mondial. Fiecare caz reflectă o frustrare față de forțele care au împins în mod constant lumea modernă spre deschidere. Unii indivizi aflați de partea victorioasă sunt motivați de teamă, alții de frustrări economice personale, iar alții de pierderea a ceea ce ei consideră că este independență. Alegători care nu erau nici rasiști, nici naționaliști au ajuns să tolereze rasismul și naționalismul candidaților. Așa cum era de așteptat, au urmat incidente îmbibate de ură naționalistă și rasistă. Exprimarea misoginismului, a homofobiei și a antisemitismului în public este în creștere. În Marea Britanie, infracțiunile săvârșite din ură au crescut brusc după votul Brexit, iar rata acestor atacuri rămâne în continuare ridicată. În Statele Unite, aproape o mie de incidente de hărțuire motivată de ură au fost înregistrate în cele trei săptămâni de după alegerile din noiembrie 2016.

Valul recent de xenofobie fățișă a început în Europa continentală. Deși Polonia nu are o populație musulmană însemnată, în urma controverselor cu privire la politica europeană pentru refugiați, retorica antimusulmană a devenit o caracteristică majoră a campaniei electorale poloneze din 2015. În decursul campaniei, Jarosław Kaczyński, liderul Partidului Lege și Dreptate, care a câștigat în cele din urmă alegerile, a acuzat imigranții că sunt purtători, precum șobolanii, de „diverși paraziți și protozoare, care nu le afectează organismul, dar care ar putea fi primejdioase aici”. Rețelele de socializare și o parte din presă au răspândit, de asemenea, sloganuri și imagini antimusulmane. Au urmat mai multe proteste masive împotriva refugiaților. Protestatarii au mărșăluit, au ars steaguri ale Uniunii Europene și au scandat lozinci naționaliste. În mai multe orașe poloneze, diferite grupuri de indivizi au bătut sau au batjocorit studenți și turiști „arabi” care aveau pielea închisă la culoare. În orașul Wrocław, o grupare de extremă dreapta a pus în scenă o demonstrație împotriva imigranților și – trecând rapid de la o formă de intoleranță la alta – au ars efigia unui evreu ortodox.

În Ungaria, prim-ministrul Viktor Orbán a declarat că imigranții care vin în Europa sunt „o otravă”. O cărțuie lucioasă, publicată pe banii statului și distribuită în 4,1 milioane de case, prezenta imigranții ca fiind teroriști, iar imigrația, ca pe un pericol la adresa culturii și tradițiilor maghiare. Panouri sponsorizate de guvern îi avertizează

pe vizitatori: „Dacă veniți în Ungaria, nu le luați unguirilor locurile de muncă.“

În decembrie 2016, alegătorii italieni au respins vehement un referendum constituțional menit să stabilizeze guvernul țării – de o volatilitate notorie – prin reducerea numărului de parlamentari. Care a fost rezultatul? Confruntându-se cu o victorie a partidelor italiene populiste de extremă dreapta, prim-ministrul reformist, Matteo Renzi, a hotărât să-și dea demisia, punând sub semnul întrebării implicarea Italiei pe viitor în Uniunea Europeană, al cărei membru fondator este.

Atitudinea naționalistă din Turcia a alimentat ambițiile teritoriale. Președintele Recep Erdoğan a atacat de curând Tratatul de la Lausanne din 1923, care a stabilit granițele Turciei moderne, pledând împotriva „pierderii“ Mosulului și a insulelor grecești din Marea Egee. Partidul Dreptate și Dezvoltare al lui Erdoğan, aflat la conducere, consideră de asemenea că a fi musulman sunnit este un element esențial al „turcismului“: o prejudecată ce subminează legitimitatea cetățenilor turci de rit armean, alevit, šiit și iudaic. Vicepremierul Numan Kurtulmuş i-a îndemnat de curând pe turci „să fie mândri și să le spună necredincioșilor pe nume“, încurajând discriminarea și făcându-i pe militanții pentru drepturile omului să depună o plângere prin care îl acuzau deopotrivă de încălcarea legii naționale și a tratatelor internaționale. În vara lui 2015, aripa neofascistă a tineretului Partidului Mișcării Naționaliste din Turcia, Lupii Gri, au protestat împotriva interzicerii în China a postului din luna Ramadan, atacând chinezi, coreeni și chiar musulmani uiguri de etnie turcă; unul dintre liderii grupării a spus că n-au avut cum să facă diferența între oamenii cu „ochi oblici“.

Acest tip de prejudecată indusă clocotește pretutindeni în lumea dezvoltată, chiar și acolo unde extremiștii încă nu au preluat controlul. Ziarul *New York Times* a publicat un reportaj din Copenhaga despre Johnny Christensen, „un bancher ieșit la pensie, voinic și cu mustăți argintii, care s-a considerat mereu de partea celor care fug din calea războiului și ospitalier cu imigranții. Însă, după ce peste 36 000 de solicitanți de azil, majoritatea musulmani, au năvălit în Danemarca în ultimii doi ani, dl Christensen, în vârstă de 65 de ani, spune: «Am devenit rasist»“. Apoi a adăugat: „Dați-i afară și gata“ și s-a prefăcut că dă un șut într-o țintă imaginară. Julie Jeeg, o studentă la drept care luptă împotriva rasismului din Danemarca, a spus: „Danemarca se închide în sine. Lumea se retrace în interior.“

În iunie 2016, alegătorii din Marea Britanie au votat, la limită, părăsirea Uniunii Europene. Brexit a oglindit aversiunea în creștere la nivel mondial față de entitățile guvernamentale multinaționale și s-a bazat din plin pe o retorică tribală, care, la rândul său, se întemeiază pe percepția existenței unei asemănări. O parte dintre cei care au votat în favoarea părăsirii UE par să fi crezut că se aseamănă cu cei de aceeași naționalitate și că sunt diferiți de toți ceilalți. Însă argumentele nativiste cu privire la suveranitate profită adesea de perceperea unor puncte comune acolo unde, în fapt, acestea nu există aproape deloc – și stârnesc nemulțumiri acolo unde ar putea exista, într-adevăr, interese comune. Convingerea că acei englezi de vârstă mijlocie sau mai bătrâni, din rândurile clasei muncitoare, care au înclinat votul împotriva UE, au mai multe în comun cu bancherii londonezi și cu membrii Camerei Lorzilor decât cu spaniolii de vârstă mijlocie sau mai bătrâni, tot din rândurile clasei muncitoare, indică prezența unor noțiuni arhaice și etnice cu privire la devotament, naționalitate și identitate.

La Conferința Partidului Conservator din octombrie 2016, prim-ministrul Marii Britanii, Theresa May, care a venit la putere pe spatele votului Brexit, a spus: „Dacă crezi că ești un cetățean al lumii, atunci nu ești cetățean nicăieri. Nu înțelegi nici măcar sensul cuvântului «cetățenie».” Atât timp cât cetățenii simt că trebuie să facă această alegere, tensiunile manifestate în referendumul Brexit nu-și vor găsi o soluție. Dacă cetățenii Marii Britanii sunt forțați să aleagă între a fi britanici și a fi europeni, bineînțeles că victoria va aparține taberei britanice, mai ales dacă a fi european este stigmatizat ca un soi de trădare de țară. Însă patriotismul diferă de naționalism; poți fi patriot fără să fii un naționalist exclusivist. Un lucru care merită să-l reținem din politica identitară este vocabularul intersecționalității: faptul că poți să fii, de pildă, negru și homosexual; sau sărac, alb și feminist; sau hispanic și republican; sau gay și de partea *alt-right*¹; sau american și britanic, dar și un cetățean al lumii. Capacitatea de a tolera și a întruchipa identități coincidente este o dovadă de rafinament, iar absența acestei capacități, un semn de alienare. Ironia este că votul pentru a părăsi UE a fost un vot de nostalgie după o dominație pierdută, prin care englezii au renunțat la și mai multă putere.

1. Mișcare politică eterogenă, apărută în SUA în jurul anului 2010, ce combină ideologii naționaliste, neonaziste, neofasciste, nativiste, conservatoare etc. Adepții acestei mișcări l-au susținut pe Donald Trump în alegerile din 2016. (N. tr.)

În multe cazuri, alegătorii anti-UE au crezut că cei pro-UE căutau să sprijine interesele globale, în defavoarea propriilor concetățeni. Mulți au simțit că n-au nici un motiv bun să se îngrijească de niște străini, în condițiile în care propriile nevoi îi apasă atât de tare. Însă internaționalismul nu este un proiect caritabil menit să salveze hoardele nespălate de peste hotare; este acceptarea pragmatică a faptului că soarta națiunilor a devenit inexorabil de întrepătrunsă, și că deseori excluderea îi afectează pe cei care exclud la fel de mult ca pe cei excluși. Într-o lume globală, nici măcar Marea Britanie nu poate fi o insulă de sine stătătoare.

În ziua referendumului, Centrul Demos pentru Analiza Rețelelor de Socializare a descoperit peste 300.000 de mesaje pe Twitter care foloseau hashtagul #stopislam. Consiliul Național al Șefilor de Poliție din Anglia, Țara Galilor și Irlanda de Nord a identificat peste 3.000 de declarații care denunțau hărțuiri din motive etnice și rasiale în cele două săptămâni premergătoare referendumului și cele două săptămâni care i-au urmat – o creștere de aproape șaiszeci la sută față de aceeași perioadă a anului anterior. Două săptămâni mai târziu, numărul acestora crescuse la peste 6.000, iar până la sfârșitul lui septembrie, la trei luni după vot, Sir Bernard Hogan-Howe, comisarul poliției londoneze metropolitane, a descris această creștere ca fiind „o explozie oribilă de crime săvârșite din ură”.

Linia telefonică de asistență Stop Hate („Stop urii”) din Marea Britanie a înregistrat o creștere de șaiszeci și unu la sută a numărului de telefoane primite în luna de după referendum. În acest timp, ambasadele europene din Marea Britanie primeau zeci de telefoane care raportau incidente comise din ură. Ministrul adjunct de externe al Lituaniei, Mantvydas Bekešius, a declarat că elevii lituanieni din școlile britanice fuseseră abuzați verbal nu doar de alți elevi, ci și de părinți, și chiar de profesori. Într-un incident pesemne motivat de ură, în casa unei familii lituaniene din Lurgan, Irlanda de Nord, s-au auzit focuri de armă. S-a spus că, la câteva zile după vot, un oficiu poștal din Londra și un magazin de telefoane mobile din Bristol au refuzat să servească imigranți letoni. În iulie, un magazin din Norwich cu proprietari români a fost ars din temelii, într-un incident tratat de poliția din Norfolk drept o infracțiune săvârșită din ură. Ambasada poloneză a raportat opt asalturi și șapte atacuri împotriva comercianților polonezi, precum și multe exemple de limbaj plin de ură. În Essex, un bărbat a murit ca urmare a unei lovituri la cap într-o altercație

cu niște adolescenți, conflict ce a izbucnit atunci când aceștia l-au auzit vorbind poloneză cu un prieten. O familie din Plymouth și-a găsit într-o dimineață șopronul din grădină cuprins de flăcări; li s-a lăsat un bilet care le spunea „să vă întoarceți dracu' la voi în țară sau data viitoare o să vă ardem familia“.

Jon Burnett, cercetător la Institutul pentru Relații Rasiale, a spus: „Nu ar trebui să ne surprindă înmulțirea atacurilor împotriva est-europenilor, având în vedere că au fost descriși în repetate rânduri drept paraziți, escroci și, la urma urmei, o amenințare.“ După referendumul Brexit, unii sociologi au vorbit despre „rasism și xenofobie postreferendum“, sau RXPR. Utilizarea acestei sintagme demonstrează legătura strânsă între rasismul de acasă și naționalismul exclusivist – demonstrează faptul că, odată ce ne separăm de diversitatea din propriile comunități, rupem legăturile cu diversitatea din lumea largă. Dușmanii de dincolo de granițe devin dușmani înăuntrul granițelor și viceversa.

Printre cele mai dăunătoare și mai eficiente strategii de campanie ale lui Donald Trump în perioada premergătoare alegerilor din noiembrie 2016 a fost promisiunea întoarcerii la o fantezie demult pierdută a uniformității americane – o fantezie concepută de Părinții Fondatori, care considerau că nu sunt americane nici persoanele care trăiseră pe pământ american înaintea colonizării, nici cele care fuseseră aduse cu forța din Africa și înrobite în colonii. Alegătorilor albi care l-au sprijinit pe Trump nu le-a convenit să-și împartă hegemonia în declin cu o țară din ce în ce mai diversă. Pe deasupra, aceștia sunt deranjați de aerul de superioritate al unei elite educate care se încapățânează să le spună ce e mai bine de făcut. Mulți oameni fără un loc stabil de muncă învinuiesc externalizarea anumitor meserii spre țările în curs de dezvoltare și preluarea altora de către imigranții care sunt dispuși să accepte salarii mai mici. Promisiunea repetată de Trump în campanie a fost că, dacă poți să scapi de cei pe care i-a numit expeditiv *bad hombres* („tipi răi“), poți să rezolvi aceste probleme. Cât privește orice legătură autentică cu țări străine, Trump a spus: „N-am timp să călătoresc – acum America are nevoie de atenția mea.“ Este oare posibil să acorzi atenție Americii în timp ce-i ignori sau îi jignești pe toți ceilalți, pretutindeni? Poți oare să *vezi* America dacă nu o privești uneori de peste granițe? Mania egocentrică a lui Trump reflectă un solipsism american des întâlnit: presupunerea că o singură țară deține toate atuurile. Nici puterea militară și nici cea economică nu oferă o

independență reală față de toate celelalte națiuni; tot așa cum nici intimidarea celorlalți și nici îndepărtarea de ei nu sunt mijloace bune de apărare.

Într-un articol publicat după alegeri, istoricul Timothy Snyder, de la Universitatea Yale, a scris: „El a definit lumea ca fiind un izvor nesecat de amenințări, iar celelalte țări ca fiind o sursă nesecată de inamici. Țara și poporul, ambele de o cinste fără pereche, au fost, chipurile, ținta unor conspirații globale. Oponenții săi de stânga și minoritățile naționale, a insistat el, nu sunt indivizi, ci expresii ale neînduplecatei dușmăanii internaționale față de revendicările îndreptățite ale propriului său popor.” Snyder îl descria pe Hitler, dar rezonanța cu președinția lui Trump este indubitabilă. Atacurile execrabile ale lui Trump împotriva musulmanilor, a mexicanilor și a minorităților rasiale sunt doar un fragment din marele său proces de dezumanizare a tuturor celor care nu sunt „americani“.

Așa cum s-a întâmplat în Marea Britanie după referendumul Brexit, prejudecățile au explodat ca urmare a alegerilor din SUA. Numai în luna noiembrie, Centrul Southern Poverty Law a strâns sute de declarații privitoare la acte de ostilitate împotriva imigranților, a musulmanilor, a negrilor, a homosexualilor și a femeilor, inclusiv multe incidente de vandalism cu svastici. Procurorul general al statului Massachusetts a înființat o linie telefonică de asistență pentru a răspunde plângerilor de hărțuire de după alegeri; a primit patru sute de telefoane în prima săptămână de funcționare. Infrațiunile motivate de ură s-au dublat în orașul New York în săptămâna care a urmat alegerilor. Statul Michigan a raportat dublarea infrațiunilor animate de discriminare și un număr de treizeci de ori mai mare al incidentelor motivate de ură. FBI a raportat o creștere cu șaiszeci și șapte la sută a crimelor motivate de ură împotriva musulmanilor în 2016, un fenomen ce începuse cu mult înainte de alegeri. S-au înregistrat abuzuri în școlile primare și generale, în licee și universități. Atât înăuntrul, cât și în afara instituțiilor de învățământ, victimele au fost în principal femeile, familiile interracial, hispanicii, asiaticii, persoanele LGBTQ, musulmanii și imigranții.

Un studiu desfășurat în școli la zece zile după alegeri a demonstrat „o explozie a utilizării limbajului peiorativ și rasist de către elevi; a afișării simbolurilor rasiste, printre care svastici, saluturi naziste și steaguri ale Confederației. Numeroase relatări descriu elevi batjocorindu-și colegii de culoare sau imigranți, asigurându-i că ei și familiile

lor vor fi deportați după Ziua Inaugurării. “Tinerii care au fost victime ale acestor agresiuni trăiesc cu atacuri de panică, depresie și reactivitate emoțională. O educatoare din Tennessee a povestit că un copil hispanic o întreabă în fiecare zi: „E gata zidul?“, după ce colegii i-au spus că va fi deportat și închis în spatele unui zid. Unui copil de 12 ani din Colorado un coleg i-a spus: „Acum că Trump e președinte, o să vă împușc pe tine și pe toți negrii pe care-i voi întâlni.“ În Texas, unui adolescent de 13 ani de origine filipineză i s-a spus în autobuzul școlii: „Când o să-ți vadă ochii, o să te deporteze.“ În California, colegii unei adolescente adoptate din Mozambic au amenințat-o: „Acum că a câștigat Trump, o să trebuiască să te întorci în Africa, acolo unde ți-e locul.“ La o școală gimnazială privată din Philadelphia, un elev a arătat o imagine cu steagul Confederației pe laptopul său, în timp ce un altul stătea lângă el, ținând o poză cu Donald Trump. Altundeva în regiune, pe pereții școlilor au apărut cuvintele PUTEREA ALBĂ, graffitiuri rasiste și svastici. Niște elevi de gimnaziu din Detroit au fost filmați scandând „Ridicați zidul“ în timpul pauzei de prânz, a doua zi după alegeri. Elevi de clasa a opta din Colorado și-au înfruntat colegii hispanici în autobuz, spunând: „Trump n-ar trebui doar să construiască un zid, ci să-l facă și electric, iar mexicanii să poarte zgărzi cu șocuri electrice.“

În ziua de după alegeri, o profesoară musulmană de la un liceu din Georgia a primit un bilet anonim în care i se spunea că baticul pe care-l poartă „nu mai este permis“, sugerându-i să „și-l lege de gât și să se spânzure cu el“; biletul era semnat „America!“. Elevi albi din DeWitt, Michigan, i-au împiedicat pe hispanici să intre în școală; în Ann Arbor, un student evreu a fost avertizat: „Pentru că Trump a câștigat, evreii o să trebuiască să plece din țară.“ O învățătoare din Indiana a scris că, după alegeri, „fiecare școală gimnazială din sectorul nostru a întâmpinat probleme legate de comentarii rasiste, xenofobe sau misogine“. Văzuse cu ochii ei băieți „apucând și atingând fete, chiar și după acestea le spusese nu“, adăugând că asta „nu se întâmplase niciodată înainte de alegeri“; elevi albi avertizându-și prietenii de culoare că vor fi dați afară din școală; și elevi albi spunându-le elevilor de culoare pe care nici măcar nu-i cunoșteau: „Știi că Trump o să te arunce peste zid?“ sau „Abia aștept să scăpăm de tine și de alți negricioși“. Un profesor de liceu din Kansas a raportat, de asemenea, că băieții „le pipăie pe fete, le încolțesc în vestiare“ și că le spun colegilor lor hispanici că se vor întoarce în Mexic. O profesoară

de spaniolă din Tennessee a raportat că un elev negru n-a fost lăsat să intre în clasă „de către doi elevi albi care scandau «Trump, Trump», în timp ce alții i-au spus că nu mai au nevoie să învețe spaniolă, fiindcă președintele ales „o să-i trimită înapoi pe toți mexicanii“. În Redding, California, un licean a împărțit mai multor elevi scrisori cu ștampila DEPORTARE, apoi a postat un videoclip cu „farsa“ pe Twitter. În Cedar Falls, Iowa, o elevă de 16 ani a renunțat la studii după ce colegii au spus în repetate rânduri că este „homo“ și au amenințat-o că „o apucă de păsărică“, imitând bravada președintelui ales cum că faima îi dă dreptul să agreseze sexual femeii fără repercusiuni. O profesoară de liceu din Carolina de Nord a observat că unii dintre elevii ei hispanici au început să-și poarte tot timpul cu ei certificatul de naștere și actul de identitate, de teamă că altfel vor fi deportați.

Conflictele din școli nu s-au limitat doar la elevi. Un aparat de înregistrare ascuns a surprins o învățătoare din Los Angeles spunându-i unei eleve că îi va deporta părinții folosind informațiile din registrul școlar. Aceasta a explicat: „Am numerele voastre de telefon, adresa voastră, adresa lui mami, adresa lui tati; le-avem pe toate în sistem, draga mea.“ Un profesor de la un liceu din Pasco County, Florida, a fost acuzat că le-ar fi spus unor elevi afro-americani care stăteau pe culoar: „Nu mă faceți să-l chem pe Donald Trump să vă trimită înapoi în Africa.“ Un profesor de matematică din suburbiile Philadelphiei le-a spus elevilor săi: „Nu vă mai văitați că sunteți negri.“

Rasismul și avansurile sexuale nedorite au crescut vertiginos și în campusurile universitare. În dimineața de după alegeri, o studentă de anul doi de la Universitatea Baylor a fost îmbrâncită de un alt student, care a amenințat-o: „Ciorile n-au voie pe trotuar... încerc doar să fac America măreață din nou.“ În aceeași zi, studenții evrei de la New School, din Manhattan, au găsit svastici pe ușile lor; la fel și femeile LGBTQ de culoare. Membrii Asociației Studenților Musulmani de la Universitatea din New York au descoperit graffiti insultătoare pe ușa camerei lor de rugăciuni. Un student asiatic american de la Universitatea Wesleyan a primit un bilet care-l avertiza: „Ți-a sunat ceasul, gălbejitule.“ O studentă din San Diego a fost jefuită de doi bărbați care „au făcut comentarii despre președintele ales, Trump, și despre musulmani“ înainte să-i înșface geanta și să-i fure mașina; poliția a investigat cazul ca fiind o infracțiune motivată de ură. La Universitatea de Stat din Texas, au apărut postere care cereau tortura administratorilor școlari care susțin inițiativele pentru diversitate. Universitatea

din Tennessee a înregistrat un val de ostilitate împotriva studenților musulmani. La un colegiu din Nebraska, un cetățean american născut în Mexic a trebuit să se mute din cămin după ce alți studenți au început să-l amenințe că-l vor linșa.

Bigotismul s-a dezlănțuit și în afara campusurilor, vizând în mare măsură femeile și îndeosebi femeile afro-americane. O tânără din Los Angeles, pe care o cunosc, a ieșit din mașina ei tapetată cu abțibilduri cu Clinton și Sanders și un bărbat a venit spre ea, a atins-o între picioare și i-a spus: „N-ai ce să-mi faci în America lui Trump, curvă și cioară liberală ce ești. Unei femei din Boston i s-a spus: „Crezi că e de răs, târfă murdară? Te scuipe, târfă murdară ce ești. Puți toată a Africa.“ O vizitatoare dintr-un spital din Chicago a spus că a fost acostată de un bărbat în lift, care a numit-o „cioară de nisip“ și a jubilat: „Mulțumesc lui Dumnezeu că Trump e președinte acum. O să te deporteze, teroristo.“ O femeie din Louisiana a povestit: „Stăteam la semafor, așteptând să trec strada. O camionetă neagră cu trei bărbați albi a oprit la lumina roșie a semaforului. Unul dintre ei a strigat: «Futu-ți viața aia a ta de negresă!» Ceilalți doi au început să râdă. Unul a început să scandeze «Trump!» în timp ce se îndepărtau.“ Când vânzătoarea de la un magazin din Kalamazoo, Michigan, l-a întrebat pe un client dacă are nevoie de ajutor, acesta i-a răspuns: „N-am nevoie de rahatul tău; Donald Trump e președinte.“ I-a spus „curvă neagră“ și i-a scuipat pe pantofi.

Deodată, svasticele și sloganele pline de cruzime au început să apară prin diferite locuri. În California, o svastică a fost pictată cu spray pe un panou pentru *Almost Christmas*, un film cu o distribuție majoritar afro-americană. În Philadelphia, au apărut svastici pe nenumărate clădiri, alături cu graffitiuri pro-Trump și insulte rasiste. În satul Wellsville, din New York, pe banca unei echipe de softball a fost pictată o svastică, însoțită de cuvintele: SĂ FACEM AMERICA ALBĂ DIN NOU. În Durham, Carolina de Nord, cineva a scris pe un zid: VIȚILE NEGRILOR NU CONTEAZĂ, NICI VOTURILE LOR.

Cei care au legături cu persoane de alte rase au fost ținte ale unor insulte deosebit de crunte. La puțin timp după alegeri, un bărbat aflat într-o căsnicie interracială din Louisville, Kentucky, a primit o scrisoare de la un vecin, prin care îi spunea: „Nimic nu e mai important pentru copiii noștri decât să crească într-un mediu alb și creștin pur. Nu mi-e clar de ce ții o curvă neagră la tine în casă. Suntem de părere că toate rasele trebuie separate în Statele Unite ale Americii.“ Un

bărbat alb din Natick, Massachusetts, care și-a invitat prietenii afro-americani la el acasă, a primit trei scrisori care îl avertizau că comunitatea în care trăiește „nu tolerează negrii sub nici o formă”. „Alegându-l pe Trump, ne-am luat țara înapoi”, scria într-una din ele, „și acum strici tu tot”. Ultima scrisoare îl amenința: „Abia am scăpat de ciorile din Casa Albă. Nu mai aduce ciori la noi în cartier. [...] O să-i ucidem.” În Brundidge, Alabama, o țintă de tir și două ștreanguri au fost agățate pe ușa din față a unui restaurant ai cărui proprietari erau un cuplu interracial. Un cuplu alb din Fitchburg, Wisconsin, care adoptase 11 copii din Statele Unite, Ghana și China, a primit o scrisoare care spunea: „Voi și ai voștri trebuie să fiți separați – NU EGALI.” O femeie din California a povestit cum, într-un restaurant, s-a apropiat de ea un străin purtând o șapcă cu Trump, a arătat spre fiica ei metisă și, râzând, a spus: „Acum trebuie s-o trimiți înapoi.”

Nici hispanicilor nu le-a fost mai ușor. În West Springfield, Massachusetts, la două zile după alegeri, un veteran de război a găsit în zori cuvintele TRUMP și PLEACĂ ACASĂ zgâriate pe capota mașinii familiei. În Spokane, Washington, membrii unei familii au descoperit înspăimântați o svastică pictată pe garajul lor, însoțită de mesajul: DE TRUMP NU SCĂPAȚI, MEXICANILOR. În Grand Rapids, Michigan, o familie cu un membru hispanic și-au găsit aleea din fața casei blocată cu un zid de cutii decorate cu mesajele: MEXICANI ÎMPUȚIȚI, TRUMP și SĂ NE LUĂM AMERICA ÎNAPOI. Nici asiaticii nu au fost în siguranță. În Hartland, Michigan, o americană de origine indiană a povestit că un străin a scuipat-o, a numit-o „terroristă” și i-a spus să plece din țară. La o benzinărie din Farragut, Tennessee, un bărbat alb a întâmpinat o adolescentă chinezo-americană folosind cuvintele: „Abia aștept să te deporteze Trump sau te deportez chiar eu, lesbiană gălbejită ce ești.”

Evreii au avut, și ei, parte de probleme. Mama unui prieten, în vârstă de 87 de ani, a trecut pe lângă doi bărbați în timp ce traversa strada în New York, când unul dintre ei a izbucnit: „Heil Hitler, târfă împuțită.” Tot în New York, senatorul Brad Hoylman, care este evreu, a primit o broșură antisemită pe care scria: „Sectele religioase false trebuie să piară [...], printre ele este și iudaismul” și care înfățișa o figură mascată, numită „Mânia lui Dumnezeu”, sfâșiind cu sabia simboluri care reprezentau islamul, pacea, comunitățile de gay și lesbiene, iudaismul și așa mai departe. În Albuquerque, o avocată s-a pomenit că un necunoscut îi scuipa pe portbagajul mașinii, încercând să

șteargă un abțibild cu Hillary Clinton. Când l-a luat la întrebări, străinul i-a spus furios că arată a evreică și a avertizat-o să se pregătească „pentru următorul Exod, domnișoară, pentru că o să facem curățenie în țara asta“.

Persoanele LGBTQ sunt adesea ținta atacurilor din partea suporterilor lui Trump, care au rezonat în mare parte cu opoziția vehementă a vicepreședintelui Mike Pence față de legislația și programele de care beneficiază cetățenii gay. În Sarasota, Florida, un bărbat gay în vârstă de 75 de ani a fost tras afară din mașină, asaltat și i s-a spus: „Să știi că noul meu președinte zice că acum putem să vă omorâm pe toți, poponarilor.“ În Austin, Texas, niște vandali au scris DYKE¹ și TRUMP și au desenat o svastică pe ușa casei unui cuplu de lesbiene. În North Canton, Ohio, imediat după alegeri, un cuplu de lesbiene care trăiseră ani buni în tihnă în comunitatea lor și-au găsit ușa și capota mașinii mângălite cu peiorativul DYKE. În Rochester, New York, steagurile LGBT în culorile curcubeului care atârnau la ferestrele caselor au fost arse. În Bean Blossom, Indiana, un grup de vandali a pictat HEIL TRUMP, BISERICĂ DE POPONARI și o svastică pe zidul Saint David's Episcopal, o biserică ce primise credincioși LGBT. Un cuplu din Carolina de Nord a dat peste un mesaj tulburător pe parbriz: „Abia aștept ca un președinte adevărat să vă anuleze «căsătoria». Familii gay = ardeți în iad. #Trump2016.“ Un mesaj la fel de odios a apărut pe mașina unui pastor gay din Burlington, Iowa: „Deci, părinte homo, cum te simți acum că Trump e președinte? Măcar el are curaj. Căsătoria o să fie așa cum o vrea Dumnezeu, și a ta n-o să mai existe. America o să aibă grijă de curul tău poponar.“

Însă cele mai multe invective le-au primit musulmanii și imigranții. În săptămânile care au urmat alegerilor, trei moschei din California au primit o scrisoare adresată „copiilor Satanei“, numindu-i pe musulmani „josnici și murdari“ și cerând să fie exterminați. Scrisoarea declara: „Avem un nou șerif în oraș: președintele Donald Trump“, care „va curăța America și-o va face să strălucească din nou. Și o să înceapă cu voi, cu musulmanii. O să vă facă ce le-a făcut Hitler evreilor. Musulmanilor, ați face bine să vă faceți bagajele și să vă luați tâlpășița cât mai puteți.“ Se încheia cu cuvintele: „Trăiască președintele Trump și Dumnezeu să binecuvânteze America.“ În Astoria, din cartierul Queens din New York, un șofer Uber de origine marocană a fost înjosit de un alt șofer: „Trump e președinte, cretinule, așa

1. Termen vulgar și peiorativ folosit în SUA la adresa femeilor lesbiene. (N. tr.)

că poți să-ți iei adio de la viză, scursură. O să te deporteze în curând, nu-ți face griji, teroristu' dracu'." În Grand Rapids, Michigan, un taximetrist născut în Etiopia a fost lovit cu pumnul în față de un client care i-a strigat în repetate rânduri „Trump!”. În Iowa City, cineva a lipit un bilet de ușa unei familii sudanez-americane: „Acum puteți să plecați toți acasă. Nu vrem ciori și teroriști aici. #trump.” Merită menționat că imigranții fără acte care primesc astfel de amenințări nu le raportează aproape niciodată poliției, fiindcă se tem că vor fi deportați – prin urmare, aceste relatări și statistici reprezintă, cu siguranță, doar vârful aisbergului.

Și-apoi mai e tartorul lor. Practic de fiecare dată când pomenește un grup minoritar, Trump folosește articolul hotărât – „hispanicii”, „musulmanii”, „negrii” și „imigranții” –, dând de înțeles că indivizii care aparțin acestor grupuri pot fi descriși printr-un singur aspect monolitic al identității lor. Îi esențializează în mod repetat pe toți cei care sunt diferiți de el, declarând, de pildă: „Am contabili negri la Trump Castle și la Trump Plaza. Tipi negri care-mi numără banii! Nu-mi place. Singurul gen de oameni care vreau să-mi numere banii sunt tipi scunzi care poartă kippa în fiecare zi. Ăla e singurul gen de oameni care vreau să-mi numere banii. Nimeni altcineva.” Cu altă ocazie, și-a criticat un angajat, remarcând: „Lenea e o trăsătură a negrilor.” Deseori, Trump acuză în mod fals grupurile pe care le are în vizor de comportamente reprobabile. „Am văzut turnurile World Trade Center când se prăbușeau”, s-a lăudat Trump în fața unei mulțimi din Birmingham, Alabama, la o adunare din 2015. „Și le-am văzut din Jersey City, New Jersey, unde mii și mii de oameni chiuiau și aplaudau în timp ce clădirea se prăbușea. Mii de oameni aplaudau.” Cercetări aprofundate făcute de jurnaliștii de la *Washington Post* au confirmat că nu a existat nici o mulțime care să fi chuit și aplaudat. Declarația lui Trump a fost o minciună menită să îngrozească și să denigreze.

Politicile lui Trump cu privire la imigrație sunt bazate întocmai pe astfel de generalizări, deși propria sa mamă și bunicul din partea tatălui au fost imigranți, iar el s-a căsătorit de două ori cu imigrante. În 2015, a scris pe Twitter: „Trebuie să oprim imigrația, această mașinărie ucigașă și infracțională. Problemele des întâlnite se vor înrăutăți. Să ne luăm țara înapoi!” La puțin timp după aceea, a declarat: „Donald J. Trump cere oprirea totală și completă a intrării musulmanilor în Statele Unite până când reprezentanții țării noastre își dau

seama care este situația. Conform Pew Research și altor surse, o mare parte din populația musulmană urăște în mod deosebit americanii. “Într-un interviu din martie 2016 cu jurnalistul CNN Anderson Cooper, Trump a afirmat: „Cred că islamul ne urăște“, punând un semn de egalitate între religie și ai săi 1,6 miliarde de credincioși din lumea întreagă și cei care comit atrocități în numele ei.

Utilizând o sintagmă folosită de regulă la pescuit, a spus: „Punând capăt capturării și eliberării la graniță, vom pune capăt ciclului de trafic de persoane și violență. Numărul de treceri ilegale ale frontierei va scădea. Vom opri acest fenomen, nu prea o să se mai întâmple. Credeți-mă.“ Apoi a adăugat: „În momentul de față, aproape 180 000 de imigranți ilegali cu cazier judiciar, a căror deportare a fost ordonată, ne cuturează străzile, liberi să atace cetățeni pașnici“, fără să admită că acei imigranți au, în cele mai multe cazuri, „caziere judiciare“ legate de statutul lor ilegal, nu de infracțiuni cu violență. Câteva săptămâni mai târziu, Trump a explicat cum Statele Unite nu vor mai primi imigranți nici în circumstanțe disperate, ce țin de viață și de moarte: „Țineți minte că, sub administrația Trump, America e înainte de toate (*America first*). Să țineți minte asta. Ne alegem imigranții pe bază de merit. Merit, abilități, competențe. Nu-i așa că sună bine?“

Într-adevăr, atunci când Partidul Nazist American și-a exprimat susținerea pentru Trump, liderul său a declarat: „N-avem nevoie de musulmani. Avem nevoie de indivizi albi, inteligenți, bine educați care să se asimileze în cultura noastră. Votați cu Trump.“ La o strângere de fonduri de sfârșit de an, de după alegeri, Kevin MacDonald, fostul profesor de la Universitatea de Stat din California, Long Beach, care și-a construit cariera găsind justificări pseudoacademice pentru naționalismul alb și pentru antisemitism, a scris: „În acest nou climat, milioane de albi își dau seama că este perfect legitim să te opui imigrației și multiculturalismului. Mișcarea Alt Right este singura perspectivă intelectuală bine definită care îl sprijină pe Trump. Noi reprezentăm singura perspectivă intelectuală care ia în serios problemele rasiale și acceptă cercetările științelor sociale nu doar în privința rasei, ci și în privința prețului dezastruos pe care albi majoritari îl plătesc pentru multiculturalismul forțat și a viitorului înfiorător care-i așteaptă pe albi dacă vor deveni, într-adevăr, o minoritate urâtă și detestată.“

Trump va schimba relația Americii cu restul lumii. El a alienat și a insultat numeroase țări, punând sub semnul întrebării buna-credință

a liderilor, cetățenilor și instituțiilor acestora. În lumea lui Trump, alcătuită din învingători și învinși, valoarea principală este cea monetară. Amenințând că va retrage trupele americane din țările care nu plătesc pentru prezența acestora, anunțându-și dezinteresul față de tratatele prin care America apără popoare care, după părerea lui, nu și-ar permite să ne apere la rândul lor, trece cu vederea faptul că americanii au beneficiat de ordinea mondială liberală atât din punct de vedere monetar, cât și moral. Trump dă dovadă de o nepăsare infantilă față de faptul că prăbușirea acestei ordini, înmulțirea războaielor și proliferarea armelor nucleare vor pune, cel mai probabil, capăt dominației economice și militare a Americii și vor amenința viața de zi cu zi a locuitorilor acestei țări – făcând astfel America neputincioasă din nou. Colin Dueck, expert în politică de la Universitatea George Mason, a scris: „Adevărații izolaționiști de ambele părți ale spectrului politic, oricât de încăpățânați ar fi, tind să aibă idealuri mai înalte, să aibă convingeri mai ferme și mai pure decât Donald. Nișa reală a lui Trump, pe care și-a croit-o în bizarul stil propriu, este pur și simplu naționalismul american.” Thomas Wright, de la Institutul Lowy pentru Politici Internaționale, a spus: „Convingerile lui fundamentale sunt opoziția față de acordurile de alianță semnate de America, opoziția față de comerțul liber și sprijinul pentru regimurile autoritare, îndeosebi cel din Rusia. Dacă va guverna în concordanță cu aceste convingeri, din liderul unei ordini internaționale liberale, Statele Unite vor deveni o superputere sălbatică, care nu-și respectă angajamentele internaționale, care subminează economia globală deschisă și care se aliază cu Rusia lui Putin.” Subliniind aroganța naivă și zgârcită a lui Trump, jurnalistul Charles Krauthammer a scris: „Politica lui externă decurge dintr-un naționalism mândru, din credința că aceste triburi și națiuni recalcitrante nu merită sacrificiul vieților și avuțiilor americane.”

Problema care domină gândirea lui Trump de aproape trei decenii este percepția sa că Statele Unite au fost trase pe sfoară prin alianța cu alte națiuni. Este profund ostil ideii de integrare economică internațională. „Globalizarea“, a declarat el într-un discurs din iunie 2016 în Monessen, Pennsylvania, „i-a îmbogățit pe membrii elitei financiare care donează bani politicienilor, în timp ce milioane de muncitori nu s-au ales decât cu sărăcie și necazuri. Acest val de globalizare a nimicit clasa de mijloc.” Trump crede că Statele Unite nu au obținut destul de pe urma alianțelor și instituțiilor internaționale care au apărut

după cel de-al Doilea Război Mondial și care au adus Europei de Vest o stabilitate care ar fi fost de neînchipuit înainte. Scriind pentru ziarul conservator *Wall Street Journal*, George Melloan, un specialist în afaceri internaționale, cu o carieră de 54 de ani la acest ziar, a comentat: „Trump nu-și dorește nimic altceva decât să năruie ordinea liberală condusă de SUA.” Și, cu toate că Trump și-a exprimat entuziasmul cu privire la comerțul liber în timpul campaniei, a atacat cu înverșunare NAFTA (Acordul Nord-American de Comerț Liber), Parteneriatul Trans-Pacific și majoritatea celorlalte acorduri ce au în centru comerțul liber. Referitor la această împotrivire paradoxală, Thomas Wright a remarcat în *Politico*: „Vrea să ceară altor țări taxe – amintind din nou de protecționismul secolului al XIX-lea – și să negocieze acorduri bilaterale. Majoritatea economiștilor sunt de părere că aceste măsuri vor împinge economia globală pe o pantă descendentă, dar se pare că lui Trump nu-i pasă.”

Tendința lui Trump de a folosi argumente economice menite să funcționeze pe termen scurt, fără să se gândească la interesele noastre de securitate pe termen lung, a zguduit țara. Într-un discurs din aprilie 2016 despre politica externă, a declarat: „Am cheltuit trilioane de dolari de-a lungul timpului pe avioane, rachete, nave, echipament, întărindu-ne armata ca să oferim Europei și Asiei o apărare puternică. Țările pe care le apărăm trebuie să plătească prețul acestei apărări, iar dacă nu, SUA trebuie să fie pregătită să lase aceste țări să se apere singure. Nu avem de ales.” Întrebat într-un interviu pentru *New York Times* dacă și-ar respecta obligațiile față de statele membre NATO, a spus: „Ei și-au respectat obligațiile pe care le au față de noi? Dacă ei și-au respectat obligațiile, răspunsul este da.” Cât despre ce ar face dacă aceste state nu și-au respectat obligațiile, a spus: „Păi eu nu spun «ce-ar fi dacă». Eu spun că în momentul de față există multe țări care nu și-au respectat obligațiile față de noi.” A continuat: „NATO este nedreaptă, economic vorbind, față de noi, față de Statele Unite. Pentru că, de fapt, ajută celelalte țări mai mult decât ajută Statele Unite, iar noi plătim în mod disproporționat. NATO trebuie să se schimbe din punct de vedere al costurilor, pentru că Statele Unite plătesc prea mult din costurile NATO.” În discursul din aprilie 2016 pe tema politicii externe, a spus: „Atât prietenii, cât și dușmanii noștri, își pun țara pe primul loc, iar noi trebuie să începem să facem același lucru, rămânând corecți față de ei. N-o să ne mai lăsăm țara sau poporul pradă chemării false a globalismului.”

Pentru a promova acest plan, Trump și-a lansat campania „America First” („America înainte de toate”) adoptând fără remușcări termenul folosit de Charles Lindbergh pe vremea când acesta milita pentru neimplicarea Americii în al Doilea Război Mondial. Această sintagmă a fost asociată cu antisemitismul, cu admirația pentru naziști și pentru Ku Klux Klan, precum și cu începuturile mișcării de instaurare a supremației albe. America First, în versiunea lui Trump, constă în denigrarea altor țări și a relației lor cu SUA. Acesta a spus: „Crezul nostru va fi americanismul, nu globalismul. Atât timp cât suntem conduși de politicieni care nu pun America înainte de toate, știm cu siguranță că celelalte națiuni nu vor trata America cu respect. Cu respectul pe care-l merităm.” Nu este clar în ce constă acest respect pe care îl merităm, nici de ce respectul – un concept invocat adesea de mafioți pentru a-și justifica crimele de onoare – ar trebui inclus brusc în relațiile internaționale, de parcă ar fi un bun fungibil și cuantificabil. Însă cuvintele lui Trump mi-au amintit de acea scenă din *Anna Karenina* în care eroina declară: „Oamenii au inventat respectul ca să ascundă locul gol unde ar trebui să fie iubirea.”¹

Trump a pus toți liderii Europei în aceeași oală, postând pe Twitter, în decembrie 2015: „În orașele europene a fost emisă o nouă alertă de terorism. Oare când o să spunem că ne-a ajuns și o să fim duri și deștepți. Lideri slabi!” Ulterior a scris pe Twitter: „Marea Britanie încearcă din greu să ascundă uriașa problemă a musulmanilor. Toată lumea știe ce se întâmplă, foarte trist! Fiți sinceri.” Mai târziu, a spus: „Mergeți la Bruxelles – am fost în Bruxelles demult, acum douăzeci de ani, așa frumos, totul e așa frumos – acum e ca și cum ai trăi într-o cocină.” În interviul său cu *New York Times*, a spus: „Nai-vitatea lui Merkel distruge Germania”, adăugând că țara este „un dezastru total – e plină de crime” și că „cetățenii săi sunt atacați de imigranții cărora li se dă voie să intre în țară”.

Îndreptându-și apoi privirile spre Asia, a spus: „Le datorăm chinezilor 1,3 mii de miliarde de dolari. Japonezilor le datorăm și mai mult. Așa că ei vin aici, ne iau slujbele, ne iau banii și apoi ne împrumută banii înapoi, și noi îi plătim cu dobândă, și apoi dolarul crește, așa că ei fac și mai mulți bani. Cât de proști pot să fie conducătorii noștri? Cât de proști pot să fie politicienii ăștia ca să permită așa ceva?” Mai târziu, a continuat: „Ceea ce a făcut China Statelor Unite

1. Lev Tolstoi, *Anna Karenina*, trad. Emil Iordache, Polirom, București, 2007. (N. tr.)

este cel mai mare furt din istoria omenirii. Noi am reconstruit China cu ce-au furat ei de la noi.“ Apoi a susținut: „Când i-am bătut ultima dată, să zicem, pe chinezi într-un acord comercial? Ne fac praf. Eu îi bat pe chinezi de fiecare dată. De fiecare dată. Când i-am bătut noi vreodată pe japonezi la ceva? Ei își trimit milioane de mașini încoace, și noi ce facem? Când ați văzut ultima oară un Chevrolet în Tokyo? Nu există așa ceva, oameni buni. Ne bat de fiecare dată.“ Referitor la Orientul Mijlociu, a spus: „Ne taie capetele în Orientul Mijlociu. Vor să ne omoare, vor să ne omoare. Vor să ne omoare țara.“ Iată și un exemplu grăitor: „Iranul ne-a tras pe sfoară când a încheiat una dintre cele mai bune înțelegeri din istoria omenirii.“ Criticând și statele mai apropiate, a numit Mexicul „un stat total corupt“, care reușește cumva „să ne trimită ucigași, droguri și crime, și ei păstrează banii!“, și apoi: „Noi când batem Mexicul la graniță? Ei râd de noi, de prostia noastră. Și acum ne bat și din punct de vedere economic. Nu ne sunt prieteni, credeți-mă.“

Trump este un suporter înflăcărat al oamenilor care conduc cu mână de fier. „Noi am fost bătaușul cel mare, dar n-am fost conduși cu cap. Și am fost bătaușul cel mare de atunci – bătaușul cel mare și fraier, și am fost jefuiți sistematic de toată lumea“, a spus el, părând că regretă mai degrabă faptul că nu ne-am priceput la bătaie, nu că am fost bătauși. Își păstrează această mentalitate de mult timp; într-un interviu din 1990 cu *Playboy*, a descris masacrul protestatarilor din piața Tiananmen de către guvernul chinez ca fiind un exemplu de succes al „puterii forței“, explicând: „Când studenții au năvălit în piața Tiananmen, guvernul chinez aproape c-o făcuse de oaie. Și-apoi au fost necruțători, au fost groaznici, dar au înăbușit mulțimea cu forță. Asta îți arată puterea forței.“ Într-un alt interviu, a spus admirativ: „Saddam Hussein a fost un ticălos, dar s-a priceput la ceva: la omorât teroriști. Nimeni n-a omorât teroriști mai bine ca el, înțelegeți? Acum parcă e Harvardul teroriștilor. Vrei să te faci terorist, te duci în Irak. Dar el a omorât teroriștii. Bun, așa că noi am distrus asta.“

Trump consideră că toleranța este un semn de slăbiciune. A sprijinit utilizarea torturii pentru suspectii de terorism, sfidând Convenția de la Geneva și neluând în seamă dovezile din ce în ce mai clare care arată că tortura nu este eficientă. „Dacă nu funcționează, o merită oricum, pentru ce-au făcut“, a zis el, promițând metode „cu mult mai rele“ decât înecarea simulată. Lui Anderson Cooper i-a spus: „E foarte interesant ce se întâmplă cu Convenția de la Geneva. Toată lumea

are încredere în Convenția de la Geneva până când încep să piardă, și atunci spun «Păi hai să scoatem bomba». Bun. Când încep să piardă. Trebuie să jucăm după niște reguli mai dure. Sunt complet în favoarea înecării simulate. Păi ce, ei au voie să taie capete și noi n-avem voie să-i înecăm? Ne aflăm oarecum într-un mare dezavantaj.”

Percepția că statul nu mai funcționează – care pare să fi fost un factor major în votul pentru Brexit, în alegerea lui Trump și în evenimentele asemănătoare din Europa – reflectă o fantezie a ceea ce ar trebui să fie un stat funcțional: o instituție care îți oferă mai mult și îți cere mai puțin. Însă un vot împotriva normelor instituite – din punct de vedere filozofic, o atitudine mai degrabă liberală decât conservatoare – aduce rareori cu sine mai multă coerență, și semnaleză adesea o cădere în haos. O astfel de atitudine ignoră rapiditatea cu care, istoric vorbind, eliberatorii ajung să semene cu cei pe care i-au înlocuit. Noțiunea că cea mai bună soluție pentru problemele unei națiuni este sechestrarea națională amintește de un trecut imaginar în care acțiunile unei țări puteau fi clar separate de acțiunile celorlalte. Liberalismul susține că interesele unei țări sunt condiționate de îmbunătățirea lumii, în timp ce conservatorismul radical al zilelor noastre susține că acele interese se află în competiție cu restul lumii. Nu e îndeajuns ca cea mai puternică națiune de pe pământ să-și dorească interacțiunea cu inferiorii săi; puterea Statelor Unite provine tocmai din felul în care modelează aceste interacțiuni, din rolul său istoric de lumină călăuzitoare pentru restul lumii, în ciuda eșecurilor și a ipocriziilor sale. N-a existat vreo țară al cărei președinte să laude cu atâta generozitate dictatori, să susțină tortura și să râdă de cei fără drepturi.

Aceasta este o carte despre granițe: atât despre frumusețea diferențelor noastre, cât și despre simetriile surprinzătoare care persistă între noi în ciuda acestor diferențe. Este o carte despre diversitate și despre intimitatea trăirilor omenești. Administrația lui Donald Trump vede diferențele ca pe ceva amenințător, nu frumos, și, prin urmare, neagă caracterul omenesc pe care îl avem în comun: ea reprezintă opusul argumentelor cuprinse în aceste pagini. În aceste vremuri antiliberale, interesele minorităților împovărate sunt puse pe plan secundar într-un mod violent sau prin nepăsare. De aici decurge amenințarea fragmentării și percepția greșită cum că minoritățile au interese complet disparate: musulmanii; nevoiașii; spectrul LGBTQ,

ce cuprinde sexualități și identități de gen alternative; persoanele birasiale și multirasiale; persoanele cu dizabilități sau cu abilități diferite; afro-americanii și africanii; hispanicii și asiaticii; intelectualii; cuplurile de rase sau credințe diferite; familiile monoparentale; deținuții din închisori care execută pedepse inexplicabil de grele pentru infracțiuni minore; victimele opresiunii și tragediilor la ei acasă, fie acestea traume personale în cadrul familiilor sau traume sociale în cadrul comunităților; imigranții fără acte; refugiații; cei foarte tineri și cei foarte bătrâni; persoanele fără adăpost; femeile care lucrează pentru că vor; femeile care lucrează pentru că sunt nevoite; femeile care sunt mame cu normă întreagă; femeile care caută să facă avort și doctorii care au grijă de ele.

Șocul extraordinar resimțit de mulți liberali odată cu victoria lui Trump demonstrează cât de puțin se cunosc între ele cele două jumătăți formate de cetățenii americani. În plus, reflectă eșecul sondajelor de opinie și ne subminează încrederea în presa despre care se presupune că ar fi neutră. Au apărut o sumedenie de acuzații, conform cărora Facebook ar fi creat „o bulă-filtru“, în urma căreia liberalii nu au văzut decât postări liberale, iar conservatorii, postări conservatoare; care le-a consolidat genul de interese pe care le aveau deja, adâncind dezbinarea; și care a făcut ca fiecare tabără să creadă că majoritatea oamenilor au aceeași părere în materie de probleme fundamentale. Având în vedere înăbușirea mondială a toleranței și, mai ales, iminenta președinție a lui Donald Trump, membrii acestor grupuri trebuie să-și recunoască afinitățile comune, acum că au devenit țintele aceleiași uri. Fiecare categorie oprimată este neputincioasă cât timp este izolată, însă corpul colectiv de persoane oprimate poate fi puternic. Toți cei pe care-i înspăimântă svasticile au ceva în comun. Avem o nevoie acută de o confederație unificatoare. Democrația este o problemă de aritmetică; la fel și majoritatea protestelor. Ești mai protejat atunci când accepți opinia majorității decât atunci când i te împotrivesți, iar cei care i se împotrivesc sunt mai protejați în tovărășia altor disidenți decât atunci când sunt singuri. Vocea apartenenței comune trebuie să nu se lase înfrântă de vocea alterității. Câmpiile deschise ale umanității noastre comune sunt mai întinse și mai primitoare decât cetatea în care vor să ne închidă cei aflați temporar la putere.

Probabil că vor exista mereu țări care vor să-și extindă granițele și să asimileze teritorii auxiliare, precum și țări care vor să-și închidă granițele pentru a împiedica imigrația și eterogenitatea. Hărțile vechi

înfățișează diviziunile politice în evoluție constantă; acele teritorii delimitate de munți, mări și râuri pot căpăta o aură liniștitoare de permanență, dar până și acestea au fost încălcate în repetate rânduri. Zidurile se oferă să preia rolul reliefului robust atunci când acesta nu există, iar politicienii moderni nu sunt singurii care le-au contemplat unicitatea izolantă. Poetul american Robert Frost sugera în poezia sa, „Mending Wall“, că natura detestă astfel de baricade:

Înainte să ridic un zid aş vrea să ştiu
Ce este dincoace sau dincolo de el
Şi pe cine aş putea să deranjez.
E acolo ceva ce nu iubeşte zidul,
Ce vrea să îl doboare.

La care vecinul din poezie nu poate să spună decât: „Gardurile bune fac vecini buni“. Însă istoria ne arată că, în multe cazuri, gardurile bune fac dușmani adevărați. Zidurile sunt simboluri concrete ale excluderii, iar excluderea este rareori o mișcare diplomatică înțeleaptă. Cu toate acestea, la peste un sfert de secol de la distrugerea Zidului Berlinului – simbolul suprem al întemnițării – zidurile au ajuns din nou pe prima pagină a ziarelor. Ridicarea zidurilor, interzicerea intrării străinilor, trivializarea păcii fragile făurite în Europa după cele două războaie mondiale și exprimarea fățișă a prejudecăților față de comunitățile de imigranți sunt toate prezentate din ce în ce mai des ca politici externe viabile și ca proceduri de securitate rezonabile.

Trump a promis ridicarea unui zid între Statele Unite și Mexic – pe care să-l plătească mexicanii. Marea Britanie construiește „marele zid din Calais“, așa cum l-au numit unii jurnaliști, în speranța că vor diminua imigrația ilegală. S-a vorbit, de asemenea, despre păstrarea unora din „zidurile păcii“ care separă cartierele catolice de cele protestante în Irlanda de Nord. Există planuri în curs pentru un nou gard imens de-a lungul graniței Ungariei. Israelul nu este deloc departe de a deveni o națiune îngrădită, deși continuă să se extindă dincolo de granițele stabilite. Câtă vreme lumea este otrăvită de războaie, foamete și nedreptăți majore, unii oameni vor încerca să scape din regiunile tulburate și secătuite, îndreptându-se spre cele care par mai puțin tulburate și mai prospere. Zidurile nu vor rezolva această problemă; ea depinde de o reînnoire perpetuă a contractului social.

Libertatea e o acțiune. Este ceva ce trăiești și dobândești, ceva ce trebuie rețrăit și redobândit în fiecare zi. Nu stă pe loc; nu putem

presupune că este o proprietate permanentă. Câștigarea libertății necesită timp și o dăruire enormă, însă această libertate obținută cu atâta asiduitate se poate pierde cu o iuțea alarmantă. Nazismul, apartheidul, extremismul Hutu, Serbia Mare – fiecare dintre acestea s-a instalat subit și a spulberat dreptatea care o precedase. În fiecare caz, cei care aveau să devină victimele unei violențe metodice n-au crezut că așa ceva va fi posibil la scară atât de largă. Poate că nu ne aflăm în pragul unei crize atât de extreme în Statele Unite și în Marea Britanie – dar suntem totuși, în cel mai bun caz, în mijlocul unui val de bigotism nemaiîntâlnit. Dacă vrem să găsim o formă eficientă de rezistență împotriva instituționalizării acestuia, o vom găsi într-o deschidere constantă: adică cel mai radical act de opoziție cu putință împotriva instituțiilor guvernamentale care vor să reducă la tăcere vocile nesupuse.

Prietenul meu Hasan Agili a fost primit în Statele Unite ca refugiat din Libia în urma recomandărilor mele, și acum locuiește cu familia mea. Este vesel, blând și plin de entuziasm, și joacă un rol deosebit de important în viața fiului nostru de șapte ani, George, pentru care, Hasan, chiar și la vârsta de 33 de ani, este practic fratele mai mare pe care și l-a dorit dintotdeauna. Îl ținem pe Hasan la noi fiindcă este o persoană plăcută și fascinantă; fiindcă ne bucură compania lui; și fiindcă viețile pe care le trăim, fiind americani gay în New York în aceste vremuri, reflectă atâtea privilegii de care alte persoane gay nu au parte, așa că simțim că avem o obligație morală să dăm o mână de ajutor. Cred, de asemenea, că aceasta este o perioadă în care actul de a primi un imigrant musulman în familia ta le demonstrează copiilor noștri, celor care ne cunosc și chiar nouă înșine că cineva care a fost considerat „altfel“ poate să devină nu doar un apropiat, ci și o persoană iubită.

Când am fost plecat de acasă pentru câteva zile vara asta, la puțin timp după ce Hasan a venit în New York, mi-a trimis într-o noapte un e-mail despre o întâmplare care a fost, pentru el, uluitoare. Stătea pe treptele din fața casei noastre din New York, când doi bărbați au trecut pe lângă el, ținându-se de mână. S-au oprit să se sărute, apoi au pornit agale înainte. În cartierul nostru se întâmplă des astfel de gesturi intime banale; uneori am fost chiar eu cel care s-a oprit să-l sărute pe celălalt bărbat pe stradă. Însă, pentru Hasan, lipsa rușinii a fost o revelație. Mi-a scris: „Inima îmi bătea atât de tare, de emoție sau de euforie... nu știu. Am rămas așezat acolo încă vreo treizeci de

minute, așteptând să se întâmple din nou ceva asemănător, dar nu s-a întâmplat. Vreau să încerc și eu, să simt cum e să te ții de mână cu cineva și să mergi pe stradă. E un sentiment pe care abia aștept să-l trăiesc.“ În aceeași săptămână, un văr de-al lui, la vârsta adolescenței, a fost împușcat și rănit grav în Libia atunci când o bandă a încercat să-i fure mașina; încă doi veri au fost împușcați și uciși când s-au dus să viziteze victima la spital.

Le cerem atât de mult refugiaților și imigranților, care sunt nevoiți să trăiască în două realități diferite. Eu și soțul meu am urmărit debaterile prezidențiale cu Hasan, care a remarcat numeroasele referiri la patria sa în timp ce Trump invoca atacul din 2012 al militanților islamiști asupra ambasadei SUA din Benghazi. A doua zi după alegeri, a primit un telefon de la mama lui. „Bănuiesc că n-o să pot niciodată să vin să te văd“, i-a spus ea, plângând. M-a afectat tristețea ei, deși n-am întâlnit-o niciodată, așa cum m-a afectat și teama lui Hasan. Viețile și identitățile noastre se suprapun și se disting zilnic, iar acesta este un fapt deopotrivă politic și personal. Când i-au ascuns pe Anne Frank și familia ei, Miep Gies și prietenii săi au săvârșit un act politic, deși au făcut asta în parte datorită afecțiunii personale. Un act politic a fost și decizia lui Mildred și Richard Loving să se căsătorească în 1958 și să petreacă nouă ani luptând împotriva legilor din Virginia care interziceau căsătoriile mixte din punct de vedere rasial, ajungând până la Curtea Supremă a Statelor Unite, deși motivul lor inițial a fost dragostea pe care și-o purtau unul celuilalt. Și tot un act politic a fost decizia noastră să-l primim pe Hasan în sânul familiei, deși îl învățăm pe George să joace fotbal, lucrează într-un spital, coace prăjituri delicioase pentru ocazii speciale și ne face pe toți să râdem. Sperasem că trecerea timpului va șterge latura politică a șederii lui la noi acasă, lăsând să domine doar respectul și afecțiunea reciprocă. Această posibilitate a dispărut în noaptea alegerilor.

Identitatea și asocierile erau cândva condiționate în mare măsură de aspecte geografice și de clasă socială; un fermier din Indiana nu avea nimic de-a face cu un student de la Universitatea din Beijing. Internetul permite formarea triburilor dincolo de constrângerile sociale din trecut. Diferența dintre afinitatea cu vecinii și afinitatea cu acești prieteni îndepărtați este izbitoare. Campania lui Trump s-a dezvoltat pe fondul fricii de celălalt **pe care o simt unii americani**, o frică ce a luat amploare deși mulți dintre **utilizatorii rețelelor de socializare** au zilnic interacțiuni prietenoase **pe internet** cu „ceilalți“. Este adevărat

că această „lume micșorată“ le permite americanilor să joace table cu indonezienii, însă nu se poate spune neapărat că îi umanizează pe cei de naționalități sau convingeri politice diferite. Între timp, lumea din țările în curs de dezvoltare care observă proporțiile luxului occidental se simte revoltată în urma alienării provocate de întrezărirea unor privilegii de care nu se va bucura niciodată. Nici măcar Trump nu crede că un zid ar putea opri răspândirea tehnologiei globale, a roboticii și a internetului – progrese care, se pare, nu doar că sporesc inegalitatea la nivel global, ci și conștiința acestei inegalități.

Ura și invidia nu respectă granițele naționale. Un profesor bosniac de teorie critică, Damir Arsenijević, mi-a scris, plin de compasiune, din Tuzla, la câteva săptămâni după alegerile americane din 2016. Când i-am răspuns că situația nu se compară cu ce se întâmplase la el în țară în urmă cu 20 de ani, mi-a spus: „Sunt niște vremuri odioase și îmi imaginez că nu-i prea plăcut nici în comparație cu Bosnia. Când ești lovit din plin și e prima oară, așa cum s-a întâmplat cu Trump, poate fi o perioadă foarte traumatică. Este începutul unei discuții mult mai lungi, iar această discuție trebuie purtată la nivel internațional.“ O astfel de discuție nu poate deveni internațională dacă, la nivel global, oamenii nu sunt înclinați spre dialog. Am postat o parte din scrisoarea lui Damir pe Facebook și am primit comentarii indignate de la mai mulți prieteni, șocați de faptul că rezultatul „nefericit“ al unor alegeri poate fi comparat cu un genocid. Scrisoarea lui Damir nu sugerase că rezultatul voturilor este pe măsura genocidului din Bosnia, sau a violenței despre care am scris în alte dați, însă avertizarea lui mi-a deschis ochii. Violența tinde să ia avânt încetul cu încetul – cel puțin la început – și poate celor care și-au văzut propria societate distrusă le este mai ușor să-i recunoască semnele.

Un simptom tulburător este refuzul unei personalități publice de a se distanța de violența comisă în numele său. Trump s-a oferit să plătească cheltuielile de judecată pentru unul dintre susținătorii lui, care doborâse pe cineva cu pumnul la un miting, și a făcut, de asemenea, o glumă deja faimoasă pe seama lui Hillary Clinton, cu trimitere la al Doilea Amendament, prin care aproape invita lumea s-o împuște. Nu-l imită în mod conștient pe Adolf Hitler sau pe sârbul Slobodan Milošević, însă locuitorii țărilor unde s-au întâmplat lucruri de neînchipuit au fost adesea luați prin surprindere de ceea ce s-a petrecut în jurul lor, iar noi trebuie să ținem seamă de avertizările acestora. Cei care au trăit sub constrângeri au adesea mai multe de spus despre libertate decât locuitorii democrațiilor pașnice.

Într-un articol deseori citat din *New York Times*, cu titlul „The End of Identity Liberalism” („Sfârșitul liberalismului identitar”), specialistul în științe politice Mark Lilla a scris: „De la o vârstă foarte fragedă, copiii noștri sunt încurajați să vorbească despre identitățile lor individuale, chiar și înainte de a le avea. Când ajung la facultate, mulți presupun deja că discursul politic se rezumă la discursul despre diversitate și au izbitor de puține lucruri de spus despre probleme perene, precum clasele sociale, războaiele, economia și binele comun. Această fascinație pentru drama identității afectează până și reportajele din străinătate. Oricât de interesant ar fi să citești, de pildă, despre soarta persoanelor *transgender* din Egipt, acest lucru nu contribuie cu nimic la educarea americanilor cu privire la puternicele curente politice și religioase care vor determina viitorul Egiptului și, în mod indirect, viitorul nostru.” Lilla continuă: „Politica identitară este în mare parte expresivă, nu persuasivă. De aceea nu câștigă niciodată alegerile – dar le poate pierde.”

Drept răspuns, Katherine Franke, colegă cu Lilla la Universitatea Columbia, a scris: „Atât fostul președinte egiptean, Hosni Mubarak, cât și actualul președinte, Abdel Fattah el-Sisi, au folosit persecuția spectaculoasă a bărbaților gay și a femeilor *transgender* ca o stratagemă pentru a întări extinderea puterii autoritariste a statului, cu scopul de a extirpa un simbol convenabil al contaminării coloniale britanice din societatea egipteană. De fapt, arestările în masă ale persoanelor LGBT și infiltrarea în chat roomurile gay, ambele ordonate de președintele Sisi, sunt în mod destul de evident vârful de lance al unui efort guvernamental de a înăbuși libertatea de exprimare și grupările care se opun conducerii autoritariste din Egipt. Persecuția drepturilor persoanelor LGBT a jucat un rol crucial în reprimarea eforturilor de a înfăptui o reformă liberală și democratică în Egipt. Situația egiptenilor ilustrează destul de limpede legătura esențială dintre politica identitară și guvernarea autoritaristă.”

Lilla presupune că anumite știri sunt folositoare, pe când alte știri sunt, comparativ vorbind, ne semnificative, și că ne este ușor să facem diferența între cele două; Franke susține că trebuie să știi întreaga poveste. Cunoștințele noastre sunt mereu imperfecte, așadar omniciența la care aspiră Franke este probabil imposibilă, dar sugestia lui Lilla că putem prezice care știri din străinătate se vor dovedi semnificative este periculoasă. Politica identitară este deseori satirizată ca fiind o formă de izolaționism, o cameră în care persoanele aflate

în dezacord vorbesc la pereți. Drepturile identitare nu trebuie să eclipseze dreptul la un punct de vedere individual, iar un idealism bazat pe identitate pentru care nu votează nimeni nu servește practic la nimic într-o democrație. Identificarea cu un grup, fie acesta de stânga sau de dreapta, nu justifică pierderea compasiunii față de cei din afara grupului. Însă soluția nu este să renunțăm la identitate; soluția este s-o extindem și s-o facem mai cuprinzătoare, să lăsăm pe fiecare să-și definească relația în raport cu particularitățile celuilalt. Deși identitatea individuală este extrem de specifică, îmbunătățirea sinelui ca urmare a politicii identitare este aproape universală. Contactul cu cei din afara grupului îmbogățește orice identitate.

Ulise al lui Tennyson spunea: „Din tot ce-am întâlnit sunt azi o parte”¹. În același chip, tot ce-a întâlnit era o parte din el; Tennyson știa că traversarea granițelor constituie ea însăși o limbă. Însă această limbă riscă să dispară. Când studiam dizabilitatea, ajungeam adesea să iau parte la dezbateri despre educația persoanelor cu dizabilități. Unii cred că oamenii care au handicap mintal ar trebui să meargă la școli separate, care să se axeze pe nevoile lor. Dar, fiindcă cei separați nu pot fi niciodată egali, alții au propus ca acești copii să fie educați în clase integrate, unde să interacționeze cu elevii fără dizabilități. Oamenii au nevoie de ambele medii: au nevoie să fie în preajma celor care le sunt asemănători, dar au și nevoie să facă parte dintr-o comunitate mai mare. Așa stau lucrurile și cu internaționalismul: nu e nevoie să ne asociem doar cu străini, dar nici nu trebuie să fim separați de ei. Trebuie să petrecem timp cu persoane asemănătoare nouă și cu persoane diferite de noi. Dacă nu cunoști pe nimeni care-ți seamănă, este aproape imposibil să-ți dai seama cine și ce ești. Iar fără oameni care sunt deosebiți de tine, devii o caricatură a ta, un provincial până în măduva oaselor. Din fericire, nici unul dintre aceste două modele nu trebuie să învingă; nici unul nu-l contrazice pe celălalt. Se spun și se fac greșeli în numele politicii identitare: drepturile unor grupuri restrânse sunt puse înaintea celor ale unor grupuri mai mari, iar problemele se discută cu referire la cazuri particulare, fără a-i include și pe ceilalți. Însă progresele pe care le-am făcut în domeniul drepturilor civile și ale minorităților vor fi periclitate dacă desființăm instituțiile care au fost întemeiate pentru a le proteja. Putem să ne

1. Alfred Tennyson, *Ulise*, în Leon Levițchi și Tudor Dorin (ed.), *Antologie de poezie engleză de la începuturi până azi*, vol. 3, Editura Minerva, București, 1983, p. 22. (N. tr.)

îndepărtăm de excesele politicii identitare fără să renunțăm la valoarea integrării.

Dreptatea poate apărea sau dispărea din alcătuirea unei națiuni cu o viteză uluitoare. Am vizitat Africa de Sud în 1992 ca să scriu un articol despre cum artiștii albi și negri ai acestei țări se străduiau să înțeleagă apartheidul (articolul este inclus în colecția de față). Imediat după alegerile din 2016, William Kentridge, cel mai cunoscut dintre artiștii sud-africani cu care mă împrietenisem în urmă cu douăzeci și patru de ani, a venit la New York pentru a ține o prelegere. Când am luat cina împreună după aceea, l-am întrebat cum este să vizitezi Statele Unite într-un moment atât de crucial, iar el mi-a spus: „E ca și cum ai afla că o parte din familia ta a fost implicată într-un accident înfricoșător de mașină: vii să vezi cine mai respiră.“ Apoi a zis: „Lucrul șocant nu este cât de șocați sunteți acum, ci cât de puțin șocați veți fi peste șase luni.“ În noaptea aceea, mi-am promis în sinea mea să rămân șocat. A rămâne în această stare este un angajament de cursă lungă; impulsul nostru natural la o situație de criză este să eliberăm adrenalina, după care urmează normalizarea. Pentru a rămâne șocat, trebuie să rezisti mijloacelor prin care repetiția te desensibilizează. Trebuie să poți rămâne conștient de valoarea afinității dintre oameni și să nu absorbi ceea ce Sebastian Haffner, în memoriile sale despre Hitler, spunea că este „transa hipnotică căreia i-a căzut pradă publicul său, cedând cu o tot mai slabă împotrivire strălucirii depravării și extazului răului“.

Am scris în aceste pagini despre călătorie ca un mijloc de a înțelege depresia, dar, de fapt, călătoria este opusul depresiei. Depresia este o retragere spre interior, iar călătoria este o deschidere spre exterior. Poți crea o lume globală dacă ești martorul unei lumi globale. Deschiderea ne ține în siguranță. Internaționalismul este o problemă complicată și încălțită, o sursă de conflict, nu numai de pace, însă călătoria și primirea călătorilor compensează într-o câțiva lucrurile. În același timp, susținătorii internaționalismului trebuie să-i recunoască neajunsurile. Este un fenomen masiv, derutant și greu de controlat. Exploatează forța de muncă ieftină din țările în curs de dezvoltare, ceea ce duce la împușinarea locurilor de muncă pentru muncitorii calificați din Vest. Favorizează producția multinațională gestionată de companii din țări dezvoltate, ceea ce atrage adesea după sine exploatarea persoanelor sărace de pe cuprinsul lumii. Barierele lingvistice pot duce

la neînțelegeri îngrozitoare, iar sistemele de valori sunt deseori puse sub semnul întrebării. Însă nu rezolvăm aceste probleme dacă ne retragem în colțul nostru de lume sau dacă ridicăm ziduri. Este adevărat că nu te poți lăuda cu un slogan precum: „Globalismul este plin de imperfecțiuni, fiind în mod inevitabil dăunător pentru toată lumea – dar ne e mai bine cu sistemul actual, decât fără nici un sistem.“ Însă trebuie să-l rostim, deoarece xenofobia izolaționistă va învrăjbi alte popoare și națiuni împotriva noastră. La urma urmei, este o slăbiciune deghizată în fortificație. Când a spus că cei care se cred cetățeni ai lumii nu știu ce înseamnă cetățenia, Theresa May a înțeles totul pe dos. Trebuie să luăm atitudine în calitate de cetățeni ai țării noastre, dar să acceptăm totodată un întreg mult mai mare. De îndată ce credem că nu putem fi cetățeni ai lumii, pierdem lumea ai cărei cetățeni am fi putut fi.

Mulțumiri

Când am început să alcătuiesc cartea de față, sufeream de teama complet greșită că pentru o antologie nu trebuie decât să-mi arunc ochii pe niște lucruri scrise mai demult și apoi să le trimit la publicare. De fapt, acest proces a constat în selectarea articolelor; scrierea introducerii pentru această colecție; compunerea prologurilor și a epilogurilor; și șlefuirea nesfârșită a eseurilor pe care le scriesem deja, dintre care unele au trebuit rescrise. F. Scott Fitzgerald spunea odată că nu vrea să-și retrăiască inocența, dar că i-ar plăcea să retrăiască plăcerea de a o pierde, iar alcătuirea unei asemenea antologii mi-a oferit șansa de a-mi depăși încă o dată naivitatea.

Această incursiune în amintiri nu a fost doar o întoarcere la aventurile mele de altădată, ci și o întoarcere la redactorii cu care lucrasem la articolele inițiale. Am avut norocul de a fi trimis în locuri extraordinare, dar și de a-mi avea însemnările redactate cu o grijă impecabilă. Le mulțumesc lui Nicholas Coleridge și Meredith Etherington-Smith, de la *Harpers & Queen*, care m-au trimis în primele călătorii mari de reportaje și care au avut încredere în mine înainte să aibă un temei bun pentru asta. Pentru îndrumarea lor în cadrul *New York Times Magazine*, le mulțumesc lui Jack Rosenthal, lui Adam Moss și Annettei Grant, care m-au ajutat să-mi descopăr vocea și să-mi găsesc cititorii. La *New Republic*, am fost norocos să lucrez cu David Shipley. În legătură cu scrierile mele pentru *The New Yorker*, le mulțumesc lui David Remnick, Henry Finder, Amy Davidson și Sasha Weiss pentru grija lor ireproșabilă. De îndată ce a preluat *Travel + Leisure*, Nancy Novogrod a început să mă trimită oriunde îmi dorisem dintotdeauna să merg; mi-a oferit o viață mai amplă și mai bună decât aș fi putut avea fără ea. Deceniile noastre de colaborare mi-au luminat viața profesională și personală. Le mulțumesc, de asemenea, redactorilor cu care am lucrat la *T+L*, îndeosebi Sheilei Glaser și minunatului Luke Barr. Pentru sprijinul ei la *Food & Wine*, îi mulțumesc Danei Cowin; nimeni nu mi-a fost un mai bun prieten și aș fi dat cu dragă inimă lumea întreagă la schimb pentru fericirea pe care mi-au adus-o afecțiunea ei generoasă și înțelepciunea neobosită. Îi mulțumesc lui Catherine Burns și tuturor colegilor ei de la *The Moth*, pentru bunăvoința de neclintit cu care m-au ajutat să-mi scriu poveștile.

Ca întotdeauna, îi sunt profund recunoscător nemaipomenitei mele editoare de la Editura Scribner, Nan Graham, a cărei combinație specială de loialitate, integritate, geniu și blândețe a devenit o forță organizatoare pentru lucrările

mele și dincolo de ele. Alți membri de neprețuit ai echipei de la Scribner sunt Brian Belfiglio și divina Kate Lloyd, dragii mei agenți de publicitate; Daniel Loedel, a cărui răbdare calmă m-a protejat de stresul birocrăției de nenumărate ori; și dragei, dragei mele Roz Lippel, care publică cu un entuziasm generos; precum și neobositei Katie Rizzo, care a trecut prin corecturi interminabile cu o răbdare nesfârșită. Îi sunt recunoscător lui Steven Henry Boldt pentru revizuirile sale excelente și lui Eric Rayman pentru lectura juridică atentă. La Chatto & Windus, îi mulțumesc editoarei mele absolut splendide, Clara Farmer, și adjunctei sale cu totul încântătoare, Juliet Brook. Îi mulțumesc lui David Solomon pentru fotografia de pe copertă, lui Gh. Farouq Samim pentru imaginea de pe cotorul cărții, lui Luca Trovato pentru imaginea de pe frontispiciu și lui Claire Jones, care a digitalizat aceste imagini. Îi mulțumesc Juliei Mandeville pentru ajutorul său la conceperea copertei și Jayei Miceli pentru minunatul design al supracopertei.

Agentul meu, Andrew Wylie, a fost lumina călăuzitoare a carierei mele și, cu fiecare carte, înțeleg din nou cât de norocos sunt să-l am ca reprezentant și prieten. Le sunt, de asemenea, recunoscător celorlalte persoane de la Wylie Agency care s-au devotat cu generozitate acestei cărți: Jeffrey Posternak, Sarah Chalfant, Charles Buchan, Percy Stubbs și Alba Ziegler-Bailey.

Îi sunt profund îndatorat lui Alice Truax, care practic îmi renovează scrierile din temelii, bătând fiecare propoziție ciobită până când aceasta strălucește slefuită, înlocuind ferestrele zgâriate și încețoșate ale argumentelor mele cu o transparență uluitoare. Kathleen Seidel a identificat erorile din cercetările mele și a găsit răspunsul potrivit pentru toate întrebările și incertitudinile; mi-a descâlcit proza cu o grijă meticuloasă și a făcut-o mai limpede; a organizat notele de subsol, bibliografia, pagina de internet și tot ce mai era de organizat. Scrisul este un număr nebunesc la trapez, iar ea este plasa mea de siguranță. Îi mulțumesc, de asemenea, lui Jane McElhone pentru contribuția sa la verificarea informațiilor.

Am scris porțiuni din această carte la Yaddo, unde scriu mai repede și mai limpede decât oriunde altundeva, și sunt adânc recunoscător pentru timpul petrecut acolo. Îi sunt deosebit de îndatorat fermecătoarei președinte a Yaddo, Elaina Richardson, care adaugă o peliculă de fericire deasupra fiecărei vizite fructuoase.

Le mulțumesc colegilor mei de la PEN, care m-au ajutat să înțeleg mai profund libertatea și dreptatea, îndeosebi remarcabilei directoare executive a PEN, Suzanne Nossel.

Le mulțumesc lui Bonnie Burnham, Henry Ng și George McNeely, de la Fondul Mondial pentru Monumente, care mi-au fost sfătuitori neprețuiți în repetate rânduri cu privire la cele mai îndepărtate colțuri ale lumii.

Christian Caryl mi-a fost un fel de muză. M-a găzduit în Germania când am început să scriu pentru prima oară despre Rusia anilor '80, când artiștii începuseră să-și expună lucrările în Berlin. Am stat cu el când am fost în Kazahstan, și ne-am cățărat împreună pe munți, și pe cei fizici, și pe cei etnografici. Am dormit cu el și

familia lui în Tokyo, pe vremea când locuia în Japonia. M-a convins să vizitez Afganistanul atunci când mie îmi era frică de asta, și s-a asigurat că, odată ajuns acolo, aveam unde să stau și pe cineva care să mă îndrume. Pe deasupra, a citit manuscrisul acestei cărți și mi-a oferit sfaturi inestimabile. *Undeva, departe* și viața mea ar fi arătat foarte diferit fără el.

Le mulțumesc persoanelor care apar în diversele povestiri din carte, prea mulți pentru a-i numi pe toți aici: toți cei care mi-au dat voie să-i observ sau să-i intervievez. Anumiți oameni care m-au ajutat în acele locuri sau m-au ajutat să ajung acolo merită mulțumiri speciale: Beezy Bailey, Sara Barbieri, Janet Benshoof, Eliot Bikales, Bonnie Burnham, Mario Canivello, Hans van Dijk, Ashur Etwebi, Susannah Fiennes, Fred Frumberg, Maria Gheorghiu, Philip Gourevitch, Guo Feng, David Hecht, Harold Holzer, Roger James, Cheryl Johnson, Susan Kane, Aung Kyawmyint, Francesca Dal Lago, Lee Yulin, Elvira Lupsa, I Gede Marsaja, Joan B. Mirviss, Freda Murck, Henry Ng, Brent Olson, I Gede Primantara, Michaela Raab, Emily K. Rafferty, Jack Richard, Ira Sachs, Hélène Saivet, João Salles, Gh. Farouq Samim, Gabriel Sayad, Andreas Schmid, Lisa Schmitz, Jill Schuker, Luiz Schwarcz, Julie Krasnow Streiker, Andrea Sunder-Plassmann, Corina Șuteu, Dina Temple-Raston, Farley Tobin, Ko Winters și Mauricio Zacharias.

Le port recunoștință și numeroșilor mei tovarăși de călătorie, printre care Anne Applebaum, Jessica Beels, Chuck Burg, S. Talcott Camp, Meri Nana-Ama Danquah, Kathleen Gerard, Kathryn Greig, Han Feng, John Hart, Leslie Hawke, Cheryl Henson, Michael Lee, Sue Macartney-Snape, David Solomon, Claudia Swan și, mereu mai presus de toți, preaiubita mea Alexandra K. Munroe, care m-a însoțit din continent în continent.

Mulțumirile mele lui Richard A. Friedman și Richard C. Friedman, care m-au ajutat să-mi păstrez sănătatea mintală prin aventuri care au părut deseori nebunești, și lui John Walton, pentru că mi-a oferit o îndrumare spirituală atunci când viața nu era tocmai roz. Judy Gutow mi-a planificat călătoriile an după an, găsind bilete la prețuri reduse și rezervări hoteliere de urgență în cele mai îndepărtate destinații. Îi aduc un omagiu Danusiei Trevino, care mă ajută binevoitoare cu atâtea sarcini ingrate și niciodată nu-și pierde răbdarea, și Tatianei Martushev, care, de asemenea, m-a ajutat în primii ani ai acestui proiect. Mulțumiri nemărginite lui Celso, Miguela și Olga Mancol, care mi-au ținut casa pe roate când scriam frenetic și care m-au răsfățat când am fost prea ocupat să mă răsfăț singur; lui Sergio Avila, care mă duce oriunde trebuie să ajung; lui Kylee Sallak și Ildikó Fülöp, care au adus dragoste și ordine în viața fiului meu și, prin urmare, și în a mea.

Îi mulțumesc mamei mele, care m-a încurajat să fiu aventuros. A murit acum un sfert de secol, dar a citit și a comentat primele lucrări din această colecție. Și-a dorit mereu ca ceea ce scriu să fie limpede; și și-a dorit să fie plin de bunătate. Întorcându-mă la acele scrieri vechi, mi-am amintit cum a influențat ea tot ce am scris de atunci. Tata a început treptat să accepte ideea că mă duc în locuri unde el nu s-ar duce niciodată și unde și-ar dori să nu mă duc nici eu. Este în continuare

primul și cel mai credincios cititor al meu și a fost gata să mă prindă în brațe ori de câte ori am zburat prea aproape de soare. Îi mulțumesc, de asemenea, mamei mele vitrege, Sarah Billinghamurst Solomon, care a fost un sprijin statornic în acest proiect.

Le mulțumesc Tamarei Ward și Laurei Scher pentru că sunt mereu de partea mea, amândouă pline de dragoste și veselie.

Îi mulțumesc lui Blaine Smith, a cărui prezență luminoasă și chibzuită m-a ținut pe linia de plutire în mijlocul furtunii și ale cărui observații tăcute m-au ajutat să mă dezvolt într-un chip minunat.

Le mulțumesc lui Oliver Scher, Lucy Scher, Blaine Solomon și George Solomon. Nimeni altcineva nu m-ar putea ancora în lume așa cum au făcut-o ei.

În cele din urmă, îi mulțumesc soțului meu, John Habich Solomon, care a fost alături de mine atât în călătoriile exterioare, cât și în cele lăuntrice. Nu există nimeni altcineva cu care mi-aș dori mai mult să văd lumea sau să trăiesc în ea. Pentru mine, el este Polul Sud și Polul Nord, Ecuatorul meu, Tropicul Racului și al Capricornului, cele șapte continente și cele șapte mări.

Note

Vești de pretutindeni

- 12 Standardele pentru starea sănătății soldaților americani (Regulamentul Militar 40-501) solicită trimiterea la Comisia de Evaluare Medicală în caz de „*pes planus*, când prezintă simptome, când este sever, cu pronăție accentuată ce împiedică purtarea încălțămintei militare, sau atunci când este însoțit de modificări vasculare“. Formele ușoare și moderate de platfus nu te fac inapt pentru serviciul militar.
- 14 Necrologul lui Erika Urbach poate fi citit pe pagina de internet a Norwegian Bachelor Farmers, la adresa <http://norwegianbachelorfarmers.com/lakewoodrock/stories/Erika.html>.
- 14 Această antologie încântătoare se găsește încă în librării: Frances Carpenter, *Tales of a Korean Grandmother* (1989).
- 18 Ruinele de la Ingapirca – cunoscute și sub numele de „zidul incașilor“ – sunt în curs de restaurare; vezi „En Ingapirca continúa proceso de restauración en piedras“, *El Tiempo*, 8 aprilie 2015.
- 21 Dezastrul nuclear de la Cernobîl este descris în reportajul British Broadcasting Corporation, „Chernobyl: 20 years on“, BBC News, 12 iunie 2007. Pentru o colecție izbitoare de fotografii de la locul faptei, atât în momentul exploziei reactorului, cât și pe parcursul următorilor 25 de ani, vezi Alan Taylor, „The Chernobyl disaster: 25 years ago“, *Atlantic*, 23 martie 2011.
- 21 În piesa din 1900 a lui Cehov, *Trei Surori*, sora cea mică, Irina, tânjește după întoarcerea familiei sale în orașul natal. Cel de-al doilea act se încheie cu tânguirea ei: „La Moscova! La Moscova! La Moscova!“; vezi Anton Cehov, *The Three Sisters: A Play by Anton Chekhov Adapted by David Mamet* (1992). [Traducerea în română a piesei se găsește în A.P. Cehov, *Livada de vișini. Trei surori*, trad. rom. Moni Ghelerter și V. Jianu, Polirom, București, 2016 – n. tr.]
- 21 Despre prima licitație organizată de Sotheby's pentru arta contemporană sovietică, care s-a desfășurat pe 7 iulie 1988, am povestit în prima mea carte, *The Irony Tower: Soviet Artists in a Time of Glasnost* (1991).
- 23 Afirmția lui Nikita Alekseev („Noi nu ne-am pregătit să devenim mari artiști, ci să devenim îngeri“) apare la pagina 283 în Solomon (1991), *ed. cit.*
- 24 Pentru ediția rusească, vezi *The Irony Tower. Советские художники во времена гласности* (2013).

- 26 Poemul „Ulysses“, al lui Tennyson, se găsește la pagina 88 în *Poems by Alfred Tennyson in Two Volumes: Vol. 2* (1842).
- 26 Prima apariție cunoscută a acestui citat atribuit Sfântului Augustin („Lumea e o carte, iar cei care nu călătoresc citesc doar o pagină“) este la pagina 2 din John Feltham, *The English Enchiridion* (1799).
- 26 Christian Caryl este autorul cărții *Strange Rebels: 1979 and the Birth of the 21st Century* (2013) și a zeci de articole pătrunzătoare de jurnalism politic; vezi, de pildă, „The Young and the restless“, *Foreign Policy*, 17 februarie 2014; și „Putin: During and after Sochi“, *New York Review of Books*, 3 aprilie 2014.
- 28 Pentru mai multe detalii de ansamblu asupra schimbărilor în poziția oficială a Cubei cu privire la religie, vezi Rone Tempest, „Pope meets with Castro, agrees to a Cuba visit“, *Los Angeles Times*, 20 noiembrie 1996; și Marc Frank, „Cuba's atheist Castro brothers open doors to Church and popes“, Reuters, 7 septembrie 2015.
- 28 Îmi povestesc mai pe larg amintirile de la petrecerea de Anul Nou din Cuba în articolul meu, „Hot night in Havana“, *Food & Wine*, ianuarie 2002.
- 32 Vezi Robert S. McNamara și Brian Van De Mark, *In Retrospect: The Tragedy and Lessons of Vietnam* (1996).
- 33 Muzeul Evreiesc de Stat Vilna Gaon primește în continuare vizitatori; pagina lor de internet este la adresa <http://jmmuseum.lt>.
- 34 Citatul din John Ruskin („Ești pur și simplu «trimis» undeva...“) apare în eseul „The moral landscape“, din antologia *The Works of John Ruskin*, Vol. 5 (1904), pp. 370-71.
- 34 Citatul din E.M. Forster („Când am plecat de acolo, am putut să mă apuc de treabă“) provine dintr-un interviu luat de P.N. Furbank și F.J.H. Haskell, „E.M. Forster: The art of fiction no. 1“, *Paris Review*, Spring 1953.
- 34 Citatul din Samuel Johnson („Orice călătorie are avantajele ei...“) apare în J. Boswell, *Life of Johnson* (1887).
- 36 „Arhitecții hârtiei“ au făcut obiectul articolului meu, „Paper tsars“, *Harpers & Queen*, februarie 1990.
- 38 Sfatul lui Walter Pater se găsește în concluzia volumului *The Renaissance* [Walter Pater, *Renașterea*, trad. rom. Iolanda Mecu, Univers, București, 1982 – n. tr.] și la pagina 60 a volumului *Selected Writings of Walter Pater* (1974).
- 38 Afirmția lui Zhou Enlai despre Revoluția Franceză a fost contestată, dar este, în orice caz, „o neînțelegere prea delicioasă pentru a fi corectată“, vezi Richard McGregor, „Zhou's cryptic caution lost in translation“, *Financial Times*, 10 iunie 2011.
- 41 Vezi Andrew Solomon, *The Noonday Demon: An Atlas of Depression* (2001) [*Demonul amiezii: O anatomie a depresiei*, trad. rom. Dana-Ligia Ilin, Humanitas, București, 2014 – n. tr.] și Andrew Solomon, *Far from the Tree: Parents, Children, and the Search for Identity* (2012) [*Departe de trunchi: Douăsprezece feluri de dragoste*, trad. rom. Ioana Miruna Voiculescu, Humanitas, București, 2015 – n. tr.].

- 42 Pentru o listă recentă a țărilor care permit căsătoria între persoanele de același sex, vezi Freedom to Marry, „The freedom to marry internationally“, Freedom to Marry, 2015.
- 43 Pentru un rezumat la zi al legislației de peste hotare cu privire la homosexualitate, vezi International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association, „The lesbian, gay and bisexual map of world laws“, ILGBTIA, mai 2015.
- 43 Printre reportajele cu privire la nunta mea se numără Eric Pfanner, „Vows: Andrew Solomon and John Habich“, *New York Times*, 8 iulie 2007; Laurie Arendt, „A toast to her brother“, *Ozaukee Press*, 30 septembrie 2007; și Georgie Greig, „My big fab gay wedding“, *Tatler*, octombrie 2007.
- 43 Pentru un reportaj despre sesiunile ONU privind abuzurile comise de teroriști împotriva persoanelor gay, vezi Lucy Westcott, „Gay refugees addresses [sic] U.N. Security Council in historic meeting on LGBT rights“, *Newsweek*, 25 august 2015.
- 44 Atrocitățile teroriștilor împotriva persoanelor gay din Siria și Irak sunt documentate în James Rush, „Images emerge of «gay» man «thrown from building by Isis militants before he is stoned to death after surviving fall»“, *Independent*, 3 februarie 2015; și Jamie Dettmer, „The ISIS hug of death for gays“, *Daily Beast*, 24 aprilie 2015.
- 44 Execuția lui Makwan Moloudzadeh este prezentată de British Broadcasting Corporation, „Iranian hanged after verdict stay“, BBC News, 6 decembrie 2007.
- 44 Pentru mai multe detalii de ansamblu despre acuzațiile aduse celor 26 de bărbați arestați într-o descindere asupra unei băi comunale din Cairo, vezi John McManus, „Egypt court clears men accused of bathhouse «debauchery»“, BBC News, 12 ianuarie 2015.
- 44 Arestul invitaților de la o nuntă gay din Egipt este prezentat de British Broadcasting Corporation, „Egypt cuts «gay wedding video» jail terms“, BBC News, 27 decembrie 2014.
- 44 Sentința draconică pentru sodomie din 2007, primită de doi bărbați gay din partea unui tribunal din Arabia Saudită, este discutată în Doug Ireland, „7000 lashes for sodomy“, *Gay City News*, 11 octombrie 2007.
- 44 Privitor la situația deplorabilă din Rusia, vezi Tanya Cooper, „License to harm: Violence and harassment against LGBT people and activists in Russia“, Human Rights Watch, 15 decembrie 2014.
- 44 Vânarea bărbaților gay în Kirgîzstan este documentată în Anna Kirey, „«They said we deserved this»: Police violence against gay and bisexual men in Kyrgyzstan“, Human Rights Watch, 28 ianuarie 2014. Propunerile recente de adoptare a legislației antigay din Kirgîzstan sunt abordate în Hugh Ryan, „Kyrgyzstan's anti-gay law will likely pass next month, but has already led to violence“, *Daily Beast*, 18 septembrie 2015.
- 44 Consecințele deciziei curții de justiție din India de a scoate din nou homosexualitatea în afara legii sunt discutate în Andrew Buncombe, „India's gay

- community scrambling after court decision recriminalizes homosexuality“, *Independent*, 26 februarie 2014.
- 44 Pentru o listă a legilor homofobe din Africa, vezi Global Legal Research Directorate, „Laws on homosexuality in African nations“, Library of Congress, 9 iunie 2015.
- 44 Pentru o analiză exhaustivă a persecuției persoanelor gay în Nigeria și în alte regiuni din Africa, vezi Thomas Probert *et al.*, „Unlawful killings in Africa“, Center for Governance and Human Rights, Universitatea Cambridge, 2015. Efectele înspăimântătoare ale legislației antigay din Nigeria sunt documentate în Katy Glenn Bass și Joey Lee, „Silenced voices, threatened lives: The impact of Nigeria's anti-LGBTI law on freedom of expression“, PEN American Center, 29 iunie 2015.
- 44 Condamnarea lui Roger Jean-Claude Mbede și chinurile prin care au trecut alți doi bărbați camerunezi, trimiși la închisoare pentru presupusa angajare în acte homosexuale, sunt discutate de British Broadcasting Corporation, „Cameroon «gay sex» men acquitted“, BBC News, 7 ianuarie 2013; vezi și David Artavia, „Cameroon's «gay problem»“, *Advocate*, 7 iulie 2013.
- 44 Pentru mai multe detalii cu privire la acuzarea dramatică a homosexualilor de către președintele statului Zimbabwe, Robert Mugabe, vezi South African Press Association, „Mugabe condemns Europe's gay «filth»“, *IOL News*, 14 aprilie 2011; Obey Manayiti, „Mugabe chides homosexuals again“, *NewsDay* (Bulawayo), 25 iulie 2013; și Dan Littauer, „Mugabe promises «hell for gays» in Zimbabwe if he wins“, *Gay Star News*, 17 iunie 2013.
- 44 Campania dusă de parlamentul Ugandei împotriva persoanelor gay a trecut la runda următoare; vezi Saskia Houttuin, „Gay Ugandans face new threat from anti-homosexuality law“, *Guardian*, 6 ianuarie 2015.
- 45 Protestele împotriva cenzurii ascunse a lucrărilor traduse de editurile chineze sunt discutate în Alexandra Alter, „China's publishers court America as its authors scorn censorship“, *New York Times*, 28 mai 2015; și PEN America, „Publishers' pledge on Chinese censorship of translated works“, PEN America, 15 octombrie 2015.
- 45 Vezi Bettina Zilkha, „Andrew Solomon named President of PEN“, *Forbes*, 5 martie 2015.
- 46 „Vorbele nu sunt fapte“ apare în William Shakespeare, *Henric al VIII-lea*, actul 3, scena 2, versul 152.
- 46 Afirmatia des citată a Emmei Lazarus, „Până când nu suntem liberi cu toții, nici unul dintre noi nu e liber“, a apărut inițial în „Epistle to the Hebrews“, o serie de editoriale publicate în *The American Hewbrew* de pe 3 noiembrie 1882 până pe 23 februarie 1883; vezi antologia centenară, *An Epistle to the Hebrews* (1987), pagina 30.
- 46 Îndemnul lui Aung San Suu Kyi a servit ca titlu pentru editorialul ei din 1997, „Please use your liberty to promote ours“, *New York Times*, 4 februarie 1997.
- 47 Prezența lui Dima Prigov în camera noastră de zi mă trimite mai ales cu gândul la genialul film din 1972 al lui Luis Buñuel, *Farmecul discret al burgheziei*.

- 47 Vezi „Reporter Daniel Pearl is dead, killed by his captors in Pakistan“, *Wall Street Journal*, 24 februarie 2002.
- 48 Propunerile candidatului prezidențial republican, Donald Trump, și ale altor conservatori de a opri intrarea musulmanilor în Statele Unite și de a supraveghea zi de zi americanii musulmani, ca urmare a atentatelor teroriste de pe 15 noiembrie, din Paris, sunt discutate în Jenna Johnson, „Conservative suspicions of refugees grow in wake of Paris attacks“, *Washington Post*, 15 noiembrie 2015; Jose DelReal, „Donald Trump won't rule out warrantless searches, ID cards for American Muslims“, *Washington Post*, 19 noiembrie 2015; și Patrick Healy și Michael Barbaro, „Donald Trump calls for barring Muslims from entering U.S.“, *New York Times*, 7 decembrie 2015.
- 49 Vezi disertația lui Brigitte Vittrup Simpson, „Exploring the influences of educational television and parent-child discussions on improving children's racial attitudes“, Universitatea Texas din Austin, mai 2007. Am aflat de lucrarea ei din Po Bronson și Ashley Merryman, „Even babies discriminate: A NurtureShock excerpt“, *Newsweek*, 4 septembrie 2009.
- 49 Citatul din Jung („Dacă nu înțelegem pe cineva, avem tendința să-l considerăm prost.“) apare la pagina 125 din tratatul său de alchimie, *Mysterium Coniunctionis* (1977).
- 53 Citatul din Rainer Maria Rilke apare în „Requiem for a Friend“, în *Selected Poetry of Rainer Maria Rilke* (1984), pagina 85.

Palete de iarnă

- 66 Printre studiile recente despre lumea artei din Rusia se numără Anna Kaminski, „In Russia, contemporary art explodes from Soviet shackles“, *BBC News*, 23 februarie 2014; Kelly Crow, „Moscow's contemporary art movement“, *Wall Street Journal*, 4 iunie 2015; și Ekow Shun, „Moscow's new art centres“, *Financial Times*, 15 martie 2013.
- 66 Pentru mai multe detalii de ansamblu despre târgurile de artă din Rusia, vezi Alexander Forbes, „Manifesta 10 succeeds despite controversy“, *Artnet News*, 27 iunie 2014; Masha Goncharova, „Cosmoscow: A fair for the Russian art collector“, *New York Times*, 17 septembrie 2015; Rachel Donadio, „Museum director at Hermitage hopes for thaw in relations with West“, *New York Times*, 14 mai 2015; și Zoë Lescaze, „An abbreviated Moscow Biennale unites scrappy performances, bourgeois spiders, and one former Greek finance minister“, *ARTnews*, 16 octombrie 2015.
- 66 Citatele din membrii „găștii artistico-anarhico-punk“ Voina provin din Marion Dolcy, „Russian art anarchists explain themselves“, *Don't Panic*, 20 decembrie 2010; vezi și Taryn Jones, „The art of «War»: Voina and protest art in Russia“, *Art in Russia*, 29 septembrie 2012.

- 66 Citatul din Andrei Klimov apare în Sasha Shestakova, „Outcry: Ten recent art exhibitions that caused a storm in Russia“, *Calvert Journal*, 29 iulie 2015.
- 66 Această gamă largă de controverse artistice, inclusiv referitoare la expozițiile cu conținut LGBT, sunt trecute în revistă în Shestakova, *op. cit.*; vezi și „Moscow venue refuses to host pro-LGBT teen photo display, cites police pressure“, *Queer Russia*, 13 iunie 2015.
- 67 Pentru o analiză cuprinzătoare a pieței de artă din Rusia, vezi lucrarea Renatei Sulteeva, „The market for Russian contemporary art: An historical overview and up-to-date analysis of auction sales from 1988 to 2013“ (Sotheby’s Institute of Art, 2014).
- 67 Comentariul lui Vladimir Ovcearenko despre artiștii care lucrează în bucătărie a fost publicat inițial în Emma Crichton-Miller, „Young Russian curators tap into country’s recent art history“, *Financial Times*, 27 iunie 2014.

Decadența sfidătoare a tinerei Rusii

- 87 „O stewardesă pe nume Janna“ a fost o melodie de succes din 1996 a cântărețului pop Vladimir Presniakov. În prezent, fanii lui îl pot găsi pe Facebook, SoundCloud și Instagram.
- 104 Pentru necrologuri și memoriale dedicate artiștilor ruși decedați menționați în „Decadența sfidătoare a tinerei Rusii“, vezi Kathrin Becker, „In memoriam Timur Novikov“, *Art Margins*, 23 mai 2002; „Poslednyi Geroi: Georgy Guryanov (1961–2013)“, *Baibakov Art Projects*, 20 iulie 2013; și „In memory of Vlad Mamyshev-Monroe, 1969–2013“, *Baibakov Art Projects*, 22 martie 2013. Herwig Höller îi aduce un omagiu lui Petliura în „Aleksandr Ilich Lyashenko, known as Petlyura: A controversial protagonist of Russian contemporary art“, *Report: Magazine for Arts and Civil Society in Eastern and Central Europe*, iunie 2006. Petliura a luat parte la Pichetul cu un Singur Om, de la Bienala din Moscova, în 2015; vezi Moscow Biennale of Contemporary Art, „One-man picket“. Povestea persecuției lui Garik Vinogradov de către primarul Moscovei se găsește în Konstantin Akinsha, „Art in Russia: Art under attack“, *ARTnews*, 1 octombrie 2009. Valera Katsuba își descrie cel mai recent proiect, „Father and Child (Отцы и дети)“, la <http://katsuba.net>.
- 105 Cariera lui Boris Grebenșchikov face subiectul articolelor lui Aleksandr Gorbaciov, „Meet Boris Grebenshchikov, the Soviet Bob Dylan“, *Newsweek*, 25 mai 2015; și Alexandrei Gurianova, „Boris Grebenshchikov: The founding father for Russian rock“, *Russia and India Report*, 19 octombrie 2014.
- 105 Observațiile lui MC Pavlov despre viitorul muzicii rusești apar în Lisa Dickey, „Moscow: Rap star MC Pavlov“, *Russian Chronicles*, *Washington Post*, 2 noiembrie 2005.

- 105 Protestul vestimentar al lui Artiom Troițki împotriva fraudei electorale este descris de British Broadcasting Corporation, „Moscow protest: Thousands rally against Vladimir Putin,” BBC News, 25 decembrie 2011.
- 105 Afacerile lui Iuri Begalov sunt discutate în Nadezhda Ivanitskaya, „As a State Duma deputy and businessman Yuzhilin Kobzar built a billion-dollar business”, *Forbes Russia*, 22 octombrie 2011; iar divorțul său, în „Татьяна Веденеева расстается с мужем (Tatiana Vedeneeva a divorțat)”, *DNI*, 2 iunie 2008.
- 105 Demisia profitabilă a lui Aleksandr Kiseliiov este prezentată în „Киселев после увольнения из ‘Почты России’ получит почти 3 млн руб (După retragerea de la Poșta Rusă, Kiseliiov va primi aproape 3 milioane de ruble)”, *RIA Novosti*, 19 aprilie 2013.
- 105 Cariera politică a lui Serghei Stankevici și acuzațiile de mită care l-au făcut să se refugieze în Polonia sunt descrise în Andrew Higgins, „Putin and Orthodox church cement power in Russia”, *Wall Street Journal*, 18 decembrie 2007; și în Sergei Stokan și Vladimir Mikheev, „EU-Russia sanctions war to continue”, *Russia Beyond the Headlines*, 26 iunie 2015.
- 105 *Pravda* laudă cluburile de noapte din Rusia în Marcelo de Vivo, „Experience the best of Russian nightlife”, *Pravda*, 10 octombrie 2013.
- 105 Avdotia Aleksandrova descrie filozofia estetică ce stă la baza inovatoarei sale agenții de modelling în Maeve Shearlaw, „30 under 30: Moscow’s young power list”, *Guardian*, 8 iunie 2015.
- 106 Citatul editorului independent Serghei Kostromin este extras din Sasha Pershakova, „Zine scene: How Russia’s long tradition of self-publishing is still thriving today”, *Calvert Journal*, 28 octombrie 2014.
- 106 Revista lui Andrei Urodov, *Rusia fără noi*, este menționată în Michael Idov, „No sleep till Brooklyn: How hipster Moscow fell in love with Williamsburg”, *Calvert Journal*, 31 decembrie 2013; acest articol este și sursa citatului: „Fiecare restaurant din Moscova...”.
- 106 Cenzurarea muzicienilor Andrei Marakvici și Noize MC fiindcă și-au exprimat sprijinul pentru ucraineni este menționată în Karoun Demirjian, „Russian youths find politics as their pop icons face pressure”, *Washington Post*, 2 decembrie 2014.
- 106 Human Rights Watch au documentat extrem de amănunțit persecuția populației LGBT din Rusia; vezi Cooper, *op. cit.*
- 106 Reacțiile oficiale și populare la adresa operei creative a Elenei Klimova sunt descrise în Alec Luhn, „LGBT website founder fined under Russia’s gay propaganda laws”, *Guardian*, 29 iulie 2015.
- 106 Citatele din Dmitri Kuzmin provin din eseul său „On the Moscow metro and being gay”, trad. eng. Alexei Bayer, *Words without Borders*, 2013.
- 107 Rolul jucat de personalități conservatoare importante din clerul rusesc în ierarhia politică contemporană, precum și acuzațiile aduse Patriarhului Kiril, sunt discutate în Peter Pomerantsev, „Putin’s God squad: The Orthodox

Church and Russian politics”, *Newsweek*, 10 septembrie 2012. Deprinderile bisericești din Rusia postsovietică sunt documentate în Alan Cooperman, Phillip Connor și Erin O’Connell, „Russians return to religion but not to church”, Pew Research Center, 10 februarie 2014. Citatele din Patriarhul Kiril, Ivan Ostrakovski, Ghiorgi Mitrofanov și din gangsterii neonaziști ortodocși provin din articolul publicat în *Newsweek*.

- 107 Presupusele legături dintre Vladimir Putin și bandele de infractori ruși sunt descrise în Tom Porter, „Vladmir [sic] Putin allies named as «key associates of Russian gangsters» by Spanish prosecutors”, *International Business Times*, 30 iunie 2015; Porter discută în detaliu problema mafiei rusești în „Gangs of Russia: Ruthless mafia networks extending their influence”, *International Business Times*, 9 aprilie 2015.
- 108 Analiza Freedom House cu privire la corupția din Rusia apare în Freedom House, „Nations in transit 2015: Russia”, Freedom House, 2015.
- 108 Amnistia oferită de Putin infractorilor cu bunuri în străinătate, împreună cu citatul din Andrey Makarov, sunt prezentate în Rob Garver, „Putin lets criminals bring money back to Russia”, *Fiscal Times*, 11 iunie 2015. Scurgerea de capital din Rusia este estimată la 150 de miliarde de dolari în Stephanie Saul și Louise Story, „At the Time Warner Center, an enclave of powerful Russians”, *New York Times*, 11 februarie 2015.
- 108 Interdicția importului de alimente străine, impusă de autoritățile rusești, este descrisă în Shaun Walker, „Russia swoops on gang importing £19m of banned cheese from abroad”, *Guardian*, 18 august 2015.
- 109 Inegalitatea economică din Rusia zilelor noastre este discutată, alături de lista celor mai bogați oligarhi, în Maria Hagan, „The 10 richest Russians in 2014”, *Richest*, 10 octombrie 2014.
- 109 Școlile din Rusia pentru viitori magnați sunt descrise în Alexandra Tyan, „Classes aimed at raising a new generation of Russian businessmen”, *Moscow Times*, 27 iulie 2015.
- 109 Analiza mea cu privire la economia rusească se bazează în mare parte pe excelentul articol al lui Ian Bremmer, „These 5 facts explain Russia’s economic decline”, *Time*, 14 august 2015.
- 109 Max Katz, Isabelle Magkoeva, Roman Dobrohotov, precum și alți tineri ambițioși și influenți, sunt prezentați în Shearlaw, *op. cit.*
- 109 Mișcarea modernă aflată la baza protestelor din Rusia și represaliile oficiale împotriva conducătorilor ei sunt analizate în Alexander Korolkov, „Is the protest movement dead?“, *Russia Beyond the Headlines*, 15 ianuarie 2015; acest articol este, de asemenea, sursa citatelor din Georgy Chijov, Nikita Denisov și Yelena Bobrova.

Ironia, umorul (și arta) îi pot salva pe chinezi

- 140 Prețurile fenomenale atinse de lucrările artiștilor contemporani chinezi sunt prezentate în Nazanin Lankarani, „The many faces of Yue Minjun“, *New York Times*, 5 decembrie 2012; Ian Johnson, „Some Chinese artists are testing their limits“, *Wall Street Journal*, 2 octombrie 2009; și Eileen Kinsella, „Who are the top 30 Chinese artists at auction?“, *Artnet News*, 8 septembrie 2014.
- 140 Citatele din Lao Li (Li Xianting) provin din articolul lui Jackie Wullschager, „No more Chinese whispers“, *Financial Times*, 2 octombrie 2004.
- 140 Citatele din Cao Fei și Huang Rui provin din Christopher Beam, „Beyond Ai Weiwei: How China's artists handle politics (or avoid them)“, *New Yorker*, 27 martie 2015.
- 141 Istoria satelor de artiști din China este explorată în Angela Lin Huang, „Leaving the city: Artist villages in Beijing“, *Media Culture Journal* 14, nr. 4 (august 2011). Citatul din Li Wenzhi provine din Zhu Linyong, „Art on the move“, *China Daily*, 25 ianuarie 2010.
- 141 Lauda adusă de Fang Lijun lui Lao Li apare în Andrew Cohen, „Off the page: Li Xianting“, *Art Asia Pacific* 71, noiembrie/decembrie 2010.
- 141 Închiderea Festivalului de Film Independent din Beijing a fost prezentată în Jonathan Kaiman, „Beijing independent film festival shut down by Chinese authorities“, *Guardian*, 24 august 2014.
- 142 Dificultățile întâmpinate constant de Yan Zhengxue, „primarul“ din Yuanmingyuan, sunt descrise în William Wan, „Chinese artist recounts his life, including the one time he painted «X» on Mao's face“, *Washington Post*, 2 iunie 2014.
- 142 Arestarea și închiderea din 1994 a lui Ma Liuming sunt menționate în biografia artistului, „Ma Liuming“, *Chinese Contemporary*, 2002, la adresa <http://chinesecontemporary.com>.
- 142 Indignarea provocată de videoclipul lui Zhu Yu din expoziția *Du-te dracu'* este descrisă în Wullschager, *op. cit.*
- 142 Citatul din Wang Pen este extras din William Wan, „China tried to erase memories of Tiananmen. But it lives on in the work of dissident artists“, *Washington Post*, 31 mai 2014.
- 142 Opera lui Chen Guang și reacția oficialilor la lucrările lui sunt descrise în Mallika Rao, „Five Chinese dissident artists who aren't Ai Weiwei“, *Huffington Post*, 10 iunie 2014.
- 142 Arestarea lui Dai Jianyong este prezentat în Jamie Fullerton, „Chinese artist who posted funny image of President Xi Jinping facing five years in prison as authorities crackdown [sic] on dissent in the arts“, *Independent*, 28 mai 2015.
- 142 Povestea lui Zhao Zhao și cuvintele acestuia provin din Ulrike Knöpfel, „Risky business: China cracks down on Ai Wei Wei protégé Zhao Zhao“, *Der Spiegel*, 28 august 2012.

- 142 Wu Yuren face subiectul articolului lui Arvind Dilawar, „Teatime with Big Brother: Chinese artist Wu Yuren on life under surveillance“, *Vice*, 15 iunie 2015. Schimbul de replici dintre Wu și ofițerii care l-au arestat este bazat pe o discuție personală din 4 noiembrie 2015, prin intermediul lui Ysabelle Cheung, Klein Sun Gallery, New York.
- 143 Descrierea arestării și torturării lui Wang Zang, precum și citatul din soția sa, provin din Wan, *op. cit.* Observația lui Tan Jianying despre limitele libertății de exprimare în China zilelor noastre provine din Jack Chang, „Chinese art colony’s free-speech illusion shatters“, *Asahi Shimbun*, 17 octombrie 2014.
- 143 Citatele din Xi Jinping și alți oficiali ai RPC despre rolul artei și al artiștilor în societate provin din Fullerton, *op. cit.*
- 143 Discuția mea despre opera lui Ai Weiwei și despre răspunsul oficialilor chinezi cu privire la ea se bazează pe articolul lui Emily Rauhala, „Complete freedom, always just eluding the grasp of Chinese artist Ai Weiwei“, *Washington Post*, 30 iulie 2015. Citatul „Arta chineză nu este decât un produs...” este preluat din Ai Weiwei, „Ai Weiwei: China’s art world does not exist“, *Guardian*, 10 septembrie 2012; „Aceștia sunt mereu de partea puterii“ este extras din Beam, *op. cit.* Comentariul curatorului chinez care-l critică pe Ai Weiwei provine din Wan, *op. cit.*
- 144 Afirmările curatorului chinez anonim și ale lui Quyang Jianghe sunt preluate din Lankarani, *op. cit.*

Artiștii Africii de Sud: separați și egali

- 178 Observațiile directorului Galeriei Naționale, Riason Naidoo, despre lumea artei din Africa de Sud sunt preluate din Jason Edward Kaufman, „South Africa’s art scene is poised for a breakthrough – at home and abroad“, *Huffington Post*, 19 februarie 2013.
- 178 Pentru textul complet al obiecțiilor CNA la adresa tabloului *The Spear*, vezi Jackson Mthembu, „ANC outraged by Brett Murray’s depiction of President Jacob Zuma“, African National Congress, 17 mai 2012. Vandalizarea picturii de către protestatari este descrisă în Alex Perry, „South Africa: Over-exposing the President“, *Time*, 23 mai 2012. Îndemnul conducătorului Bisericii Shembe de a-l omorî cu pietre pe Brett Murray, precum și citatele din Steven Friedman, Aubrey Masango și Jonathan Jansen, sunt preluate din Karen MacGregor, „A spear to the heart of South Africa“, *New York Times*, 5 iunie 2012. În legătură cu retragerea încadrării tabloului în categoria „dăunător“, vezi South African Press Association, „Appeal tribunal declassifies ‘The Spear’“, *City Press*, 10 octombrie 2012.
- 179 Înlăturarea și reinstalarea portretului lui Zuma semnat de Ayanda Mabulu sunt prezentate în „Zuma, Marikana painting pulled from Jo’burg Art Fair“,

Mail & Guardian, 27 septembrie 2013; și citatul din Ayanda Mabulu („Nu e prima dată când sunt cenzurat...”) sunt preluate din Matthew Krouse, „Art fair forced to reinstate Mabulu painting after Goldblatt threat“, *Mail & Guardian*, 28 septembrie 2013.

- 179 Controversa cu privire la custozii și artiști aleși de Africa de Sud pentru Bienala de la Veneția din 2015 este relatată în reportajele lui Stefanie Jason, „Venice Biennale: SA Pavilion finally announces artists“, *Mail & Guardian*, 16 aprilie 2015; și „SA trips as Joburg lands on the steps of the Venice Biennale“, *Mail & Guardian*, 30 aprilie 2015 (sursa citatului despre reputația Africii că măcelărește străini); vezi și Jeremy Kuper, „Venice Biennale: View from the ground“, *Mail & Guardian*, 20 mai 2015.

Cuceririle lui Vladi

- 180 Opinia celor de la BBC despre Vladimir Jirinovski apare în British Broadcasting Corporation, „Profiles of Russia's 2012 presidential election candidates“, BBC News, 1 martie 2012; caracterizarea făcută de Howard Amos provine din Howard Amos, „Russian publisher prints books about Putin under names of western authors“, *Guardian*, 11 august 2015.

Cei trei pași ai lui Phaly Nuon

- 184 Ororile comise de khmerii roșii sunt bine documentate. Pentru o reconstituire impresionantă, deși puțin romanțată, a atrocităților, recomand filmul *The Killing Fields*, din 1984.
- 188 Moartea lui Phaly Nuon a fost anunțată în Rob Hail, „Madame Nuon Phaly is gone“, *Out of the Blog*, 27 noiembrie 2012; ceremonia sa funerară este descrisă în Sophanna Ma, „Funeral of our beloved Mum Phaly Nuon“, Ezra Vogel Special Skills School, decembrie 2012.
- 189 Pentru analize detaliate despre impactul traficului de ființe umane și al mutărilor forțate asupra sănătății mintale a cambodgienilor, vezi Ligia Kiss *et al.*, „Health of men, women and children in post-trafficking services in Cambodia, Thailand, and Vietnam“, *Lancet Global Health*, nr. 3 (martie 2015); și Jayson Richardson *et al.*, „Mental health impacts of forced land evictions on women in Cambodia“, *Journal of International Development*, 27 septembrie 2014.
- 189 Cifrele referitoare la rata sinuciderilor din Cambodgia sunt preluate din World Health Organization, „Mental health atlas 2011: Cambodia“, Department of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.

- 189 Cifrele referitoare la procentajul de cambodgieni bolnavi mintal care sunt permanent ținuti închiși, precum și cele referitoare la bugetul țării pentru sănătatea mintală, se bazează pe Daniel McLaughlin și Elisabeth Wickeri, „Mental health and human rights in Cambodia“, Leitner Center for International Law and Justice, 31 iulie 2012.
- 189 Cifrele referitoare la numărul de psihiatri din Cambodgia provin din Tanja Schunert *et al.*, „Cambodian mental health survey“, Universitatea Regală din Phnom Penh, Departamentul de psihologie, 2012.
- 189 Propunerile de a muta în pagode cetățenii care suferă de boli mintale sunt descrise în Radio Free Asia Khmer Service, „Cambodian province plans campaign for monks to care for the mentally ill“, Radio Free Asia, 20 aprilie 2015.

Inventarea conversației

- 190 Rata sinuciderilor din Groenlanda la data cercetărilor mele inițiale fusese cel mai recent publicată la pagina 31 a lucrării lui Tine Curtis și Peter Bjerregaard, *Health Research in Greenland* (2015).
- 196 Descrierea „isteriei polare“, a „sindromului rătăcitorului prin munți“ și a „anxietății caiacului“ provine din Inge Lynge, „Mental Disorders in Greenland“, în *Man & Society* 2 (1997). Trebuie să-i mulțumesc lui John Hart pentru că mi-a oferit paralela cu amocul.
- 196 Citatul din Malaurie („Există adesea o contradicție dramatică...“) este din Jean Malaurie, *The Last Kings of Thule* (1982), p. 109.
- 199 Frecvența ridicată a sinuciderilor din Groenlanda este explorată în Jason George, „The suicide capital of the world“, *Slate*, 9 octombrie 2009; și Lene Bech Sillesen, „Another word for suicide“, *Al Jazeera*, 21 noiembrie 2015. Reportajul lui Sillesen este și sursa ratei curente de sinucideri din Groenlanda, precum și a citatului din Astrid Olsen. Pentru o discuție academică pe această temă, vezi Peter Bjerregaard și Christina Viskum Lytken Larsen, „Time trend by region of suicides and suicidal thoughts among Greenland Inuit“, *International Journal of Circumpolar Health*, nr. 74 (2015).
- 199 Votul groenlandezilor pentru a obține independența de Danemarca este prezentat în British Broadcasting Corporation, „Self-rule introduced in Greenland“, BBC News, 21 iunie 2009.
- 199 Pentru o discuție despre înmulțirea centralelor hidroelectrice din Groenlanda, vezi „Greenland powers up fifth hydroelectric plant“, *Arctic Journal*, 6 septembrie 2013.
- 199 Desprinderea dramatică a unei bucăți de mărimea Manhattanului dintr-un ghețar groenlandez a fost raportată în British Broadcasting Corporation, „Greenland's Jakobshavn Glacier sheds big ice chunk“, BBC News, 24 august 2015.

Gol, mânjit cu sânge de berbec,
bând o cola și destul de bine-dispus

- 201 Pentru un studiu despre tradiția comunicării cu spiritele în Senegal, vezi William Simmons, *Eyes of the Night: Witchcraft among a Senegalese People* (1971).
- 206 Comentariile mele cu privire la situația actuală a serviciilor pentru sănătatea mintală din Senegal se bazează pe raportul World Health Organization, „WHO mental health atlas 2011: Senegal“, Department of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.
- 206 Citatul: „Dacă n-am fi receptivi la credințele și cultura Lebu...” provine din studiul academic fundamental al lui William Louis Conwill pe tema ritua-lului *n'deup*: William Louis Conwill, „N'deup and mental health: Implications for treating Senegalese immigrants in the U.S.“, *International Journal for the Advancement of Counselling* 32, nr. 3 (septembrie 2010).

Renașterea de după talibani

- 220 Statisticile referitoare la numărul de americani uciși în Afganistan se ba-zează pe informațiile puse la dispoziție de Departamentul de Apărare al SUA, „Casualty report“, US Department of Defense, 10 noiembrie 2015; numărul de trupe rămase în Afganistan apare în Matthew Rosenberg și Michael D. Shear, „In reversal, Obama says U.S. soldiers will stay in Afgha-nistan to 2017“, *New York Times*, 15 octombrie 2015.
- 220 Comentariul lui Dominic Tierney este preluat din articolul său, „Forgetting Afghanistan“, *Atlantic*, 24 iunie 2015.
- 220 Uciderea jurnalistelor din Afghanistan este descrisă în Declan Walsh, „Second female Afghan journalist killed in five days“, *Guardian*, 6 iunie 2007; și Associated Press, „Women journalists targeted in Afghanistan“, NBC News, 26 iunie 2007.
- 220 Proiectul ce ține de *performance*-ul Kubrei Khademi și urmările sale sunt documentate în Emma Graham-Harrison, „Afghan artist dons armour to counter men's street harassment“, *Guardian*, 12 martie 2015.
- 220 Pentru mai multe detalii despre Centrul pentru Artă Contemporană, vezi „Introducing the Centre for Contemporary Art Afghanistan (CCAA)“, ARCH International, fără dată, la adresa <http://archinternational.org>.
- 221 Citatul din Munera Yousefzada („Înainte să-mi deschid galeria...“) provine din Peter Holley, „In Afghanistan, the art of fighting extremism“, *Washington Post*, 12 septembrie 2015.
- 221 Programele organizate de Muntele Turcoaz sunt descrise amănunțit pe pagina lor, <http://turquoisemountain.org>, și în Daud Rasool, „Rebuilding Afghanistan's creative industries“, British Council, 14 octombrie 2013.

- 221 Unul dintre fondatorii Berang Arts discută situația artiștilor din Afghanistan în Francesca Recchia, „Art in Afghanistan: A time of transition“, *Muftah*, 6 august 2014.
- 221 Povestirea profesorului Alam Farhad despre explozia de interes pentru cursul de artă de la Universitatea din Kabul este relatată în Muji Mashal, „Women and modern art in Afghanistan“, *New York Times*, 6 august 2010.
- 221 Remarca plină de regret a lui Ali Akhlaqi este preluată din Chelsea Hawkins, „9 artists challenging our perceptions of Afghanistan“, *Mic*, 9 octombrie 2014.
- 221 Citatul din Shamsia Hassani provine din interviul ei cu Lisa Pollman, „Art is stronger than war: Afghanistan's first female street artist speaks out“, *Art Rada*, 19 iulie 2013.
- 221 Filozofia lui Azim Fakhri („Eu sunt de părere că trebuie să accepți ce nu poți schimba...“) este preluată din Hawkins, *op. cit.*
- 221 Proiectul „dictatorilor artiști“ al lui Kabir Mokamel este descris în Fazul Rahim și Sarah Burke, „Afghan artist Kabir Mokamel takes aim at corruption with blast wall art“, NBC News, 19 septembrie 2015.
- 221 Marla Ruzicka a fost iubită mult și plânsă de mulți; vezi, de exemplu, Ellen Knickmeyer, „Victims' champion is killed in Iraq“, *Washington Post*, 18 aprilie 2005; Robert F. Worth, „An American aid worker is killed in her line of duty“, *New York Times*, 18 aprilie 2005; Simon Robinson, „Appreciation: Marla Ruzicka, 1977–2005“, *Time*, 18 aprilie 2005; Jonathan Steele, „Marla Ruzicka“, *Guardian*, 19 aprilie 2005; Janet Reitman, „The girl who tried to save the world“, *Rolling Stone*, 6 iunie 2005; și Sarah Holewinski, „Marla Ruzicka's Heroism“, *Nation*, 18 septembrie 2013.

Muzeul fără ziduri

- 225 Știri despre Centrul Artistic Benesse se pot găsi pe pagina lor de internet, <http://benesse-artsite.jp>. Pentru o recenzie recentă a locului, vezi Susan Adams, „Treasure islands: Inside a Japanese billionaire's art archipelago“, *Forbes*, 29 iulie 2015. Citatul din Soichiro Fukutake provine din studiul lui Lee Yulin, „Strategies of spatialization in the contemporary art museum: A study of six Japanese institutions“ (Universitatea din New York, 2012).

Cântecul Insulelor Solomon

- 236 Pentru informații despre intrarea lagunei Marovo în Patrimoniul Mondial UNESCO, vezi „Tentative lists: Marovo-Tetepare complex“, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 23 decembrie 2008.
- 236 Printre reportajele despre evenimentele seismice majore din Insulele Solomon se numără Richard A. Lovett, „Deadly tsunami sweeps Solomon

Islands“, *National Geographic News*, 2 aprilie 2007; James Grubel, „Tsunami kills at least five in Solomons after big Pacific quake“, Reuters, 6 februarie 2013; Lincoln Feast, „Strong quake hits near Solomon Islands; tsunami warning cancelled“, Reuters, 12 aprilie 2014; și Sandra Maler și Peter Cooney, „Magnitude 6.6 quake hits Solomon Islands in the Pacific: USGS“, Reuters, 12 august 2015.

- 236 Mutarea capitalei Choiseul este documentată în Megan Rowling, „Solomons town first in Pacific to relocate due to climate change“, Reuters, 15 august 2014; și Adam Morton, „The vanishing island“, *Age*, 19 septembrie 2015.
- 236 Proiectele finanțate de Banca Mondială cu scopul de a îmbunătăți infrastructura pentru a face mai bine față dezastrelor au fost anunțate în comunicatul de presă „World Bank, Govt. of Solomon Islands launch two new projects towards improved power supply, disaster & climate resilience“, Banca Mondială, 1 aprilie 2014.
- 236 Fenomenele tectonice care pun în pericol Insulele Solomon sunt discutate în Gerald Traufetter, „Climate change or tectonic shifts? The mystery of the sinking South Pacific islands“, *Der Spiegel*, 15 iunie 2012.

Copiii de tristă amintire

- 237 Citatele fără sursă din acest eseu provin din interviurile pe care le-am luat în Rwanda, în 2004.
Printre cărțile consultate în legătură cu genocidul din Rwanda se numără Alison Liebhaufski Des Forges, „*Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda* (1999); Jean Hatzfeld, *Machete Season: The Killers in Rwanda Speak* (2005); Elizabeth Neuffer, *The Key to My Neighbour's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda* (2002); Binaifer Nowrojee, *Shattered Lives: Sexual Violence during the Rwandan Genocide and Its Aftermath* (1996); Philip Gourevitch, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families: Stories from Rwanda* (1999); și Jonathan Torgovnik, *Intended Consequences: Rwandan Children Born of Rape* (2009). Pentru o abordare jurnalistică, vezi Donatella Lorch, „Rape used as a weapon in Rwanda: Future grim for genocide orphans“, *Houston Chronicle*, 15 mai 1995; Elizabeth Royte, „The outcasts“, *New York Times Magazine*, 19 ianuarie 1997; Lindsey Hilsum, „Rwanda's time of rape returns to haunt thousands“, *Guardian*, 26 februarie 1995; Lindsey Hilsum, „Don't abandon Rwandan women again“, *New York Times*, 11 aprilie 2004; și Emily Wax, „Rwandans are struggling to love children of hate“, *Washington Post*, 28 martie 2004.
- 238 Felul în care mass-media rwandeze au contribuit la declanșarea genocidului este discutat în remarcabila carte a Dinei Temple-Raston, *Justice on the Grass* (Free Press, 2005). Vezi și Russell Smith, „The impact of hate media

in Rwanda", BBC News, 3 decembrie 2003. De asemenea, în teza sa de doctorat, „Propaganda and conflict: Theory and evidence from the Rwandan genocide“ (Universitatea din Stockholm, 2009), economistul politic David Yanagizawa a descoperit o corelație directă între instigarea la ură prin intermediul radioului și violență, analizând poziția turnurilor de emisie și obstacolele topografice care au împiedicat emisia, respectiv poziția turnurilor și numărul de acuzații ulterioare de genocid.

238 Proverbul rwandez „O femeie care n-a fost încă bătută nu-i o femeie adevărată“ apare la p. 20 din Nowrojee, *op. cit.*

238 Printre sursele de informații generale despre violul pe timp de război se numără Susan Brownmiller, *Against Our Will* (1975); Maria de Bruyn, *Violence, Pregnancy and Abortion: Issues of Women's Rights and Public Health* (2003); și raportul Global Justice Centre, *The Right to an Abortion for Girls and Women Raped in Armed Conflict* (2011).

239 Expresia „să moară de tristețe“ și relatarea ce-i urmează despre atrocitățile suferite de o femeie care supraviețuise violului sunt documentate în Nowrojee, *op. cit.*

239 Statisticile despre violurile pe timp de război din Rwanda sunt confirmate de reportajul Biroului ONU pentru coordonarea afacerilor umanitare „Our bodies, their battle ground: Gender-based violence in conflict zones“, *IRIN News*, 1 septembrie 2004. Estimările privind numărul de violuri și nașteri pe timp de război provin din introducerea lui Consolée Mukagendo, „The struggles of Rwandan women raising children born of rape“, în Torgovnik, *op. cit.*

239 Expresia „copii de tristă amintire“ (*enfants de mauvais souvenir*) provine din Nowrojee, *op. cit.*, dar este larg folosită.

239 Expresia „moștenirea vie a unor vremuri nefaste“ provine din Wax, *op. cit.*

239 Citatul „N-am putut nici măcar să mor cu acest copil în mine...“ provine din Wax, *op. cit.*

239 Citatul „Căsătoria e un soi de moarte...“ provine din Nowrojee, *op. cit.*

239 Citatul din Catherine Bonnet apare la p. 79 din Nowrojee, *op. cit.*, după lucrarea lui Bonnet „Le viol des femmes survivantes du génocide du Rwanda“, în *Rwanda: Un génocide du XXe siècle*, coordonat de Raymond Verdier, Emmanuel Decaux și Jean-Pierre Chrétien (1995), p. 18.

239 Citatul din Godeliève Mukasarasi („Femeile care au născut în urma unui viol...“) provine din Nowrojee, *op. cit.*

240 Eforturile organizației AVEGA sunt descrise în Alexandra Topping, „Widows of the genocide: How Rwanda's women are rebuilding their lives“, *Guardian*, 7 aprilie 2014.

240 Jean Damascène Ndayambaje studiază cauzele psihologice ale genocidului rwandez în teza sa „Le genocide au Rwanda: Une analyse psychologique“, (Universitatea Națională din Rwanda, 2001).

- 241 Numele pline de conotații pe care le-au ales unele dintre femei sunt enumerate în Wax, *op. cit.*
- 249 Cifrele referitoare la creșterea anuală a PIB-ului și mediul propice afacerilor din Rwanda sunt preluate din „Rwanda overview“, Banca Mondială, 6 octombrie 2015; și „Ease of doing business in Rwanda“, Banca Mondială, 2015.
- 249 Asasinatele, atrocitățile, invaziile și exploatarea comise de regimul lui Paul Kagame sunt rezumate în Howard W. French, „Kagame’s hidden war in the Congo“, *New York Review of Books*, 24 septembrie 2009; Judi Rever și Geoffrey York, „Assassination in Africa: Inside the plots to kill Rwanda’s dissidents“, *Globe & Mail*, 2 mai 2014; Siobhan O’Grady, „Former Rwandan official worries that Kagame’s administration is backsliding into mass murder“, *Foreign Policy*, 29 septembrie 2014; și Global Campaign for Rwandan Human Rights, „Crimes and repression vs. development in Rwanda: President Paul Kagame’s many shadows“, *Africa Faith & Justice Network*, 13 iulie 2015.
- 250 Informațiile despre rata relativă de excludere politică, precum și referirea la Rwanda ca „o țară ferecată“, provin din Marc Sommers, „The darling dictator of the day“, *New York Times*, 27 mai 2012.
- 250 Afirmția că Paul Kagame a încercat să prelungească durata mandatelor din Rwanda ca reacție la „dorința poporului“ provine de la Agence France-Presse, „US opposes third term for Rwanda’s Kagame: Diplomat“, *Guardian* (Nigeria), 5 iunie 2015. Succesul campaniei sale este documentat în Clement Uwiringiyimana, „Rwandan parliament agrees to extend Kagame’s rule“, Reuters, 29 octombrie 2015. Referendumul necesar pentru a aproba extinderea mandatelor este descris în British Broadcasting Corporation, „Paul Kagame’s third term: Rwanda referendum on 18 December“, BBC News, 9 decembrie 2015.
- 250 Neputința Partidului Verde din Rwanda de a obține consiliere juridică pentru un proces în care contestau abolirea limitelor mandatului prezidențial este prezentată în Agence France-Presse, „Rwanda opposition says can’t find a lawyer for Kagame 3rd term case – one said «God was against it»“, *Mail & Guardian*, 8 iulie 2015.

Cercul de foc: scrisoare din Libia

- 284 Pentru reportaje de la data atacului asupra consulatului american din Benghazi, vezi Associated Press, „Assault on U.S. consulate in Benghazi leaves 5 dead, including U.S. Ambassador J. Christopher Stevens“, Associated Press / CBS News, 12 septembrie 2012; Luke Harding și Chris Stephen, „Chris Stevens, US ambassador to Libya, killed in Benghazi attach“, *Guardian*, 12 septembrie 2012; și David Kirkpatrick și Steven Lee Myers, „Libya

- attack brings challenges for U.S.“, *New York Times*, 12 septembrie 2012. În 2015, fosta secretară de stat, Hillary Clinton, și-a justificat acțiunile dinaintea și de după atac în fața Congresului SUA; vezi Byron Tau și Peter Nicholas, „Hillary Clinton defends actions in Benghazi“, *Wall Street Journal*, 22 octombrie 2015; și Stephen Collinson, „Marathon Benghazi hearing leaves Hillary Clinton largely unscathed“, *CNN Politics*, 23 octombrie 2015.
- 284 Capturarea orașului Sirte de către forțele ISIL (cunoscuți și sub numele de ISIS sau Daesh) este raportată în „ISIL «brutally» quells rebellion in Libya's Sirte“, *Al Jazeera*, 17 august 2015.
- 284 Relația dintre conflictele etnice și traficul de ființe umane este studiată în Callum Paton, „Libya: Scores killed in ethnic clashes for control of south's people-trafficking routes“, *International Business Times*, 23 iulie 2015.
- 284 Amnesty International a documentat asasinarea a sute de cetățeni libieni de către forțele islamiste în „The state of the world's human rights“, Amnesty International, 11 martie 2015.
- 285 Citatul din ministrul de externe francez („două guverne, două parlamente și o dezordine totală“) provine din Nathalie Guibert, Yves-Michel Riols și Hélène Sallon, „Libya's Tripoli and Tobruk dilemma no nearer to resolution“, *Guardian*, 27 ianuarie 2015. Reacțiile la propunerea pentru un „guvern unit“ sunt discutate în Suliman Ali Zway și Carlotta Gall, „Libyan factions reject unity government plan“, *New York Times*, 20 octombrie 2015. Amenințările lui Khalifa Haftar că va forma încă un guvern sunt raportate în Mary Fitzgerald, „Libyan renegade general Khalifa Haftar claims he is winning his war“, *Guardian*, 24 iunie 2014.
- 285 Spusele tulburătoare ale lui Saif Gaddafi („În Libia va izbucni un război civil...“) sunt relatate în Lindsey Hilsum, „Saif al-Islam Gaddafi: The prophet of his own doom“, *Guardian*, 5 august 2015.
- 285 Saif Gaddafi descrie cum răpitorii i-au amputat degetele în Fred Abrahams, „In his first interview, Saif al-Islam says he has not been given access to a lawyer“, *Daily Beast*, 30 decembrie 2012.
- 285 Condamnarea și sentința în privința lui Saif Gaddafi sunt documentate în Chris Stephen, „Gaddafi's son Saif al-Islam sentenced to death by court in Libya“, *Guardian*, 28 iulie 2015; și în Hilsum, *op. cit.*
- 285 Scandările susținătorilor lui Gaddafi din august 2015 („Zintan, Zintan, eliberați-l pe Saif al-Islam“) sunt descrise în Hilsum, *ibid.*

Toată mâncarea din China

- 296 Programele culinare televizate din China sunt descrise în Li Xiaoyu, „A bite of food culture“, *BJ Review*, 2 iulie 2015.
- 296 Statisticile referitoare la procentajul de chinezi care postează în mod regulat pe internet poze cu mâncarea lor se bazează pe articolul Angelei Xu, „China's digital powered foodie revolution“, *Lab Brand*, 6 ianuarie 2015.

- 296 Eforturile de a convinge UNESCO să includă bucătăria chinezească pe lista Patrimoniului Cultural Imaterial sunt descrise în Li, *op. cit.*
- 296 Creșterea popularității mâncărurilor organice în China face subiectul articolului lui Cai Muyuan, „Eat greener, think greener“, *China Daily Europe*, 5 iulie 2015.
- 296 Presupusele efecte benefice ale mâncărurilor iuți sunt documentate în Jun Lv *et al.*, „Consumption of spicy foods and total and cause specific mortality: Population based cohort study“, *British Medical Journal* 351 (4 august 2015).
- 296 Dominația Shanghaiului pe lista celor mai bune restaurante din Asia este prezentată în Jessica Rapp, „Locavores, health food, and celebrity chefs: The hottest trends in Shanghai’s dining scene“, *Jing Daily*, 24 august 2015.
- 296 Contaminarea generalizată a solului chinez este discutată în British Broadcasting Corporation, „Report: One fifth of China’s soil contaminated“, BBC News, 18 aprilie 2014.
- 296 Printre sursele ce documentează modificarea alimentelor în China se numără Yanzhong Huang, „The 2008 milk scandal revisited“, *Forbes*, 16 iulie 2014; Peter Foster, „Top 10 Chinese food scandals“, *Telegraph*, 27 aprilie 2011; Associated Press, „Vinegar contaminated with antifreeze kills Chinese Muslims at Ramadan meal“, *Guardian*, 22 august 2011; Patrick Boehler, „Bad eggs: Another fake-food scandal rocks China“, *Time*, 6 noiembrie 2012; Patrick Boehler, „Police seize chicken feet in storage since 1967, smuggled from Vietnam“, *South China Morning Post*, 8 iulie 2013; British Broadcasting Corporation, „Chinese police arrest 110 for selling «contaminated pork»“, BBC News, 12 ianuarie 2015; și Elizabeth Barber, „«Gutter oil» scandal raises food-safety fears once again in greater China“, *Time*, 8 septembrie 2014.
- 297 Scepticismul chinezilor cu privire la clasificarea mâncărurilor drept „organice“ este menționat în Dominique Patton, „Cashing in on health scares, China online food sales boom“, Reuters, 11 august 2013.
- 297 Popularitatea alimentelor importate, îndeosebi a fructelor, face subiectul articolului Rebeccai Kanthor, „In China, imported fruit is the must-have luxury item for the New Year“, *The World*, Public Radio International, 20 februarie 2015; și Nan Zhong, „China has a healthy appetite for food imports“, *China Daily*, 2 martie 2015.
- 297 Cultivarea în secret a mâncărurilor organice pentru elita politică din China este descrisă în Barbara Demick, „In China, what you eat tells who you are“, *Los Angeles Times*, 16 septembrie 2011.
- 297 Pentru mai multe informații cu privire la creșterea popularității alternativelor la orez în dieta chinezilor, vezi Te-Ping Chen, „In the latest mash-up, China puts spotlight on spuds“, *Wall Street Journal*, 17 august 2015.
- 297 Creșterea recentă a ratei obezității și diabetului în China este discutată în Laurie Burkitt, „Selling health food to China“, *Wall Street Journal*,

13 decembrie 2010; și Lily Kuo, „By 2015, China will be the world's largest consumer of processed food“, *Quartz*, 23 septembrie 2013.

Aventuri în Antarctica

- 319 Impactul încălzirii globale asupra posibilității oamenilor de știință de a ajunge la stațiile de cercetare din Antarctica face subiectul articolului lui Michael Safi, „Antarctica's increasing sea ice restricting access to research stations“, *Guardian*, 11 mai 2015.
- 319 Deteriorarea învelișului de gheață din vestul Antarcticii este discutată în Chris Mooney, „Scientists declare an «urgent» mission – study West Antarctica and fast“, *Washington Post*, 29 septembrie 2015.
- 320 Posibila soartă a ghețarului Totten este descrisă în James Hamblin, „How the most important glacier in east Antarctica is melting“, *Atlantic*, 20 martie 2015; acest articol este și sursa citatului de la NASA.
- 320 Temperaturile-record din Antarctica sunt raportate în Katia Hetter, „Antarctic hits 63 degrees, believed to be a record“, CNN News, 1 aprilie 2015.
- 320 Efectele temperaturilor mai ridicate asupra fungilor, crustaceelor și pinguinilor sunt discutate în Australian Associated Press, „Temperature affects fungi in Antarctica“, Special Broadcasting Service, 28 septembrie 2015; Chelsea Harvey, „Next up from climate change: Shell-crushing crabs invading Antarctica“, *Washington Post*, 28 septembrie 2015; și Chris Mooney, „The melting of Antarctica is bad news for humans. But it might make penguins pretty happy“, *Washington Post*, 13 august 2015.
- 320 Intenția Chinei de a-și extinde operațiunile în Antarctica este detaliată în Jane Perlez, „China, pursuing strategic interests, builds presence in Antarctica“, *New York Times*, 3 mai 2015.

Când toată lumea vorbește prin semne

- 321 Bengkala este subiectul principal al cărții lui I Gede Marsaja, *Desa Kolok: A Deaf Village and Its Sign Language in Bali, Indonesia* (2008). Prima mențiune în literatura medicală de specialitate a surdității ereditare dominante în acest sat apare în S. Winata *et al.*, „Congenital non-syndromal autosomal recessive deafness in Bengkala, an isolated Balinese village“, *Journal of Medical Genetics* 32 (1995). Pentru o discuție accesibilă privind sindromul surdității în cadrul comunităților endogame, vezi John Travis, „Genes of silence: Scientists track down a slew of mutated genes that cause deafness“, *Science News*, 17 ianuarie 1998. În plus, pentru o trecere în revistă foarte avizată a cercetărilor academice pe acest subiect, vezi Annelies

- Kusters, „Deaf utopias? Reviewing the sociocultural literature on the world's «Martha's Vineyard situations»“, *Journal of Deaf Studies & Deaf Education* 15, nr. 1 (ianuarie 2010).
- 322 Rețelele complicate de rudenie constituie subiectul cărții foarte des citate a lui Hildred și Clifford Geertz, *Kinship in Bali* (1975).
- 323 „Surd“, cu s mic, se referă la pierderea auzului; același cuvânt, cu majusculă inițială, se referă la cultura celor care comunică între ei prin limbajul semnelor și se identifică drept parte din comunitate. Pentru o explorare a politicii Surzilor din Statele Unite în anii '90, vezi articolul meu, „Defiantly deaf“, *New York Times Magazine*, 28 august 1994.
- 328 Post-scriptumul despre limba Kata Kolok se bazează pe lucrările lui Connie de Vos, de la Institutul pentru Psiholingvistică Max Plank, care a devenit cea mai prolifică specialistă în această limbă. Vezi, de pildă, Connie de Vos și N. Palfreyman, „Deaf around the world: The impact of language“, *Journal of Linguistics* 48, nr. 3 (noiembrie 2012), care descrie numărul aproximativ de utilizatori surzi și nesurzi ai Kata Kolok; Connie de Vos, „Absolute spatial deixis and proto-toponyms in Kata Kolok“, *NUSA: Linguistics Studies of Languages In and Around Indonesia* 56 (2014), care studiază mutarea utilizatorilor de Kata Kolok din Bengkulu; și Connie de Vos, „A signers' village in Bali, Indonesia“, *Minpaku Anthropology News*, 2011, care urmărește lipsa recentă de transfer al limbajului.

În pat cu președintele Ghanei?

- 330 Speculația cum că aș fi fost implicat în moartea fostului președinte al Ghanei a fost publicată în Daniel Danquah Dampney, „Investigate Mills' death“, *GhanaWeb*, 29 iulie 2015.
- 332 Profeția lui Moses Foh-Amoaning care spunea că într-o bună zi mă voi alătura clerului a fost difuzată pe un post de radio din Ghana; vezi Kweku Antwi-Otoo, „Gay activist Andrew Solomon will be a pastor one day: Moses Foh-Amoaning“, *Atinka 104.7 FM*, 13 iulie 2015. Citatul „Dumnezeu o să-l găsească odată și odată și-o să-i dea una peste ceafă“ provine dintr-un alt reportaj care abordează în detaliu identitatea mea sexuală, „«Prayer» is the key against «devilish» homosexuality worldwide: Moses Foh-Amoaning“, *Daily Guide Ghana*, 14 iulie 2015.
- 332 Pentru un discurs demagogic asemănător, dar cu mai puțină speranță, vezi Gyasiwaa Agyeman, „Mahama will soon mortgage Ghana to anti-Christ“, *Adom Online*, 8 ianuarie 2016.

Gay, evreu, bolnav mintal și sprijinitor al romilor din România

- 339 Sancționarea profesorului Andrei Rus, de la Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică, pentru că ar fi „adus prejudicii de imagine universității” prin „propagandă homosexuală” a fost prezentată în articolul Doreinei Călin, „Decizie UNATC: Criticul de film Andrei Rus nu va fi dat afară din instituție, dar va fi sancționat”, *Mediafax*, 2 iulie 2015.

Vremea Myanmarului

- 340 Toate citatele din acest eseu a căror sursă nu este menționată provin din interviuri luate de mine în Myanmar.
- 340 Eliberarea a 1.100 de deținuți politici din Myanmar a fost documentată într-un raport din 2014 al lui Tomás Ojea Quintana, raportor special pentru drepturile omului din Birmania în cadrul ONU; vezi Samantha Michaels, „Quintana releases final report on Burma human rights”, *Irrawaddy*, 14 martie 2014.
- 340 Relaxarea inițială a sancțiunilor SUA împotriva Birmaniei este prezentată în Karen De Young, „Ban on U.S. investment in Burma is lifted”, *Washington Post*, 11 iulie 2012.
- 341 Eliberarea lui Suu Kyi din arestul la domiciliu este documentată în Tracy McVeigh, „Aung San Suu Kyi «released from house arrest»”, *Guardian*, 13 noiembrie 2012; victoria partidului LND în alegerile generale din 2012 – în Esmer Golluoglu, „Aung San Suu Kyi hails «new era» for Burma after landslide victory”, *Guardian*, 2 aprilie 2012.
- 342 În mod paradoxal, cel puțin un analist politic birman a considerat eliberarea din închisoare înainte de termen a lui Ma Thida drept o strategie cinică de publicitate a juntei militare; vezi Aung Zaw, „The SPDC's diplomatic gambit”, *Irrawaddy*, februarie 1999.
- 343 Aung San Suu Kyi, *op. cit.*
- 343 Artistul Aye Ko își discută opera în Whitney Light, „Pressing questions with Aye Ko”, *Myanmar Times*, 18 mai 2014.
- 343 Lu Maw și fratele său, regretatul Par Par Lay, au fost trimiși la închisoare după un spectacol din 1996 al trupei lor de comedie; vezi Philip Heijmans, „Skirting comedy limits in Myanmar”, *New York Times*, 29 iulie 2015.
- 343 Pe lângă postul său de primar, Ko Min Latt este și editorul ziarului în limba Mon *Than Lwin Times*; vezi Banyar Kong Janoi, „Pushing for ethnic language media in a changing Burma”, *Asia Calling*, 10 noiembrie 2012.
- 343 Moe Satt a stârnit, de asemenea, suspiciuni oficiale cu privire la arta sa; vezi Hillary Luong, „Artists detained by Myanmar police”, *Art Asia Pacific*, 8 iunie 2012.

- 343 Curajul jurnalistic al lui Nay Phone Latt i-a câștigat un loc pe lista *Time 100* din 2010 a revistei *Time*; vezi Salman Rushdie, „Heroes: Nay Phone Latt“, *Time*, 29 aprilie 2010. Pentru un interviu recent, vezi „Nay Phone Latt speaks“, *Myanmar Times*, 3 martie 2014.
- 344 Thant Myint-U, nepotul fostului secretar general al ONU, U Thant, este un autor prolific pe teme politice și președintele Yangon Heritage Trust, organizație al cărei scop este să documenteze istoria arhitecturii vechi, să stabilească legi teritoriale și să conserve arhitectura urbană din Yangon; pagina de web a organizației se găsește la adresa <http://yangonheritagetrust.org>.
- 344 Pentru un articol recent în care este menționat Sammy Samuels, vezi Joe Freeman, „Myanmar’s Jewish vote“, *Tablet*, 9 noiembrie 2015. Agenția de voiaj a lui Sammy Samuels, Myanmar Shalom, poate fi găsită pe internet la <http://myanmarshalom.com>.
- 344 Expansiunea spectaculoasă a industriei telefoanelor mobile în Myanmar este discutată în Jason Motlagh, „When a SIM card goes from \$2 000 to \$1.50“, *Bloomberg Business*, 29 septembrie 2014; Michael Tan, „One million SIM cards sold in Myanmar“, *CNET*, 2 octombrie 2014; și Jared Ferrie, „SIM sales soar as Myanmar races to catch up in telecoms“, Reuters, 6 mai 2015.
- 344 Ca reacție la problemele de siguranță, Myanmar a adoptat de curând o legislație care prevede că toate mașinile noi importate trebuie să aibă volanul pe partea stângă; vezi Kyaw Hsu Mon, „Govt to push left-hand steering wheels on future car imports“, *Irrawaddy*, 25 noiembrie 2014; și Aye Nyein Win, „Right-hand drives to remain on the roads“, *Myanmar Times*, 23 octombrie 2015.
- 345 Statisticile privitoare la nutriția copiilor din Myanmar provin din raportul UNICEF, „Country statistics: Myanmar“, UNICEF, 2015.
- 346 Pentru o analiză detaliată a contribuției economice a turismului din Myanmar, vezi Rochelle Turner *et al.*, „Travel and tourism: Economic impact 2015: Myanmar“, World Travel and Tourism Council, 2015.
- 347 Pentru mai multe informații despre istoria birmană, vezi Michael Aung-Thwin și Maitrii Aung-Thwin, *A History of Myanmar since Ancient Times* (2012).
- 347 Pentru mai multe detalii despre revoltele studentești din 1988, vezi British Broadcasting Corporation, „Burma’s 1988 protests“, BBC New, 25 septembrie 2007; și Rodion Ebbighausen, „Myanmar: The uprising of 1988“, *Deutsche Welle*, 8 august 2013.
- 348 Textul integral al „Constituției Republicii Uniunii Myanmar (2008)“ se poate găsi pe pagina de web a World Intellectual Property Organization, la adresa <http://wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/mm/mm009en.pdf>. Pentru o discuție a aspectelor problematice ale constituției și a încercărilor de reformă, vezi Thomas Fuller, „Myanmar’s leader backs change to constitution“, *New York Times*, 2 ianuarie 2014; Jared Ferrie, „Myanmar president enacts law

allowing referendum on disputed constitution“, Reuters, 12 februarie 2015; și Thomas Fuller, „Myanmar’s military uses political force to block constitutional changes“, *New York Times*, 15 iunie 2015.

- 348 Dorul de casă pe care-l simt refugiații birmani este descris în Julia Lyon, „Invited to escape to America, some refugees just say no“, *St. Louis Tribune*, 14 septembrie 2009; și Ron Corben, „Burmese refugees in Thailand long to return home“, *Deutsche Welle*, 13 decembrie 2011.
- 349 Printre disidenții care solicită ca cei ce i-au închis să-și ceară scuze se numără Win Tin; vezi Kyaw Phyoo Tha, „Ex-political prisoner Win Tin demands apology from junta leaders“, *Irrawaddy*, 30 octombrie 2013.
- 349 Vezi Aung San Suu Kyi, *The Voice of Hope: Conversations with Alan Clements* (2008). [Pentru versiunea în română, vezi Aung San Suu Kyi, *Vocea speranței: interviuri realizate de Alan Clements*, trad. rom. Vasile Savin, Rao, București, 2009 – n. tr.]
- 350 Capitala slab populată a Myanmarului este descrisă în Matt Kennard și Claire Provost, „The lights are on but no one’s home in Myanmar’s capital Naypyidaw“, *Guardian*, 19 martie 2015; și Katie Amey, „Government-issued housing, super-highways that span 20 lanes but not a soul in sight: Inside Myanmar’s haunting capital city“, *Daily Mail*, 18 aprilie 2015.
- 350 Vezi Departamentul de Stat al SUA, „U.S. economic engagement with Burma“, US Embassy in Rangoon, iunie 2014.
- 350 Deși mulți angajați profesioniști birmani s-au mutat înapoi în Singapore, situația începe să se schimbe; vezi Kyaw Zwa Moe, „Burmese professionals earn good money in Singapore but still miss home“, *Irrawaddy*, martie 2007; și Joanna Seow, „More Myanmar professionals in Singapore heading home to tap booming economy“, *Straits Times*, 24 martie 2014.
- 351 Alianța pragmatică a lui Shwe Mann cu Aung San Suu Kyi a stârnit îndoieli în rândul colegilor săi din PUSD, inclusiv din partea președintelui Thein Sein, care a pus la cale excluderea dramatică a lui Mann din rolul său de lider al partidului; vezi Thomas Fuller, „Conservatives in Myanmar force out leader of ruling party“, *New York Times*, 13 august 2015; British Broadcasting Corporation, „Aung San Suu Kyi hails Shwe Man as an «ally»“, BBC News, 18 august 2015; și Hnin Yadana Zaw și Antoni Slodkowski, „Myanmar’s ousted ruling party head to work with Suu Kyi“, Reuters, 5 noiembrie 2015.
- 351 Vezi biografia foarte apreciată scrisă de Peter Popham, *The Lady and the Peacock: The Life of Aung San Suu Kyi* (2012).
- 352 Discursul lui Aung San Suu Kyi de acceptare a premiului Nobel poate fi găsit pe site-ul Premiului Nobel, la http://nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1991/kyi-lecture_en.html.
- 352 Vezi sursele menționate anterior despre constituția birmană: Fuller (2014 și 2015), *op. cit.*, și Ferrie, *op. cit.*

- 353 Robert San Pe discută problema reformei constituționale în videoclipul de douăzeci și patru de minute „Legal adviser to Aung San Suu Kyi, Robert Pe“, Reliefweb Labs, 5 mai 2015.
- 353 Printre donatorii pentru noua Bibliotecă Parlamentară din Myanmar se numără Canada, Statele Unite și Asia Foundation; vezi „Baird bears gifts“, *Mizzima*, 9 martie 2012; Malaysian Myanmar Business Council, „U.S. contributes publications to parliamentary library“, 24 octombrie 2012; și Asia Foundation, „The Asia Foundation donates books to parliamentary library in Burma“, 24 octombrie 2012.
- 354 Pentru o analiză a impactului și mecanismelor ciclonului Nargis, vezi Michael Casey, „Why the cyclone in Myanmar was so deadly“, *National Geographic News*, 8 mai 2008.
- 354 Afirmația șocantă a consulului general Ye Myint Aung a apărut într-o scrisoare datată 9 februarie 2009 (disponibilă online la adresa <http://asiapacific.anu.edu.au/newmandala/wp-content/uploads/2009/02/the-consul-generals-letter.pdf>), fiind inițial documentată în articolul lui Greg Torode, „Myanmese envoy says Rohingya ugly as ogres“, *South China Morning Post*, 11 februarie 2009.
- 355 Pentru interpretarea istoriei populației musulmane din Myanmar de către guvernul birman, vezi Republica Uniunii Myanmar, „Final report of inquiry commission on sectarian violence in Rakhine State“, 8 iulie 2013.
- 355 Mai multe ONG-uri au alcătuit prezentări de ansamblu pe tema istoriei populației rohingya; vezi, de pildă, Euro-Burma Office, „The Rohingyas: Bengali Muslims or Arakan Rohingyas?“, Document de Informare EBO nr. 2, Euro-Burma Office, 2009; și Eliane Coates, „Sectarian violence involving Rohingya in Myanmar: Historical roots and modern triggers“, Middle East Institute, 4 august 2014.
- 356 Experții în probleme de securitate și parlamentarii birmani contrazic speculațiile conform cărora rohingya au legături cu grupări teroriste; vezi Paul Vrieze, „Experts reject claims of «Rohingya mujahideen» insurgency“, *Irrawaddy*, 15 iulie 2013.
- 356 Human Rights Watch au documentat persecuția populației rohingya în Matthew Smith *et al.*, „All you can do is pray: Crimes against humanity and ethnic cleansing of Rohingya Muslims in Burma's Arakan State“, Human Rights Watch, aprilie 2013.
- 356 Predica lui Ashin Wirathu, despre care se crede că a provocat masacrul populației rohingya din Meiktila, poate fi vizionată online la „Anti Muslim monk Wirathu talk about Meiktila before riot“, YouTube, 24 martie 2013; un rezumat al traducerii poate fi găsit în Maung Zarni, „Racist leader monk Rev. Wirathu's speech“, *M-Media*, 24 martie 2013. Îndemnul lui Wirathu către adepții săi de a se „revolta“ și a „simți cum le fierbe sângele în vine“ este citat în Hannah Beech, „The face of Buddhist terror“, *Time*, 1 iulie 2013. Citatul din broșura împărțită în timpul uneia din predicile lui Ashin Wirathu apare în Thomas Fuller, „Extremism rises among Myanmar Buddhists“,

New York Times, 20 iunie 2013. Wirathu este comparat cu Hitler în Sarah Kaplan, „The serene-looking Buddhist monk accused of inciting Burma's sectarian violence“ *Washington Post*, 27 mai 2015.

357 Vezi Yassin Musharbash, „The «Talibanization» of Pakistan: Islamists destroy Buddhist statue“, *Der Spiegel*, 8 noiembrie 2007.

357 Expresia „budiști sălbatici“ este citată în Jonathan Pearlman, „Jihadist group calls on Muslims to save Burmese migrants from «savage Buddhists»“, *Telegraph*, 20 mai 2015.

357 Fuga populației rohingya din Myanmar este documentată în David Mathieson, „Perilous plight: Burma's Rohingya take to the seas“, *Human Rights Watch*, 2009.

357 Tăcerea lui Suu Kyi pe tema problemei rohingya a fost semnalată de mai mulți autori; vezi, de pildă, Moshahida Sultana Ritu, „Ethnic cleansing in Myanmar“, *New York Times*, 12 iulie 2012; și Charlie Campbell, „Arakan strife poses Suu Kyi political problem“, *Irrawaddy*, 13 iulie 2012.

358 Tensiunile dintre budiștii din Arakan și asistenții umanitari străini sunt descrise în Lawi Weng, „Arakan monks boycott UN, INGOs“, *Irrawaddy*, 6 iulie 2012.

358 Revoltele care au avut loc în Mandalay, în 2014, au fost documentate în „Five injured in Mandalay unrest, damage limited“, *Irrawaddy*, 2 iulie 2014.

359 Pentru o discuție academică despre diversitatea musulmanilor care locuiesc în Myanmar, vezi Khin Maung Yin, „Salience of ethnicity among Burman Muslims: A study in identity formation“, *Intellectual Discourse* 13, nr. 2 (2005).

360 Pentru mai multe informații despre femeile tatuate din Statul Chin, vezi Sarah Boesveld, „Stealing beauty: A look at the tattooed faces of Burma's Chin province“, *National Post*, 15 iulie 2011.

362 Sarah Buckley estimează că există undeva între patru și cinci sute de mii de călugări în Myanmar, în articolul său „Who are Burma's monks?“, *BBC News*, 26 septembrie 2007.

363 Istoria migrației evreilor în și din Asia de Sud este analizată în Nathan Katz și Ellen S. Goldberg, „The last Jews in India and Burma“, *Jerusalem Letter*, 15 aprilie 1988.

363 Moses Samuels a murit pe 29 mai 2015; vezi Jonathan Zaiman, „Remembering Moses Samuels, the man who preserved Jewry in Myanmar“, *Tablet*, 2 iunie 2015.

363 Însuși Moses Samuels a spus: „Aici nu există nici un fel de probleme religioase“, vezi Seth Mydans, „Yangon Journal: Burmese Jew shoulders burden of his heritage“, *New York Times*, 23 iulie 2002. De asemenea, pentru o comemorare emoționantă a lui Moses Samuels și o descriere a comunității evreiești din Myanmar: Sammy Samuels, „Hannukkah with spirit in Yangon“, *BBC News*, 4 decembrie 2015.

364 Urmările negocierilor de încetare a focului cu grupările rebele armate din Myanmar sunt raportate în Shibani Mathani și Myo Myo, „Myanmar

signs draft peace deal with armed ethnic groups“, *Wall Street Journal*, 31 martie 2015.

- 364 Pentru mai multe informații despre membrii Kuomintang rămași în Myanmar, vezi Denis D. Gray, „The remaining veterans of China's «lost army» cling to old life styles in Thailand“, *Los Angeles Times*, 7 iunie 1987.
- 365 Alianța Democrată Națională din Mong La și liderul său, Sai Leun, sunt menționați în Michael Black și Roland Fields, „Virtual gambling in Myanmar's drug country“, *Asia Times*, 26 august 2006; și Sebastian Strangio, „Myanmar's wildlife trafficking hotspot“, *Al Jazeera*, 17 iunie 2014.
- 365 Andrew Marshall a investigat profitabila industrie de jad din Kachin, în „Myanmar old guard clings to \$8 billion jade empire“, Reuters, 1 octombrie 2013. Numărul din ce în ce mai mare de victime ale unei alunecări de teren de la o mină de jadeit este raportat în Kyaw Myo Min, Kyaw Kyaw Aung și Khin Khin Ei, „Hopes fade for Myanmar landslide survivors as lawmakers urge greater safety for miners“, Radio Free Asia, 24 noiembrie 2015.
- 366 Povestea lui Thant Thaw Kaung este spusă de Mary O'Shea în articolul său, „Journey of shelf discovery“, *Post Magazine*, 14 octombrie 2012.
- 368 Viața și opera lui Htein Lin sunt subiectul articolului lui Thomas Fuller, „Back to a Burmese prison by choice“, *New York Times*, 6 decembrie 2014.
- 370 Proiectul lui Htein Lin, *A Show of Hand*, este descris pe pagina sa de internet, la <http://hteinlin.com/a-show-of-hand>; și în Kyaw Phyto Tha, „Hands of hardship; Artist Htein Lin spotlights political prisoners' travails“ *Irrawaddy*, 27 iulie 2015.
- 370 Lucrările lui Wah Nu și Tun Win Aung sunt discutate în Mike Ives, „Culling Myanmar's past for memories“, *New York Times*, 16 octombrie 2013; și Susan Kendzulak, „Burma's flying circus“, *Art Radar*, 18 octombrie 2013.
- 371 Maung Tin Thit (cunoscut și sub numele de U Ye Mon) a devenit membru al Hluttaw (adunarea legislativă) în alegerile generale din 2015; vezi Pyae Thet Phyto, „Ex-minister's agent denies seeking recount“, *Myanmar Times*, 12 noiembrie 2015.
- 371 Ma Thanegi, *Nor Iron Bars a Cage* (2013).
- 371 Ma Thanegi și-a explicat dezacordul față de sancțiuni în „The Burmese fairy tale“, *Far Eastern Economic Review*, 19 februarie 1998.
- 373 Eforturile lui Misuu Borit de a readuce pisica birmaneză în țara sa natală sunt povestite în Kelly McNamara, „Burmese cats return to a new Burma“, *Bangkok Post*, 14 septembrie 2012; și Kyaw Phyto Tha, „A purr-fect pedigree in Burma“, *Irrawaddy*, 24 februarie 2014.
- 374 Cifrele referitoare la turismul din Myanmar provin din Turner *et al.*, *op. cit.*
- 374 Angajații condamnați de la *Unity Journal* rămân încă în închisoare; vezi San Yamin Aung, „Supreme Court rejects appeal of Unity journalists“, *Irrawaddy*, 27 noiembrie 2014.
- 374 Acuzațiile aduse unora dintre protestatari au fost, în cele din urmă, retrase; vezi „Charges dropped against 23 journalists“, *Nation* (Bangkok), 25 august 2014.

- 374 Decesul lui Aung Kyaw Naing (Par Gyi) în custodia poliției este documentat în Lawi Weng, Nyein Nyein și Kyaw Hsu Mon, „Missing reporter killed in custody of Burma army“, *Irrawaddy*, 24 octombrie 2014. Privitor la urmările evenimentului, vezi British Broadcasting Corporation, „Myanmar court «must investigate Aung Kyaw Naing death»“, BBC News, 3 decembrie 2014.
- 374 Acuzația de „încălcare a proprietății“ adusă lui Zaw Pe în timp ce investiga un program de burse este descrisă în Zarni Mann, „DVB reporter jailed for one year“, *Irrawaddy*, 7 aprilie 2014.
- 374 Acuzarea și condamnarea angajaților *Bi Mon Te Nay* este prezentată în Nobel Zaw, „Court sentences 3 journalists, 2 media owners to 2 years in prison“, *Irrawaddy*, 16 octombrie 2014.
- 374 Arestarea și condamnarea lui Htin Kyaw fac subiectul articolului lui Nobel Zaw, „Activist hit with additional sentence, totaling over 13 years“ *Irrawaddy*, 31 octombrie 2014.
- 374 Clasamentul țărilor în funcție de libertatea presei este preluat din Indicele Mondial al Libertății Presei, 2015, alcătuit anual de Reporteri Fără Frontiere, care se găsește la <http://index.rsrf.org>.
- 375 Citatele din Yanghee Lee („să incrimineze și să împiedice“, „nefiresc de mari“) provin din Yanghee Lee, „Report of the Special Rapporteur on situation of human rights in Myanmar“, Înalțul Comisariat al Organizației Națiunilor Unite pentru Drepturile Omului, 23 septembrie 2014.
- 375 Situația din ce în ce mai disperată a populației rohingya este descrisă în Rishi Iyengar, „Burma's million-strong Rohingya population faces «final stages of genocide,» says report“, *Time*, 28 octombrie 2015; și Penny Green, Thomas MacManus și Alicia de la Cour Venning, „Countdown to annihilation: Genocide in Myanmar“, International State Crime Initiative, 2015.
- 375 Mișcarea 969 face subiectul rapoartelor lui Andrew Marshall: „The 969 catechism“, Reuters, 26 iunie 2013; și „Myanmar gives official blessing to anti-Muslim monks“, Reuters, 27 iunie 2013. Pentru o discuție despre partidul politic Ma Ba Tha, vezi Annie Gowen, „Hard-line Buddhist monks threaten Burma's hopes for democracy“, *Washington Post*, 5 noiembrie 2015.
- 376 Procesul în curs intentat președintelui birman Thein Sein este discutat în Agence France-Presse, „Muslim groups sue Myanmar president for Rohingya «genocide»“, *Guardian*, 5 octombrie 2015.
- 376 Victoria electorală a Ligii Naționale pentru Democrație este prezentată în Oliver Holmes, „Aung San Suu Kyi wins outright majority in Myanmar election“, *Guardian*, 13 noiembrie 2015. Comentariile lui U Win Htein de după alegeri cu privire la musulmanii din Birmania sunt preluate din Austin Ramzy, „After Myanmar election, few signs of a better life for Muslims“, *New York Times*, 18 noiembrie 2015.
- 376 Dezvoltarea presei din Myanmar, dar și reprimarea sa simultană de către guvern, fac subiectul articolelor: Julie Makinen, „Myanmar press freedom: Unprecedented but still subject to pressures“, *Los Angeles Times*, 27 martie

2015; Paul Mooney, „Jail, lawsuits cast shadow over Myanmar media freedom“, Reuters, 15 mai 2014; și Amnesty International, „Caught between state censorship and self-censorship: Prosecution and intimidation of media workers in Myanmar“, Amnesty International, 16 iunie 2015.

377 Dominația armatei în politica birmană, consacrată prin constituție, este menționată în „Amilestone for Myanmar's democracy“, *New York Times*, 12 noiembrie 2015.

377 Comentariile lui Suu Kyi privind constituția din Myanmar apar în Claire Phipps și Matthew Weaver, „Aung San Suu Kyi vows to make all the decisions in Myanmar's new government“, *Guardian*, 10 noiembrie 2015; vezi și Fergal Keane, „Myanmar election: Full BBC interview with Aung San Suu Kyi“ BBC News, 10 noiembrie 2015.

Pierdut la suprafață

378 N-aș mai fi părut un aventurier culinar dacă m-aș fi născut cu patruzeci de ani mai târziu. Țiparul a devenit atât de popular, încât atât specia japoneză, cât și cea americană au fost adăugate pe Lista Internațională a Speciilor pe Cale de Dispariție; vezi Frances Cha, „Japanese eel becomes latest «endangered food»“, *CNN Travel*, 5 februarie 2013; și Annie Sneed, „American eel is in danger of extinction“, *Scientific American*, 1 decembrie 2014.

379 Dutch Springs Quarry, din Leigh, Pennsylvania, nu este doar locul de odihnă acvatic al unui autobuz școlar, ci și al unei mașini de pompieri, al unui troleibuz, trei avioane și un elicopter Sikorski H-37; vezi Julie Morgan, „Keep 'em diving in the Keystone State“, *Sport Diver*, 21 aprilie 2006.

380 Discursul meu de deschidere de la Festivalul Scriitorilor din Sydney poate fi citi pe pagina de web a festivalului, la adresa <http://swf.org.au>.

380 Stațiunea Orpheus Island, un loc destul de plăcut când nu ești abandonat în largul mării de angajații incompetenți și când managerul impenitent nu-ți cere să plătești pentru excursie, are o pagina de web, la <http://orpheus.com.au>.

382 Deși strigătul lui Tarzan este inconfundabil, provenința sa este discutabilă; vezi Bill de Main, „The disputed history of the Tarzan yell“, *Mental Floss*, 22 august 2012.

384 Povestea „În care Piglet este încojurat complet de apă“ este capitolul 9 din cartea lui A. A. Milne, *Winnie-the-Pooh* (1926). [A.A. Milne, *Ursulețul Winnie Puh*, trad. rom. Luiza Vasiliu și Florin Bican, Arthur, Grupul Editorial Art, 2013]

Postfață

Cuvânt de încheiere despre America First

- 387 Acest citat este adesea atribuit lui Alexander von Humboldt, însă este greu de găsit o sursă sigură. Versiunea în germană este: „Die gefährlichste Weltanschauung ist die Weltanschauung derer, die die Welt nie angeschaut haben.“
- 387 Exemplele de agresiune verbală și fizică împotriva minorităților etnice și religioase după votul Brexit sunt descrise în National Police Chiefs' Council, „Hate crime undermines the diversity and tolerance we should instead be celebrating“, 8 iulie 2016; Matthew Weaver, „Horrible spike in hate crime linked to Brexit vote, Met police say“, *Guardian*, 28 septembrie 2016; și în Hannah Corcoran și Kevin Smith, „Hate crime, England and Wales, 2015/6“, Home Office, 13 octombrie 2016.
- 388 Pentru lista agresiunilor din SUA de după alegeri, întocmită de Centrul Southern Poverty Law, vezi Cassie Miller și Alexandra Werner-Winslow, „Ten days after: Harassment and intimidation in the aftermath of the election“, Southern Poverty Law Center, 29 noiembrie 2016. Am apelat la acest raport excelent de nenumărate ori.
- 388 Afirmatia lui Jarosław Kaczyński despre cum refugiații ar pune în primejdie sănătatea publică a fost reprodusă în Vanessa Gera, „Right-wing Polish leader Kaczynski says migrants carry diseases to Europe“, *US. News & World Report*, 14 octombrie 2015.
- 388 Protestele din Polonia împotriva refugiaților sunt descrise în Agence France-Press, „EU flag burned as tens of thousands join Warsaw national demo“, *Telegraph*, 12 noiembrie 2015; și echipa ziarului *Algemeiner*, „Polish anti-refugee demonstrators burn effigies of Orthodox Jews at Wroclaw protest“, *Algemeiner Zeitung*, 18 octombrie 2016.
- 388 Declarațiile prim-ministrului Ungariei, Viktor Orbán, cu referire la imigranți sunt descrise în Caroline Mortimer, „Hungarian PM Viktor Orbán says «all the terrorists are basically migrants» in response to Paris attacks“, *Independent*, 24 noiembrie 2015; și în Reuters și Agence France-Press, „Hungarian prime minister says migrants are «poison» and «not needed»“, *Guardian*, 26 iulie 2016.
- 388 Broșura de propagandă trimisă prin poștă alegătorilor unguri este reprodusă în totalitate și tradusă în limba engleză în „We must stop Brussels!« referendum booklet warns Hungarians“, *Budapest Beacon*, 7 septembrie 2016.
- 388 Campania Ungariei împotriva refugiaților prin intermediul afișelor este descrisă în Nick Thorpe, „Hungary's poster war on immigration“, BBC News, 14 iunie 2015.
- 389 Rezultatul referendumului italian și impactul său sunt analizate în Richard Maher, „As Austria rejects the far-right and Italy votes No, Europe's future hangs in the balance“, *Conversation*, 5 decembrie 2016; și Lauren Said-Moorhouse, „Is Italy's referendum result the first step toward leaving the EU?“,

- CNN, 5 decembrie 2016. Rolul Italiei în fondarea Uniunii Europene este discutat în Eric Reguly, „Support for the EU is even dropping in Italy – the country that inspired its creation“, *Globe & Mail*, 21 iunie 2016. Pentru o analiză în profunzime a creșterii naționalismului în Italia, vezi Timothy Lindsay, „Security implications of Italian nationalism“, teză de doctorat, Naval Postgraduate School, martie 2016.
- 389 Nemulțumirea președintelui turc Recep Erdoğan față de Tratatul de la Lausanne și față de granițele moderne ale Turciei face subiectul articolului lui Nick Danforth, „Turkey’s new maps are reclaiming the Ottoman Empire“, *Foreign Policy*, 23 octombrie 2016; și Associated Press, „Erdoğan’s comments on historic treaty irk opposition, Greece“, *Washington Post*, 30 septembrie 2016.
- 389 Pentru mai multe informații despre naționalismul din Turcia și despre noțiunea că islamul este o componentă necesară a identității turcești, vezi Senem Aslam, „Different faces of Turkish Islamic nationalism“, *Washington Post*, 20 februarie 2015; și Tom Stevenson, „The growing strength of Turkey’s ultra-nationalist“, *Middle East Eye*, 1 iunie 2016. Istoria crypto-evreilor din Turcia este descrisă în Nick Ashdown, „Public muslims, secret Jews: A Turkish sect faces crackdown“, *Forward*, 5 august 2016.
- 389 Îndemnul lui Numan Kurtulmus către cetățenii turci de a le spune necredincioșilor pe nume este relatat în Agence France-Presse, „«Infidel!» Ottoman slur raises hackles in Turkey“, *Tribune* (Pakistan), 15 decembrie 2016.
- 389 Liderul Partidului Mișcării Naționaliste din Turcia s-a referit la persoanele „cu ochi oblici“ ca fiind de nedeosebit unii de ceilalți în Amy Sawitta Lefevre și Yesim Dikmen, „Thai PM defends decision to send Uighurs back to China“, Reuters, 9 iulie 2015.
- 389 Citatele din Johnny Christensen și Julie Jeeg sunt preluate din David Zucchini, „«I’ve become a racist»: Migrant wave unleashes Danish tensions over identity“, *New York Times*, 6 septembrie 2016.
- 390 Theresa May a luat în răs noțiunea de cetățenie globală la Conferința Partidului Conservator din octombrie 2016; vezi Theresa May, „Theresa May’s conference speech in full“, *Telegraph*, 5 octombrie 2016.
- 390 Sociologul Kimberlé Crenshaw a pus bazele conceptului de intersecționalitate în „Demarginalizing the intersection of race and sex“, *University of Chicago Legal Forum* 1989, nr. 1 (1989): articolul 8; vezi și Bim Adewunmi, „Kimberlé Crenshaw on intersectionality“, *New Statesman*, 2 aprilie 2014.
- 390 Argumentele reprezentative în favoarea părăsirii UE sunt expuse în Toby Young, „Voting remain is an act of heartless snobbery“, *Spectator*, 14 mai 2016; „We urge our readers to beLEAVE in Britain and vote to quit the EU on June 23“, *Sun*, 13 iunie 2016; și Patrick Minford, „The economic case for a Brexit“, *Forbes*, 22 iunie 2016.
- 391 Pentru un studiu al mesajelor ostile postate pe Twitter după Brexit, vezi Carl Miller *et al.*, „From Brussels to Brexit: Islamophobia, xenophobia, racism

and reports of hateful incidents on Twitter: Research prepared for Channel 4 Dispatches «Racist Britain», Demos Centre for Analysis of Social Media, 11 iulie 2016.

- 391 Pentru rapoarte referitoare la agresiuni din motive etnice după Brexit, vezi National Police Chiefs' Council, *op. cit.*; și Caroline Mortimer, „Post-Brexit increase in hate crimes continues as police promise crackdown“, *Independent*, 22 iulie 2016.
- 391 Citatul din Bernard Hogan-Howe este preluat din Weaver, *op. cit.*
- 391 Înmulțirea de după Brexit a numărului de telefoane primite de la linia telefonică de asistență Stop Hate UK este documentată în Rose Simkins, „Stop Hate UK: Report on post-referendum hate crime“, Stop Hate UK, 22 august 2016.
- 391 Amenințările de după Brexit raportate ambasadelor și consulatelor din Marea Britanie sunt discutate în Matthew Weaver și Sandra Laville, „European embassies in UK log more alleged hate crimes since Brexit vote“, *Guardian*, 19 septembrie 2016.
- 391 Asasinarea lui Arkadiusz Jóźwik este descrisă în Press Association, „Man in Harlow assault died after single punch to the head, CCTV shows“, *Guardian*, 6 septembrie 2016.
- 392 Incendierea casei familiei Banaszak este descrisă în „Polish family's Plymouth home damaged in «race hate arson attack»“, BBC News, 7 iulie 2016.
392. Citatul din Jon Brunett provine din Weaver și Laville, *op. cit.*
- 392 Vezi Priska Komaromi și Karissa Singh, „Post-referendum racism and xenophobia: The role of social media activism in challenging the normalisation of xeno-racist narratives“, PostRef Racism, 11 iulie 2016.
- 392 Donald Trump i-a numit *bad hombres* pe imigranții mexicani în dezbaterile cu Hillary Clinton din cursul campaniei prezidențiale din 2016, în Las Vegas, Nevada; vezi Maya Rhodan, „Donald Trump raises eyebrows with «bad hombres»“, *Time*, 16 octombrie 2016.
- 392 Referitor la părerea lui Trump în materie de călătorii, vezi David Osborne, „Donald Trump on foreign policy: «I've got no time to travel – America needs my attention now»“, *Independent*, 27 august 2015.
- 393 Citatul din Timothy Snyder provine din articolul lui Timothy Snyder, „Him“, *Slate*, noiembrie 2016.
- 393 Pentru o evidență la nivel național a agresiunilor de după alegeri, vezi Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 393 Linia telefonică de asistență deschisă în Massachusetts după alegeri este descrisă în „AG Healey's hate crime hotline received 400 calls in first week“, WBUR, 21 noiembrie 2016.
- 393 Întețirea agresiunilor în New York după alegerile prezidențiale din 2016 este raportată în Sarah Maslin Nir, „Finding hate crimes on the rise, leaders condemn vicious acts“, *New York Times*, 5 decembrie 2016; și Will Bredderman,

- „NYPD reports «huge spike» in hate crimes since Donald Trump's election“, *Observer*, 5 decembrie 2016.
- 393 Perioada de după alegeri în Michigan este documentată în Niraj Warikoo, „Hate crimes increase in Michigan post-election, drawing concern“, *Detroit Free Press*, 20 noiembrie 2016.
- 393 Pentru un rezumat al descoperirilor FBI cu privire la hărțuirea cetățenilor musulmani, vezi Kevin Johnson, „FBI: Hate crimes targeting Muslims up 67% in 2015“, *USA Today*, 14 noiembrie 2016.
- 393 Vezi Maureen Costello, „The Trump effect: The impact of the presidential campaign on our nation's schools“, Southern Poverty Law Center, 13 aprilie 2016.
- 394 „E gata zidul?": *Ibid.*
- 394 „Acum că Trump e președinte, o să vă împușc pe tine și pe toți negrii pe care-i voi întâlni": Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 394 „Când o să-ți vadă ochii, o să te deporteze": Southern Poverty Law Center, „Update: More than 400 incidents of hateful harassment and intimidation since the election“, 15 noiembrie 2016.
- 394 „Acum că a câștigat Trump, o să trebuiască să te întorci în Africa – acolo unde ți-e locul": Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 394 Incidente rasiste petrecute după alegeri în școlile din zona Philadelphia sunt descrise în Kathy Boccella, „Hate wave: Post-election incidents reported in region“, *Philadelphia Inquirer*, 25 noiembrie 2016.
- 394 „Ridicați zidul": Katrease Stafford și Lori Higgins, „Royal Oak students chant «build the wall»“, *Detroit Free Press*, 11 noiembrie 2016; și „Michigan girl who filmed students chanting «build the wall» says she faced backlash after video went viral“, CNN, 28 decembrie 2016.
- 394 „Mexicanii să poarte zgărzi cu șocuri electrice": Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 394 Hărțuirea profesoarei de liceu musulmane din Georgia: Joshua Sharpe, „Muslim Gwinnett teacher told to «hang yourself» with her headscarf“, *Atlanta Journal-Constitution*, 11 noiembrie 2016.
- 394 Incidentele din Michigan vizând hispanici și evrei: Warikoo, *op. cit.*
- 394 Rapoartele despre profesori din Indiana, Kansas și Tennessee: Costello, *op. cit.*
- 395 Videoclip cu elevul din California în timp ce împărțea scrisorile cu ștampila „deportare": Christina Davies, „Shasta High School student hands out «deportation letters»“, KRCR, 10 noiembrie 2016.
- 395 Batjocorirea elevei gay din Cedar Falls: Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 395 Teama studenților hispanici din Carolina de Nord: Costello, *op. cit.*
- 395 Profesoara din Los Angeles care și-a amenințat eleva cu deportarea: Jen Carlson, „Racist teacher who threatened student with deportation put on «Do Not Hire» list“, *LAist*, 14 noiembrie 2016.

- 395 Profesorul rasist din Florida: Adam Manno, „Florida teacher tells black student that Trump will send her «back to Africa»“, *Orlando Weekly*, 15 noiembrie 2016.
- 395 Profesorul care le-a spus studenților să nu se mai vaite că sunt negri: Boccella, *op. cit.*
- 395 Momentul îngrozitor prin care a trecut Natasha Nkhama, precum și reacția colegilor săi, sunt descrise în Cleve R. Wootson Jr., „A Baylor student was shoved and called the «n» word. This is how the school responded“, *Washington Post*, 14 noiembrie 2016.
- 395 Incidentele de la New School, Universitatea din New York și de la Universitatea Wesleyan sunt consemnate în Claire Cohen și Orlando Mendiola, „Students wake up to doors vandalized with swastikas at Kerrey Hall“, *New School Free Press*, 12 noiembrie 2016; Laura Bult, „Vandal wrote «Trump!» on door to prayer room used by New York University’s Muslim student organization“, *New York Daily News*, 10 noiembrie 2016; și Devonaire Ortiz și Jenny Davis, „Wave of post-election hate crimes hits Wesleyan“, *Wesleyan Argus*, 14 noiembrie 2016.
- 395 Vezi Universitatea de Stat din San Diego, „Community safety alert: Strong-arm robbery“, 9 noiembrie 2016.
- 395 Ostilitățile de după alegeri de la Universitatea de Stat din Texas fac subiectul articolului lui Denise Cervantes, „Pro-Trump flyers on Texas State campus call for torture of school officials“, *University Star*, 10 noiembrie 2016; și Rick Jervis, „Texas campus tense with incidents since Doland Trump’s election“, *USA Today*, 18 decembrie 2016.
- 396 În răutățirea tensiunilor rasiale la Universitatea din Tennessee este descrisă în Caitlin Dickerson și Stephanie Saul, „Campuses confront hostile acts against minorities after Donald Trump’s election“, *New York Times*, 10 noiembrie 2016.
- 396 Studentul din Nebraska hărțuit de colegii de cămin: Rhonda Garelick, conversație privată.
- 396 Hărțuirea verbală a femeii din Boston: Southern Poverty Law Center, „Update: Incidents of hateful harassment since Election Day now number 701“, 18 noiembrie 2016.
- 396 Rasistul care a acostat o femeie într-un spital din Chicago: Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 396 Hărțuirea pe stradă a femeii din Louisiana: *Ibid.*
- 396 Clientul rasist din Kalamazoo care a insultat și a scuipat o vânzătoare: *Ibid.*
- 396 Deteriorarea afișului pentru *Almost Christmas* este consemnată în Southern Poverty Law Center, „Update: more than 400 incidents of hateful harassment and intimidation since the election“, 15 noiembrie 2016.
- 396 Svasticile din Philadelphia: Mike Pietrusko, „«Sief Heil» swastikas, racist Trump graffiti appear in South Philly“, *Philadelphia Inquirer*, 9 noiembrie 2016.

- 396 Svasticile din Wellsville: Ben Tsujimoto, „Disturbing acts in Wellsville, at Canisius College follow Election Day“, *Buffalo News*, 9 noiembrie 2016.
- 396 „Suntem de părere că toate rasele trebuie separate“: Maira Ansari, „Neighbor mails man typed letter laced with hate“, *WAVE 3 News*, 15 noiembrie 2016.
- 397 „Nu tolerează negrii sub nici o formă“: Melissa Hanson, „Natick has zero tolerance for black people“, says letter threatening «serious warning» to resident“, *Mass Live*, 14 noiembrie 2016.
- 397 Familia interracială din Alabama amenințată cu o țință de tir: Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 397 „Voi și ai voștri trebuie să fiți separați – NU EGALI.“: *Ibid.*
- 397 „Acum trebuie s-o trimiți înapoi.“: *Ibid.*
- 397 Vandalizarea mașinii veteranului: Samara Abramson, „Local business helps family that had «Trump», «Go Home» keyed into car“, *Western Mass News*, 21 noiembrie 2016.
- 397 „DE TRUMP NU SCĂPAȚI, MEXICANILOR“: Rachel Alexander, „Police investigate swastika spray-painted on Logan home“, *Spokesman-Review*, 16 noiembrie 2016.
- 397 Zidul de cutii din Grand Rapids: Andy Hoag, „Cops investigate anti-Hispanic «wall» of cardboard boxes marked with Trump“, *Michigan Live*, 14 noiembrie 2016.
- 397 Femeia amerindiană pe care a scuipat-o un străin: Warikoo, *op. cit.*
- 397 Hărțuirea studentei asiatice într-o benzinărie: Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 397 Propaganda antisemită trimisă la casa unui legislator evreu: Chauncey Alcorn, Rocco Parascandola și Graham Rayman, „Anti-Semitic pamphlet lands in state Sen. Brad Hoylman’s home in latest spate of post-election hate crimes“, *New York Daily News*, 21 noiembrie 2016.
- 397 Asaltul verbal antisemit din Albuquerque: Suki Halevi, „ADL stands with immigrants and refugees: Once we were strangers“, *New Mexico Jewish e-Link*, 21 decembrie 2016.
- 398 Părerile vicepreședintelui Mike Pence de-a lungul timpului despre problemele care îi afectează pe cetățenii gay sunt discutate în Tony Cook și Chelsea Schneider, „What we know about Gov. Mike Pence’s position on gay rights over the years“, *Indianapolis Star*, 13 ianuarie 2016.
- 398 Atacul din Sarasota: Kera Mashek, „75-year-old Sarasota man says he was attacked for being gay“, *WFTS*, 16 noiembrie 2016.
- 398 Hărțuirea cuplului de lesbiene din Austin: Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 398 Vandalizarea mașinii din North Canton, Ohio: *Ibid.*
- 398 Arderea steagurilor LGBT în Rochester, New York: Gary Craig, „Gay pride rainbow flags burned in Rochester“, *Democrat & Chronicle*, 10 noiembrie 2016.
- 398 Graffitiul HEIL TRUMP pe biserica din Indiana: Jeremy Brilliant, „Brown County church vandalized overnight“, *WTHR*, 13 noiembrie 2016.

- 398 Mesajul plin de ură din Carolina de Nord: Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*; vezi și Shaun King, „Tweet (placed on their car in NC)“, Twitter, *tweet-ul* cu numărul 796542537255239681, 9 noiembrie 2016.
- 398 Mesajul plin de ură din Burlington, Iowa: Elizabeth Meyer, „Burlington minister finds hateful note left on his car“, *Hawk Eye*, 11 noiembrie 2016.
- 398 Scrisorile trimise moscheilor: Kristine Guerra, „«It's a sickness»: Letters calling for genocide of Muslims sent to mosques across the country“, *Washington Post*, 29 noiembrie 2016.
- 398 Atacul verbal împotriva șoferului Uber din New York City: Kristine Guerra, „«Trump is president... They'll deport you soon»: Man filmed unloading on Muslim Uber driver“, *Washington Post*, 21 noiembrie 2016.
- 399 Asaltul asupra taximetristului etiopian din Grand Rapids: John Tunsion, „Cab driver describes beating from man yelling «Trump»“, *Michigan Live*, 18 noiembrie 2016.
- 399 Biletul lăsat pe ușa unei familii sudanez-americane: Miller și Werner-Winslow, *op. cit.*
- 399 Pentru exemple ale manierei colective în care Donald Trump se referă la grupurile etnice, vezi „Trump says he has good relationship with «the blacks»“, CNN, 14 aprilie 2011; Associated Press, „Trump at Mexico border: «Hispanics are going to love Trump»“, *Chicago Sun Times*, 23 iulie 2015; Jeremy Diamond, „Donald Trump: Ban all Muslim travel to U.S.“, CNN, 8 decembrie 2015; Nicholas Riccardi, „Nevada becomes one of Trump's big hopes for swing state win“, Associated Press, 27 august 2016; și Mark Abadi, „«The blacks», «the gays», «the Muslims» – linguists explain one of Donald Trump's most unusual speech tics“, *Business Insider*, 17 octombrie 2016.
- 399 Disprețul lui Donald Trump pentru negri este documentat în John O'Donnell, *Trumped!* (New York: Simon & Schuster, 1991), citat în David Emery, „Race evasions“, *Snopes*, 8 august 2016.
- 399 Pentru o discuție despre falsa mărturie a lui Trump cu privire la „aplauzele“ după atacul asupra World Trade Center, vezi Glenn Kessler, „Trump's outrageous claim that «thousands» of New Jersey Muslims celebrated the 9/11 attacks“, *Washington Post*, 22 noiembrie 2015.
- 399 Statutul de imigrant al mamei lui Trump este confirmat în Mary Pilon, „Donald Trump's immigrant mother“, *New Yorker*, 24 iunie 2016.
- 399 Donald Trump a numit imigrația ilegală o „mașinărie ucigașă“ într-un mesaj pe Twitter: Donald J. Trump, „Tweet (immigration killing machine)“, Twitter, *tweet-ul* cu numărul 630906211790102528, 10 august 2015.
- 399 Pentru comunicatul de presă care cerea „oprirea totală și completă“ a intrării musulmanilor în Statele Unite, vezi Donald J. Trump, „Donald J. Trump statement on preventing Muslim immigration“, 7 decembrie 2015, <https://www.donaldjtrump.com/press-releases/donald-j.-trump-statement-on-preventing-muslim-immigration>; comunicatul de presă inițial este arhivat la

adresa <http://web.archive.org/web/20151209232657/https://www.donaldjtrump.com/press-donald-j.-trump-statement-on-preventing-muslim-immigration>.

- 400 Donald Trump a declarat „Cred că Islamul ne urăște“ într-un interviu cu Anderson Cooper; vezi „Exclusive interview with Donald Trump“, *Anderson Cooper 360°*, CNN, 9 martie 2016.
- 400 Donald Trump a folosit sintagma pescărească „capturare și eliberare“ pentru a descrie politica de imigrație actuală a SUA în discursul său de la Convenția Națională a Republicanilor; vezi articolul echipei NPR, „Fact check: Donald Trump’s Republican convention speech annotation“, National Public Radio, 21 iulie 2016.
- 400 Donald Trump consideră că „meritul, abilitățile și competențele“ sunt criterii pentru imigranții de succes; vezi Philip Bump, „Here’s what Donald Trump said in his big immigration speech, annotated“, *Washington Post*, 31 august 2016.
- 400 Susținerea candidaturii lui Trump de către Partidului Nazist American este discutată în Peter Holley, „Top Nazi leader: Trump will be a «real opportunity» for white nationalists“, *Washington Post*, 7 august 2016.
- 400 Vezi Kevin MacDonald, „Gifting TOO: We’re a central cog in the populist, Alt Right surge“, *Occidental Observer*, noiembrie 2016.
- 400 Pentru un catalog exhaustiv al insultelor aruncate de Trump pe Twitter, vezi Jasmine C. Lee și Kevin Quealy, „The 282 people, places and things Donald Trump has insulted on Twitter: A complete list“, *New York Times*, 23 octombrie 2016.
- 401 Citatul din Colin Dueck provine din Colin Dueck, „Donald Trump, American nationalist“, *National Interest*, 3 noiembrie 2015.
- 401 Pentru citatul din Thomas Wright, vezi Thomas Wright, „The 2016 presidential campaign and the crisis of U.S. foreign policy“, Lowy Institute for International Policy, 10 octombrie 2016.
- 401 Pentru citatul din Charles Krauthammer, vezi Charles Krauthammer, „Trump’s foreign policy is isolationism with engagement“, *Hartford Courant*, 30 aprilie 2016.
- 401 Discursul lui Trump din iunie 2016, în Monessen, Pennsylvania, este citat în Wright, *op. cit.*
- 402 Pentru citatul din George Melloan, vezi George Melloan, „Donald Trump, meet Herbert Hoover“, *Wall Street Journal*, 3 noiembrie 2016.
- 402 Pentru citatul din Thomas Wright, vezi Thomas Wright, „Trump’s 19th century foreign policy“, *Politico*, 20 ianuarie 2016.
- 402 „Am cheltuit trilioane de dolari. [...] Nu avem de ales“: Donald J. Trump, „Transcript: Donald Trump’s foreign policy speech“, *New York Times*, 27 aprilie 2016.
- 402 „Ei și-au respectat obligațiile pe care le au față de noi“: David Sanger și Maggie Haberman, „Transcript: Donald Trump on NATO, Turkey’s coup attempt and the world“, *New York Times*, 21 iulie 2016.

- 402 „NATO este nedreaptă”: Maggie Haberman și David E. Sanger, „Transcript: Donald Trump expounds on his foreign policy views“, *New York Times*, 26 martie 2016.
- 402 „Atât prietenii, cât și dușmanii noștri, își pun țara pe primul loc”: Donald J. Trump: „Transcript: Donald Trump’s foreign policy speech“, *New York Times*, 27 aprilie 2016.
- 403 Istoria sloganului „America First” și a propunerilor precedente ale lui Trump în materie de politică externă sunt discutate în Thomas Wright, „Trump’s 19th century foreign policy“, *Politico*, 20 ianuarie 2016; Rick Hampson, „Donald Trump says «America First» like isolationists before World War II“, *USA Today*, 11 aprilie 2016; și Michael Biesecker, „Trump’s «America First» echoes old isolationist rallying cry“, Associated Press, 29 iunie 2016.
- 403 Donald Trump a declarat: „Crezul nostru va fi americanismul, nu globalismul” în discursul său de la Convenția Națională a Republicanilor; vezi echipa NPR, *op. cit.*
- 403 Donald J. Trump, referindu-se la faptul că liderii sunt slabi, Twitter, *tweet*-ul cu numărul 680877571542790144, 26 decembrie 2015.
- 403 Donald J. Trump, referindu-se la problema musulmană din Marea Britanie, Twitter, *tweet*-ul cu numărul 674934005725331456, 10 decembrie 2015.
- 403 Caracterizarea orașului Bruxelles ca fiind „o cocină” de către Trump este consemnată în Dan Bilefsky și Claire Barthelemy, „Donald Trump finds new city to insult: Brussels“, *New York Times*, 27 ianuarie 2016.
- 403 Donald Trump a adus în discuție „naivitatea” cancelarului german Angela Merkel în interviul său cu *New York Times*; vezi Haberman și Sanger, *op. cit.*
- 403 „Le datorăm chinezilor 1,3 mii de miliarde de dolari”: Donald J. Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid“, *Washington Post*, 16 iunie 2015.
- 404 „Este cel mai mare furt din istoria omenirii”: „Exclusive interview with Donald Trump“, *Anderson Cooper 360°*, CNN, 9 martie 2016. Pentru mai multe detalii despre furtul de secrete comerciale ale companiilor americane, evaluate la miliarde de dolari, vezi Sam Frizell, „Here’s what Chinese hackers actually stole from U.S. companies“, *Time*, 20 mai 2014; Ellen Nakashima, „U.S. indicts 6 Chinese citizens on charges of stealing trade secrets“, *Washington Post*, 19 mai 2015; și David Lawler și Ruby Lian, „U.S. panel launches trade secret theft probe into China steel“, Reuters, 29 mai 2016.
- 404 „Eu îi bat pe chinezi de fiecare dată”: Donald J. Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid“, *Washington Post*, 16 iunie 2015.
- 404 „Ne taie capetele...”: Jenna Johnson, „Trump says «torture works», backs waterboarding and «much worse»“, *Washington Post*, 17 februarie 2016.
- 404 „Iranul ne-a tras pe sfoară”: Donald J. Trump, „Tweet (Iran ripped us off)“, Twitter, *tweet*-ul cu numărul 661004204962656256, 1 noiembrie 2015.
- 404 Trump despre Mexic: „total corupt”: Donald J. Trump, „Tweet (Mexico corrupt)“, Twitter, *tweet*-ul cu numărul 620629175897096193, 13 iulie 2015;

- „să ne trimită ucigași, droguri și crime”: Donald J. Trump, „Tweet (Mexico killers)”, Twitter, *tweet*-ul cu numărul 620546522556534784, 13 iulie 2015; și „Noi când batem Mexicul la graniță?”: Donald J. Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid”, *Washington Post*, 16 iunie 2015.
- 404 „Noi am fost bătaușul cel mare”: Haberman și Sanger, *op. cit.* „Când studenții au năvălit în piața Tiananmen”: Glenn Plaskin, „Playboy interview: Donald Trump”, *Playboy*, 1 martie 1990, citat în Thomas Wright, „The 2016 presidential campaign and the crisis of U.S. foreign policy”, Lowy Institute for International Policy, 10 octombrie 2015. „Saddam Hussein a fost un ticălos, dar s-a priceput la ceva: la omorât teroriști”: Haberman și Sanger, *op. cit.*
- 404 Opinia lui Donald Trump despre tortură este discutată în Jenna Johnson, *op. cit.*
- 405 Candidatul la președinție s-a plâns de inoportunitatea Convenției de la Geneva în „Exclusive interview with Donald Trump”, *Anderson Cooper 360°*, CNN, 9 martie 2016.
- 406 Conceptul de „bulă-filtru” a fost inventat de Eli Pariser; vezi Eli Pariser, *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You* (New York: Penguin, 2011). Modul în care Facebook selectează fluxul de informații este discutat în Issie Lapowsky, „Of course Facebook is biased; that’s how tech works today”, *Wired*, 11 mai 2016; și Elle Hunt, „Facebook to change trending topics after investigation into bias claims”, *Guardian*, 23 mai 2016.
- 407 Poezia „Mending Wall” se găsește la pagina 11 a cărții lui Robert Frost, *North of Boston* (New York: Henry Holt, 1914).
- 407 Donald Trump a promis ridicarea unui zid la granița cu Mexicul în timpul anunțului de candidatură: vezi Donald J. Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid”, *Washington Post*, 16 iunie 2015.
- 407 Alan Travis și Angelique Chrisafis, „UK immigration minister confirms work to start on £1.9m Calais wall”, *Guardian*, 7 septembrie 2016.
- 407 Robbie Meredith, „Northern Ireland interfaces: More residents want peace walls to stay”, BBC News, 15 decembrie 2015.
- 407 Zidul împotriva refugiaților de la frontiera Ungariei este descris în Lizzie Dearden, „Hungary planning «massive» new border fence to keep out refugees as PM vows to «hold them back by force»”, *Independent*, 27 august 2016.
- 407 Peter Beaumont, „Israel builds wall deep underground to thwart Hamas tunnels”, *Guardian*, 8 septembrie 2016.
- 408 Povestea lui Hasan Agili este spusă pe larg în Paul P. Murphy și Samantha Guff, „The Libyan refugee who made it into the U.S. before the ban”, CNN, 3 februarie 2017.
- 410 Damir Arsenijević, discuție privată.
- 410 Vezi Philip Bump, „Donald Trump reverses course on paying legal fees for man who attacked protester. But could he do it?”, *Washington Post*, 15 martie 2016; Nick Corasanti și Maggie Haberman, „Donald Trump suggests «Second Amendment people» could act against Hillary Clinton”, *New York Times*, 9

- august 2016; și Donald Trump, „Read the full transcript of Donald Trump’s «Second Amendment» speech“, *Time*, 9 august 2016.
- 411 Mark Lilla, „The end of identity liberalism“, *New York Times*, 18 noiembrie 2016.
- 411 Vezi Katherine Franke, „Making white supremacy respectable. Again“, *Los Angeles Review of Books*, 21 noiembrie 2016.
- 412 „I am a part of all that I have met“ („Din tot ce-am întâlnit sunt azi o parte“) este versul 18 din poezia „Ulysses“ („Ulise“) a lui Alfred, Lord Tennyson; poezia se poate găsi la pagina 40 a operei *The Poetical Works of Alfred, Lord Tennyson* (London: Macmillan, 1895). [Traducerea în română se găsește în Alfred Tennyson, *Ulise*, în Leon Levițchi și Tudor Dorin (ed.), *Antologie de poezie engleză de la începuturi până azi*, vol. 3, Editura Minerva, București, 1983, p. 22 – n. tr.].
- 413 Sebastian Haffner, *Defying Hitler: A Memoir* (New York: Macmillan, 2003). De la paginile 89–90: „Era straniu să vezi cum comportamentul fiecărei tabere părea să-l amplifice pe al celeilalte: neobrăzarea sălbatică care i-a permis treptat acestui mic și nesuferit apostol al urii să ia proporțiile unui demon; confuzia îmblânzitorilor săi, care de fiecare dată își dădeau seama prea târziu ce-a pus la cale – cu precădere atunci când venea cu ceva și mai revoltător și mai monstruos; și apoi transa hipnotică căreia i-a căzut pradă publicul său, cedând cu o tot mai slabă împotrivire strălucirii depravării și extazului răului.“

Bibliografie

- Abrahams, Fred, „In his first interview, Saif al-Islam says he has not been given access to a lawyer“, *Daily Beast*, 30 decembrie 2012.
- Adams, Susan, „Treasure islands: Inside a Japanese billionaire's art archipelago“, *Forbes*, 29 iulie 2015.
- Agence France-Presse, „Muslim groups sue Myanmar president for Rohingya «genocide»“, *Guardian*, 5 octombrie 2015.
- Agence France-Presse, „Rwanda opposition says can't find lawyer for Kagame 3rd term case—one said «God was against it»“, *Mail & Guardian*, 8 iulie 2015.
- Agence France-Presse, „US opposes third term for Rwanda's Kagame: Diplomat“, *Guardian* (Nigeria), 5 iunie 2015.
- Agyman, Gyasiwaa, „Mahama will soon mortgage Ghana to anti-Christ“, *Adom Online*, 8 ianuarie 2018.
- Ai Weiwei, „Ai Weiwei: China's art world does not exist“, *Guardian*, 10 septembrie 2012.
- Akinsha, Konstantin, „Art in Russia: Art under attack“, *ARTnews*, 1 octombrie 2009.
- Alter, Alexandra, „China's publishers court America as its authors scorn censorship“, *New York Times*, 28 mai 2015.
- Amey, Katie, „Government-issued housing, super-highways that span 20 lanes but not a soul in sight: Inside Myanmar's haunting capital city“, *Daily Mail*, 18 aprilie 2015.
- Amnesty International, „Caught between state censorship and self-censorship: Prosecution and intimidation of media workers in Myanmar“, Amnesty International, 16 iunie 2015.
- Amnesty International, „State of Libya.“ în „The state of the world's human rights“, Amnesty International, 11 martie 2015.
- Amos, Howard, „Russian publisher prints books about Putin under names of western authors“, *Guardian*, 11 august 2015.
- „Anti Muslim monk Wira thu talk about Meiktila before riot“, YouTube, 24 martie 2013. <http://youtube.com/watch?v=N7irUGsFYw>.
- Antwi-Otoo, Kweku, „Gay activist Andrew Solomon will be a pastor one day: Moses Foh-Amoaning“, *Atinka 104.7 FM Online*, 13 iulie 2015.
- Arendt, Laurie, „A toast to her brother“, *Ozaukee Press*, 13 septembrie 2007.
- Artavia, David, „Cameroon's gay problem“, *Advocate*, 7 iulie 2013.

- Asia Foundation, „The Asia Foundation donates books to parliamentary library in Burma“, Asia Foundation, 24 octombrie 2012.
- Associated Press, „Assault on U.S. consulate in Benghazi leaves 4 dead, including U.S. Ambassador J. Christopher Stevens“, *CBS News*, 12 septembrie 2012.
- Associated Press, „Vinegar contaminated with antifreeze kills Chinese Muslims at Ramadan meal“, *Guardian*, 22 august 2011.
- Associated Press, „Women journalists targeted in Afghanistan“, *NBC News*, 26 iunie 2007.
- Aung San Suu Kyi, „Please use your liberty to promote ours“, *New York Times*, 4 februarie 1997.
- Aung San Suu Kyi și Alan Clements, *The Voice of Hope: Conversations with Alan Clements*, Seven Stories Press, New York, 2008. [Aung San Suu Kyi, *Vocea speranței: interviuri realizate de Alan Clements*, trad. rom. Vasile Savin, Rao, București, 2009.]
- Aung-Thwin, Michael și Maitrii Aung-Thwin, *A History of Myanmar since Ancient Times*, University of Chicago, Chicago, 2012.
- Aung Zaw, „The SPDC's diplomatic gambit“, *Irrawaddy*, februarie 1999.
- Australian Associated Press, „Temperature affects fungi in Antarctica“, Special Broadcasting Service, 28 septembrie, 2015.
- Aye Nyein Win, „Right-hand drives to remain on the roads“, *Myanmar Times*, 23 octombrie 2015.
- „Baird bears gifts“, *Mizzima*, 9 martie 2012.
- Banca Mondială, „Ease of doing business in Rwanda“, Banca Mondială, 2015.
- Banca Mondială, „Rwanda overview“, Banca Mondială, 6 octombrie 2015.
- Banca Mondială, „World Bank, Govt. of Solomon Islands launch two new projects towards improved power supply, disaster & climate resilience“, Banca Mondială, 1 aprilie 2014.
- Barber, Elizabeth, „«Gutter oil» scandal raises food-safety fears once again in greater China“, *Time*, 8 septembrie 2014.
- Bass, Katy Glenn și Joey Lee, „Silenced voices, threatened lives: The impact of Nigeria's LGBTI law on Freedom of Expression“, PEN American Center, 29 iunie 2015.
- Beam, Christopher, „Beyond Ai Weiwei: How China's artists handle politics (or avoid them)“, *New Yorker*, 27 martie 2015.
- Becker, Kathrin, „In memoriam Timur Novikov“, *Art Margins*, 23 mai 2002.
- Beech, Hannah, „The face of Buddhist terror“, *Time*, 1 iulie 2013.
- Biroul ONU pentru Coordonarea Afacerilor Umanitare, „Our bodies, their battle ground: Gender-based violence in conflict zones“, *IRIN News*, 1 septembrie 2004.
- Bjerregaard, Peter și Christina Viskum Lytken Larsen, „Time trend by region of suicides and suicidal thoughts among Greenland Inuit“, *International Journal of Circumpolar Health* 74 (19 februarie 2015): 26053.
- Black, Michael și Roland Fields, „Virtual gambling in Myanmar's drug country“, *Asia Times*, 26 august 2006.

- „Blackout hits Taipei's Palace Museum Thursday afternoon“, *Want China Times*, 10 iulie 2015.
- Boehler, Patrick, „Bad eggs: Another fake-food scandal rocks China“, *Time*, 6 noiembrie 2012.
- Boehler, Patrick, „Police seize chicken feet in storage since 1967, smuggled from Vietnam“, *South China Morning Post*, 8 iulie 2013.
- Boesveld, Sarah, „Stealing beauty: A look at the tattooed faces of Burma's Chin province“, *National Post*, 15 iulie 2011.
- Boswell, James, *Boswell's Life of Johnson*, ed. George Birkbeck Hill, Clarendon Press, Oxford, 1887.
- Bradsher, Keith, „Rare glimpses of China's long-hidden treasures“, *New York Times*, 28 decembrie 2006.
- Branigan, Tania, „Chinese treasures to be reunited in Taiwan“, *Guardian*, 19 februarie 2009.
- Branigan, Tania, „It's goodbye Lenin, hello dinosaur as fossils head to Mongolia museum“, *Guardian*, 27 ianuarie 2013.
- British Broadcasting Corporation, „Aung San Suu Kyi hails Shwe Mann as an «ally»“, BBC News, 18 august 2015.
- British Broadcasting Corporation, „Burma's 1988 protests“, BBC News, 25 septembrie 2007.
- British Broadcasting Corporation, „Cameroon «gay sex» men acquitted“, BBC News, 7 ianuarie 2013.
- British Broadcasting Corporation, „Chernobyl: 20 years on“, BBC News, 12 iunie 2007.
- British Broadcasting Corporation, „Chinese police arrest 110 for selling «contaminated pork»“, BBC News, 12 ianuarie 2015.
- British Broadcasting Corporation, „Egypt cuts «gay wedding video» jail terms“, BBC News, 27 decembrie 2014.
- British Broadcasting Corporation, „Greenland's Jakobshavn Glacier sheds big ice chunk“, BBC News, 24 august 2015.
- British Broadcasting Corporation, „Iranian hanged after verdict stay“, BBC News, 6 decembrie 2007.
- British Broadcasting Corporation, „Moscow protest: Thousands rally against Vladimir Putin“, BBC News, 25 decembrie 2011.
- British Broadcasting Corporation, „Myanmar court «must investigate Aung Kyaw Naing death»“, BBC News, 3 decembrie 2014.
- British Broadcasting Corporation, „Paul Kagame's third term: Rwanda referendum on 18 December“, BBC News, 9 decembrie 2015.
- British Broadcasting Corporation, „Profiles of Russia's 2012 presidential election candidates“, BBC News, 1 martie 2012.
- British Broadcasting Corporation, „Report: One fifth of China's soil contaminated“, BBC News, 18 aprilie 2014.

- British Broadcasting Corporation, „Self-rule introduced in Greenland“, BBC News, 21 iunie 2009.
- Bronson, Po și Ashley Merryman, „Even babies discriminate: A NurtureShock excerpt“, *Newsweek*, 4 septembrie 2009.
- Brownmiller, Susan, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, Simon & Schuster, New York, 1975.
- Buckley, Sarah, „Who are Burma's monks?“, BBC News, 26 septembrie 2007.
- Buncombe, Andrew, „India's gay community scrambling after court decision recriminalizes homosexuality“, *Independent*, 26 februarie 2014.
- Burkitt, Laurie, „Selling health food to China“, *Wall Street Journal*, 13 decembrie 2010.
- Cai Muyuan, „Eat greener, think greener“, *China Daily Europe*, 5 iulie 2015.
- Călin, Dorina, „Decizie UNATC: Criticul de film Andrei Rus nu va fi dat afară din instituție, dar va fi sancționat“, *Mediafax*, 2 iulie 2015.
- Campbell, Charlie, „Arakan strife poses Suu Kyi political problem“, *Irrawaddy*, 13 iulie 2012.
- Carpenter, Frances, *Tales of a Korean Grandmother*, Turtleback Books, St. Louis, 1989.
- Caryl, Christian, „Putin: During and after Sochi“, *New York Review of Books*, 3 aprilie 2014.
- Caryl, Christian, „The Young and the restless“, *Foreign Policy*, 17 februarie 2014.
- Casey, Michael, „Why the cyclone in Myanmar was so deadly“, *National Geographic News*, 8 mai 2008.
- Cha, Frances, „Japanese eel becomes latest «endangered food»“, *CNN Travel*, 5 februarie 2013.
- Chang, Jack, „Chinese art colony's free-speech illusion shatters“, *Asahi Shimbun*, 17 octombrie 2014.
- „Charges dropped against 23 journalists“, *Nation* (Bangkok), 25 august 2014.
- Cehov, Anton, *The Three Sisters: A Play by Anton Chekhov Adapted by David Mamet*, Samuel French, New York, 1992. [*Livada de vișini. Trei surori*, trad. rom. Moni Ghelerter și V. Jianu, Polirom, București, 2016.]
- Chen Te-Ping, „In the latest mash-up, China puts spotlight on spuds“, *Wall Street Journal*, 17 august 2015.
- Coates, Eliane, „Sectarian violence involving Rohingya in Myanmar: Historical roots and modern triggers“, Middle East Institute, 4 august 2014.
- Cohen, Andrew, „Off the page: Li Xianting“, *Art Asia Pacific* 71, noiembrie/decembrie 2010.
- Collinson, Stephen, „Marathon Benghazi hearing leaves Hillary Clinton largely unscathed“, *CNN Politics*, 23 octombrie 2015.
- Conwill, William Louis, „N'deup and mental health: Implications for treating Senegalese immigrants in the U.S.“, *International Journal for the Advancement of Counselling* 32, nr. 3 (septembrie 2010): 202-13.

- Cooper, Tanya, „License to harm: Violence and harassment against LGBT people and activists in Russia“, Human Rights Watch, 15 decembrie 2014.
- Cooperman, Alan, Phillip Connor și Erin O'Connell, „Russians return to religion but not to church“, Pew Research Center, 10 februarie 2014
- Corben, Ron, „Burmese refugees in Thailand long to return home“, *Deutsche Welle*, 13 decembrie 2011.
- Crichton-Miller, Emma, „Young Russian curators tap into country's recent art history“, *Financial Times*, 27 iunie 2014.
- Crow, Kelly, „Moscow's contemporary art movement“, *Wall Street Journal*, 4 iunie 2015.
- Curtis, Tine și Peter Bjerregaard, *Health Research in Greenland*, Danish Institute for Clinical Epidemiology, Copenhagen, 1995.
- Dampney, Daniel Danquah, „Investigate Mills' death“, *GhanaWeb*, 29 iulie 2015.
- de Bruyn, Maria, *Violence, Pregnancy and Abortion: Issues of Women's Rights and Public Health*, 2nd ed., Ipas, Chapel Hill, 2003.
- DelReal, Jose, „Donald Trump won't rule out warrantless searches, ID cards for American Muslims“, *Washington Post*, 19 noiembrie 2015.
- De Main, Bill, „The disputed history of the Tarzan yell“, *Mental Floss*, 22 august 2012.
- Demick, Barbara, „In China, what you eat tells who you are“, *Los Angeles Times*, 16 septembrie 2011.
- Demirjian, Karoun, „Russian youths find politics as their pop icons face pressure“, *Washington Post*, 2 decembrie 2014.
- Departamentul de Apărare al SUA, „Casualty report“, US Department of Defense, 10 noiembrie 2015.
- Departamentul Militar al SUA, „Standards of medical fitness“, Army Regulation 40-501, 4 august 2011.
- Departamentul de Stat al SUA, „U.S. economic engagement with Burma“, US Embassy in Rangoon, iunie 2014.
- Des Forges, Alison Liebhaftski, „*Leave None to Tell the Story*“: *Genocide in Rwanda*, Human Rights Watch, New York, 1999.
- Dettmer, Jamie, The ISIS hug of death for gays“, *Daily Beast*, 24 aprilie 2015.
- de Vivo, Marcelo, „Experience the best of Russian nightlife“, *Pravda*, 10 octombrie 2013.
- de Vos, Connie, „Absolute spatial deixis and proto-toponyms in Kata Kolok“, *NUSA: Linguistics Studies of Languages In and Around Indonesia* 56 (2014): 3-26.
- de Vos, Connie, „A signers' village in Bali, Indonesia“, *Minpaku Anthropology News*, 2011.
- de Vos, Connie și N. Palfreyman, „Deaf around the world: The impact of language“, *Journal of Linguistics* 48, nr. 3 (noiembrie 2012): 731-35.
- De Young, Karen, „Ban on U.S. investment in Burma is lifted“, *Washington Post*, 11 iulie 2012.

- Dickey, Lisa, „Moscow: Rap star MC Pavlov“, *Russian Chronicles, Washington Post*, 2 noiembrie 2005.
- Dilawar, Arvind, „Teatime with Big Brother: Chinese artist Wu Yuren on life under surveillance“, *Vice*, 15 iunie 2015.
- Dolcy, Marion, „Russian art anarchists explain themselves“, *Don't Panic*, 20 decembrie 2010.
- Donadio, Rachel, „Museum director at Hermitage hopes for thaw in relations with West“, *New York Times*, 14 mai 2015.
- Ebbighausen, Rodion, „Myanmar: The uprising of 1988“, *Deutsche Welle*, 8 august 2013.
- Euro-Burma Office, „The Rohingyas: Bengali Muslims or Arakan Rohingyas?“, Document de Informare EBO nr. 2, Euro-Burma Office, 2009.
- Feast, Lincoln, „Strong quake hits near Solomon Islands; tsunami warning cancelled“, *Reuters*, 12 aprilie 2014.
- Feltham, John, *The English Enchiridion*, R. Crutwell, Bath, 1799.
- Ferrie, Jared, „SIM sales soar as Myanmar races to catch up in telecoms“, *Reuters*, 6 mai 2015.
- Ferrie, Jared, „Myanmar president enacts law allowing referendum on disputed constitution“, *Reuters*, 12 februarie 2015.
- Fitzgerald, Mary, „Libyan renegade general Khalifa Haftar claims he is winning his war“, *Guardian*, 24 iunie 2014.
- „Five injured in Mandalay unrest, damage limited“, *Irrawaddy*, 2 iulie 2014.
- Forbes, Alexander, „Manifesta 10 succeeds despite controversy“, *Artnet News*, 27 iunie 2014.
- Foster, Peter, „Top 10 Chinese food scandals“, *Telegraph*, 27 aprilie 2011.
- Frank, Marc, „Cuba's atheist Castro brothers open doors to Church and popes“, *Reuters*, 7 septembrie 2015.
- Freedom House, „Nations in transit 2015: Russia“, Freedom House, 2015.
- Freedom to Marry, „The freedom to marry internationally“, Freedom to Marry, 2015.
- Freeman, Joe, „Myanmar's Jewish vote“, *Tablet*, 9 noiembrie 2015.
- French, Howard, „Kagame's hidden war in the Congo“, *New York Review of Books*, 24 septembrie 2009.
- Fuller, Thomas, „Back to a Burmese prison by choice“, *New York Times*, 6 decembrie 2014.
- Fuller, Thomas, „Conservatives in Myanmar force out leader of ruling party“, *New York Times*, 13 august 2015.
- Fuller, Thomas, „Extremism rises among Myanmar Buddhists“, *New York Times*, 20 iunie 2013.
- Fuller, Thomas, „Myanmar's leader backs change to constitution“, *New York Times*, 2 ianuarie 2014.
- Fuller, Thomas, „Myanmar's military uses political force to block constitutional changes“, *New York Times*, 15 iunie 2015.

- Fullerton, Jamie, „Chinese artist who posted funny image of President Xi Jinping facing five years in prison as authorities crackdown [sic] on dissent in the arts“, *Independent*, 28 mai 2015.
- Furbank, P.N. și F.J.H. Haskell, „E.M. Forster: The art of fiction no. 1“, *Paris Review*, 1953.
- Garver, Rob, „Putin lets criminals bring money back to Russia“, *Fiscal Times*, 11 iunie 2015.
- Geertz, Hildred și Clifford Geertz, *Kinship in Bali*, University of Chicago Press, Chicago, 1975.
- George, Jason, „The suicide capital of the world“, *Slate*, 9 octombrie 2009.
- Global Campaign for Rwandan Human Rights, „Crimes and repression vs. development in Rwanda: President Paul Kagame's many shadows“, *Africa Faith & Justice Network*, 13 iulie 2015.
- Global Justice Center, *The Right to an Abortion for Girls and Women Raped in Armed Conflict*, Global Justice Center, New York, 2011.
- Global Legal Research Directorate, „Laws on homosexuality in African nations“, Library of Congress, 9 iunie 2015.
- Golluoglu, Esmer, „Aung San Suu Kyi hails «new era» for Burma after landslide victory“, *Guardian*, 2 aprilie 2012.
- Goncharova, Masha, „Cosmoscow: A fair for the Russian art collector“, *New York Times*, 17 septembrie 2015.
- Gorbaciov, Aleksandr, „Meet Boris Grebenshchikov, the Soviet Bob Dylan“, *Newsweek*, 25 mai 2015.
- Gourevitch, Philip, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families: Stories from Rwanda*, Picador, New York, 1999.
- Gowen, Annie, „Hard-line Buddhist monks threaten Burma's hopes for democracy“, *Washington Post*, 5 noiembrie 2015.
- Graham-Harrison, Emma, „Afghan artist dons armour to counter men's street harassment“, *Guardian*, 12 martie 2015.
- Gray, Denis, „The remaining veterans of China's «lost army» cling to old life styles in Thaliand“, *Los Angeles Times*, 7 iunie 1987.
- Green, Penny, Thomas MacManus și Alicia de la Cour Venning, „Countdown to annihilation: Genocide in Myanmar“, International State Crime Initiative, 2015.
- „Greenland powers up fifth hydroelectric plant“, *Arctic Journal*, 6 septembrie 2013.
- Greig, Geordie, „My big fab gay wedding“, *Tatler*, octombrie 2007.
- Grubel, James, „Tsunami kills at least five in Solomons after big Pacific quake“, Reuters, 6 februarie 2013.
- Guibert, Nathalie, Yves-Michel Riols și Hélène Sallon, „Libya's Tripoli and Tobruk dilemma no nearer to resolution“, *Guardian*, 27 ianuarie 2015.

- Hagan, Maria, „The 10 richest Russians in 2014“, *Richest*, 10 octombrie 2014.
- Hail, Rob, „Madame Nuon Phaly is gone“, *Out of the Blog*, 27 noiembrie 2012.
- Hamblin, James, „How the most important glacier in east Antarctica is melting“, *Atlantic*, 20 martie 2015.
- Harding, Luke și Chris Stephen, „Chris Stevens, US ambassador to Libya, killed in Benghazi attack“, *Guardian*, 12 septembrie 2012.
- Harvey, Chelsea, „Next up from climate change: Shell-crushing crabs invading Antarctica“, *Washington Post*, 28 septembrie 2015.
- Hatzfeld, Jean, *Machete Season: The Killers in Rwanda Speak*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 2005.
- Hawkins, Chelsea, „9 artists challenging our perceptions of Afghanistan“, *Mic*, 9 octombrie 2014.
- Healy, Patrick și Michael Barbaro, „Donald Trump calls for barring Muslims from entering U.S.“, *New York Times*, 7 decembrie 2015.
- Heijmans, Philip, „Skirting comedy limits in Myanmar“, *New York Times*, 29 iulie 2015.
- Hetter, Katia, „Antarctic hits 63 degrees, believed to be a record“, CNN News, 1 aprilie 2015.
- Higgins, Andrew, „Putin and Orthodox church cement power in Russia“, *Wall Street Journal*, 18 decembrie 2007.
- Hilsum, Lindsey, „Don't abandon Rwandan women again“, *New York Times*, 11 aprilie 2004.
- Hilsum, Lindsey, „Rwanda's time of rape returns to haunt thousands“, *Guardian*, 26 februarie 1995.
- Hilsum, Lindsey, „Saif al-Islam Gaddafi: The prophet of his own doom“, *Guardian*, 5 august 2015.
- Hnin Yadana Zaw și Antoni Slodkowski, „Myanmar's ousted ruling party head to work with Suu Kyi“, Reuters, 5 noiembrie 2015.
- Holewinski, Sarah, „Marla Ruzicka's Heroism“, *Nation*, 18 septembrie 2013.
- Höller, Herwig, „Aleksandr Ilich Lyashenko, known as Petlyura: A controversial protagonist of Russian contemporary art“, *Report: Magazine for Arts and Civil Society in Eastern and Central Europe*, iunie 2006.
- Holley, Peter, „In Afghanistan, the art of fighting extremism“, *Washington Post*, 12 septembrie 2015.
- Holmes, Oliver, „Aung San Suu Kyi wins outright majority in Myanmar election“, *Guardian*, 13 noiembrie 2015.
- Holmes, Oliver, „Much is still at stake in Myanmar after Aung San Suu Kyi's election victory“, *Guardian*, 13 noiembrie 2015.
- Houttuin, Saskia, „Gay Ugandans face new threat from anti-homosexuality law“, *Guardian*, 6 ianuarie 2015.
- Huang, Angela Lin, „Leaving the city: Artist villages in Beijing“, *Media Culture Journal* 14, nr. 4 (august 2011), pp. 1–7.
- Huang Yanzhong, „The 2008 milk scandal revisited“, *Forbes*, 16 iulie 2014.

- Idov, Michael, „No sleep till Brooklyn: How hipster Moscow fell in love with Williamsburg“, *Calvert Journal*, 31 decembrie 2013.
- „In memory of Vlad Mamyshev-Monroe, 1969-2013“, *Baibakov Art Projects*, 22 martie 2013.
- International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association, „The lesbian, gay and bisexual map of world laws“, ILGBTIA, mai 2015.
- „Introducing the Center Centre for Contemporary Art Afghanistan (CCAA)“, ARCH International, fără dată.
- Ireland, Doug, „7000 lashes for sodomy“, *Gay City News*, 11 octombrie 2007.
- „ISIL «brutally» quells rebellion in Libya's Sirte“, *Al Jazeera*, 17 august 2015.
- Ivanitskaya, Nadezhda, „As a State Duma deputy and businessman Yuzhilin Kobzar built a billion-dollar business“, *Forbes Russia*, 22 octombrie 2011.
- Ives, Mike, „Culling Myanmar's past for memories“, *New York Times*, 16 octombrie 2013.
- Iyengar, Rishi, „Burma's million-strong Rohingya population faces «final stages of genocide,» says report“, *Time*, 28 octombrie 2015.
- Janoi, Banyar Kong, „Pushing for ethnic language media in a changing Burma“, *Asia Calling*, 10 noiembrie 2012.
- Jason, Stefanie, „SA trips as Joburg lands on the steps of the Venice Biennale“, *Mail & Guardian*, 30 aprilie 2015.
- Jason, Stefanie, „Venice Biennale: SA Pavilion finally announces artists“, *Mail & Guardian*, 16 aprilie 2015.
- Johnson, Ian, „Some Chinese artists are testing their limits“, *Wall Street Journal*, 2 octombrie 2009.
- Johnson, Jenna, „Conservative suspicions of refugees grow in wake of Paris attacks“, *Washington Post*, 15 noiembrie 2015.
- Jones, Taryn, „The art of «War»: Voina and protest art in Russia“, *Art in Russia*, 29 septembrie 2012.
- Jung, C.G., *Mysterium Coniunctionis: An Inquiry into the Separation and Synthesis of Psychic Opposites in Alchemy*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1977.
- Kaiman, Jonathan, „Beijing independent film festival shut down by Chinese authorities“, *Guardian*, 24 august 2014.
- Kaminski, Anna, „In Russia, contemporary art explodes from Soviet shackles“, BBC News, 23 februarie 2014.
- Kanthor, Rebecca, „In China, imported fruit is the must-have luxury item for the New Year“, *The World*, Public Radio International, 20 februarie 2015.
- Kaplan, Sarah, „The serene-looking Buddhist monk accused of inciting Burma's sectarian violence“, *Washington Post*, 27 mai 2015.
- Katsuba, Valera, „The roosters are coming“, *Independent*, 12 februarie 1997.
- Katz, Natahn și Ellen S. Goldberg, „The last Jews in India and Burma“, *Jerusalem Letter*, 15 aprilie 1988.
- Kaufman, Jason Edward, „South Africa's art scene is poised for a breakthrough – at home and abroad“, *Huffington Post*, 19 februarie 2013.

- Keane, Fergal, „Myanmar election: Full BBC interview with Aung San Suu Kyi“, *BBC News*, 10 noiembrie 2015.
- Kendzulak, Susan, „Burma's flying circus“, *Art Radar*, 18 octombrie 2013.
- Kennard, Matt și Claire Provost, „The lights are on but no one's home in Myanmar's capital Naypyidaw“, *Guardian*, 19 martie 2015.
- Khin Maung Yin, „Salience of ethnicity among Burman Muslims: A study in identity formation“, *Intellectual Discourse* 13, nr. 2 (2005): 161-79.
- Kinsella, Eileen, „Who are the top 30 Chinese artists at auction?“, *Artnet News*, 8 septembrie 2014.
- Kirey, Anna, „«They said we deserved this»: Police violence against gay and bisexual men in Kyrgyzstan“, *Human Rights Watch*, 28 ianuarie 2014.
- Kirkpatrick, David și Steven Lee Myers, „Libya attack brings challenges for U.S.“, *New York Times*, 12 septembrie 2012.
- „Киселев после увольнения из 'Почты России' получит почти 3 млн руб (După retragerea de la Poșta Rusă, Kiseliiov va primi aproape 3 milioane de ruble)“, *RIA Novosti*, 19 aprilie 2013.
- Kiss, Ligia *et al.*, „Health of men, women and children in post-trafficking services in Cambodia, Thailand, and Vietnam“, *Lancet Global Health*, nr. 3 (martie 2015): e154–e161.
- Knickmeyer, Ellen, „Victims' champion is killed in Iraq“, *Washington Post*, 18 aprilie 2005.
- Knöpfel, Ulrike, „Risky business: China cracks down on Ai Wei Wei protégé Zhao Zhao“, *Der Spiegel*, 28 august 2012.
- Korolkov, Alexander, „Is the protest movement dead?“, *Russia Beyond the Headlines*, 15 ianuarie 2015.
- Krouse, Matthew, „Art fair forced to reinstate Mabulu painting after Goldblatt threat“, *Mail & Guardian*, 28 septembrie 2013.
- Kuo, Lily, „By 2015, China will be the world's largest consumer of processed food“, *Quartz*, 23 septembrie 2013.
- Kuper, Jeremy, „Venice Biennale: View from the ground“, *Mail & Guardian*, 20 mai 2015.
- Kusters, Annelies, „Deaf utopias? Reviewing the sociocultural literature on the world's «Martha's Vineyard situations»“, *Journal of Deaf Studies & Deaf Education* 15, nr. 1 (ianuarie 2010), pp. 3–16.
- Kuzmin, Dmitry, „On the Moscow metro and being gay“, trad. eng. Alexei Bayer, *Words without Borders*, 2013.
- Kyaw Hsu Mon, „Govt to push left-hand steering wheels on future car imports“, *Irrawaddy*, 25 noiembrie 2014.
- Kyaw Myo Min, Kyaw Kyaw Aung și Khin Khin Ei, „Hopes fade for Myanmar landslide survivors as lawmakers urge greater safety for miners“, *Radio Free Asia*, 24 noiembrie 2015.
- Kyaw Phyoo Tha, „Ex-political prisoner Win Tin demands apology from junta leaders“, *Irrawaddy*, 30 octombrie 2013.

- Kyaw Phyo Tha, „Hands of hardship; Artist Htein Lin spotlights political prisoners' travails“, *Irrawaddy*, 27 iulie 2015.
- Kyaw Phyo Tha, „A purr-fect pedigree in Burma“, *Irrawaddy*, 24 februarie 2014.
- Kyaw Zwa Moe, „Burmese professionals earn good money in Singapore but still miss home“, *Irrawaddy*, martie 2007.
- Lankarani, Nazanin, „The many faces of Yue Minjun“, *New York Times*, 5 decembrie 2012.
- Lawi Weng, „Arakan monks boycott UN, INGOs“, *Irrawaddy*, 6 iulie 2012.
- Lazarus, Emma, *An Epistle to the Hebrews*, Jewish Historical Society, New York, 1987.
- Lee, Yanghee, Nyein și Kyaw Hsu Mon, „Missing reporter killed in custody of Burma army“, *Irrawaddy*, 24 octombrie 2014.
- Lee, Yulin, „Strategies of spatialization in the contemporary art museum: A study of six Japanese institutions“, disertație, Universitatea din New York, 2012.
- Lescaze, Zoë, „An abbreviated Moscow Biennale unites scrappy performances, bourgeois spiders, and one former Greek finance minister“, *ARTnews*, 16 octombrie 2015.
- Li Xiaoyu, „A bite of food culture“, *BJ Review*, 2 iulie 2015.
- Light, Whitney, „Pressing questions with Aye Ko“, *Myanmar Times*, 18 mai 2014.
- Littauer, Dan, „Mugabe promises «hell for gays» in Zimbabwe if he wins“, *Gay Star News*, 17 iunie 2013.
- Lorch, Donatella, „Rape used as a weapon in Rwanda: Future grim for genocide orphans“, *Houston Chronicle*, 15 mai 1995.
- Lovett, Richard A., „Deadly tsunami sweeps Solomon Islands“, *National Geographic News*, 2 aprilie 2007.
- Luhn, Alec, „LGBT website founder fined under Russia's gay propaganda laws“, *Guardian*, 29 iulie 2015.
- Luong, Hillary, „Artists detained by Myanmar police“, *Art Asia Pacific*, 8 iunie 2012.
- Lv, Jun et al., „Consumption of spicy foods and total and cause specific mortality: Population based cohort study“, *British Medical Journal* 351 (4 august 2015): h3942.
- Lynge, Inge, „Mental Disorders in Greenland“, în *Man & Society* 21 (1997), pp. 1–73.
- Lyon, Julia, „Invited to escape to America, some refugees just say no“, *St. Louis Tribune*, 14 septembrie 2009.
- Ma, Sophanna, „Funeral of our beloved Mum Phaly Nuon“, Ezra Vogel Special Skills School, decembrie 2012.
- MacGregor, Karen, „Aspear to the heart of South Africa“, *New York Times*, 5 iunie 2012.
- Mathani, Shibani și Myo Myo, „Myanmar signs draft peace deal with armed ethnic groups“, *Wall Street Journal*, 31 martie 2015.
- Makinen, Julie, „Myanmar press freedom: Unprecedented but still subject to pressures“, *Los Angeles Times*, 27 martie 2015.

- Malaurie, Jean, *The Last Kings of Thule*, trad. eng. Adrienne Foulke, Dutton, New York, 1982.
- Malaysian Myanmar Business Council, „U.S. contributes publications to parliamentary library“, 24 octombrie 2012.
- Maler, Sandra și Peter Cooney, „Magnitude 6.6 quake hits Solomon Islands in the Pacific: USGS“, Reuters, 12 august 2015.
- Manayiti, Obey, „Mugabe chides homosexuals again“, *NewsDay* (Bulawayo), 25 iulie 2013.
- Mann, Zarni, „DVB reporter jailed for one year“, *Irrawaddy*, 7 aprilie 2014.
- Marsaja, I Gede, *Desa Kolok: A Deaf Village and Its Sign Language in Bali, Indonesia*, Ishara Press, Nijmegen, 2008.
- Marshall, Andrew, „Myanmar gives official blessing to anti-Muslim monks“, Reuters, 27 iunie 2013.
- Marshall, Andrew, „Myanmar old guard clings to \$8 billion jade empire“, Reuters, 1 octombrie 2013.
- Marshall, Andrew, „The 969 catechism“, Reuters, 26 iunie 2013.
- Mashal, Mujib, „Women and modern art in Afghanistan“, *New York Times*, 6 august 2010.
- Ma Thanegi, „The Burmese fairy tale“, *Far Eastern Economic Review*, 19 februarie 1998.
- Ma Thanegi, *Nor Iron Bars a Cage*, Things Asian Press, San Francisco, 2013.
- Mathieson, David, „Perilous plight: Burma's Rohingya take to the seas“, Human Rights Watch, 2009.
- Maung, Zarni, „Racist leader monk Rev. Wirathu's speech“, *M-Media*, 24 martie 2013.
- McGregor, Richard, „Zhou's cryptic caution lost in translation“, *Financial Times*, 10 iunie 2011.
- McLaughlin, Daniel și Elisabeth Wickeri, „Mental health and human rights in Cambodia“, Leitner Center for International Law and Justice, 31 iulie 2012.
- McManus, John, „Egypt court clears men accused of bathhouse «debauchery»“, BBC News, 12 ianuarie 2015.
- McNamara, Kelly, „Burmese cats return to a new Burma“, *Bangkok Post*, 14 septembrie 2012.
- McNamara, Robert S. și Brian Van de Mark, *In Retrospect: The Tragedy and Lessons of Vietnam*, Times Books, New York, 1995.
- McVeigh, Tracy, „Aung San Suu Kyi «released from house arrest»“, *Guardian*, 13 noiembrie 2012.
- Michaels, Samantha, „Quintana releases final report on Burma human rights“, *Irrawaddy*, 14 martie 2014.
- „A milestone for Myanmar's democracy“, *New York Times*, 12 noiembrie 2015.
- Milne, A.A. *Winnie-the-Pooh*, Dutton, New York, 1926.
- Mooney, Chris, „The melting of Antarctica is bad news for humans. But it might make penguins pretty happy“, *Washington Post*, 13 august 2015.

- Mooney, Chris, „Scientists declare an «urgent» mission – study West Antarctica and fast“, *Washington Post*, 29 septembrie 2015.
- Mooney, Paul, „Jail, lawsuits cast shadow over Myanmar media freedom“, Reuters, 15 mai 2014.
- Morgan, Julie, „Keep ‘em diving in the Keystone State“, *Sport Diver*, 21 aprilie 2006.
- Morton, Adam, „The vanishing island“, *Age*, 19 septembrie 2015.
- Moscow Biennale of Contemporary Art, „One-man picket“, Moscow Biennale of Contemporary Art, 2015.
- „Moscow venue refuses to host pro-LGBT teen photo display, cites police pressure“, *Queer Russia*, 13 iunie 2015.
- Motlagh, Jason, „When a SIM card goes from \$2.000 to \$1.50“, *Bloomberg Business*, 29 septembrie 2014.
- Mthembu, Jackson, „ANC outraged by Brett Murray’s depiction of President Jacob Zuma“, African National Congress, 17 mai 2012.
- Musharbash, Yassin, „The «Talibanization» of Pakistan: Islamists destroy Buddhist statue“, *Der Spiegel*, 8 noiembrie 2007.
- Mydans, Seth, „Yangon Journal; Burmese Jew shoulders burden of his heritage“, *New York Times*, 23 iulie 2002.
- Nay Phone Latt, „Nay Phone Latt speaks“, *Myanmar Times*, 3 martie 2014.
- Ndayambaje, Jean Damascène, „Le genocide au Rwanda: Une analyse psychologique“, teză, Universitatea Națională din Rwanda, Butare, 2001.
- Neuffer, Elizabeth, *The Key to My Neighbour’s House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*, Bloomsbury, Londra, 2002.
- Nobel Zaw, „Activist hit with additional sentence, totaling over 13 years“, *Irrawaddy*, 31 octombrie 2014.
- Nobel Zaw, „Court sentences 3 journalists, 2 media owners to 2 years in prison“, *Irrawaddy*, 16 octombrie 2014.
- Nowrojee, Binaifer, *Shattered Lives: Sexual Violence during the Rwandan Genocide and Its Aftermath*, Human Rights Watch, New York, 1996.
- O’Grady, Siobhan, „Former Rwandan official worries that Kagame’s administration is backsliding into mass murder“, *Foreign Policy*, 29 septembrie 2014.
- O’Shea, Mary, „Journey of shelf discovery“, *Post Magazine*, 14 octombrie 2012.
- Pater, Walter, *Selected Writings of Water Pater*, ed. Harold Bloom, Columbia University Press, New York, 1974.
- Paton, Callum, „Libya: Scores killed in ethnic clashes for control of south’s people-trafficking routes“, *International Business Times*, 23 iulie 2015.
- Patton, Dominique, „Cashing in on health scares, China online food sales boom“, Reuters, 11 august 2013.
- Pearlman, Jonathan, „Jihadist group calls on Muslims to save Burmese migrants from «savage Buddhists»“, *Telegraph*, 20 mai 2015.
- PEN America, „Publishers’ pledge on Chinese censorship of translated works“, PEN America, 15 octombrie 2015.

- Perlez, Jane, „China, pursuing strategic interests, builds presence in Antarctica“, *New York Times*, 3 mai 2015.
- Perry, Alex, „South Africa: Over-exposing the President“, *Time*, 23 mai 2012.
- Pershakova, Sasha, „Zine scene: How Russia's long tradition of self-publishing is still thriving today“, *Calvert Journal*, 28 octombrie 2014.
- Pfanner, Eric, „Vows: Andrew Solomon and John Habich“, *New York Times*, 8 iulie 2007.
- Phipps, Claire și Matthew Weaver, „Aung San Suu Kyi vows to make all the decisions in Myanmar's new government“, *Guardian*, 10 noiembrie 2015.
- Pollman, Lisa, „Art is stronger than war: Afghanistan's first female street artist speaks out“, *Art Rada*, 19 iulie 2013.
- Pomerantsev, Peter, „Putin's God squad: The Orthodox Church and Russian politics“, *Newsweek*, 10 septembrie 2012.
- Popham, Peter, *The Lady and the Peacock: The Life of Aung San Suu Kyi*, Experiment, New York, 2012.
- Porter, Tom, „Gangs of Russia: Ruthless mafia networks extending their influence“, *International Business Times*, 9 aprilie 2015.
- Porter, Tom, „Vladimir [sic] Putin allies named as «key associates of Russian gangsters» by Spanish prosecutors“, *International Business Times*, 30 iunie 2015
- „Poslednyi Geroi: Georgy Guryanov (1961-2013)“, *Baibakov Art Projects*, 20 iulie 2013.
- „«Prayer» is the key against «devilish» homosexuality worldwide: Moses Foh-Amoaning“, *Daily Guide Ghana*, 14 iulie 2015.
- Press Association. „Man in Harlow assault died after single punch to the head, CCTV shows“, *Guardian*, 6 septembrie, 2016.
- Probert, Thomas *et al.*, „Unlawful killings in Africa“, Center for Governance and Human Rights, University of Cambridge, 2015.
- Pyae Thet Phyo, „Ex-minister's agent denies seeking recount“, *Myanmar Times*, 12 noiembrie 2015.
- Radio Free Asia Khmer Service, „Cambodian province plans campaign for monks to care for the mentally ill“, Radio Free Asia, 20 aprilie 2015.
- Rahim, Fazul și Sarah Burke, „Afghan artist Kabir Mokamel takes aim at corruption with blast wall art“, NBC News, 19 septembrie 2015.
- Ramzy, Austin, „After Myanmar election, few signs of a better life for Muslims“, *New York Times*, 18 noiembrie 2015.
- Rao, Mallika, „Five Chinese dissident artists who aren't Ai Weiwei“, *Huffington Post*, 10 iunie 2014.
- Rapp, Jessica, „Locavores, health food, and celebrity chefs: The hottest trends in Shanghai's dining scene“, *Jing Daily*, 24 august 2015.
- Rasool, Daud, „Rebuilding Afghanistan's creative industries“, British Council, 14 octombrie 2013.
- Rauhala, Emily, „Complete freedom, always just eluding the grasp of Chinese artist Ai Weiwei“, *Washington Post*, 30 iulie 2015.

- Recchia, Francesca, „Art in Afghanistan: A time of transition“, *Muftah*, 6 august 2014.
- Reitman, Janet, „The girl who tried to save the world“, *Rolling Stone*, 6 iunie 2005.
- „Reporter Daniel Pearl is dead, killed by his captors in Pakistan“, *Wall Street Journal*, 24 februarie 2002.
- Reporters Without Borders, *World Press Freedom Index*, Paris, 2015.
- Republica Uniunii Myanmar, „Final report of inquiry commission on sectarian violence in Rakhine State“, Republica Uniunii Myanmar, 8 iulie 2013.
- Rever, Judi și Geoffrey York, „Assassination in Africa: Inside the plots to kill Rwanda's dissidents“, *Globe & Mail*, 2 mai 2014.
- Richardson, Jayson *et al.*, „Mental health impacts of forced land evictions on women in Cambodia“, *Journal of International Development*, 27 septembrie 2014.
- Rilke, Rainer Maria, *Selected Poetry of Rainer Maria Rilke*, trad. eng. Stephen Mitchell, Vintage, New York, 1984. [Rainer Maria Rilke, *Requiem / Recviem*, trad. rom. Eliza Simon și George State, Paralela 45, București, 2005.]
- Ritu, Moshahida Sultana, „Ethnic cleansing in Myanmar“, *New York Times*, 12 iulie 2012.
- Robinson, Simon, „Appreciation: Marla Ruzicka, 1977-2005“, *Time*, 18 aprilie 2005.
- Rosenberg, Matthew și Michael D. Shear, „In reversal, Obama says U.S. soldiers will stay in Afghanistan to 2017“, *New York Times*, 15 octombrie 2015.
- Rowling, Megan, „Solomons town first in Pacific to relocate due to climate change“, Reuters, 15 august 2014.
- Royte, Elizabeth, „The outcasts“, *New York Times Magazine*, 19 ianuarie 1997.
- Rush, James, „Images emerge of «gay» man «thrown from building by Isis militants before he is stoned to death after surviving fall»“, *Independent*, 3 februarie 2015.
- Rushdie, Salman, „Heroes: Nay Phone Latt“, *Time*, 29 aprilie 2010.
- Ruskin, John, *The Works of John Ruskin, Vol 5: Modern Painters*, vol. 3, ed. E.T. Cook și Alexander Wedderburn, G. Allen, Londra, 1904.
- Ryan, Hugh, „Kyrgyzstan's anti-gay law will likely pass next month, but has already led to violence“, *Daily Beast*, 18 septembrie 2015.
- Safi, Michael, „Antarctica's increasing sea ice restricting access to research stations“, *Guardian*, 11 mai 2015.
- Samuels, Sammy, „Hannukkah with spirit in Yangon“, *BBC News*, 4 decembrie 2015.
- San Yamin Aung, „Supreme Court rejects appeal of Unity journalists“, *Irrawaddy*, 27 noiembrie 2014.
- Saul, Stephanie și Louise Story, „At the Time Warner Center, an enclave of powerful Russians“, *New York Times*, 11 februarie 2015.
- Schunert, Tanja *et al.*, „Cambodian mental health survey“, Universitatea Regală din Phnom Penh, Departamentul de Psihologie, 2012.

- Seow, Joanna, „More Myanmar professionals in Singapore heading home to tap booming economy“, *Straits Times*, 24 martie 2014.
- Shakespeare, William, *Henry VIII*, în *The Complete Works*, ed. G.B. Harrison, Harcourt, Brace & World, New York, 1968.
- Shearlaw, Maeve, „30 under 30: Moscow's young power list“, *Guardian*, 8 iunie 2015.
- Shestakova, Sasha, „Outcry: Ten recent art exhibitions that caused a storm in Russia“, *Calvert Journal*, 29 iulie 2015.
- Shun, Ekow, „Moscow's new art centres“, *Financial Times*, 15 martie 2013.
- Simmons, William, *Eyes of the Night: Witchcraft among a Senegalese People*, Little, Brown, Boston, 1971.
- Simpson, Brigitte Vittrup, „Exploring the influences of educational television and parent-child discussions on improving children's racial attitudes“, disertație, Universitatea Texas din Austin, mai 2007.
- Smith, Matthew *et al.*, „«All you can do is pray»: Crimes against humanity and ethnic cleansing of Rohingya Muslims in Burma's Arakan State“, Human Rights Watch, aprilie 2013.
- Smith, Russell, „The impact of hate media in Rwanda“, BBC News, 3 decembrie 2003.
- Sneed, Annie, „American eel is in danger of extinction“, *Scientific American*, 1 decembrie 2014.
- Solomon, Andrew, „As Asia regroups, art has a new urgency“, *New York Times*, 23 august 1998.
- Solomon, Andrew, „Defiantly deaf“, *New York Times Magazine*, 28 august 1994.
- Solomon, Andrew, *Far from the Tree: Parents, Children, and the Search for Identity*, Simon & Schuster, New York, 2012. [*Departe de trunchi: Douăsprezece feluri de dragoste*, trad. rom. Ioana Miruna Voiculescu, Humanitas, București, 2012.]
- Solomon, Andrew, „Hot night in Havana“, *Food & Wine*, ianuarie 2002.
- Solomon, Andrew, *The Irony Tower: Советские художники во времена гласности*, Garage, Moscova, 2013.
- Solomon, Andrew, *The Irony Tower: Soviet Artists in a Time of Glasnost*, Knopf, New York, 1991.
- Solomon, Andrew, *The Noonday Demon: An Atlas of Depression*, Simon & Schuster, New York, 2001. [*Demonul amiezii: O anatomie a depresiei*, trad. rom. Dana-Ligia Ilin, Humanitas, București, 2017.]
- Solomon, Andrew, „Paper tsars“, *Harpers & Queen*, februarie 1990.
- Sommers, Marc, „The darling dictator of the day“, *New York Times*, 27 mai 2012.
- South African Press Association, „Appeal tribunal declassifies «The Spear»“, *City Press*, 10 octombrie 2012.
- South African Press Association, „Mugabe condemns Europe's gay «filth»“, *IOL News*, 14 aprilie 2011.
- Steele, Jonathan, „Marla Ruzicka“, *Guardian*, 19 aprilie 2005.

- Stephen, Chris, „Gaddafi's son Saif al-Islam sentenced to death by court in Libya“, *Guardian*, 28 iulie 2015.
- Strangio, Sebastian, „Myanmar's wildlife trafficking hotspot“, *Al Jazeera*, 17 iunie 2014.
- Strokan, Sergey și Vladimir Mikheev, „EU-Russia sanctions war to continue“, *Russia Beyond the Headlines*, 26 iunie 2015.
- Sulteeva, Renata, „The market for Russian contemporary art: An historical overview and up-to-date analysis of auction sales from 1988 to 2013“, disertație, Sotheby's Institute of Art, New York, 2014.
- Tan, Michael, „One million SIM cards sold in Myanmar“, *CNET*, 2 octombrie 2014.
- „Татьяна Веденеева расстается с мужем“ (Tatiana Vedeneeva a divorțat), *DNI*, 2 iunie 2008.
- Tau, Byron și Peter Nicholas, „Hillary Clinton defends actions in Benghazi“, *Wall Street Journal*, 22 octombrie 2015.
- Taylor, Alan, „The Chernobyl disaster: 25 years ago“, *Atlantic*, 23 martie 2011.
- Tempest, Rone, „Pope meets with Castro, agrees to a Cuba visit“, *Los Angeles Times*, 20 noiembrie 1996.
- Temple-Raston, Dina, *Justice on the Grass*, Free Press, New York, 2005.
- Tennyson, Alfred, *Poems by Alfred Tennyson in Two Volumes*, William D. Ticknor, Boston, 1842.
- Tierney, Dominic, „Forgetting Afghanistan“, *Atlantic*, 24 iunie 2015.
- Topping, Alexandra, „Widows of the genocide: How Rwanda's women are rebuilding their lives“, *Guardian*, 7 aprilie 2014.
- Torgovnik, Jonathan, *Intended Consequences: Rwandan Children Born of Rape*, Aperture, New York, 2009.
- Torode, Greg, „Myanmese envoy says Rohingya ugly as ogres“, *South China Morning Post*, 11 februarie 2009.
- Traufetter, Gerald, „Climate change or tectonic shifts? The mystery of the sinking South Pacific islands“, *Der Spiegel*, 15 iunie 2012.
- Travis, John, „Genes of silence: Scientists track down a slew of mutated genes that cause deafness“, *Science News*, 17 ianuarie 1998.
- Turner, Rochelle *et al.*, „Travel and tourism: Economic impact 2015: Myanmar“, World Travel and Tourism Council, 2015.
- Tyan, Alexandra, „Classes aimed at raising a new generation of Russian businessmen“, *Moscow Times*, 27 iulie 2015.
- UNICEF, „Country statistics: Myanmar“, UNICEF, 2015
- UNESCO, „Tentative lists: Marovo-Tetepare complex“, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 23 decembrie 2008.
- Uwiringiyimana, Clement, „Rwandan parliament agrees to extend Kagame's rule“, Reuters, 29 octombrie 2015.
- Vrieze, Paul, „Experts reject claims of «Rohingya mujahideen» insurgency“, *Irrawaddy*, 15 iulie 2013.

- Walker, Shaun, „Russia swoops on gang importing £19m of banned cheese from abroad“, *Guardian*, 18 august 2015.
- Walsh, Declan, „Second female Afghan journalist killed in five days“, *Guardian*, 6 iunie 2007.
- Wan, William, „China tried to erase memories of Tiananmen. But it lives on in the work of dissident artists“, *Washington Post*, 31 mai 2014.
- Wan, William, „Chinese artist recounts his life, including the one time he painted «X» on Mao's face“, *Washington Post*, 2 iunie 2014.
- Wax, Emily, „Rwandans are struggling to love children of hate“, *Washington Post*, 28 martie 2004.
- Westcott, Lucy, „Gay refugees addresses [sic] U.N. Security Council in historic meeting on LGBT rights“, *Newsweek*, 25 august 2015.
- Winata, S. *et al.*, „Congenital non-syndromal autosomal recessive deafness in Bengkulu, an isolated Balinese village“, *Journal of Medical Genetics* 32 (1995): 336-43.
- World Health Organization, „Mental health atlas 2011: Cambodia“, Department of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.
- World Health Organization, „WHO mental health atlas 2011: Senegal“, Department of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.
- Worth, Robert F., „An American aid worker is killed in her line of duty“, *New York Times*, 18 aprilie 2005.
- Wullschager, Jackie, „No more Chinese whispers“, *Financial Times*, 2 octombrie 2004.
- Xu, Angela, „China's digital powered foodie revolution“, *Lab Brand*, 6 ianuarie 2015.
- Yanagizawa, David, „Propaganda and conflict: Theory and evidence from the Rwandan genocide“, teză de doctorat, Universitatea din Stockholm, 2009.
- Zaiman, Jonathan, „Remembering Moses Samuels, the man who preserved Jewry in Myanmar“, *Tablet*, 2 iunie 2015.
- Zhong Nan, „China has a healthy appetite for food imports“, *China Daily*, 2 martie 2015.
- Zhu Linyong, „Art on the move“, *China Daily*, 25 ianuarie 2010.
- Zilkha, Bettina, „Andrew Solomon named President of PEN“, *Forbes*, 5 martie 2015.
- „Zuma, Marikana painting pulled from Jo'burg Art Fair“, *Mail & Guardian*, 27 septembrie 2013.
- Zway, Suliman Ali și Carlotta Gall, „Libyan factions reject unity government plan“, *New York Times*, 20 octombrie 2015.

Indice

- Agili, Hasan 44–45, 48, 264–265, 285, 408–409
- Ahmida, Ali Abdullatif 256, 274
- Ai Weiwei 110, 134, 142–144
- Ainslie, Bill 156
- Akhlaqi, Ali 221
- Alborough, Alan 150
- Aleksandrova, Avdotia 105
- Alekseev, Nikita 23
- Alexander, Jane 155
- Alexandru cel Mare 209
- Al-Fateh 269
- Alkikli, Omar 264
- Alvarez, A. 191
- Amach, Sanga 220
- Amin, Idi 264
- Amos, Howard 180
- Ando, Tadao 223–226
- Anping, Liu 127
- Anufriev, Serghei 57–58
- Aris, Michael 352
- Arsenievici, Damir 410
- Bahkstein, Josif 72, 76
- Baloyi, Vincent 159
- Bandi, Zhao 117, 129
- Barker, Wayne 151
- Bashir, Omar al- 268
- Bastrikin, Aleksandr 107
- Begalov, Iuri 92–93, 105
- Ben-Gurion, David 363
- Berlusconi, Silvio 277
- Bester, Willie 160–162
- Bin Laden, Osama 254, 275
- Bing, Xu 134, 143–144
- Birch, James 131–132
- Birman, Evgheni 81, 85
- Bisgaard, Poul 192
- Black, Robert, QC 275
- Blair, Tony 37, 277
- Blignaut, Belinda 150
- Boltanski, Christian 226
- Bolton, John 277
- Bonnet, Catherine 239
- Borit, Misuu 353, 359–360, 372–373
- Botha, Andries 154
- Bouazizi, Mohamed 345
- Bowman, Vicky 342, 370
- Brady, Anne-Marie 320
- Braški Krug 108
- Brâncuși, Constantin 222
- Brejnev, Leonid 55–57, 69, 100, 263
- Bremmer, Ian 109
- Brown, David J. 154
- Bruskin, Grișa 61–62
- Buddha 88, 293–294, 305, 361–362
- Buhuceanu, Florin 334, 338
- Bulatov, Erik 65
- Burnett, Jon 392
- Burnett, Ricky 174–175
- Bush, George H.W. 276
- Bush, George W. 37, 98, 256, 276–277, 335
- Butcher, Duane 338
- Cai Guo-Qiang 110, 225
- Calder, Alexander 224
- Camp, S. Talcott 33

- Cao Fei 140
 Cardiff, Janet 226
 Carol I, rege al României 335
 Caryl, Christian 26–27
 Castiglione, Giuseppe 304–305
 Castro, Fidel 28
 Cărtărescu, Mircea 334, 338
 Cehov, Anton 21, 76
 Chang, Johnson 126
 Chang, K.C. 289
 Chirac, Jacques 277
 Ciuikov, Ivan 62
 Clements, Alan 349
 Clinton, Bill 98, 251–252, 276, 396
 Clinton, Hillary 284, 398, 410
 Coetzee, J.M. 152
 Congreve, William 256
 Conwill, William Louis 206
 Cooper, Anderson 400, 404
 Cousteau, Jacques 378–379

Dalai Lama 305
 Dayan, Moshe 363
 De Maria, Walter 225
 Dexin, Gu 119–120
 Didenko, Tania 75, 82
 Dobrohotov, Roman 109
 Drevin, Aleksandr 60
 Dupree, Nancy Hatch 209

El Baradei, Mohamed 276
 Elkhair, Abdulgader 271–272
 Elton, Louise 16
 Elțin, Boris 70–71, 73, 75, 79, 99–104
 Erdoğan, Recep Tayyip 389
 Etwebi, Ashur 283–284

Farrakhan, Louis 269
 Feiyung, Yang 130–131
 Fieraru, Genevieve 334–335
 Fini, Gianfranco 281–282
 Forster, E.M. 34
 Franz Josef, împărat 344–345

 Fugard, Athol 152
 Fuller, Buckminster 234

Gaddafi, Muammar 16, 38, 251–253, 256–258, 260–266, 268–270, 272–278, 280–285, 346
Gaddafi, Saif al-Islam 16–17, 252–258, 263–266, 270, 276–278, 281, 283–285
 Gaidar, Igor 97
 Geers, Kendell 150–151
 Gehry, Frank 222, 317
 Ghanem, Shukri 258–261, 270, 277, 282–283
 Ghaznavi, Aziz 216–217, 219
 Golovin, Andrei L. 98–103
 Gorbaciov, Mihail 55, 57, 59–60, 68–69, 75, 101–102, 263, 344–345
 Gordimer, Nadine 152
 Gottgens, Kate 154
 Graham, Martha 230
 Granțeva, Arișa 82–83
 Grebenșikov, Boris 86, 105
 Guangyi, Wang 118
 Guanyin (zeița budistă a milei) 295
 Guest, Michael 335
 Gurianov, Georgi 81, 104

Haas, Aleksei 81–83
 Habich, John, *vezi* Solomon, John
 Habich
 Habyarimana, Juvénal 238
 Haifeng, Ni 112, 123, 127, 129, 135
 Han Feng 287–292
 Haring, Keith 223
 Havel, Václav 266
 Hawke, Leslie 334–337
 Hecht, David 201
 Hecht, Hélène 201
 Hemlsley, Leona 133
 Hitler, Adolf 66, 181, 336, 356, 393
 Hlungwani, Jackson 164, 174–175
 Hogan-Howe, Sir Bernard 391

- Hrușciiov, Nikita 57, 69, 263
 Humboldt, Alexander von 387
 Hussein, Saddam 264, 346, 404
- Iașin, Ilia 109
 Ibrahim, Ahmed 256, 283
 Idris, rege al Libiei 252
 Indyk, Martin 276
 Ioan Paul II, papă 28
 Istratsov, Vasili N. 104
 Ivanov, Viktor 107–108
 Ivleva, Viktoria 68
- Jahid, Abdul Raqib 211–212
 Jianyi, Geng 120, 135, 287–288
 Jinping, Xi 142–143
 Jinsong, Wang 117
 Jirinovski, Vladimir 180–182
 Johansen, Karen 195–197
 Johns, Jasper 224
 Johnson, Samuel 34–35
 Johnson, Scott 218–219
- Kabakov, Ilia 59, 62
 Kaczyński, Jarosław 388
 Kagame, Paul 237–239, 249–250
 Kangzi, împărat 301
 Karzai, Hamid 207–208
 Kasparov, Gari 109
 Katsuba, Valera 88–89
 Kennedy, John F. 166
 Kentridge, William 153–154, 175, 177, 413
 Khan, A.Q. 276
 Kiseliiov, Aleksandr A. 98–100, 105
 Koloane, David 149, 151, 156, 162, 176
 Kopiștianskaia, Svetlana 62
 Kounellis, Jannis 224
 Krauthammer, Charles 401
 Ku Klux Klan 46, 403
 Kuksinaite, Irina 85–86, 94
 Kurtulmuş, Numan 389
 Kusa, Musa 256
 Kusama, Yayoi 224
 Kuzmin, Dmitri 106–107
- Lantos, Tom 277–278
 Lao Li (Li Xianting) 112–116, 125, 127, 132–133, 136–141
 Lauder, Leonard 258
 Lazarus, Emma 46
 Legae, Ezrom 149
 Lenin, V.I. 60, 84, 109, 155, 178
 Lin, Htein 368–370
 Lichtenstein, Roy 115
 Lijun, Fang 117–118, 124, 126, 138, 140–141
 Lilla, Mark 411–412
 Lindbergh, Charles 403
 Litvinenko, Aleksandr 107
 Long, Richard 224
 Lugar, Richard 277
 Lujkov, Iuri 105
 Luyan, Wang 119
- Mabasa, Noria 169
 Mabulu, Ayanda 179
 Macartney-Snape, Sue 380
 MacDonald, Kevin 400
 Mack, David 277–278
 Magadlala, Fikile 162–163
 Mahama, John Dramani 329–332
 Mahmoudi, Baghdadi al- 282–283
 Mahomed, profet 261, 281
 Makoba, Trevor 163–164
 Mamișev-Monroe, Vladik 82, 104–105
 Manaka, Matsemela 162
 Mandela, Nelson 146, 155–156, 162
 Mann, Shwe 351, 353–354
 Mansour, Abdul 209–210
 Mao Zedong 114–115, 118, 124–129, 145, 166, 184, 209, 299–300, 370
 Martin, Marilyn 147–148, 152–153
 Masekela, Barbara 146, 149, 178
 Matamura, Marie Rose 242–243
 Mathieson, Dave 375

- Matlock, Jack F. 60–61
 May, Theresa 390, 414
 Mazin, Viktor 85–86
 McNamara, Robert S. 31–32
 Meherzad, Hafiz 210
 Melloan, George 402
 Mengbo, Feng 127–128
 Merkel, Angela 50, 403
 Mills, John Atta 329, 332
 Milošević, Slobodan 410
 Ming, dinastia 291–293, 299, 303, 306
 Minjun, Yue 124, 140–141, 144
 Mironenko, Serioja 73
 Mironenko, Vladimir 70
 Mitchell, Derek 345, 350–352
 Monastîrski, Andrei 56–57
 Mozart, Wolfgang Amadeus 31–32
 Muhammad, Abdul Akbar 269
 Mukhuba, Nelson 175–176
 Munyai, Albert Mbudzeni 172–174
 Murray, Brett 178–179

 Naidoo, Riason 178
 Naito, Rei 226
 Nauman, Bruce 224
 Navalnîi, Alexei 109
 Nay Phone Latt 343, 349, 357, 367–368, 375
 Ndayambaje, Jean Damascène 240–241
 Ndou, frați (Goldwin și Owen) 171
 Nemțov, Boris 109
 Nhlengethwa, Sam 149, 159–160
 Niazi, Mohammed Yasin 211
 Nkosi, Charles 156–157, 159
 Nkotsi, Tony 176
 Novikov, Timur 85, 88, 104

 Olsen, Astrid 199
 Orbán, Viktor 388–389
 Ovcinnikova, Mașa 90

 Parks, Rosa 268–269
 Patricof, Alan 258
 Pavlov, MC 83, 87–88, 105
 Payne, Malcolm 148, 150, 154, 162–163
 Pearl, Daniel 47
 Peili, Zhang 120, 122, 127, 133, 135
 Pence, Mike 398
 Penkin, Serghei 88
 Peterson, Peter G. 258
 Petliura 83–85, 105
 Pew Research Trust 400
 Phaly Nuon 183, 185–189
 Pierneef, Henk 147–148
 Pol Pot 184–185
 Powell, Ivor 167, 176
 Prigov, Dima 47
 Pury, Simon de 59–61, 63
 Putin, Vladimir 24, 66, 79, 105, 107–109, 335

 Qianlong, împărat 298, 300–308
 Qing, dinastie 305–307
 Qizhan, Zhu 130

 Rados, Antonia 218
 Rahim, Said Makhtoum 209
 Ramabulana, Freddy 171–172
 Renzi, Matteo 389
 Rockefeller, David 258
 Rodcenko, Aleksandr 60–61
 Roiter, Andrei 24
 Rolpai, Dorje 305–306
 Ross, Rodney 310, 312–314, 316, 318–319
 Ruskin, John 33–34
 Russouw, David 173
 Ruțkoi, Aleksandr 181
 Ruzicka, Marla 37, 218, 221

 Saharov, Andrei 101
 Samim, Farouq 47, 219
 Samuels, Sammy 344, 363
 Santyar, Ahmed Shekib 212
 Schönfeldt, Joachim 150
 Schröder, Gerhard 277

- Scott, Robert Falcon 317
 Sebidi, Helen 163
 Seck, Stephen 157
 Sediqi, Ismail 210–211
 Sekete, Paul 177
 Selepe, Sydney 156–157
 Senoussi, Abdallah 256
 Shackleton, Sir Ernest 309–310, 312
 Shakespeare, William 46, 384
 Shakila, Zamzama 213
 Shalgham, Abdurrahman 264, 274, 281
 Shaoping, Chen 119
 Shengzhong, Lu 136–137
 Sihlali, Durant 149, 158–159, 163
 Siopis, Penny 153, 166
 Sisi, Abdel Fattah el- 411
 Skotnes, Cecil 155
 Skotnes, Pippa 154
 Snowden, Edward 109
 Snyder, Timothy 393
 Solomon, Andrew 12–15, 19, 26, 35, 43,
 52–53, 200–201, 330, 332–338, 378–
 379, 382–386, 387–388
 Solomon, Blaine 51–52, 384
 Solomon, George 51, 380–381, 384, 386,
 408–409
 Solomon, John Habich 43, 45, 51, 228,
 286, 309, 378–379, 382–386, 409
 Song Shuangsong 110–111, 115, 119,
 139
 Song, dinastie 303, 306–307
 St John, Ronald Bruce 277
 Stalin, Iosif Vissarionovici 23, 26, 38,
 69, 124, 181, 263
 Stankevici, Serghei B. 98, 100–103, 105
 Stepanova, Varvara 60
 Stevens, Christopher 284
 Stewart, Lucas 344, 359
 Suharto 346
 Sukesti, Cening 325–327
 Suzman, Helen 165–166
 Sviblova, Olga 73–74, 94, 105
 Swehli, Ahmed 266, 272
 Tambovskaja Prestupnaia Grupirovka
 108
 Tatlin, Vladimir 83, 224
 Tennyson, Lord Alfred 26, 412
 Thanegi, Ma 341, 345, 350–351, 366,
 370–372
 Thant Myint-U 344, 347, 355, 359, 364–
 367
 Thant Thaw Kaung 352
 Thein Sein 345, 350–351, 376
 Thida, Ma 36, 341–342, 354, 360, 367–
 368, 375
 Thyssen-Bornemisza, Baronul Hans
 Heinrich von 59
 Tiehai, Zhou 125
 Tierney, Dominic 220
 Timin, Rose (strămătușă a autorului)
 333, 336, 339
 Tin Thit, Maung 343, 371
 Tin Win Win (Ju) 366
 Tremlett, David 224
 Troițki, Artiom 73, 86, 104–105
 Trudeau, Justin 50
 Trump, Donald 48, 133, 387, 392–407,
 409–410
 Turkina, Olesia 85
 Turrell, James 222, 225
 Twombly, Cy 224
 U Win Htein 376
 Udaltov, Serghei 109
 Urodov, Andrei 106
 Vickers, Sveta 82
 Vinogradov, Garik 83, 84
 Volkov, Serghei 88, 94
 Vorotnikov, Oleg 66
 Warhol, Andy 151–152
 Wei, Liu 117
 Wenda, Gu 134, 137, 143
 Wenguang, Wu 129–130
 Williamson, Sue 153, 164–165

- Wilson, Robert 105
 Win, Ne 347–348
 Wirathu, Ashin 356–357, 375–376
 Wolf, John 276
 Wright, Thomas 401–402

 Xiaogang, Zhang 140
 Xu, Yang 125

 Yasuda, Kan 224
 Yi, Ding 133, 136
 Yifei, Chen 130–131
 Yiping, Yang 128–129

 Youhan, Yu 118, 126
 Younge, Gavin 154
 Yuren, Wu 142–143

 Zamzama (Shakila) 213–214
 Zarqawi, Abu Musab al- 255
 Zhejiang, Academia 115, 120
 Zhengxue, Yan 137–139, 141
 Zlitni, A.M. 256, 266, 271
 Zuma, Jacob 178–179
 Zvezdocetov, Kostia 23, 69
 Zvezdocetova, Larisa Rezun 23, 69

Undeva, departe strânge amintirile lui Andrew Solomon despre țări care trec prin schimbări seismice de ordin politic, cultural și spiritual. De la baricadele Moscovei din august 1991 și ruinele afgane din 2002 până la atitudinea românească față de depresie și discriminare din 2014 și înflorirea rasismului în Europa și America ultimilor ani, Andrew Solomon ne oferă o perspectivă unică asupra unor transformări cruciale ale ultimului sfert de veac. Poveștile sale emoționante ne exprimă în cei mai clari termeni umanitatea.

„*Undeva, departe* este o carte frumoasă, inspirată de dorul de ducă și de incertitudinea propriului cămin, o celebrare a libertății care ne avertizează că libertatea trebuie uneori să fie învățată. Este mai mult decât un simplu jurnal de călătorie, este un portret al lumii noastre alcătuit de un om care a bătut-o în lung și-n lat.“

SALMAN RUSHDIE

„*Undeva, departe* este mai mare decât suma părților sale. Este presărată cu informații despre țările și despre oamenii pe care Andrew Solomon a avut privilegiul să-i cunoască în ultimul sfert de secol. Deși pătrunderea sa este adâncă, ceea ce autorul ne comunică cel mai bine și cu cea mai încântătoare claritate sunt adevărrurile, temerile, regretele și speranțele oamenilor.“

BOOKLIST